AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 3

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2020

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Əsgər Rəsulov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2020, № 3

ISSN 2224-9257

© ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2020

www. filologiyameseleleri.net

DİLÇİLİK

İSMAYIL TEMİROĞLU
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
BDU
Zahid Xəlilov küçəsi
ismayilm@mail.ru

DİLİN LEKSİK-SEMANTİK QURULUŞUNUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ VƏ MƏNA DƏYİŞMƏLƏRİ HAQQINDA

Nəzəri dilçilikdə semantika (xüsusilə leksik semantika) sahəsində aparılmış tədqiqatlarda söz və onun mənası, mənanın məntiqi-linqvistik mahiyyəti, məna dəyişmələrinə təsir edən amillər və s. barədə müxtəlif, bəzən bir-birinə zidd olan fikirlərə rast gəlinir. Məqalədə bu fikirlər ümumiləşdirilmiş, sistemləşdirilərək konkret mövqelərə münasibət bildirilmiş, araşdırmaların gələcək istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilmişdir.

Müasir dövrümüzdə məna problemi dilçiliklə yanaşı piyazi məntiqin, məntiqi semantikanın da obyekti kimi öyrənilir. Çox zaman bu sahələrin qənaət və anlayışları mexaniki olaraq dilçiliyə köçürülür və bu da öz növbəsində «məna» anlayışının dil statusunu kölgə altına alır, onun real mənzərəsini qeyri-müəyyən hala salır. Buna görə də «məna» anlayışının dilçiliyin payına düşən hissəsi konkret şəkildə, xüsusi anlayışlarla dəqiqləşdirilmiş, onun özünəməxsusluğu müəyyənləşdirilmişdir.

Məna dəyişmələri nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafında, təkmilləşməsində xalis dil, onun tarixi və sosial səbəbləri məna dəyişməsinin əsası hesab edilir. Dildaxili səbəblərdən yaranan məna dəyişmələri sözün müxtəlif sintaktik mühitlərdə işlənməsindən asılı olur; tarixi səbəblər o zaman həlledici rol oynayır ki, predmet dəyişir, ad olduğu kimi qalır. Sosial səbəb deyərkən müəyyən sözün bu və ya digər sosial qrupdan başqa qrupun dilinə keçməsilə yaranan məna dəyişmələri nəzərdə tutulur. Məna dəyişmələri prosesi təmiz dil kökləri ilə izah olunur.

Açar sözlər: söz, sistem, struktur, semantika, kontekst, nəzəri.

Söz müəyyən fonetik səslənmə ilə müəyyən mənanın dialektik vəhdətindən ibarət tarixi anlayışdır. Bu və ya digər məna yalnız müəyyən səs qabığında mövcud olduğu kimi dil və nitq faktı ola biləcək mənasız fonetik birləşmə də

yoxdur. Belə bir zəruriyyət sözün vəhdətdə olan müxtəlif tərəflərinin (səslənmə – məna) ayrı-ayrılıqda müstəqil inkişafına, dəyişməsinə mane olmur. Sözün ən çox dəyişməyə meyl edən və əksər halda dildaxili tələblərlə idarə olunan məna tərəfi forma tərəfinin sabitliyi ilə müşayiət olunur, yeni məzmun ifadə edən sözün ümumi xassəsi hər dəfə yeni fonetik qabığın meydana çıxması ehtiyacını aradan götürür.

Söz dilin əsas vahidi kimi bir neçə mühüm komponentlərin yığımıdır. Hər şeydən əvvəl söz zəruri olaraq zahiri səs formasının və daxili formanın – mənanın vəhdətidir. Bu əsas komponentlər sözün bütün dillər üçün universal olan mahiyyətini təşkil edir. Hər cür səs kompleksi müəyyən fonetik əlamətə və görkəmə malik olsa da, mənasız söz ola bilmədiyi kimi, məna da yalnız müəyyən səs formasında ümumi dil faktı kimi realdır. Bu dialektik birlik dilçiliyin bütün dövrlərində söz nəzəriyyəsinin əsasında dayanmışdır.

Dil haqqında elmin müxtəlif inkişaf dövrlərində ayrı-ayrı məktəb və cərəyanların bütövlükdə dilə yanaşma yönündə fərqlər müşahidə olunsa da, «məna» anlayışı məntiqi-linqvistik problem kimi həmişə diqqət mərkəzində olub. Hətta mənanı linqvistik fenomen kimi şübhə altına alan, onu dilçilik araşdırmalarından kənarda təsəvvür edənlər belə, istər-istəməz dolayısı ilə məna anlayışına toxunmadan, öz nəzəri mülahizələrində ona başqa adla olsa da, üz tutmadan keçinə bilməmişlər. Doğrudan da, məna bir növ dilin özü, cövhəridir, dilin müxtəlif funksiyalarından danışmaq və onun məzmun planına toxunmamaq, yaxud onu inkar etmək mümkün deyildir.

Müasir dövrümüzdə məna problemi dilçiliklə yanaşı piyazi məntiqin, məntiqi semantikanın da obyekti kimi öyrənilir. Çox zaman bu sahələrin qənaət və anlayışları mexaniki olaraq dilçiliyə köçürülür və bu da öz növbəsində «məna» anlayışının dil statusunu kölgə altına alır, onun real mənzərəsini qeyri-müəyyən hala salır. Buna görə də «məna» anlayışının dilçiliyin payına düşən hissəsi konkret şəkildə, xüsusi anlayışlarla dəqiqləşdirilməli, onun özünəməxsusluğu dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməlidir. Moris və Karnap semantikanın obyektini belə müəyyənləşdirir: Semantika işarə və onun desiqnatı (işarələnən) arasındakı münasibətlə məşğul olur. Moris yazır ki, işarənin desiqnatı işarənin özünə görə nəzərə gələndir. Desiqnat obyekt deyil, obyektlər tipi, yaxud obyektlər sinfidir.

Formal semantikanın tədqiqat obyektində və anlayışlarındakı mövcud qeyri-müəyyənliyi, bəzən müşahidə olunan ziddiyyəti R.S.Stalneyker şərh edərək yazır: Formal semantika danışanın məqsədini nəzərə almadan cümlələrin həqiqilik (dürüstlük) şəraitini təsvir edir. Dildən insanlar müxtəlif məqsədlər, xüsusilə propozisiyaların ifadəsində istifadə edir. Bu halda propozisiyanın özü abstrakt mahiyyət olub, həqiqiliyə (doğruluğa) şərait yaradır. Semantika dilin yalnız bu aspektini öyrənir" (1, 420).Məna probleminin müxtəlif aspektləri araşdırılarkən obyektiv aləmlə, müəyyən insan kollektivinin təcrübəsilə bağlı qeyri-dil semantikası və sırf dil semantikası fərqlənir; qeyri-dil semantikası müəyyən dil formasından kənarda

mövcuddur, dil semantikası isə göstərənlə göstərilənin vəhdətidir və bu vəhdətsiz dil mənasından danışmaq olmaz.

Məlumdur ki, hər bir dilin sistemi iyerarxik münasibətdə olan müxtəlif xassəli laylardan təşkil olunmuş mürəkkəb strukturdur. Bu layların hər biri öz funksiyası, mahiyyəti ilə bir-birindən fərqlənsə də, ümumi bir aparıcı xəttə xidmət etmə baxımından bir bütövün (dilin) hissələri, vahid sistemin yarımsistemləri kimi fəaliyyət göstərir. Dil layları bir çox əlamətlərə görə bir-birindən fərqlənir. Lakin onların oppozisiyasında əsas əlamət layların vahidlərinin mənaya malik olub-olmamasıdır. Bu cəhətdən dilin səs quruluşu (fonetikası) qalan laylara (leksika, morfologiya, sintaksis) qarşı durur, birtərəfli dil vahidi kimi yalnız səslənmədən (forma) ibarət olan fonem, ikitərəfli (forma və məzmun) vahidlərə (söz, morfem, cümlə) qarşı durur, onlardan köklü surətdə fərqlənir.

Özlüyündə söz linqvistik anlayış kimi olduqca mürəkkəb fenomendir və onun bütün əlamətlərini ehtiva edən definisiya çox çətindir. Təəccüblü deyildir ki, indiyədək dilçilikdə sözün hamının qəbul etdiyi ümumi tərifi yoxdur. Bütövlükdə obyektiv aləmlə, təfəkkür prosesi ilə bağlı olan söz problemi, onun linqvistik mahiyyəti öz elmi həlli üçün bir-birilə üzvi surətdə bağlı olan, bir-birini tamamlayan, bilavasitə sözün mürəkkəb, çoxcəhətli reallığını müəyyənləşdirə bilən bəzi kardinal məsələlərin aydınlaşdırılmasına möhtacdır: dilin işarəviliyi, ayrıca söz anlayışı, dil və nitq, sözün məna tipologiyası, dil və təfəkkür, söz və kontekst, məna dəyişmələri və s.

Müasir dilçilikdə leksik semantikanın ümumi nəzəri problemləri ilə yanaşı konkret dillərin lüğət tərkibinin müəyyən sahələri ilə bağlı araşdırmalar (emprik semasiologiya) da xüsusi yer tutur.

Empirik semasiologiyada ümumi nəzəri mülahizələrin düzgünlüyü yoxlanılır və yeni nəzəri ümumiləşdirmələr üçün materiallar hazırlanır. Bəzi tədqiqatlarda nəzəri və empirik dilçilik bir-birinə qarşı qoyulur, nəzəri araşdırmaların rolu yersiz şişirdilir. A.M.Kuznetsov bu məsələyə haqlı etiraz edərək yazır: "İstənilən çılpaq nəzəriləşdirilmiş faktlar və hay-küylü terminlər, eləcə də faktların interpretasiyasız üzdən sadəcə təsviri dilçilik elminin inkişafına xidmət edə bilməz, buna görə də linqvistikanı nəzəri və empirik (fizikada olduğu kimi, nəzəri və eksperimental) hissələrə ayırmaq olmaz" (2, 4).

Doğrudan da, bu şəkildə qarşılaşdırma dilin başqa yaruslarında, bəlkə də, mümkündür, vahidlərinin sonsuzluğu və bu sonsuzluqdan doğan qanuna-uyğunluğun müxtəlifliyi leksik-semantik yarusda əksinə lüğət tərkibini parçalamağı, onu mikrosistemlərə ayırıb öyrənməyi, alınan nəticələri ümumiləşdirməyi tələb edir. Ənənəvi olaraq lüğət tərkibinin doğma sözlər, alınma sözlər, ədəbi dil sözləri, dialekt sözləri, neologizmlər, arxaizmlər, omonimlər, antonimlər, sinonimlər və s. bölünməsi də məhz həmin qənaətin nəticəsidir. Bu çətinliyin qarşısını almaq üçün son dövrlər lüğət tərkibi müəyyən sahələr – nitq hissələri üzrə araşdırılır. Müəyyən qrup sözlərin semantik xüsusiyyətlərindəki universallıqla yanaşı, xüsusi hallar da aşkar edilir. Və bu xüsusi hallar leksik-semantik həddin bir sıra məsələlərinin dəqiqləşməsinə yardım edir. Semantikada

getdikcə geniş işlənən paradiqma anlayışı da bu arzudan irəli gəlir. Bu cəhətə əsaslanıb haqlı olaraq leksik semantikanı sintaksislə əlaqələndirirlər. Azərbaycan dilində də bir çox söz qruplarını, xüsusilə çoxmənalı sözlərin və sifətlərin, əvəzliyin semantikası sintaktik mühit nəzərə alınmadan öyrənilə bilməz.

Sözləri sintaktik mövqelərinə görə təsnif etmək müəyyən mənada mümkün və faydalıdır. Lakin bunu bütün sözlərə eyni ölçü ilə şamil etmək özünü doğrultmur. Azərbaycan dilində sifətlərin sintaktik mövqeyi demək olar ki, sabitdir. Belə ki, sifətlər bir qayda olaraq isimlərlə ifadə olunmuş cümlə üzvlərinin təyini olur. Leksik semantika etibarilə müxtəlif sifətlər eyni konstruksiya daxilində eyni mövqedə işlənə bilir. Lakin bu eynilik həmin sifətlərin nəinki semantik eyniliyinə, hətta semantik uyğunluğuna belə şəhadət vermir. Sifətlərin semantik yaxınlığını və eyniliyini onların aid olduğu, təyin etdiyi söz qrupunun inteqral semantik əlamətə malik olub-olmaması müəyyənləşdirir. Əgər sifətin təyin etdiyi adlar çoxluğu diferensial semantik əlamətlərlə bir-birinə qarşı dururs, sintaktik mövqe eyniliyi, sintaqmatik uyğunluq sifətlərin də semantik cəhətdən bir-birindən fərqini yox edə bilmir. Əksinə, sifətlərin aid olduğu adlar eyni bir paradiqmatik cərgəyə daxildirsə, (heç olmazsa bir minimal semantik komponentə görə) sifətlərin də semantik yaxınlığından, məna uyğunluğundan danışmaq olar. Bu ölçü ilə yanaşdıqda çoxmənalı sifətlərin məna təsnifatını aparmaq, müxtəlif məna variantlarının sərhədini müəyyənləşdirmək, sifətlərin əsas və törəmə mənalarını dəqiqləşdirmək mümkündür. Müqayisə üçün rəng bildirən sifətlərin müxtəlif sözlərlə əlaqələnmə imkanına diqqət etmək kifayətdir: *ağ kağız, qara parça, qırmızı bayraq – ağ gün, qarabəxt, qıpqırmızı gün…*

Dil elə qurulmuşdur ki, danışan fikrini ifadə edərkən bu və ya digər sözü onun daxil olduğu, semantik cəhətdən yaxın olan sözlərin içərisindən seçir və müvafiq sözlərlə əlaqələndirir. Buna uyğun olaraq dinləyən eşitdiyi sözləri mənaca yaxın sözlərlə tutuşdurur və verilən informasiyanı dəqiq anlayır. Bu, dildəki sözlər arasındakı iki əlaqə formasının sayəsində mümkün olur: şaquli əlaqə (paradiqmatika), üfüqi əlaqə (sintaqmatika). Paradiqmatik əlaqədə sözlər müəyyən semantik əlamətə, ümumiliyinə görə birləşir: məsələn, sözlərin tematik qrupu (*ağ, qırmızı, qara, göy, yaşıl*), sinonim cərgə (*gözəl, göyçək, cazibəli*), antonim qarşılaşma (*pis, yaxşı, gözəl, çirkin*), sözün çoxmənalılığı və s.

Sintaqmatik münasibət paradiqmatik əlamətləri reallaşdırır, onların xətti düzülüşünü təmin edir. Ümumən eyni paradiqmaya daxil olan dil vahidləri sintaqmatik münasibətdə olduğu sözlərə uyğun gəlir. Sözlərin paradiqmatik xüsusiyyəti ilə sintaqmatik xüsusiyyəti arasında qanunauyğun əlaqə özünü göstərir.

Dildə olan sözlər sistemin ünsürləri kimi bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə deyil, qarşılıqlı əlaqə və münasibətdədir. Bu əlaqə və münasibətlərin bəzisi üzdə, bəzisi isə dilin çox dərin qatlarındadır və sistemin ümumi, daxili qanunları ilə idarə olunur. Şübhəsiz, dilin lüğət tərkibindəki sözlərin semantik müxtəlifliyi onun asılılıq, sərbəstlik, müstəqillik dərəcəsində də özünü göstərir. Məsələn, fellərin isimlərdən, isimlərin əvəzlikdən və s. bu cəhətdən fərqi vardır. Sifətlər

əlamət və keyfiyyət bildirən söz qrupu kimi semantik cəhətdən isimlərdən asılıdır. Çünki sifətlərin ifadə etdiyi məzmun əşyadan ayrılmazdır, əşyasız əlamət də yoxdur.

«Azərbaycan dilinin semasiologiyası» kitabında bu münasibətlə oxuyuruq: «Əşyanı təşkil edən əlamətlər məcmusundan yalnız müəyyən bir əlamətin seçilməsi işinin özündə fərdi, subyektiv cəhət vardır. Əslində hər bir qrammatik əşya sonsuz miqdarda əlamətlər məcmusundan ibarətdir. Məsələn, hər hansı ən adi bir əşya adını, tutaq ki, «alma» sözünü nəzərdən keçirək. Bu əşyanın ən müxtəlif əlamətləri olduğu üçün onu müxtəlif cəhətdən sifətləndirmək mümkündür. Odur ki, hər bir sifət – fərd ilə, fərdin zövqü, dərrakəsi, əhvali-ruhiyyəsi, əşyaya münasibəti və s. ilə bağlı olacaqdır» (3, 15).

…Gənc qrammatiklərin görkəmli nümayəndəsi G.Paulun «Dil tarixinin prinsipləri» əsərində polisemiya hadisəsi ilə bilavasitə bağlı olan sözün məna dəyişmələri problemi ayrıca və geniş təhlil olunur. Dilin müxtəlif laylarından, o cümlədən səs dəyişmələrindən (yeninin yaranması, köhnənin aradan çıxması) fərqli olaraq, daha mürəkkəb proses kimi sözün məna inkişafında «…ilk vaxtlar bir qayda olaraq, yeni məna köhnə mənaya calanır, nəticədə köhnə öz yerini yeniyə verdikdə bu, tamamilə yeni bir prosesdir, ancaq zəruri olaraq birincidən qidalanır» (4, 93).

Sözün semantik strukturunda, onun ayrı-ayrı nitq aktlarında işlənməsində üzə çıxan mənaların sərhədini dəqiqləşdirmək üçün Paul iki məna tipini qeyd edir: uzual və okkazional məna; «uzual məna deyərkən cəmiyyətin hər bir üzvündə olan məzmun ümumiliyi, təsəvvürlər yığımı, okkozional məna isə danışıq anında sözlə bağlanan mənadır, nitq mənasıdır ki, bu məna da həm danışan, həm də dinləyən tərəfindən eyni şəkildə anlaşılandır» (4, 94).

Uzual və okkazional məna anlayışı müasir dilçilikdə işlənən invariant-variant, əsas məna, leksik-semantik variant, dil və nitq mənaları termininə uyğun gəlir.

Sözün məna dəyişmələrinin əsasında dil sistemi ilə fərdi nitq aktının münasibətini qoyan G.Paul yeni mənanın yaranmasını nitq aktı ilə bağlayır, bu prosesdə aparıcı rol oynayan dildaxili və dilxarici prosesləri – sosial, tarixi, psixoloji – nəzərə almadan, özünün qəbul etdiyi məntiqi sxemə əsaslanır. Bu təsnifatın əsasında sözlə əlaqələnən təsəvvürün tutumu və məzmununun dəyişməsi dayanır. Başqa sözlə, təsəvvürün statusundakı dəyişmə məna dəyişmələrinə impuls verir, onun səbəbi kimi çıxış edir. Bu məntiqi sxem əsasında G.Paul məna dəyişmələrini belə təsnif edir:

1.«Həcmin daralması və məzmunun zənginləşməsi» (mənanın xüsusiləşməsi); 2. Təsəvvürün məzmununun genişlənməsilə bağlı olaraq «məzmunun kasıblaşması»; 3. «Məkan, zaman, yaxud kauzal əlaqələr əsasında adın köçürülməsi»; 4. Bu üç bölgünün heç birinə daxil olmayan başqa məna dəyişmələri».

Bəzi ziddiyyətlərinə baxmayaraq, G.Paulun məna dəyişmələrinin müxtəlif tiplərini əhatə edən təsnifatı uzun bir dövr müxtəlif dil araşdırmaları üçün çıxış nöqtəsi olmuş, onun bir çox bölgüləri indi də öz dəyərini itirməmiş, müxtəlif

semasioloji araşdırmaların nəzəri əsasına çevrilmişdir.Sonralar formal məntiqi anlayışın əksinə olaraq məna dəyişmələrinin əsasına psixoloji motiv qoyulur və bu məktəbin görkəmli nümayəndəsi V.Vundt semasioloji hadisələrə yanaşmanın yeganə əsasını psixoloji yol hesab edərək psixoloji assosiasiyaların ümumi qanunlarını məna dəyişmələrində aparıcı saysa da, ümumi təsnifatda Paulun bir çox anlayışlarının orbitindən çıxa bilmir, başqa şəkildə, başqa bünövrə üzərində onu təkrar etməli olur.V.Vundtun konsepsiyasını səciyyələndirərək V.V.Zvegintsev yazır: «Vundt dil işarəsini mənadan ayırır və bunların hər birinə avtonomluq verir və müstəqil inkişafetmə imkanı təsəvvür edir. Onun bu bağışlanmaz ziddiyyəti məntiqi olaraq başqa ziddiyyətlər doğurur. Xalqın tarixi ilə sıx bağlı olan dilin semantik aspektini o, tarixin fövqündə təsəvvür edir, sözün daşıdığı tarixi-funksional səciyyə kölgədə qalır. Onun araşdırmalarında bəzən tarixi şərtlərə üz tutulsa da, psixoloji assosasiyaların yaranma şəraitini qabartma məqsədi daşıyır» (5, 23).Məna dəyişmələri nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafında, təkmilləşməsində A.Meye Vundtun səhvlərini düzəldir, xalis dil, tarixi və sosial səbəbləri məna dəyişməsinin əsası hesab edir. Dildaxili səbəblərdən yaranan məna dəyişmələri sözün müxtəlif sintaktik mühitlərdə işlənməsindən asılı olur; tarixi səbəblər o zaman həlledici rol oynayır ki, predmet dəyişir, ad olduğu kimi qalır (məs.: *pero*); Sosial səbəb deyərkən müəyyən sözün bu və ya digər sosial qrupdan başqa qrupun dilinə keçməsilə yaranan məna dəyişmələri nəzərdə tutulur. (Məsələn, *əməliyyat* sözünün işlənməsi kimi: *cərrahiyyə əməliyyatı, hərbi əməliyyat* və s.) (6, 16). Məna dəyişmələri prosesini təmiz dil kökləri ilə izah etməyə çalışan E.Vellander göstərir ki, ayrı-ayrı situasiyalarda, müəyyən kontekstdə bu və ya digər sözün buraxılması onun mənasının başqa sözə keçməsilə nəticələnir, yeni funksional mövqe təzə semantik dəyər kimi özünü göstərir. Bu mülahizə müasir dilçilikdə geniş tədqiqat obyektinə çevrilmiş söz və kontekst problemi ilə səsləşir, G.Paulun, «okkazional və uzual» məna tiplərini yada salır. Qeyd etmək lazımdır ki, Vellanderin «xalis semantik dəyişmələri»nin səbəbi kontekst müxtəlifliyinin üzərində qurulsa da, bu prosesdə dilxarici gerçəkliyin iştirakı da özünü göstərir.

Xarici dilçilikdə geniş yayılmış və geniş təsir əhatəsinə malik olan H.Şperberin nəzəriyyəsində məna dəyişmələri ayrıca sözün deyil, onun müəyyən konstruksiyalarda işlənməsi nəticəsində üzə çıxan keyfiyyət, hadisə hesab edilir və bu prosesin (məna dəyişmələrinin) səbəbi sözün emosional rəngi ilə bağlanır. Onun fikrincə, bizi düşündürən, beynimizi məşğul edən müəyyən bir mövzudan tez-tez danışmaq istəyirik. Bu istək başqa temadan danışanda da həmin anlayışları yada salır və bizi həyəcanlandıran o assosiasiyalar müxtəlif emosional rəngli sözlərin həmin istiqamətdə işlənməsinə səbəb olur. Müxtəlif sözlərin eyni mətləblə bağlı xatırlanması, işlənməsi onlarda məna kəsişmələrinin yaranmasına, məna əvəzlənməsinə gətirib çıxarır. Bu prosesə uyğun olaraq o, məna dəyişmələrinin ekspansiya və attraksiya kimi tiplərini fərqləndirir.

D.N.Şmelyev məna dəyişmələrinin emosional səbəbləri konsepsiyasını belə yekunlaşdırır: «Sözdə emosional moment olduqca əhəmiyyətlidir və nəzərə

alınmalıdır. Lakin onunla semantik dəyişmələrin bütün mexanizmini izah etmək olmaz. Belə yanaşmada dilin inkişaf mənzərəsi yalnız saadələşdirilmir, həm də təhrif edilir » (6, 18).

Sözün məna dəyişmələrinin səbəbləri sırasında dildaxili faktorların xüsusi yeri vardır. Məna anlayışı onun bağlandığı bütün sferalarla əlaqədə olsa da, məna dəyişmələri son nəticədə dil reallığının faktı kimi təsvirə gəlir və müxtəlif dil vahidlərinin kompleks müdaxiləsi ilə gerçəkləşir. Məna dəyişmələrini sırf linqvistik əsasda dil səbəbləri fonunda təsvir edən S.Ulman dördüzvlü sxem təklif edir və semantik dəyişmələri aşağıdakılarla bağlayır:

1. İki sözün mənası arasındakı oxşarlıqla; 2. İki sözün mənaları arasındakı kontaktla; 3. İki ad arasında oxşarlıqla; 4. İki ad arasındakı kontaktla.

Müxtəlif dilçilərin əsaslandırmağa çalışdığı semantik dəyişmələrlə bağlı qanunların əksinə olaraq K.Baldinqer yazır: «Biz qəti şəkildə deyirik ki, hər bir leksik-semantik yenilik fərdi, anonim yaradıcılıq aktıdır. Bu akt bir çox amillərdən – psixoloji, fizioloji, qrammatik, mədəni və tarixi – qanunauyğun şəkildə asılıdır. Məna dəyişmələri isə yalnız təfəkkürün ümumi qanunlarına tabedir» (6, 20). XX əsrin dilçiliyi dil hadisələrinə və bütövlükdə dilə öz sələflərinin atomizmindən fərqli olaraq sistem kimi baxması ilə seçilir. Bu qənaətə görə dil bir-birilə müəyyən qanunauyğun əlaqədə və xüsusi münasibətdə olan ünsürlərin əmələ gətirdiyi vahid tam kimi sistem təşkil edir. Bu mənada dilin müvafiq laylarına uyğun olaraq fonoloji, morfoloji, sintaktik, leksik sistemlər insanın nitq fəaliyyətini müxtəlif şəkildə təşkil və əks etdirən mürəkkəb dil strukturunu yaradır. Bu strukturda bütün vahidlər bir-birilə qarşılıqlı surətdə bilavasitə, yaxud bilvasitə bağlıdır.

Vahidləri kəmiyyətcə məhdud olan fonetika və morfologiyadan fərqli olaraq leksikaya sistem kimi yanaşan araşdırıcılar lüğət tərkibinin əhatə dairəsinin genişliyindən, vahidlərinin çoxluğundan irəli gələn müəyyən çətinliklə qarşılaşır. Lakin bu çətinlik leksik-semantik layın çoxsaylı vahidləri arasında müəyyən qruplaşmanın, üzvi əlaqənin reallığını inkar etmir. Hələ XIX əsrin axırında M.M.Pokrovski sözlər arasında müxtəlif əlaqələrdən bəhs edərək yazırdı ki, «sözlər və onların mənaları bir-birindən ayrıca həyat yaşamır, şüurumuzdan asılı olmadan ruhumuzda müxtəlif qruplar şəklində əlaqələnir, bu qruplaşmaların əsasında isə oxşarlıqlar və ziddiyyətlər dayanır» (7, 82).

Sözün məna dəyişmələrinə də yeni yanaşma və yeni şərh tələb edən leksikanın sistemliliyi özünü ən çox sözlərin semantik (məfhumi) sahələr üzrə təsvirində nəzərə çarpır. Müəyyən sahələrə toplanan sözlər çoxluğunu (məs., qohumluq terminləri, rəng bildirən sifətlər, bədən üzvləri ifadə edən sözlər, konkret və mücərrəd isimlər və s.) ümumi əlamətlər (kateqorial, semantik) əsasında birləşir və qonşu sahələrdən seçilir. Belə çoxluğun müəyyən üzvündə baş verən semantik dəyişmə, təbii şəkildə həmin sahənin başqa vahidlərinə, eləcə də qonşu sahələrə də təsir göstərir. Çünki sözlərin belə yığımı ümumi şəkildə

birləşmir, onların nitqdə xətti işlənmə mövqeləri arasında da eynilik, yaxınlıq özünü göstərir.

Leksikada sistemliyin başqa bir ölçüsü sözlərin müəyyən sözyaratma tiplərinə münasibətlə ifadə olunur. Belə ki, söz qruplarının semantik əlamətinə uyğun müəyyən sözdüzəltmə morfemləri ilə işlənməsi, yaxud işlənməməsi onun hüdudunu və başqa vahidlərlə əlaqəsini müəyyənləşdirir.

Dilçilik ədəbiyyatında lüğət tərkibinin ənənəvi təsnifatı da (dialekt və ədəbi dil sözləri, doğma sözlər və alınmalar, aktiv və passiv sözlər və s.) leksikanın sistemliliyini nümayiş etdirir.

Sözün leksik mənası mürəkkəb struktur-semantik vahid olmaqla sözün fonetik-morfoloji tərkibində ayrıca ifadə vasitəsinə (yaxud formasına) malik olmayan komponentlərdən təşkil olunmuşdur. Bu komponentlər (sem, semantik əlamət, diferensial əlamət, bəsit məna) məfhumun məzmununu təşkil edən denotatların mühüm əlamətlərinə uyğun gəlir və sözün də leksik mənasının əsasında dayanır. Müxtəlif leksik vahidlərin mənasında eyni bir semin təkrarı da onları bir sahədə birləşdirən ümumi əlamət kimi leksikanın sistemliyini göstərir.

Semasiologiyada sahə nəzəriyyəsinin ayrı-ayrı nümayəndələrinin araşdırmalarında meyar müxtəlifliyi özünü göstərir. Bəzi araşdırıcılar sözlər çoxluğunu məntiqi, bəzilərisə denotativ əsasda təsvir və təhlil edirlər: «Trir və Veysqerber dil materialından deyil, dilin abstrakt məfhumlara bölünməsindən çıxış edirlər. Onların fikrincə, bu əsas bütün leksemləri əhatə edir. İpsen, Yolles, Portsik və b. araşdırıcılar isə əksinə "sahə" anlayışını xalis dil əlaqələri əsasında tənsif edirlər» (6, 29).

Leksikada sistemliliyi xüsusi dil əlaqələri kimi sözlərin mənaları arasında assosiativ əlaqələrlə bağlayan və assosiativ sahələrin mümkünlüyünü qəbul edən İsveçrə alimi Ş.Balli yazır ki, dil sistemini biz geniş və mnemonik assosiasiyalar şəklində təsəvvür edirik. Bütün danışanlar üçün oxşar olan bu assosiasiyalar dilin bütün hissələrinə yayılır (8, 30).

Doğrudan da, bütün dillərdə hər hansı bir söz müəyyən semantik xətlərlə müxtəlif sahələrlə bağlı olan vahidlərlə əlaqələnir və yada düşür: *məktəb* sözü *şagird, müəllim, sinif otağı, parta, lövhə… oxumaq, yazmaq, şəkil çəkmək…* kimi mənaca uzaq olan sözləri vahid assosiativ sahəyə toplayır; Müxtəlif əlamətləri ifadə edən sifətlər müəyyən predmetlərin xassəsi kimi müxtəlif hərəkət, proses adları kimi işlənən feillər müəyyən subyektin əlaməti kimi yaddaşımızda yaşayır və s. Deməli, lüğət tərkibində *individual* semantik əlamətlərinə, kateqorial mənasına, qrammatik səciyyəsinə görə ilk baxışda bir-birindən seçilən sözlər çoxluğu əslində daxili məntiqi-linqvistik əlaqələrlə qarşılıqlı şəkildə bağlanaraq xüsusi sistem təşkil edir; bu əlaqələr müxtəlifliyi sözlərin semantik dəyişmələrinin əsasını təşkil edir.

Polisemiya hadisəsinin formalaşması və təkamülü də özlüyündə dilin leksik-semantik həddində xüsusi dəyişmə tipi kimi özünü göstərir. Dilxarici gerçəkliklə bilavasitə təmasda olan öz çevikliyi, dinamikliyi ilə ona maksimum

reaksiya verən lüğət tərkibi, bir tərəfdən, hazır alınmaları öz fonduna qəbul edir, digər tərəfdən, mövcud lüğət vahidlərinin semantik strukturunu genişləndirir, onun funksional imkanını genişləndirir.

Sözün məna strukturunun polisemantikləşmə istiqamətində gedən inkişafı birbaşa dil kollektivinin təfəkküründə gedən proseslə bağlıdır. Bu proses, bir tərəfdən, dildəki müxtəlif semantik qrupların münasibət və əlaqəsini səfərbərliyə almaqdırsa, digər tərəfdən, obyektiv gerçəklikdəki müxtəlif varlıqların məntiqi əlaqəsini, daxili münasibətlərini dərk etməklə bağlıdır.

Bu qənaət dildə semantik dəyişmələrin (o cümlədən polisemiyanın) təsadüfi səciyyə daşımayan, dil sisteminin və xalq yaddaşının qanunları ilə köklənən, nizamlanan bir hadisə olduğunu dəqiqliklə göstərir. Sözün məfhuma, formanın mənaya, təsəvvürə münasibətinin genezisi ilə bağlanır.

Dilin leksik səviyyəsində və polisemiyanı ümumi lüğət tərkibinin təkmilləşməsi, dilin ifadə imkanlarının zənginləşməsi kimi izah edən nəzəriyyənin əksinə olaraq, bəzən sözün müstəqilliyini, bütövlükdə polisemiya hadisəsinin obyektivliyini şübhə altına alanlar da vardır.

Sözün müstəqilliyini şübhə altına alanlar hər şeydən əvvəl ona əsaslanırlar ki, dildə yalnız bütövlər real şəkildə mövcuddur: bütöv cümlə, bütöv cümlə qrupları, bütöv mətn, bütöv bədii əsər… Halbuki bu butövlərin nitq parçaları kimi qurulmasında və ümumən nitq zəncirinin praktik şəkildə hissələrə parçalanmasında, hüdudlanmasında (istər yazılı, istərsə də şifahi nitq formasında) söz sintaktik dayaq rolunu oynayır. Məhz sözün semantik (və müəyyən mənada formal) müstəqilliyi tədqiqatçıya da, dildə danışanlara da imkan verir ki, kino lenti kimi bütöv nitq deyimlərini söz-kadrlara, tərkib hissələrə parçalasın, bütövü onu təşkil edən ünsürlərə bölsün. Nitqdə sözün və eləcə də bütün dil vahidlərinin konkret kommunikativ dəyər qazanması, xüsusilə semantik xassəli vahidlərin müəyyənlik qazanması ayrı-ayrı əlaqələnmələrin sayəsində mümkün olur. Hər dəfə sözün semantik müstəqilliyi aydınca nəzərə çarpır. Tipoloji cəhətdən müxtəlif qruplarda birləşən dillərin hər birində sözün mövqeyində, onun ayrı-ayrı hissələrinin münasibətində, sözün kontekstlə əlaqəsində xüsusi hallar müşahidə olunur. İltisaqi dillərdə sözün nisbiliyi, kontekstdə semantik asılılığı ilə yanaşı bir çox dillərdən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində söz kökünün əsas məna mərkəzi kimi müstəqilliyi onun təkcə semasioloji avtonomluğunu deyil, həm də kök-şəkilçi (yaxud şəkilçilər) münasibətində formal sərhəd toxunulmazlığını təmin edir. Buna görə də müxtəlif dillərdə söz tipləri iki əsas cəhətə görə fərqləndirilir: a) Bu və ya digər dilin ümumi tipoloji səciyyəsi: b) Dilin tarixi inkişaf səviyyəsi (Budaqov 1983, 19).

Sözün əsas dil vahidi kimi müstəqilliyinin və toxunulmazlığının ardıcıl müdafiəçisi R.A.Budaqov sözə və sözün mənasına belə tərif verir: «Söz dilin əsas kateqoriyalarından biridir. Gerçəklik hadisələrini işarələyir, müəyyən insan kollektivi tərəfindən eyni cür başa düşülür, qrammatik cəhətdən formalaşır. Araşdırıcının fikrincə, sözün mənası isə əsasında məfhum dayanan məzmundur. Bu cə-

hət sözün yalnız bizim fikirlərimizi deyil, hisslərimizi də ifadə etməsinə əsla mane olmur» (9, 18).

Sözün qeyri-reallığı nəzəriyyəsinin tərəfdarları əsas linqvistik dəlil kimi ondan çıxış edirlər ki, lüğət tərkibindəki vahidlərin böyük bir qismi çoxmənalıdır, sözün ayrı-ayrı mənalarının aktuallaşmasında kontekst mühüm rol oynayır. Bu asılılıqdan irəli gələn forma ilə məna arasındakı tərs mütənasiblik guya sözün bir dil vahidi kimi qeyri-müəyyənliyini şərtləndirir, onu tamamilə asılı vahidə çevirir. Dilçilik tarixində görkəmli mövqeyi olan F. de Sössür, L.Yelmslyev, N.Xomski kimi dilçilər də sözün mahiyyətindəki qeyri-müəyyənliyə, mürəkkəbliyə, sözün əlamətlərinin müxtəlif dillərdəki özünəməxsusluğuna əsaslanıb onun reallığını şübhə altına alırdılar.

Eyni bir sözün müxtəlif mənalara malik olması çoxmənalığa ayrı-ayrı hissələrdən təşkil olunmuş xüsusi struktur kimi baxmağa imkan verir. Bu strukturun ünsürləri dilin ümumi leksik-semantik həddinin fonunda reallıq qazansa da, ayrıca sözün malik olduğu və kompleks amillərin müdaxiləsinə təzahür edən xassəsi kimi alınmalıdır. Buna görə də dilçilikdə sözdaxili semantik paradiqmatika deyəndə polisemantik sözün məna strukturu nəzərdə tutulur və sözün ayrı-ayrı mənalarının əlaqə və münasibətləri təhlil edilir. Olduqca mürəkkəb semantik hadisə olan polisemiya dil-təfəkkür, dil-gerçəklik, dil-nitq, diaxroniya-sinxroniya kimi qlobal problemlərlə bağlandığından və hər problemin tərkibində ayrıca dəyərə malik olduğundan bəzən polisemiya sinxron hadisə kimi inkar edilir, ona yalnız diaxroniyaya xas olan xüsusi hal kimi (mənanın genişlənməsi, daralması, xüsusiləşməsi, abstraklaşması və s.) yanaşılır. Polisemantik sözün məna imkanlarının yaranma bünövrəsi bir çox dil hadisələri kimi, şübhəsiz, müəyyən tarixi dövrdə qoyulur və sonrakı təkamül onun mümkün semantik imkanlarının üzə çıxmasını şərtləndirir, sonsuzluğa qədər – dilin bütün fəaliyyəti boyu davam edən bu proses, təbii ki, hər sonrakı dövrdə müəyyən nəticə kimi alınmalıdır, nəticə isə sonrakı inkişafın bünövrəsi kimi fəaliyyət göstərməlidir. Buna görə də müəyyən sinxron kəsimdə sözün məna iyerarxiyası tamamilə təbii real dil faktı kimi, əvvəlki dövrlərdə başlanmış inkişafın nəticəsi kimi təhlil oluna bilər və təhlil olunmalıdır.

Semasiologiyada polisemiyanın tədqiqində geniş tətbiq olunan leksik-semantik variant anlayışı da sözün sinxroniyada malik olduğu xassədir. Belə ki, leksik-semantik variantların məna ümumiliyinə malik olan paradiqması əslində polisemantik sözün mahiyyətini təşkil edir, ümumi semə və diferensial əlamətə malik olma müxtəlif mənaların bir bütöv strukturun tərkib hissələri kimi alınmasını, sözün mənasının sistemliyini şərtləndirir. Və bu struktura daxil olan mənalar arasında biri əsas, aparıcı rol oynayır, qalanar həmin əsas məna ətrafında yaranır, ondan asılı olub, törəmə məna adlanır və bu şəkildə məna iyerarxiyası fəaliyyət göstərir, iyerarxiyada əsas və əlavə məna anlayışı sinxroniyada müəyyənləşən münasibətdir, çünki tarixi inkişafda sözün məna tipologiyasında dəyişmə müşahidə olunur, müəyyən dövrdə əlavə məna mövqeyi

başqa bir dövrdə əsas məna kimi işlənə bilər, yaxud əksinə. Bu dəyişkənlik obyektiv aləmə münasibətlə tənzimlənir.

Müasir dilçilikdəki mülahizələrlə ötəri tanışlıq, aydınca göstərir ki, leksik semantikanın əsas anlayışları, xüsusilə sözün mənasının parametrləri, mahiyyəti, onun müxtəlif aspektləri, tərkib hissələri ilə bağlı dərindən araşdırılmalı, dəqiqləşdirilməli məsələlər çoxdur. Gələcək araşdırmalarda ümumi səciyyə daşıyan nəzəri fikirlərə üstünlük verməkdənsə, konkret dillərdə aparılan tədqiqatların nəticələrinə söykənən, faktlarla sübut olunan istiqamət aparıcı mövqeyə çıxmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Novoe v zarubejnoy linqvistike. Vıp. 16, M., 1985.
2. Kuzneüov A.M. Strukturno-semantiçeskie parametrı v leksike. M,, 1980.
3. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979.
4. Paulğ Q. Prinüipı istorii əzıka. M., 1960.
5. Zveqinüev V.A. Semasioloqiə. İzd. MQU, 1957.
6. Şmelev D.N. Oçerki po semasioloqii russkoqo əzıka. M., 1964.
7. Pokrovskiy M.M. İzbrannıe rabotı po əzıkoznaniö. M., 1959.
8. Balli Ş. Obhaə linqvistika i voprosı franüuzskoqo əzıka. M., 1955.
9. Budaqov R.A. Vvedenie v nauku o əzıke. M., 1965.

İ.Temioqlu

On the main features of the lexical-semantic structure of the language and its meaning values

Summary

In the linguistic field, semantics (especially lexical semantics) words and their meanings, spiritual-linguistic content of the meaning, the factors that affect the changing of the meaning, etc. have been touched upon in the article. These opinions are generalized and systematized to specific positions as well as the outbreak of misunderstandings and the need for investigations have been analyzed in the article as well.The problem of the meaning is investigated not only in the field of the mathematics but also as the object of the logical semantics in modern linguistics. In some cases the savings and understanding in these fields are copied to the linguistics, and it is observed that this affects the language status of the concept of the “meaning” and makes its real position indifferent. That is why the concept of the “meaning” from the linguistic point of view has been specified, and its typicality has been defined in the article.

The pure language, it history and social reasons are known to be the basic forms of the meaning changing. The meaning changing that are formed because of

the in-language factors depend on the usage of a word in different syntactic atmosphere. The article states that the historical factors are noticed to have special role in that case the main changing and the name remains as it is. The social reason demonstrates the meaning changing when the word is used in different social groups. Finally, the article states that meaning changes are explained through pure language roots.

Key words: word, system, structure, context, theoretical

Исмаил Темироглы

Об основных особенностях лексико-семантического строения языка и изменениях в семантике

Резюме

В теоретическом языкознании в исследованиях области семантики (в частности лексической семантики) встречаются противоречивые и разнообразные идеи относительно слова и его значения, логико-лингвистического содержания значения, относительно фактов, влияющих на изменения значений и т.д. В статье обобщены эти идеи, выражено отношение к конкретным позициям, предприняты попытки определить дальнейшие направления исследования.В настоящее время проблема семантики наряду с языкознанием изучается как объект математической логики, логической семантики. Очень часто выводы и понятия этих областей механически переводятся на языкознание и это в свое время накладывает тень на языковой статус понятия «значения», его реальную картину делает неопределенной. И поэтому понятие «значения» в языковедческом плане специально конкретизировалось, и были определены его своеобразия.В последующее развитие теории изменения значений, его совершенствования, язык, его исторические и социальные причины считаются основой изменения значений.

Изменения значений, возникших по внутриязыковых причинам зависит от использования слова в различной синтаксической среде; исторические причины играют роль в том случае, когда предмет меняется, а наименование остается.Говоря о социальных причинах имеется ввиду изменения значений, возникших в результате перехода определенного слова из одной социальной группы в другую. Процесс изменения значений объясняется корнями языка.

Ключевые слова: слово, система, структура, семантика, контекст, теория.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.01.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VÜQAR QARADAĞLI
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Zahid Xəlil küçəsi
Bakı Dövlət Universiteti

HƏFS İLƏ VƏRŞ RƏVAYƏTLƏRİNDƏ SAİTİ İNFLEKSİYA

Xülasə

Məqalədə Qurani-Kərimin islam aləmində ən geniş yayılmış Asim qiraətindən edilən Həfs və Nafe qiraətindən edilən Vərş rəvayətləri arasında müşahidə edilən saiti infleksiya fərqlərinin təhlili aparılır, hər rəvayətdə baş verən hadisələr ayrı-ayrılıqda izlənilir. Problemə dair bəzi fikirlərə münasibət bildirilir, fonetik hadisələri yenidən təhlil edərək uyğun qiymət verməyə cəhd göstərilir. Tədqiqatın elmi yeniliyi rəvayətlərarası fərqlər əmələ gətirən saiti infleksiya halları müsəlman-ərəb tədqiqatçılarının tərtib etdiyi ümumiləşmə prinsiplərindən deyil, hadisələrin təhlil və təsnifatı aparılır, baş verən hadisənin səbəbi müəyyənləşdirilir. Rəvayətlərdə, xüsusilə geniş elmi auditoriyaya az tanış olan Vərş rəvayətində ərəb dili səslərində baş verən hadisələrin müəllifin müqayisəli-qarşılaşdırma metodu əsasında apardığı təhlili həm elmi, həm də təcrübi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hasil olunmuş qənaət ondan ibarətdir ki, müəllif müsəlman-ərəb tədqiqatçılarının tərtib etdikləri ümumi prinsiplərindən kənara çıxa bilib və rəvayətlərdə baş verən saiti infleksiyanın növləri və səbəblərinin müəyyənləşdirilməsinə müvəffəq olmuşdur.

Açar sözlər: saiti infleksiya, Qurani-Kərim, Asim qiraəti, Həfs rəvayəti, Nafe qiraəti, Vərş rəvayəti, imalə, güclü imalə, zəif imalə, təqlil.

Tədqiqat üzərində çalışarkən bir çox mövcud transkripsiya sistemlərinə (GAL Supplement, Revue des Etudes Islamiques (Paris), Arabica (Paris), İslam Ansiklopedisi, The Encyclopedia of Islam, Encyclopedie l'Islam, Şarkiyat Mecmuası (İstanbul), Türk İlmi Transkripsiyon Sistemi, İlahiyat Fakültesi Dergisi (Ankara), DİA [31, 41, 308]) müraciət etdiyimizə baxmayaraq onlardan heç birinin Quran səslərinin ifadəsi yetərincə tələblərinə cavab vermədiyi problemi ilə üzləşdik. Qurani-Kərimin əhatə etdiyi səsləri latın əlifbası ilə tam və dolğun şəkildə ifadəsinin qeyri-mümkün olduğunu qəbul etsək də, ən azı latın qrafikasının imkanı daxilində Quran səslərinin daha dolğun ifadəsi üçün yeni fonetik transkripsiya sisteminin tərtibinə ehtiyac duyduq. Tədqiqatda tətbiq edilən xüsusi transkripsiya sisteminin – ***TT-HAFS/ASIM*** (*Təcvid Transkripsiyası, Həfs/Asim, Bakı*) tərəfimizdən işlənib hazırlanmışdır.

TT-HAFS/ASIM

(*Təcvid Transkripsiyası, Həfs/Asim, Bakı*)

’ – *həmzə*	ẓẓ – qoşa *za*
̓ – zəifləmiş *həmzə*	ẓ-ẓ – sözlərin kəsişməsində *zəl*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *za*; [’əl-] artiklindəki *ləm*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *za*
b – saitöncə mövqedə *bə*	‘ – *ayn*
bb – saitöncə mövqedə qoşa *bə*	‘‘ – qoşa *ayn*
b-b – sözlərin kəsişməsində qoşa *bə*; sözlərin kəsişməsində *bə*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən saitöncə *bə*	‘-‘ – sözlərin kəsişməsində *ayn*-dan sonrakı mövqedə qoşa *ayn*
b – *bə* və ya *mim*-in bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə *bə*	ğ – *ğayn*
b̊ – üzərində vəqf icra olunduğu halda *bə*	f – ***fə***
b̊b̊ – *vəqf* icra olunduğu halda qoşa *bə*	ff – qoşa *fə*
t – *tə*; *vəqf* icra olunmadığı halda *tə-mərbutə*	f-f – sözlərin kəsişməsində *fə*-dən sonrakı mövqedə qoşa *fə*
tt – qoşa *tə*; *dəl*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *tə*	q – saitöncə mövqedə *qaf*
t-t – sözlərin kəsişməsində qoşa *tə*; sözlərin kəsişməsində *dəl*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *tə*; [’əl-] artiklindəki *ləm*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *tə*	qq – saitöncə mövqedə qoşa *qaf*
s̲ – *sə*	q̊ – *qaf* və ya *kəf*-in bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə *qaf*
s̲s̲ – qoşa *sə*	q̊q̊ – *vəqf* icra olunduğu halda *qaf*
s̲-s̲ – [’əl-] artiklindəki *ləm*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *sə*	q̊q̊ – *vəqf* icra olunduğu halda qoşa *qaf*
c – saitöncə mövqedə *cim*	k – ***kəf***
cc – saitöncə mövqedə *qoşa cim*	kk – qoşa *kəf*; *qaf*-dan sonrakı mövqedə qoşa səslənən *kəf*
č – *cim*-in bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə *cim*	l – incə ***ləm***
č – *vəqf* icra olunduğu halda *cim*	ll – qoşa incə *ləm*
cč – *vəqf* icra olunduğu halda qoşa *cim*	l-l – sözlərin kəsişməsində *ləm*-dən sonrakı mövqedə qoşa incə *ləm*; sözlərin kəsişməsində *nun* və ya *tənvin*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən incə *ləm*; *Allah* kəlməsində *kəsrə*-dən sonrakı mövqedə qoşa incə *ləm*; [’əl-] artiklindəki *ləm*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən incə *ləm*
ḥ – *ha*	ḷ-ḷ – *Allah* kəlməsində *dəmmə* və ya *fəthə*-dən sonrakı mövqedə qoşa orta (qalın) *ləm*
ḥḥ – qoşa *ha*	m – saitöncə mövqedə *mim*
x – *xa*	m̃ – *mim* və ya *bə*-nin bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə *mim*; *vəqf* icra olunduğu halda *mim*
xx – qoşa *xa*	m̃ – *bə*-dən öncəki mövqedə *mim*; *bə*-dən öncəki mövqedə nazal *mim*-ə çevrilmiş nazal *nun* və ya *tənvin*
d – saitöncə mövqedə *dəl*	m̃m̃ – qoşa nazal *mim*
dd – saitöncə mövqedə qoşa *dəl*	m̃-m̃ – sözlərin kəsişməsində *mim*-dən sonrakı mövqedə qoşa nazal *mim*; sözlərin kəsişməsində *nun* və ya *tənvin*-dən sonrakı mövqedə qoşa nazal *mim*
d-d – sözlərin kəsişməsində qoşa *dəl*; sözlərin kəsişməsində *tə*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *dəl*; sözlərin kəsişməsində *dəl*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən saitöncə *dəl*; [’əl-]	n – saitöncə mövqedə *nun* və ya *tənvin*

artiklindəki *ləm*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *dəl*	
ď – *dəl* və ya *tə*-nin bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə *dəl*	ñ – *həmzə*, *ha*, *xa*, *ayn*, *ğayn* və ya *hə*-dən öncəki mövqedə *nun* və ya *tənvin*; *vəqf* icra olunduğu halda *nun*; *tənha*; قِنْوَانٌ, صِنْوَانٌ, صِنْوَانٍ, بِسَ ١ وَٱلْقُرْءَانِ, بُنْيَانٌ, بُنْيَانًا, بُنْيَانَهُمْ, بُنْيَانَهُمْ, بُنْيَانَهُ, ٱلدُّنْيَا, نَ ۚ وَٱلْقَلَمِ sözlərindəki *nun*; *vəqf* icra olunduğu halda *nun*
ḍ̌ – *vəqf* icra olunduğu halda *dəl*	ṇ̃ – *tə*, *sə*, *cim*, *dəl*, *zəl*, *zəy*, *sin*, *şin*, *fə* və ya *kəf*-dən öncəki mövqedə *nun* və ya *tənvinin* bildirdiyi incə nazal səs
dḍ̌ – *vəqf* icra olunduğu halda qoşa *dəl*	ṇ̃ – *sad*, *dad*, *ta*, *za* və ya *qaf*-dan öncəki mövqedə *nun* və ya *tənvinin* bildirdiyi qalın səs
z̲ – *zəl*	ññ – qoşa nazal *nun*
z̲z̲ – qoşa *zəl*	ñ-ñ – sözlərin kəsişməsində *nun* və ya *tənvin*-dən sonrakı mövqedə qoşa nazal *nun*; [’əl-] artiklindəki *ləm*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən nazal *nun*
z̲-z̲ – sözlərin kəsişməsində *zəl*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *zəl*; sözlərin kəsişməsində *sə*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *zəl*; [’əl-] artiklindəki *ləm*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *zəl*	h – ***hə***; *vəqf* icra olunduğu halda *tə-mərbutə*
r – incə *ra*	hh – qoşa *hə*
rr – qoşa incə *ra*	h-h – sözlərin kəsişməsində *hə*-dən sonrakı mövqedə qoşa *hə*
r-r – sözlərin kəsişməsində *ra*-dan sonrakı mövqedə qoşa incə *ra*; sözlərin kəsişməsində *nun* və ya *tənvin*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən incə *ra*; [’əl-] artiklindəki *ləm*-dən qoşa səslənən incə *ra*	ṵ – saitöncə mövqedə ***vav***
ṛ – qalın (orta) *ra*	ṵṵ – qoşa *vav*
ṛṛ – qoşa (qalın) *ra*	ṵ-ṵ – sözlərin kəsişməsində *vav*-dan sonrakı mövqedə qoşa ***vav***
ṛ-ṛ – sözlərin kəsişməsində *ra*-dan sonrakı mövqedə qoşa orta (qalın) *ra*; sözlərin kəsişməsində *ləm*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən orta (qalın) *ra*; sözlərin kəsişməsində *nun* və ya *tənvin*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən orta (qalın) *ra*; [’əl-] artiklindəki *ləm*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən orta (qalın) *ra*	ṵ̃-ṵ̃ – sözlərin kəsişməsində *nun* və ya *tənvin*-dən sonrakı mövqedə qoşa nazal *vav*
z – *zəy*	y – saitöncə mövqedə ***yə***
zz – qoşa *zəy*	yy – qoşa ***yə***
z-z – [’əl-] artiklindəki *ləm*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *zəy*	ỹ-ỹ – sözlərin kəsişməsində *nun* və ya *tənvin*-dən sonrakı mövqedə qoşa nazal *yə*
s – *sin*	â – *sad*, *dad*, *ta*, *za*, *xa*, ğayn və *qaf*-dan sonrakı mövqedə *fəthə*
ss – qoşa *sin*	a – *ha*, *ra* (ṛ), *ayn*, *ləm* (ḷ), *vav* və qoşa nazal *vav*-dan sonrakı mövqedə *fəthə*
s-s – [’əl-] artiklindəki *ləm*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *sin*	ä – *həmzə*, *bə*, *tə*, *s̲ə*, *cim*, *dəl*, *z̲əl*, *ra* (r), *zəy*, *sin*, *şin*, *fə*, *kəf*, *ləm* (l), *mim*, *nun*, *hə*, *yə*-dən sonra və *sad*, *dad*, *ta*, *za*, *xa*, ğayn, *qaf*, *ha*, *ra* (ṛ), *ayn*, *ləm* (ḷ), *vav* və qoşa nazal *vav*-dan öncəki mövqedə *fəthə*
ş – *şin*	ə – *həmzə*, *bə*, *tə*, *s̲ə*, *cim*, *dəl*, *z̲əl*, *ra* (r), *zəy*, *sin*, *şin*, *fə*, *kəf*, *ləm* (l), *mim*, *nun*, *hə*, *yə*-dən sonra və *həmzə*, *bə*, *tə*, *s̲ə*, *cim*, *dəl*, *z̲əl*, *ra* (r), *zəy*, *sin*, *şin*, *fə*, *kəf*, *ləm* (l), *mim*, *nun*, *hə*-dən öncəki mövqedə *fəthə*
şş – qoşa *şin*	e – *həmzə*, *bə*, *tə*, *s̲ə*, *cim*, *dəl*, *z̲əl*, *ra* (r), *zəy*, *sin*, *şin*, *fə*, *kəf*, *ləm* (l), *mim*, *nun*, *hə*, *yə*-dən sonra və

	yə-dən əvvəl gələn *fəthə*
ṣ-ṣ – [’əl-] artiklindəki *ləm*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *şin*	i – *kəsrə*
ṣ – *sad*	u – *dəmmə*
ṣṣ – qoşa *sad*	â, ā, ä, ə; ī; ū – iki qısa sait ölçüsündə uzun sait
ṣ-ṣ – [’əl-] artiklindəki *ləm*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *sad*	ââ, āā, ää, əə; ii; ūū – dörd qısa sait ölçüsündə uzun sait
ḍ – *dad*	âââ, āāa, ääää, əəə; iiu; ūūu – beş qısa sait ölçüsündə uzun sait
ḍḍ – qoşa *dad*	�â, āāā, ääää, əəə; iii; ūūū – altı qısa sait ölçüsündə uzun sait
ḍ-ḍ – [’əl-] artiklindəki *ləm*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *dad*	ññ – تأمننا (12:1) sözündəki [ññ] səs birləşməsinin tələffüz edilən vaxt ərzində dodaqların (sanki [u] səsini tələffüz edərək) qabağa uzadılması (*işmam*)
ṭ – saitöncə mövqedə *ta*	u – [u] saitinin örtülü (ötəri) tələffüzü (تأمننا (12:1) sözündə *təşdid* işarəli *nun* hərfinin bildirdiyi qoşa səsin arasına [u] qısa saiti daxil edib onun örtülü (ötəri) şəkildə tələffüzü; *ixtilas*)
ṭṭ – saitöncə mövqedə qoşa *ta*	âu, au, äu; ây, ay, əy, ey – iki qısa sait ölçüsündə diftonq
ṭ-ṭ – sözlərin kəsişməsində *tə*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *ta*, qoşa samit; sözlərin kəsişməsində *ta*-dan sonrakı mövqedə qoşa səslənən saitöncə *ta*; [’əl-] artiklindəki *ləm*-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən *ta*	âuū, auū, äuū; âyȳ, ayȳ, əyȳ, eyȳ – dörd qısa sait ölçüsündə diftonq
ṭt – *tə*-dən öncəki mövqedə *ta*-nın süzgün *tə*-yə keçməsi (*qəlqələsiz*)	âuūū, auūū, äuūū; âyȳȳ, ayȳȳ, əyȳȳ, eyȳȳ – altı qısa sait ölçüsündə diftonq
ṭ – *ta* və ya *tə*-nin bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə *ta*	´ – vurğu işarəsi (ấ, á, ắ, ə́, é, í, ú, ấ, ấ, ắ, ə́, é)
ṭ – *vəqf* icra olunduğu *ta*	‖ – vəqf
ṭṭ – *vəqf* icra olunduğu halda qoşa *ta*	(1), (2), (3)... ...(286) – ayəsonu vəqf
ẓ – *za*	‖ – səktə

Qurani-Kərimdən olan istinadlar iki nöqtə ilə aralanan sol tərəfdə surənin sıra sayı və sağ tərəfdə müvafiq surə daxilində ayənin sıra sayı verilir, məsələn, əl-Fatihə surəsinin 4-cü ayəsi: 1:4, yaxud Yasin surəsinin 79-cu ayəsi: 36:79.

Transkripsiyada güclü saiti infleksiya (*imalə*) [e/ē], zəif saiti infleksiya (*təqlil*) isə [æ/ǣ] işarələri ilə göstərilir.

NV əsasında basılmış Quran nəşrlərinin əksəriyyətində güclü saiti infleksiya (*imalə*) və zəif saiti infleksiyanın (*təqlil*) baş verdiyi yerlər fəthə işarəsinin yazılmaması və xüsusi işarə/işarələr ilə qeyd olunur. Məqalədə saiti infleksiyanı göstərməkdən ötrü istifadə etdiyimiz xüsusi işarələri işlətdiyimiz şriftin verdiyi imkanı daxilində nəşrlərdəki işarələrə oxşadılmasına cəhd edilib.

Giriş. Müəllifin məqsədi məqalədə Asim qiraətindən edilən Həfs rəvayəti (bundan sonra – AH) [31, 15, 118-119] ilə Nafe qiraətindən edilən Vərş rəvayəti (bundan sonra – NV) [31, 43, 63] arasında saiti infleksiya, vokalik dəyişmə, metafoniya, saitlərin dəyişməsi, saitlərin əvəzlənməsi və ya ərəb umlautu hallarını aşkarlamaq, onları növlərinə görə təsnif etmək, baş verən fərqli hadisələri öyrənib fonetik təbiətini izləmək, bir çoxunda morfoloji əsasdan qaynaqlandığını müəyyənləşdirmək, aparılmış tədqiqatlarla tanış olub maraqlandıran məsələləri təhlil etmək, hasil edilə-

cək mümkün yeni nəticələrin elmi ictimaiyyətin müzakirəsinə çıxarılmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Müqəddimə. Məlum olduğu kimi, Qurani-Kərim ilahi Kitab olmaqla təkcə dini səciyyə kəsb etmir, o, müasir ərəb ədəbi dilinin qaynağı, ümumilikdə ərəb dilinin ən möhtəşəm abidəsidir. İllər uzunu Azərbaycanda qadağa altında olan Qurani-Kərim bu aspektdən öyrənilməmiş tədqiqat obyekti kimi aktuallığını saxlayır. Qurani-Kərimin nəinki az işlənən, hətta dünyada ən geniş yayılmış rəvayətləri belə Azərbaycanda müqayisəli şəkildə tədqiqat obyekti olmamışdır. Odur ki, sözügedən iki rəvayətdə *imalə* ilə bağlı müşahidə edilən fərqlərin təhlili təlim-tədris əsnasında baş verən fonetik hadisələrin təbiətini daha dərindən izahına xidmət edəcək, doğru təsəvvürün formalaşmasına kömək edəcəkdir ki, bu da mövzunun aktuallığını üzə çıxaran amil kımi çıxış edir. Bu baxımdan, mövzu öz yeniliyi, müəllifin hasil etdiyi yeni qənaətlər isə özəlliyi ilə seçilir.

İmalə: saiti infleksiya və ya ərəb umlautu. Saiti infleksiya ərəb dilçililərinin böyük əksəriyyəti, Orta Əsr ərəb-müsəlman alimləri tərəfindən, əsas etibarilə, «meyl» anlamında olan *imalə* (الإمالة) istilahı ilə nəzərdən keçirilir. Sözügedən hadisə tədqiqat obyektimiz olan rəvayətlərdə fəthə işarəsinin və ya fəthə işarəsi ilə özündən sonra uzun sait bildirən hərf, yaxud işarənin bildirdiyi səslərin, yəni [ə], [ä], [a] qısa və [ə̄], [ǟ], [ā] uzun saitlərinin müvafiq olaraq [i] və [ī] səslərinə meyli nəticəsində *imalənin* növündən asılı olaraq ara mövqelərdə qərarlaşan [ē], [æ] və [ǣ] saitlərinin hasil edilməsini nəzərdə tutur. Meylin güclü, yaxud zəif olmasından asılı olaraq fərqli səslər əldə olunur. Belə ki, [ə], [ä], [a] qısa və [ə̄], [ǟ], [ā] uzun saitlərinin müvafiq olaraq [i] və [ī] səslərinə güclü meyl etməklə [e] və [ē] (dilimizdəki *rektor* [rektor] və *nemət* [nēmət] sözlərindəki kimi), zəif meyl etməklə isə [æ] və [ǣ] (dilimizdəki *mer* [mær], *el* [æl], *etnos* [ætnos] və *elan* [ǣlan], *emal* [ǣmal], *etibar* [ǣtibar] sözlərindəki kimi) səsləri əldə olunur. Güclü meyl hadisəsi *imalə*, bəzən *güclü imalə*, zəif meyl hadisəsi isə «azaltma; kiçiltmə; məhdudlaşdırma» anlamında olan *təqlil* (التقليل), bəzən *zəif imalə* kimi ədəbiyyatda nəzərdən keçirilir. Hadisə həm də meyl kimi ona görə göstərilir ki, burada bir səsin digəri ilə, yəni fərqli mövqelərdə olan fəthənin ([ə], [ä], [a], uzun sait kimi [ə̄], [ǟ], [ā]) kəsrəyə ([i], uzun sait kimi [ī]) çevrilməsi (*qəlb*), yaxud əvəzlənməsi (*ibdal*) kimi baş düşülməsin [9, 12]. Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, müasir ərəb dilçilərinin nadir halları istisna etməklə ifrat mühafizəkar mövqedən çıxış edir və *imalə* hadisəsini şərh edərkən islamın erkən dövründən qəbul olunmuş istilahları müasir fonologiya elmində əsaslandırmağa cəhd edirlər [34, 159-168]. (Burada onu da qeyd etmək münasib olardı ki, olduqca müasir, qabaqcıl tələblərə cavab verən qəliz və zəngin kompüter proqramları belə, əski istilahlarla, bu istilahların əsasında tərtib olunmuş şərhlərlə oxucuların sərəncamına təqdim olunur [4; 5; 15, 203; 17, 51; 22]. Eyni mövqe Qurani-Kərimdə baş verən hadisələri müasir dilçiliyin tələbləri ilə tədqiq etməyini bəyan edən tədqiqatda da sərgilənir [2, 41]; bəzən də XXI əsrdə yazılmış əsərin 14 əsr keçməmiş kimi ərəb dili hadisələrinə Orta Əsr alimlərinin baxış

bucağından verdiyi təhlillər təəccüb doğurur [18]. "Klassiklərin" tərtib etdikləri fonoloji sistemin XX əsrədək dəyişilmədiyini A.Roman da təsdiq edir [39, 125; 40]).

İmalə hadisəsinə diqqət yetirən alimlər sırasında dilçi-alimlərdən Sibəveyhi (765-796) [43, 4, 235-249], əl-Mübərrəd (826-898) [35, 3, 42-44], İbn Cinni (934-1002) [26, 156-160; 27, 1, 50-53], İbn Yəiş (1158-1245) [30, 9, 53-66], İbn əl-Hacib (1174-1249) [24, 305-310], əs-Süyutinin (1445-1505) [45, 3, 375-385], qiraət alimlərindən isə İbn Mücahid (859-936) [29, 143-151, 672, 688], İbn Xaləveyh (?-980) [28], Əbu Əli əl-Farisi (900-987) [16], Məkki ibn Əbu Talib (966-1045) [33, 2, 168-208], Əbu Əmr əd-Dani (981-1053) [12; 13, 46-53], Əbu Tahir İsmail ibn Xələf (?-1063) [1], İbn əl-Cəzəri (1350-1429) [25, 1, 23], Əhməd ibn Muhəmməd əl-Qəstəllani (1447-1517) [38], Əhməd ibn Muhəmməd əl-Bənnanın (?-1705) [8, 1, 247-294] adlarını və əsərlərini qeyd etmək lazımdır. Əs-Süyuti *imalə* mövzusuna ilk toxunan alim kimi Əbu əl-Əsvəd əd-Düəlini (603-688) – ona bu sahədə yol göstərənin isə Əli ibn Əbu Talibin (ə.; 601-661) olduğunu bildirir [46, 158]. Adları çəkilən alimlərin əsərlərində bu və ya digər şəkildə *imalə* hadisəsi qeyd olunur, tərifi verilir, bəzilərində səbəb və növləri göstərilir, bəzilərində isə Quranda rast gəlinən yerlərdə qısaca bəhsi verilir. Əsərlərində məsələyə kifayət qədər yer ayırmış alimlər sırasında Sibəveyhi, İbn Cinni, İbn Yəiş, əs-Süyuti, Məkki ibn Əbu Talib, Əbu Əmr əd-Dani və əl-Bənna olmuşdur. Məsələn, Məkki ibn Əbu Talib əsərinin böyük bir fəslini *imaləyə* həsr edərək [33, 2, 168-208], onun baş vermə səbəbləri kimi "kəsrəni, əsl kök samitinə işarə edilməsini və imalə xatirinə imalə edilməsini" bildirir [33, 2, 170]. O, *imalənin* ərəb ləhcələrində geniş yayıldığını göstərir, yeddi qaredən rəvayət olunan qiraətlərdə növlərini, işlənmə şərtlərini açıqlayır [33, 2, 168-208]. Əl-Qəstəllani isə *imalənin* yaranma səbəblərindən söhbət açaraq onları ya özünü qoruyub saxlamış [y] və [i] səsləri, ya da nəzərdə tutulan "təqdiri" [y] ilə bağlayır [38, 1040-1041]. *İmaləyə* həsr olunmuş ilk müstəqil (dövrümüzə gəlib çatmamış, yaxud hələ aşkar edilməmiş) əsərin müəllifi kimi əd-Dani Əbu Übeyq əl-Qasim ibn Səllamı (774-838) göstərir [42, 19], lakin əldə olan ən qədim əsər İbn Ğəlbunun (921-999) qələmindən çıxmışdır («İstikmal») [41].

Müasir ərəb dilçi-alimlərinin *imalə* hadisəsinə maraqları sovuşmur. Burada xüsusilə Əbdülfəttah Şələbinin «Qiraətlər və ərəb dialektlərində imalə» adlı fundamental əsəri [42, 24], İbn Ğəlbunun göstərilən əsərinin hər tərəfli tədqiqinin nəticəsi olub Əbdüləziz Əli Səfərin «Quran qiraətlərində imalə və təfxim» adlı ayrı bir monoqrafiyası buna misal kimi çəkilə bilər. Əsərlərdə bu sahədə görülmüş işlər incələnir, *imalə* hadisəsi hər tərəfli öyrənilir. Bu sahədə fərqli fikirlərlə xüsusi seçilməyən digər elmi əsərlər də yazılmışdır. Onlara ümumi nəzər saldıqda qeyd olunmalıdır ki, müasir ərəb dilçiliyində alimlərin əksəriyyəti sözügedən hadisəni ənənəvi dilçilikdə olduğu kimi *imalə* olaraq nəzərdən keçirirlər. Nadir tədqiqatlarda hadisəni *gliding* (süzgünlük) [11, 732], *inclination* (meyillilik) [3, 18], *intonation or dialectic deviation* (intonasiya (modulyasiya), yaxud ləhcə fərqi) [44, 92] istilahları ilə əvəzləyib tədqiq edirlər. Həm *gliding*, həm *inclination* istilahlarının kəsb etdiyi

tutum Orta Əsr ərəb, müsəlman alimlərinin işlətdiyi *imalənin* nəzərdə tutduğu anlamından daha dəqiq deyil, çünki hər ikisi, sadəcə olaraq, *meyl* (*imalə*) sözünün fərqli ingilis versiyalarıdır; *intonation*, yaxud *ləhcə fərqi* istilahlarına gəlincə isə, burada açıq şəkildə hadisənin məğzinə varma istəyi hiss olunmur. Söhbətin məhz vokalik dəyişmədən getdiyi üçün *saiti infleksiya* istilahı, zənnimizcə, baş verən hadisəni daha dəqiq təsvir edir. Qənaətimizlə üst-üstə düşən fikirlərə gəlincə deməliyik ki, *infleksiya* istilahı nəzərdən keçirdiyimiz çoxsaylı əsərdən yalnız birində qəbul olunduğu ilə rastlaşdıq [9, 11]. Əbdüləziz Səfər isə *imaləyə* çağdaş fonetik istilah tətbiq edərək onu haqlı olaraq "umlaut mexanizmi" kimi qəbul etdiyini gördük [41, 1, 219]. Sözügedən hadisənin səbəblərini araşdırarkən, Əbdüləziz Səfər istisna olmaqla, demək olar ki, alimlərin hamısı saiti infleksiyanın baş verdiyi sözün kökündəki zəif *y* samitini, səslərin ahəngini göstərir (məsələn, İbrahim Ənis [6, 60], Məhmud Fəhmi Hicazi Sibəveyhinin məntiqindən çıxış edib imalənin səbəblərindən birinin idğamdan (uyuşmadan, uyğunlaşmadan – **V.Q.**) qaynaqlandığını göstərir [23, 86-87], əksəriyyət isə bu iki səbəbə üçüncüsünü əlavə edib Quran xəttini də saiti infleksiyanın yaranma səbəbi kimi göstərirlər [33, 2, 193]. Qəribədir ki, saiti infleksiyanın yaranma səbəblərindən biri kimi sözün kökündəki zəif *y* samiti göstərilsə də, hadisənin morfoloji səciyyə kəsb etdiyi haqqında yalnız Əbdüləziz Səfərin əsərində rast gəldik [41, 1, 271]. Həqiqətən, saiti infleksiya hallarını təhlil etdikdən sonra bəlli olur ki, saiti infleksiya ləhcə təzahürü olmaqla yanaşı, baş verdiyi halların bir çoxunda sırf fonetik, bir çoxunda isə "morfoloji yaddaşa" malik fonetik hadisə kimi çıxış edir. Biz bilirik ki, rəvayətlərdə baş verən saiti infleksiya yalnız kök samiti *y* olan sözlərdə baş vermir, o, əksər hallarda uzun saitə çevrilmiş həm *yə*, həm də *vav* kök samiti olan halda baş verir. Yəni, baş verən saiti infleksiya əksər hallarda həm *yə*, həm də *vav* zəif samitinin uzun saitə ([ə̄], [ā̄] və ya [ā]) çevrilmiş sözlərdə baş verir. Bu halda məntiqlə yanaşsaq *yə* uzun saitə ([ə̄] və ya [ā̄]) çevrilmiş sözlərdə saiti infleksiyanın baş verdiyi normal hal kimi görünürsə (*yə* zəif samitin *i* saiti ilə yaxınlığına görə), bunu *vav* zəif samitin uzun saitə ([ā]) çevrilmiş sözlərə aid etmək olmur, çünki bu kimi sözlərdə saiti infleksiya *a*-dan *i*-yə deyil, *a*-dan (*vav* zəif samitin *u* saiti ilə yaxınlığına görə) *u*-ya olmalı idi. Bu sualı İbrahim Ənis açıq şəkildə öz əsərində qoyur və sual cavabsız qalır [6, 60]. Lakin, zənnimizcə, suala cavab olaraq bildirilməlidir ki, və qənaətimiz də elə budur – ki, uzun saitə çevrilmiş istər *yə*, istərsə də *vav* olduğu halların hər ikisi səslənmədə eyni eşidilir və halların ikisi də uzun saitin *yə*-dən çevrilmiş kimi qəbul edilib saiti infleksiyanın *a*-dan *i*-yə doğru meyl etməsinə səbəb olur. Statistik hesab da göstərir ki, saiti infleksiyanın baş verdiyi *vav*-dan çevrilmiş uzun sait halları (cəmi 226 hal) 3,4 dəfə saiti infleksiyanın baş verdiyi *yə*-dən çevrilmiş uzun sait hallarından (cəmi 765 hal) azdır, bu da uzun saitin *yə*-dən çevrilmiş hallarının "qələbəsi" kimi qarşılanıb ümumi qayda, norma kimi NV-də qəbul olunmasına səbəb olub. Beləliklə, saiti infleksiyanın baş verməsinin şərtləri kimi bir çox halda II kök samitinin [r] samitinin olub-olmaması və bu kök samitinin ardı ilə gələn [y] və ya [ỵ] səsindən uzun saitə çevrilmiş səslə

"morfoloji yaddaşla qarşılıqlı əlaqəsi", bir çox halda sabit modellərdə baş verdiyi onun fonetik hadisə olması ilə yanaşı əksər hallarda morfoloji əsasa söykənməsini deməyə imkan verir. O da qeyd olunmalıdır ki, sözügedən hadisənin morfoloji yöndən əsassaslandırmanı hədər zəhmət kimi görüb hər hadisənin özəl səbəbi olduğunu qəbul edən fikrə rast gəlinir [9, 14]. O ki qaldı Quran xəttinin saiti infleksiyanın yaranma səbəblərindən biri kimi göstərilməsinə, fikrimizcə, bu, tamamilə yanlış yanaşmadır. Çünki yazı ilkin deyil, törəmədir. Quranın özəyi yalnız şifahi səslənmədir, qiraətdir, rəvayətdir və yazı onun əksi kimi çıxış edir, bu və ya digər hadisənin izahı kimi çıxış edə bilməz.

Qərb ərəbşünasları da sözügedən hadisəyə biganə qalmamışlar. Belə ki, XIX-XX əsrlərin qovşağında yaşayıb yaratmış avstriyalı ərəbşünas Maks Qrünertin (1849-1929) *imalənin* tədqiqinə həsr etmiş eyni adlı əsərləri hələ 1876-cı ildə işıq üzü görür [20; 21]. Müqəddimə və beş fəsildən ibarət əsərində Qrünert *imalənin* tədqiqi tarixinə nəzər salır, *imalə* istilahına aydınlıq gətirir. Doğrudur, alim onun səs, yaxud morfoloji əsasla yaranma səbəbinə varmır, *imalənin* yazı ilə müəyyənləşdiyini göstərir. Lakin, alman alimi ona gözəl tanış olan alman dilinin fenomeni hesab edilən *umlaut* hadisə ilə paralel aparıb olduqca dəqiq şəkildə *imaləni* "ərəb umlautu" kimi səciyyələndirir. Başqa alman ərəbşünasları Avqust Fişer (1865-1949) və Qothelf Berqştrasser (1886-1933) də *imaləyə* yer ayırmışlar. Q.Berqştrasser 1929-cu ildə Qahirə Universitetində verdiyi mühazirələr əsasında işıq üzü görmüş «Ərəb dilçiliyinin inkişafı» əsərində [10] imaləyə dair tarixi ekskurs edir, haqqında ümumi məlumat diqqətə çatdırır. Qərb alimlərinin ərəb dilinə həsr olunmuş və *imalə* hadisəsini açıqlayan əsərlər arasında ərəb dilçiliyi tarixinin tədqiqatçısı, Bayroyt Universitetinin (Almaniya) professoru Conatan Ovensin [37, 197] klassik ərəb dilində və müasir ərəb dialektlərinə, həmçinin, əsasən ərəb dialektlərinin fonologiya və morfologiyasına həsr olunmuş Solford Universitetinin (Böyük Britaniya) professoru Canet Vatsonun [47, 124-125] əsərlərində bu və ya digər şəkildə *imalə* hadisəsinə toxunulur.

Məlumdur ki, yeddi qaredən edilən on rəvayət arasında əl-Kisaidən (737-805) edilən həm Əbu əl-Haris (?-854), həm də əd-Duri (767-860) rəvayətləri saiti infleksiyanın geniş işlənməsi ilə xüsusi seçilirlər. Xoş haldır ki, əl-Kisainin qiraət sistemi Azərbaycanda ayrı tədqiqat işinin mövzusu olmuş və tədqiqatçı Mirniyaz Mürsəlov qarşısına qoyduğu elmi öhdəlikləri müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmişdir. Tədqiqatda əl-Kisainin tətbiq etdiyi saiti infleksiya halları sistemləşdirilərək təsnif edib və qiraət elminin prinsipləri əsasında şərhi verilmişdir. Tədqiqatın tələblərinə uyğun olaraq saiti infleksiya bir hadisə kimi geniş nəzərdən keçirilmir, qısa şəkildə məğzi diqqətə çatdırılır, növləri kimi «"imaleyi-kübra" və "imaleyi-süğra" olaraq iki yerə» ayrıldığı göstərilir [36, 73]. Bununla yanaşı, müəllif «imaleyi-kübra kəlməni qiraət edərkən fəthənin kəsrəyə meyl etdirilməsi» kimi doğru göstərdiyi halda, «imaleyi-süğra isə fəthə hərəkəsinin səsini, fəthə ilə kəsrə arasında oxumaqdır» kimi göstərərək [36, 73] qeyri-dəqiqliyə yol verir, müəllifin istinad etdiyi mənbədə aydın ifadə forması tapmış fikir diqqətə olduğu kimi çatdırılmır. Daha dəqiq ifadə belə olmalı idi: "imaleyi-süğra fəthə ilə kəsrə arasında əmələ gələn səs ilə fəthə arasında

qərar tutur. Bu halda "imaleyi-süğra" "imaleyi-kübra" ilə fəthə arasında olan səsi nəzərdə tutardı. Yəni, əgər "imaleyi-kübra" [a] ilə [i] səsləri arasında əmələ gəlib [e] səsinin hasil olunmasına gətirib çıxarırsa, "imaleyi-süğra" [a] ilə [e] səsləri arasında əmələ gəlib [æ] səsinin hasil olunmasına gətirib çıxarır.

Bir məsələyə, ötəri olsa da, toxunmaq istərdik. Bu və ya digər rəvayətdə həmzənin realizə və qeyri-realizə ilə qiraəti halı kimi [19], imalənin də baş verib-verməməsi onu göstərir ki, bir qiraət sistemi bir ləhcə üzərində deyil, birdən artıq ləhcənin təzahürünü özündə cəm edir. Həmin fikri ərəb ədəbi dilinə də aid edib demək olar ki, o, formalaşmış ümumi fikir kimi Qüreyş ləhcəsi əsasında deyil, Qüreyş və daha artıq ləhcə hallarını özündə ehtiva edir.

İmalə Ərəbistan yarmadasının mərkəzi və şərqində bədəvi həyat sürən Təmim, Əsəd, Təyy, Bəkr ibn Vail, Əbdülqeys və Bənu Təğlib qəbilələrinin, *imalənin* işlənməməsi isə, yəni səsin tam realizə ilə tələffüzü yarmadanın qərbində yaşayan, əsasən, Qüreyş, Övs, Xəzrəc, Səqif, Həvazin, Səd ibn Bəkr, Kinanə qəbilələrinin tələffüz vərdişlərinin təzahürüdür, ərəb dilinin ləhcə fərqlərini özündə əks etdirən hadisədir [6, 53-61]. Tərəfimizdən saiti infleksiya, vokalik dəyişmə, metafoniya, saitlərin dəyişməsi, saitlərin əvəzlənməsi və ya umlaut kimi qəbul edilmişdir. Diqqətə çatdırılmalıdır ki, umlaut dedikdə, biz onu alman umlautundan fərqləndirir, onun kəsb etdiyi [14, 2, 311] dar mənada başa düşülməsini qeyd edirik. Çünki Quran qiraətlərində müşahidə edilən uzun və qısa saitlərdə vokalik infleksiya yeni qrammatik formaların yaranmasına xidmət etmir, yalnız saitin mutasiyası kimi çıxış edir. Məhz bu mənada hadisəni ərəb umlautu kimi səciyyələndirmək mümkündür.

AH ilə NV-də saiti infleksiyanın növləri. AH ilə NV arasında uzun və qısa saitlərin infleksiya hallarını təhlil etdikdən sonra müəyyən etmək olmuşdur ki, onların 4 növü müşahidə edilir:

1. [ə̄]/[ē] infleksiyası – AH-də tam realizə ilə tələffüz əvəzinə NV-də güclü saiti infleksiya (*fəth* əvəzinə *imalə*);

2. [ē]/[ǣ] infleksiyası – AH-də güclü saiti infleksiya əvəzinə NV-də zəif saiti infleksiya (*imalə* əvəzinə *təqlil*);

3. [ə̄]/[ǣ] infleksiyası – AH-də tam realizə ilə tələffüz əvəzinə NV-də zəif saiti infleksiya (*fəth* əvəzinə *təqlil*);

4. [ə̄]/[ə̄], yaxud [ǣ] alternativli infleksiyası – AH-də tam realizə ilə tələffüz əvəzinə NV-də ya tam realizə ilə (infleksiya baş vermədən), ya da zəif saiti infleksiya (*fəth* ya olduğu kimi qalır, ya da *təqlil*).

Ümumilikdə, qeyd olunmalıdır ki, AH ilə NV arasında saiti infleksiya yalnız NV-nin səciyyəvi xüsusiyyətidir.

AH-də bir yerdə (11:41) müşahidə edilən güclü saiti infleksiya halı istisna kimi qəbul edilməlidir.

NV-də saitin infleksiya halları müşahidə edilən yerlərdə saitin AH-də tam realizə ilə tələffüzü AH üçün norma sayılmalıdır.

Saiti infleksiya səciyyəli NV məhz zəif saiti infleksiya növü NV üçün norma kimi qəbul edilə bilər.

NV-də bir yerdə (20:1) müşahidə edilən güclü saiti infleksiya halı istisna kimi qəbul edilməlidir.

NV-də zəif saiti infleksiya halları dilarxası [ā̃], [ā], dilarxası və bir qədər dilortası [ā̃] və ya dilönü [ə] uzun sait, həmçinin dilarxası [a] qısa sait müəyyən olunmuş mövqelərdə müvafiq olaraq dilarxası-dilortası [ǣ] uzun saitə, dilarxası-dilortası [æ] qısa saitlə əvəzlənir.

NV-də zəif saiti infleksiyanın səbəbləri. NV-də zəif saiti infleksiyanın səbəbləri kimi qısa və ya uzun saitin aşağıdakı mövqeləri çıxış edir:

1. [r] II kök samitindən sonra [y], yaxud [ỵ] zəif III kök samitinin əmələ gətirdiyi uzun sait;

2. فُعْلَى, فَعْلَى, فِعْلَى ilə فُعَالَى, فَعَالَى modellərində [r] III kök samitindən sonrakı uzun sait;

3. İndiki-gələcək zamanda يَرَىٰ felinin fərqli formalarında və ٱلتَّوْرَىٰةَ xüsusi isimdə *r* samitindən sonrakı uzun sait;

4. ح [ḥā] (حمٓ [ḥā mīīm̃]), ر [ṛā] (الٓر ['ə́lif lāāām̃ ṛā], الٓمٓر ['ə́lif lāāām̃-m̃īīīm̃ ṛā]), ه [hā] və ي [yā̃] (كٓهيعٓصٓ [kāāāf hā yā̃ 'ayīīīṣ̃ā̃ā̃ā̃d]) müqəttəə hərflərinin adlarındakı uzun sait;

5. Sözlərin ortası və ya sonundakı [ā̃ri], [āri] və ya [əri] səs birləşməsindəki uzun sait;

6. ٱلْكَٰفِرِينَ sözündəki uzun sait;

7. Keçmiş zamanda رَأَىٰ (رَءَا) felinin fərqli formalarında qısa və uzun sait;

8. ٱلْعُزَّىٰ və لَظَىٰ xüsusi isimlərdə uzun sait.

NV-də alternativli zəif saiti infleksiyanın səbəbləri. NV-də alternativli zəif saiti infleksiyanın səbəbləri kimi uzun saitin aşağıdakı mövqeləri çıxış edir:

1. [r] olmayan II kök samitindən sonra [y], yaxud [ỵ] zəif III kök samitinin əmələ gətirdiyi uzun sait;

2. فُعْلَى, فَعْلَى, فِعْلَى ilə فُعَالَى, فَعَالَى modellərində [r] olmayan III kök samitindən sonrakı uzun sait;

3. عَسَىٰ, بَلَىٰ, مَتَىٰ və أَنَّىٰ köməkçi sözlərdə, مُوسَىٰ, عِيسَىٰ və يَحْيَىٰ xüsusi isimlərdə, يَٰٓأَسَفَىٰ, يَٰوَيْلَتَىٰ və يَٰحَسْرَتَىٰ ifadələrində son uzun sait.

1. [ə]/[ē] infleksiyası

20:1-də AH-də tam realizəsi ilə tələffüz olunan ه müqəttəə hərfi [hā] (طه [ṭā̃ hā]) NV-də güclü saiti infleksiya ilə qiraət edilir: [hē] ([ṭā̃ hē]). Bu, NV-də Qurani-Kərim boyu güclü saiti infleksiyanın baş verdiyi yeganə haldır. Hadisənin müqəttəə hərfinin adında baş verdiyinə görə, yaranma səbəbi haqqında mülahizə irəli sürmək çətindir. Ehtimal etmək olar ki, burada saiti infleksiyanın baş verməsi هاءٌ sözünün

fonetik dəyişikliyə uğramış zəif II kök samitinə bir "xatırlatma" Təmim, Əsəd, Təyy, Bəkr ibn Vail, Əbdülqeys və Bənu Təğlib qəbilələrinin ləhcə özəlliyidir.

Əgər NV-də sözügedən mövqedə, yəni müqəttəə hərflərinin adlarında [ā], [ā̃], [ə] zəif saiti infleksiya ilə tələffüzü NV üçün rəvayət norması hesab edilə bilərsə (müqayisə et: [ḥǣ], [rǣ], [hǣ], [yǣ]), 20:1-də [hə] müqəttəə hərfinin adında müşahidə edilən güclü saiti infleksiya [hē] rəvayət normasının pozulması kimi qəbul edilməli və NV üçün istisna hal kimi dəyərləndirilməlidir.

NV-də güclü saiti infleksiya nəticəsində dilönü [ə] dilortası [ē] ilə əvəzlənir.

2. [ē]/[ǣ] infleksiyası

هَا [-hə] III şəxsin təkində, qadın cinsində bitişən əvəzliklə işlənən مَجْرًى [məcran] ismi (مَجْرَاهَا [məčṛā́hə]) 11:41-də AH-də güclü saiti infleksiya ilə qiraət edilir: مَجْرٰهَا [məčrḗhə]. Bu, AH-də Qurani-Kərim boyu ümumilikdə saiti infleksiyanın baş verdiyi yeganə haldır. AH-də işlənən مَجْرًى [məcran] ismi NV-də مُجْرًى [mucran] kimi işlənir, yəni burada ümumi isim/ismi-məful fərqi müşahidə edilir. NV-də هَا [-hə] III şəxsin təkində, qadın cinsində bitişən əvəzliklə işlənən مُجْرًى [mucran] ismi-məfulu zəif saiti infleksiya ilə qiraət edilir: مُجْرٰهَا [mučrǣ́hə]. Rəvayətlərdə baş verən saiti infleksiyanın fərqli təzahürləri sözün III kök samiti yerində baş verir. III kök samitinin isə ى olduğunu nəzərə alsaq, onun həm güclü (AH-də), həm də zəif (NV-də) saiti infleksiyanın baş verməsinin köklü səbəbini aşkar etmiş olarıq. Çünki ى zəif samit olmaqla özündə yarımsait xüsusiyyətini cəm edir. Sait xüsusiyyəti isə [i] olduğundan, o, saiti infleksiyanın baş verməsinin səbəbi kimi çıxış edir. Hər iki qiraətdə akkomodasiya sayəsində *r* samiti incələşir.

Əgər AH-də sözügedən mövqedə, yəni II kök samiti [r], III kök samiti zəif [y] olan sözlərdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā] tam realizə ilə tələffüzü AH üçün rəvayət norması hesab edilə bilərsə (müqayisə et: ['iftäṛā́hu], ['ədṛā́kum̃], ['iştäṛā́hu]), 11:41-də [məčṛā́hə] sözündə müşahidə edilən güclü saiti infleksiya [məčrḗhə] rəvayət normasının pozulması kimi qəbul edilməli və AH üçün istisna hal kimi dəyərləndirilməlidir. NV üçün isə, əksinə, baş verən zəif saiti norma kimi çıxış edir və II kök samiti [r], III kök samiti zəif [y] olan sözlərdə [ṛā] səs birləşməsindəki uzun sait zəif infleksiya ilə tələffüz edilir: [mučrǣ́hə] (müqayisə et: ['iftärǣ́hu], ['ədrǣ́kə], ['iştärǣ́hu]).

AH-də güclü saiti infleksiya nəticəsində dilarxası qalın [ā] dilortası incə [ē] ilə əvəzlənir.

NV-də isə zəif saiti infleksiya baş verir və dilarxası qalın [ā] dilarxası-dilortası [ǣ] ilə əvəzlənir.

3. [ə]/[ǣ] infleksiyası

Burada [ə]/[ǣ] uzun saiti infleksiyası dedikdə, həm də [ā̃]/[ǣ], [ā]/[ǣ], [ā̃]/[ǣ] uzun sait və [a]/[æ] qısa sait infleksiyası halları, yəni bütün hallarda tam realizə ilə qiraət əvəzinə zəif saiti infleksiya (*fəth* əvəzinə *təqlil*) nəzərdə tutulur. Sözügedən

uzun və qısa sait infleksiya hallarını təhlil etdikdən sonra onları yaranma səbəbləri və özəl xüsusiyyətlərinə görə 9 qrupa ayırmaqla təsnifi mümkün olmuşdur:

1) II kök samiti [r], III kök samiti zəif [y] və ya [ỵ] olan sözlərdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā]/[ǣ] infleksiyası;

2) [r] III kök samitli فُعْلَى, فَعْلَى, فِعْلَى ilə فُعَالَى, فَعَالَى modellərində olan sözlərdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā]/[ǣ] infleksiyası;

3) İndiki-gələcək zamanda يَرَىٰ felinin fərqli formalarında və ٱلتَّوْرَىٰةَ xüsusi isimdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā]/[ǣ] infleksiyası;

4) ح [ḥā] (حمٓ [ḥā mīīīm̃]), ر [ṛā] (الٓر ['ə́lif lāāām̃ ṛā], المٓر ['ə́lif lāāām̃-m̃īīīm̃ ṛā]), ه [hā] və ي [yā̃] (كٓهيعٓصٓ [kāāāf hā yā̃ 'ayīīī̃ṣ̃ā̃ā̃ā̃d]) müqəttəə hərflərinin adlarında [ā]/[ǣ], [ā̃]/[ǣ] və ya [ā]/[ǣ] infleksiyası;

5) Sözlərin ortası və ya sonundakı [ā̃ri], [āri] və ya [āri] səs birləşməsindəki [ā̃]/[ǣ], [ā]/[ǣ] və ya [ā]/[ǣ] infleksiyası;

6) ٱلْكَٰفِرِينَ sözünün fərqli formalarında [ā]/[ǣ] infleksiyası;

7) Keçmiş zamanda رَأَىٰ (رَءَا) felinin fərqli formalarında [a]/[æ] və [ā]/[ǣ] infleksiyası;

8) ٱلْعُزَّىٰ xüsusi isimdə [ā]/[ǣ] və لَظَىٰ xüsusi isimdə [ā̃]/[ǣ] infleksiyası;

9) 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə istisna saiti infleksiya halları.

1) II kök samiti [r], III kök samiti zəif [y] və ya [ỵ] olan sözlərdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā]/[ǣ] infleksiyası

II kök samiti [r], III kök samiti zəif [y] və ya [ỵ] olan sözlərdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā]/[ǣ] infleksiya hallarını öz növbəsində aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur: II kök samiti [r], III kök samiti zəif [y] olan isim və sifətlərdə; II kök samiti [r], III kök samiti zəif [y] olan feillərdə; II kök samiti [r], III kök samiti zəif [ỵ] olan feildə. Göründüyü kimi, burada infleksiyanın baş verməsinin səbəbinin morfoloji əsası var. Belə ki, bir tərəfdən [r] samiti II kök samiti, digər tərəfdən uzun saitin "morfoloji yaddaşı" kimi zəif [y] və ya [ỵ] samitinin III kök samiti kimi çıxış etməsi uzun saitin infleksiyana gətirib çıxarır. (Bütün hallarda NV-də baş verən infleksiya hallarında *r* samiti akkomodasiya sayəsində incələşir.)

II kök samiti [r], III kök samiti zəif [y] olan isim və sifətlərdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā]/[ǣ] infleksiyası, əsasən, ٱلْقُرَىٰ və ٱلثُّرَىٰ sözləri ilə məhdudlaşır. Belə ki, ٱلْقُرَىٰ və ٱلثُّرَىٰ AH-də ['əl-qúṛā], ['əṯ-ṯā́ṛā] sözlərindəki [ṛā] səs birləşməsindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə infleksiya ilə qiraət edilir: ['əl-qúrǣ], ['əṯ-ṯə́rǣ]. Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hallara da rast gəlinir. Belə ki, مُفْتَرًى وَ [muftā́ṛaỵ-ỵa], ٱلْقُرَى ٱلَّتِى ['əl-qúṛal-lə́tī]), قُرًى (قُرًى ظَٰهِرَةً [qúṛañ-ẓā́híṛatəñ], قُرًى مُّحَصَّنَةٍ [qúṛam̃-m̃uḥaṣṣā́nətiñ]) üzərində vəqf etdikdə infleksiya baş verir: [muftə́rǣ‖], ['əl-qúrǣ‖], [qúrǣ‖] (AH-də: [muftā́ṛā‖], ['əl-qúṛā‖], [qúṛā‖]).

II kök samiti [r], III kök samiti zəif [y] olan feillərdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā]/[ǣ] infleksiyası ٱقْتَرَىٰ (ٱقْتَرَىٰهُ, يُقْتَرَىٰ, أَقْتَرَىٰ), أَدْرَىٰكَ (أَدْرَىٰكُمْ), ٱشْتَرَىٰ (ٱشْتَرَىٰهُ), يَتَوَرَّىٰ, تَعَرَّىٰ, تَتَمَارَىٰ feillərini əhatə edir. Belə ki, AH-də ['iftā́ṛā] (['iftäṛā́hu], [yuftā́ṛā], ['əftā́ṛā]), ['ədṛā́kə] (['ədṛā́kum̃]), ['iştā́ṛā] (['iştäṛā́hu]), [yətäẓā́ṛā], [tā́'ṛā], [tətəmā́ṛā] feillərindəki [ṛā] səs birləşməsindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə infleksiya ilə qiraət edilir: ['iftā́rǣ] (['iftärǣ́hu], ['əftā́rǣ], [yuftā́rǣ]), ['ədrǣ́kə] (['ədrǣ́kum̃]), ['iştā́rǣ] (['iştärǣ́hu]), [yətäẓā́rǣ], [tā́'rǣ], [tətəmā́rǣ].

II kök samiti [r], III kök samiti zəif [ẓ] olan feildə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā]/[ǣ] infleksiyası ٱعْتَرَىٰكَ (11:54) felində rast gəlinir. Belə ki, AH-də ['i'täṛā́kə] feilindəki [ṛā] səs birləşməsindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə infleksiya ilə qiraət edilir: ['i'tərǣ́kə] kimi qiraət edilir.

Sözügedən mövqedə, yəni II kök samiti [r], III kök samiti zəif [y] və ya [ẓ] olan sözlərdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā] tam realizə ilə tələffüzü AH üçün rəvayət normasıdır. NV-də isə, əksinə, zəif saiti infleksiya norma kimi çıxış edir.

NV-də zəif saiti infleksiya nəticəsində dilarxası [ā] dilarxası-dilortası [ǣ] ilə əvəzlənir.

2) [r] III kök samitli فُعْلَى, فَعْلَى, فِعْلَى ilə فُعَالَى, فَعَالَى modellərində olan sözlərdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā]/[ǣ] infleksiyası

[r] III kök samitli فُعْلَى, فَعْلَى, فِعْلَى ilə فُعَالَى, فَعَالَى modellərində olan sözlərdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā]/[ǣ] infleksiya hallarını öz növbəsində aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur: [r] III kök samitli فُعْلَى, فَعْلَى, فِعْلَى modellərində olan sözlərdə; [r] III kök samitli فُعَالَى, فَعَالَى modellərində olan sözlərdə. Göründüyü kimi, burada infleksiyanın baş verməsinin səbəbinin morfoloji əsası var. Belə ki, bir tərəfdən [r] samiti II kök samiti, digər tərəfdən uzun saitin "morfoloji yaddaşı" kimi zəif [y] və ya [ẓ] samitinin III kök samiti kimi çıxış etməsi, həmçinin sözlərin müəyyən modeldə olması uzun saitin infleksiyana gətirib çıxarır. (Bütün hallarda NV-də baş verən infleksiya hallarında *r* samiti akkomasiya sayəsində incələşir.)

[r] III kök samitli فُعْلَى, فَعْلَى, فِعْلَى modellərində olan sözlərdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā]/[ǣ] infleksiyası aşağıdakı sözləri əhatə edir: ذِكْرَىٰ (ذِكْرَىٰهَا, لِذِكْرَىٰ, ذِكْرَىٰهُمْ, ٱلذِّكْرَىٰ), أُخْرَىٰ (أُخْرَىٰكُمْ, أُخْرَىٰهُمْ, لِأُخْرَىٰهُمْ, ٱلْأُخْرَىٰ), بُشْرَىٰ (يَبْشُرَىٰ, بُشْرَىٰكُمْ, ٱلْبُشْرَىٰ, بِٱلْبُشْرَىٰ), أَسْرَىٰ (ٱلْأَسْرَىٰ), تَتْرَىٰ, شُورَىٰ, ٱلْكُبْرَىٰ, لِلْيُسْرَىٰ, ٱلشِّعْرَىٰ, لِلْعُسْرَىٰ. Belə ki, AH-də [ẕíkṛā] ([ləẕíkṛā], [ẕikṛā́hə], [ẕikṛā́hum̃], ['əẕ-ẕíkṛā]), ['úxṛā] (['uxṛā́kum̃], ['uxṛā́hum̃], [li'uxṛā́hum̃], ['əl-'úxṛā]), [búşṛā] ([yə búşṛā], [buşṛā́kum̃], ['əl-búşṛā], [bil-búşṛā]), ['ésṛā] (['əl-'ésṛā]), [tə́tṛā], [şū́ṛā], ['əl-kúbṛā], [lil-yúsṛā], ['əş-şí'ṛā], [lil-'úsṛā] sözlərindəki [ṛā] səs birləşməsindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə infleksiya ilə qiraət edilir: [ẕíkrǣ] ([ləẕíkrǣ], [ẕikrǣ́hə], [ẕikrǣ́hum̃], ['əẕ-ẕíkrǣ]), ['úxrǣ] (['uxrǣ́kum̃], ['uxrǣ́hum̃], [li'uxrǣ́hum̃], ['əlú-xrǣ], [búşrǣ] ([yə búşrǣ], [buşrǣ́kum̃], ['əl-búşrǣ], [bil-búşrǣ]), ['ésrǣ] (['əlé-srǣ]), [tə́trǣ], [şū́rǣ], ['əl-kúb-rǣ], [lil-yúsrǣ], ['əş-şí'rǣ], [lil-'úsrǣ]. Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hallara da rast gəlinir. Belə ki, ٱلْكُبْرَى (ٱلْكُبْرَى ٢٢ أَذْهَبِ إِلَىٰ ['əl-kúbṛá-ẕhəbí-lə]), ذِكْرَى

(ذِكْرَى ٱلدَّارِ [zíkṛad-dā́ri]) üzərində vəqf etdikdə infleksiya baş verir: [’əl-kúb̆rā‖] (AH-də: [’əl-kúb̆ṛā‖]), [zíkrā‖] (AH-də: [zíkṛā‖]).

[r] III kök samitli فَعَالَى, فُعَالَى modellərində olan sözlərdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā]/[ǣ] infleksiyası aşağıdakı sözləri əhatə edir: ٱلنَّصَارَىٰ (نَصَارَىٰ), سُكَارَىٰ (بِسُكَارَىٰ), أُسَارَى. Belə ki, AH-də [’əñ-ñäṣā́ṛā] ([näṣā́ṛā]), [sukā́ṛā] ([bisukā́ṛā]), [’usā́ṛā] sözlərindəki [ṛā] səs birləşməsindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə infleksiya ilə qiraət edilir: [’əñ-ñäṣā́rǣ] ([näṣā́rǣ]), [sukā́rǣ] ([bisukā́rǣ]), [’usā́rǣ]. Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hala da rast gəlinir. Belə ki, ٱلنَّصَارَىٰ (ٱلنَّصَارَىٰ ٱلْمَسِيحُ [’əñ-ñäṣā́ṛal-məsī́ḥu]) üzərində vəqf etdikdə infleksiya baş verir: [’əñ-ñäṣā́rǣ‖] (AH-də: [’əñ-ñäṣā́ṛā‖]).

Sözügedən mövqelərdə, yəni [r] III kök samitli فَعَالَى, فُعَالَى, فَعْلَى, فِعْلَى ilə فَعَالَى, فُعَالَى modellərində olan sözlərdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā] tam realizə ilə tələffüzü AH üçün rəvayət normasıdır. NV-də isə, əksinə, zəif saiti infleksiya norma kimi çıxış edir.

NV-də zəif saiti infleksiya nəticəsində dilarxası [ā] dilarxası-dilortası [ǣ] ilə əvəzlənir.

3) İndiki-gələcək zamanda يَرَىٰ felinin fərqli formalarında və ٱلتَّوْرَاة xüsusi isimdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā]/[ǣ] infleksiyası

İndiki-gələcək zamanda يَرَىٰ felinin fərqli formalarında və ٱلتَّوْرَاة xüsusi isimdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā]/[ǣ] infleksiya hallarını öz növbəsində aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur: indiki-gələcək zamanda يَرَىٰ felinin fərqli formalarında; ٱلتَّوْرَاة xüsusi isimdə. Göründüyü kimi, feildə infleksiyanın baş verməsinin səbəbi fonetik və “morfoloji yaddaşa” malik fonetik hadisəyə əsaslanır. Burada bir tərəfdən [r] samiti, digər tərəfdən feildə uzun saitin “morfoloji yaddaşı” kimi zəif [y] samitinin III kök samiti kimi çıxış etməsi infleksiyanı əmələ gətirir. Xüsusi isimdə isə sırf fonetik hadisə, yəni bir tərəfdən [r] samiti, digər tərəfdən uzun [ā] saiti infleksiyaya gətirib çıxarır (ehtimal etmək olar ki, uzun saitin yazıda əlif-məqsurə ilə yazılması “təqdiri” yə samitini nəzərdə tutur). (Bütün hallarda NV-də baş verən infleksiya hallarında *r* samiti akkomasiya sayəsində incələşir.)

İndiki-gələcək zamanda يَرَىٰ felində [ṛā] səs birləşməsindəki uzun saitin [ā]/[ǣ] infleksiyası işləndiyi fərqli formalarını əhatə edir: يَرَىٰ, يَرَىٰ, أَرَىٰ, أَرَىٰنِي, أَرَاكَ, أَرَاكُمْ, أَرَاهُ, فَأَرَاهُ, تَرَىٰ, تَرَىٰنِي, فَتَرَاهُ, تَرَاهُمْ, يَرَاهَا, يَرَاكُمْ, تَرَاكُمْ, نَرَىٰ, نَرَاكَ, لَنَرَاكَ, نَرَاهَا, لَنَرَاهَا, يُرَىٰ. Belə ki, AH-də [yā́ṛā], [’ā́ṛā], [’äṛā́nī], [’äṛā́kə], [’äṛā́kum̃], [fə’äṛā́hu], [tā́ṛā], [täṛā́nī], [fətäṛā́hu], [täṛā́hum̃], [yäṛā́hə], [yäṛā́kə], [yäṛā́kum̃], [nā́ṛā], [näṛā́kə], [lənäṛā́kə], [näṛā́hu], [lənäṛā́hə], [yúṛā] formalarında [ṛā] səs birləşməsindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə infleksiya ilə qiraət edilir: [yórǣ], [’órǣ], [’órǣ́nī], [’órǣ́kə], [’órǣ́kum̃], [fə’órǣ́hu], [tórǣ], [fətórǣ], [tərǣ́nī], [fətərǣ́hu], [tərǣ́hum̃], [səyórǣ], [fə́səyórǣ], [yərǣ́hə], [yərǣ́kə], [yərǣ́kum̃], [nórǣ], [nərǣ́kə], [lənərǣ́kə], [nərǣ́hu], [lənərǣ́hə], [yúrǣ]. Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hallara da rast gəlinir. Belə ki, يَرَى (يَرَى ٱلَّذِينَ [yā́ṛal-ləẕī́nə]), سَيَرَى (سَيَرَى ٱللَّهُ [səyā́ṛaḷ-ḷā́hu]), فَسَيَرَى (فَسَيَرَى ٱللَّهُ [fəsəyā́ṛaḷ-ḷā́hu]), أَرَى (أَرَى ٱلْهُدَّهُدَ [’ā́ṛal-húd̆hudə]), تَرَى (تَرَى ٱلَّذِينَ [tā́ṛal-

ləzīnə]), تَرَى ٱلْمُجْرِمِينَ [tā́ṛal-mučrimī́nə], تَرَى ٱلْفُلْكَ [tā́ṛal-fúlkə], تَرَى ٱلشَّمْسَ [tā́ṛaş-şə́mīsə], تَرَى ٱلْأَرْضَ [tā́ṛalā́-ṛḍâ], تَرَى ٱلنَّاسَ [tā́ṛañ-ñə́sə], تَرَى ٱلْجِبَالَ [tā́ṛal-cibə́lə], تَرَى ٱلْعَذَابَ [tā́ṛal-‘azə́bə], تَرَى ٱلْمَلَٰٓئِكَةَ [tā́ṛal-mələə́ə’íkətə], تَرَى ٱلظَّٰلِمِينَ [tā́ṛaz-ẓā́limī́nə], تَرَى ٱلْمُؤْمِنِينَ [tā́ṛal-mūminī́nə]), فَتَرَى ٱلَّذِينَ [fətā́ṛal-ləzī́nə], فَتَرَى ٱلْمُجْرِمِينَ [fətā́ṛal-mučrimī́nə], فَتَرَى ٱلْوَدْقَ [fətā́ṛal-ṿə́dqâ], فَتَرَى ٱلْقَوْمَ [fətā́ṛal-qâumə]), نَرَى (نَرَى ٱللَّهَ [nā́ṛaḷ-ḷā́hə]) üzərində vəqf etdikdə infleksiya baş verir: [yə́rē‖], [səyə́rē‖], [fəsəyə́rē‖], [’ə́rē‖], [tə́rē‖], [fətə́rē‖], [nə́rē‖] (AH-də: [yā́ṛā‖], [səyā́ṛā‖], [fəsəyā́ṛā‖], [’ā́ṛā‖], [tā́ṛā‖], [fā́ṛā‖], [nā́ṛā‖]). II şəxsin cəmində, kişi cinsində bitişən əvəzliklə işlənən أَرَىٰكُمْ feli AH-də [’ā́ṛākəhum̃] (8:43), NV-də (8:44) istisna olaraq aşağıda şərhi veriləcək alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: [’ā́ṛākəhum̃/’ərā́kəhum̃]).

ٱلتَّوْرَىٰةَ xüsusi isimdə [ṛā] səs birləşməsindəki uzun saitin [ā]/[ē] infleksiyası işləndiyi fərqli formalarını əhatə edir: ٱلتَّوْرَىٰةُ, ٱلتَّوْرَىٰةِ, ٱلتَّوْرَىٰةَ, بِٱلتَّوْرَىٰةِ. Belə ki, AH-də [’ət-täuṛā́tu], [’ət-täuṛā́ti], [’ət-täuṛā́tə], [bit-täuṛā́ti] formalarında [ṛā] səs birləşməsindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə infleksiya ilə qiraət edilir: [’ət-täurā́tu], [’ət-täurā́ti], [’ət-täurā́tə], [bit-täurā́ti].

Sözügedən mövqelərdə, yəni indiki-gələcək zamanda يَرَىٰ felinin fərqli formalarında və ٱلتَّوْرَىٰةَ xüsusi isimdə [ṛā] səs birləşməsindəki [ā] tam realizə ilə tələffüzü AH üçün rəvayət normasıdır. NV-də isə, əksinə, zəif saiti infleksiya norma kimi çıxış edir.

NV-də zəif saiti infleksiya nəticəsində dilarxası [ā] dilarxası-dilortası [ē] ilə əvəzlənir.

4) Müqəttəə hərflərinin adlarında [ā]/[ē], [ā̄]/[ē] və ya [ə]/[ē] infleksiyası

Müqəttəə hərflərinin adlarında [ā]/[ē], [ā̄]/[ē] və ya [ə]/[ē] infleksiyası ح [ḥā] (حمٓ [ḥā mīīīm̃]), ر [ṛā] (الٓر [’ə́lif lə́ə́ə́m̃ ṛā], الٓمٓر [’ə́lif lə́ə́ə́m̃-m̃īīīm̃ ṛā]), ه [hə] və ي [yā̄] (كٓهيعٓصٓ [kə́ə́ə́f hə yā̄ ‘ayə́ə́ə́ṣə́ə́ə́d]) hərflərinin adlarındakı uzun saitin [ā]/[ē], [ā̄]/[ē] və ya [ə]/[ē] infleksiyası hallarını əhatə edir: حمٓ, الٓر, الٓمٓر, كٓهيعٓصٓ. Belə ki, AH-də [ḥā], [ṛā], [hə], [yā̄] müqəttəə hərflərindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə infleksiya ilə qiraət edilir: [ḥē], [rē], [hē], [yē].

Sözügedən mövqelərdə, yəni müqəttəə hərflərinin adlarında [ā], [ā̄], [ə] uzun saitinin tam realizə ilə tələffüzü AH üçün rəvayət normasıdır. NV-də isə, əksinə, zəif saiti infleksiya norma kimi çıxış edir. İstisna halı 20:1-də [hə] müqəttəə hərfinin adında müşahidə edilən güclü saiti infleksiya ([hē]) əmələ gətirir.

NV-də zəif saiti infleksiya nəticəsində dilarxası [ā], dilarxası və bir qədər dilortası [ā̄] dilarxası-dilortası [ē] ilə əvəzlənir.

5) Sözlərin ortası və ya sonundakı [ā̄ri], [āri] və ya [əri] səs birləşməsindəki [ā̄]/[ē], [ā]/[ē] və ya [ə]/[ē] infleksiyası

Sözlərin ortası və ya sonundakı [ā̄ri], [āri] və ya [əri] səs birləşməsindəki [ā̄]/[ē], [ā]/[ē] və ya [ə]/[ē] infleksiyası aşağıdakı sözləri əhatə edir: ٱلنَّارِ (نَارٍ, نَارِ), ٱلنَّهَارِ (نَهَارٍ, بِٱلنَّهَارِ), دِيَٰرِهِمْ (دِيَٰرِكُمْ, دِيَٰرِنَا, ٱلدِّيَٰرِ), ٱلدَّارِ (دَارِكُمْ, دَارِهِمْ, دَارِ, بِدَارِهِ), ٱلْأَبْصَٰرِ (بِٱلْأَبْصَٰرِ,

ٱلْحِمَارِ, (ٱلْأَنصَارِ) أَنصَارِ, (لِلْأَبْرَارِ) ٱلْأَبْرَارِ, ٱلْكُفَّارِ, (ءَاثَٰرِهِمَا) ءَاثَٰرِهِمْ, (أَبْصَٰرِهِنَّ) بِأَبْصَٰرِهِمْ, أَبْصَٰرِهِمْ, (كَٱلْفُجَّارِ) ٱلْفُجَّارِ, ٱلْفَهَّارِ, (أَقْطَارِهَا) أَقْطَارِ, (أَدْبَارِهِمْ) أَدْبَارِهَا, (أَدْبَارِكُمْ) بِٱلْأَسْحَارِ, كَفَّارٍ, (حِمَارِكَ) قَرَارٍ, (ٱلْقَرَارِ) ٱلْأَخْيَارِ, ٱلْإِبْكَارِ, ٱلْأَحْبَارِ, ٱلْغَارِ, أَخْبَارِكُمْ, ٱلْبَوَارِ, أَوْزَارِ, أَوْبَارِهَا, أَشْعَارِهَا, سَحَّارٍ, أَسْفَارِنَا, ٱلْأَشْرَارِ, ٱلْغَفَّارِ, كَٱلْفَخَّارِ, بِقِنطَارٍ, بِدِينَارٍ, هَارٍ, جَبَّارٍ (بِجَبَّارٍ), صَبَّارٍ, بِمِقْدَارٍ. Belə ki, AH-də [’əñ-ñə́ri] ([nə́ri], [nə́riñ]), [’əñ-ñəhə́ri] ([nəhə́riñ], [biñ-ñəhə́ri]), [diyə́rihiṁ] ([diyə́rikuṁ], [diyə́rinə], [’əd-diyə́ri]), [’əd-də́ri] ([də́rikuṁ], [də́rihiṁ], [də́ri], [bidə́rihi]), [’əl-’əb̆ṣâri] ([bil-’əb̆ṣâri], [’əb̆ṣârihiṁ], [bi’əb̆ṣârihiṁ], [’əb̆ṣârihiññə]), [’əṣə́rihiṁ] ([’əṣə́rihimə]), [’əl-kuffə́ri], [’əl-’əb̆ṛâri] ([lil-’əb̆ṛâri]), [’äñṣâriñ] ([’əl-’äñṣâri]), [’əl-ḥimə́ri] ([ḥimə́rikə]), [kəffə́riñ], [bil-’əsḥâri], [’əd̆bə́rihə] ([’əd̆bə́rikuṁ], [’əd̆bə́rihiṁ]), [’äq̆ṭâri] ([’äq̆ṭârihə]), [’əl-qâhhə́ri], [’əl-fuccə́ri] ([kəl-fuccə́ri]), [qâṛâriñ] ([’əl-qâṛâri]), [’əl-’äxyə́ri], [’əl-’ib̆kə́ri], [’əl-’äḥbə́ri], [’əl-ğâri], [’äxbə́rikuṁ], [’əl-bäv̆âri], [’äuzə́ri], [’äubə́rihə], [’əṣ‘ârihə], [säḥḥâriñ], [’əsfə́rinə], [’əl-’əṣṛâri], [’əl-ğâffə́ri], [kəl-fäxxâri], [biqiñṭâriñ], [bidīnâriñ], [hâriñ], [cəbbə́riñ] ([bicəbbə́riñ]), [ṣâbbə́riñ], [bimiq̆də́riñ] sözlərində [ā̂ri], [āri] və ya [ə̄ri] səs birləşməsindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə infleksiya ilə qiraət edilir: [’əñ-ñǽri] ([nǽri], [nǽriñ]), [’əñ-ñəhǽri] ([nəhǽriñ], [biñ-ñəhǽri]), [diyǽrihiṁ] ([diyǽrikuṁ], [diyǽrinə], [’əd-diyǽri]), [’əd-dǽri] ([dǽrikuṁ], [dǽrihiṁ], [dǽri], [bidǽrihi]), [’ə́lə-b̆ṣǽri] ([bílə-b̆ṣǽri]), [’əb̆ṣǽrihiṁ], [bi’əb̆ṣǽrihiṁ], [’əb̆ṣǽrihiññə]), [’əṣǽrihiṁ] ([’əṣǽrihimə]), [’əl-kuffǽri], [’ə́lə-b̆ṛǽri] ([lílə-b̆ṛǽri]), [’äñṣǽriñ] ([’ə́lä-ñṣǽri]), [’əl-ḥimǽri] ([ḥimǽrikə]), [kəffǽriñ], [bílə-sḥǽri], [’əd̆bǽrihə] ([’əd̆bǽrikuṁ], [’əd̆bǽrihiṁ]), [’äq̆ṭǽri] ([’äq̆ṭǽrihə]), [’əl-qâhhǽri], [’əl-fuccǽri] ([kəl-fuccǽri]), [qâṛǽriñ] ([’əl-qâṛǽri]), [’ə́lä-xyǽri], [’ə́li-b̆kǽri], [’ə́lä-ḥbǽri], [’əl-ğǽri], [’äxbǽrikuṁ], [’əl-bäv̆ǽri], [’äuzǽri], [’äubǽrihə], [’əṣ‘ǽrihə], [säḥḥǽriñ], [’əsfǽrinə], [’ə́lə-ṣṛǽri], [’əl-ğâffǽri], [kəl-fäxxǽri], [biqiñṭǽriñ], [bidīnǽriñ], [hǽriñ], [cəbbǽriñ] ([bicəbbǽriñ]), [ṣâbbǽriñ], [bimiq̆dǽriñ]. AH-də ٱلْجَارِ [’əl-cə́ri], جَبَّارِينَ [cəbbərī́nə] və خَتَّارٍ [xâttə́riñ] sözləri NV-də istisna olaraq aşağıda şərhi veriləcək alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: ٱلْجِارِ [’əl-cə́ri/’əl-cǽri], جَبِّارِينَ [cəbbərī́nə/cəbbərī́nə] və خَتِّارٍ [xâttə́riñ/xât-tǽriñ]. Burada baş verən bir çox halda eyni modeldə baş verməsini əsas götürüb onun morfoloji əsasa söykənməsini iddia etmək mümkün olsa da, zənnimizcə, müşahidə edilən sırf fonetik hadisədir, müəyyən uzun saitin müəyyən səs birləşməsindən gəldiyi halda baş verdiyi infleksiyasıdır.

Sözügedən mövqelərdə, yəni sözlərin ortası və ya sonundakı [ā̂ri], [āri] və ya [ə̄ri] səs birləşməsindəki [ā̂], [ā] və ya [ə̄] tam realizə ilə tələffüzü AH üçün rəvayət normasıdır. NV-də isə, əksinə, zəif saiti infleksiya norma kimi çıxış edir.

NV-də zəif saiti infleksiya nəticəsində dilarxası [ā̂], [ā], dilönü [ə̄] dilarxası-dilortası [ǣ] ilə əvəzlənir.

6) ٱلْكَٰفِرِينَ sözünün fərqli formalarında [ə̄]/[ǣ] infleksiyası

ٱلْكَٰفِرِينَ sözündə [ə̄]/[ǣ] infleksiyası onun işləndiyi fərqli formalarını əhatə edir: ٱلْكَٰفِرِينَ, لِلْكَٰفِرِينَ, كَٰفِرِينَ, بِٱلْكَٰفِرِينَ, بِكَٰفِرِينَ. Belə ki, AH-də [’əl-kə̄firī́nə], [lil-kə̄firī́nə], [kə̄firī́nə], [bil-kə̄firī́nə], [bikə̄firī́nə] formalarında [ə̄] saiti tam realizə ilə, NV-də isə

infleksiya ilə qiraət edilir: [’əl-kæfirī́nə], [lil-kæfirī́nə], [kæfirī́nə], [bil-kæfirī́nə], [bikæfirī́nə]. Burada baş verən infleksiya sırf fonetik hadisədir, müəyyən uzun saitin müəyyən səs birləşməsindən [irī] əvvəl gəldiyi halda baş verdiyi infleksiyasıdır. Çünki, eyni sözün digər modelində infleksiya baş vermir, məsələn, ٱلْكَٰفِرُونَ [’əl-kāfiṛū́nə].

Sözügedən mövqedə, yəni ٱلْكَٰفِرِينَ sözünün [’əl-kāfirī́nə], [lil-kāfirī́nə], [kāfirī́nə], [bil-kāfirī́nə], [bikāfirī́nə] fərqli formalarındakı [ā] uzun saitinin tam realizə ilə tələffüzü AH üçün rəvayət normasıdır. NV-də isə, əksinə, zəif saiti infleksiya norma kimi çıxış edir.

NV-də zəif saiti infleksiya nəticəsində dilönü [ā] dilarxası-dilortası [ǣ] ilə əvəzlənir.

7) Keçmiş zamanda رَأَىٰ (رَءَا) felinin fərqli formalarında [a]/[æ] və [ā]/[ǣ] infleksiyası

Keçmiş zamanda رَأَىٰ (رَءَا) felində saitlərin ([a]/[æ] və [ā]/[ǣ]) infleksiyası işləndiyi fərqli formalarını əhatə edir: رَءَاكَ, رَءَاهُ, فَرَءَاهُ, رَءَاهَا. Belə ki, AH-də [ṛá’ā], [ṛa’ā́kə], [ṛa’ā́hu], [fäṛa’ā́hu], [ṛa’ā́hā] رَأَىٰ (رَءَا) felinin fərqli formalarında həmzədən əvvəl və sonra gələn saitlər tam realizə ilə, NV-də isə infleksiya ilə qiraət edilir: [ṛǽ’ǣǣ], [ṛæ’ǽǣkə], [ṛæ’ǽǣhu], [fäṛæ’ǽǣhu], [fəṛæ’ǽǣhā]. (Bütün hallarda NV-də baş verən infleksiya hallarında *r* samiti akkomodasiya sayəsində incələşir.) Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hallara da rast gəlinir. Belə ki, رَءَا, رَءَا ٱلْقَمَرَ, رَءَا ٱلشَّمْسَ, رَءَا ٱلَّذِينَ, رَءَا ٱلْمُجْرِمُونَ ifadələrindəki sözlər arasında vəqf edilmədiyi halda həm AH, həm də NV-də göstərilən saitlər tam realizə ilə qiraət edilir: [ṛá’əl-qā́mäṛa], [ṛá’əş-şə̄m̃sə], [ṛá’əl-ləẕī́nə], [ṛá’əl-mučrimū́nə], [ṛá’əl-mu’minū́nə]/[ṛá’əl-mūminū́nə]. Feil üzərində vəqf etdikdə isə NV-də infleksiya ilə qiraət edilir: [ṛǽ’ǣ‖]. Burada baş verən infleksiyanın eyni modeldə baş verməsini əsas götürüb onun morfoloji əsasa söykənməsini qəbul etmək mümkündür.

Sözügedən mövqedə, yəni keçmiş zamanda رَأَىٰ (رَءَا) felinin [ṛá’ā], [ṛa’ā́kə], [ṛa’ā́hu], [fäṛa’ā́hu], [ṛa’ā́hā] fərqli formalarındakı həmzədən əvvəl və sonra gələn saitlər (qısa [a] və uzun [ā]) tam realizə ilə tələffüzü AH üçün rəvayət normasıdır. NV-də isə, əksinə, hər ikisisinin zəif saiti infleksiyası norma kimi çıxış edir.

NV-də zəif saiti infleksiya nəticəsində dilarxası [a] və dilönü [ā] dilarxası-dilortası [æ] və [ǣ] ilə əvəzlənir.

8) ٱلْعُزَّىٰ xüsusi isimdə [ā]/[ǣ] və لَظَىٰ xüsusi isimdə [ā̃]/[ǣ] infleksiyası

ٱلْعُزَّىٰ (53:19) xüsusi ismi (İslamdan əvvəl Ərəbistan yarımadasında sitayiş olunan tanrıçalardan birinin adı) və لَظَىٰ (70:15) xüsusi ismi (Cəhənnəmin, cəhənnəm odunun adlarından biri) AH-də uzun saitləri tam realizə ilə: [’əl-‘úzzā] və [lā́ẓā̃], NV-də isə infleksiya ilə [’əl-‘úzzǣ] və [lā́ẓǣ] qiraət edilir.

Sözügedən mövqedə, yəni ٱلْعُزَّىٰ və لَظَىٰ xüsusi isimlərdəki [ā] və [ā̃] uzun saitinin tam realizə ilə tələffüzü AH üçün rəvayət normasıdır. NV-də isə, əksinə, zəif saiti infleksiya norma kimi çıxış edir.

NV-də zəif saiti infleksiya nəticəsində dilarxası [ā̃], dilönü [ə] dilarxası-dilortası [æ] ilə əvəzlənir.

9) 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə saiti infleksiyanın istisna halları

20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə infleksiyanın istisna halları aşağıda şərhi verilən alternativli infleksiyanın istisnalarını əhatə etdiyi üçün şərhi alternativli infleksiya bölümündə verilir.

4. [ə]/[ə], yaxud [æ] alternativli infleksiyası

Ərəb, müsəlman alimləri alternativli infleksiya hadisələrini təsnif edərək əsas prinsip kimi sözlərin yazılışında istifadə olunan *əlif-məqsurə* işarəsini və tərkibində zəif samit olduğunu bildirmək üçün ümumiləşdirilmiş istilahdan istifadə edirlər: ذوات الياء [7]. Biz bu ifrat ümumiləşdirmədən ehtiyat edib fərqli təsnif prinsiplərini tətbiq etdik, çünki hadisənin baş verdiyi sözlərdə həm *əlif-məqsurə* işarəsinin işlənməsi prinsipinə tam riayət olunmur (məs.: دُنْيَا, أَقْصَا sözləri *əlif-məqsurə* ilə yazılmır; yaxud عَلَىٰ, إِلَىٰ, حَتَّىٰ, لَدَى [lədə] ön qoşmalarında infleksiya baş vermir), həm də kök samitləri arasında zəif samitin olması şərt kimi bütün halları əhatə etmir (məs.: خَطَايَا).

Alternativli infleksiya bir hadisə kimi özündə qapanmayıb, digər hadisələrlə qarşılıqlı əlaqə yaradır. Belə ki, alternativli infleksiyain [’] səsindən sonra gələn uzun saitin (*məddi-bədəlin*) kəmiyyətləri və *l* samitinin qalın, yaxud incə səslənməsi ilə qarşılıqlı əlaqələri var.

Məddi-bədəl ilə alternativli infleksiyain qarşılıqlı əlaqəsi ondan ibarətdir ki, məddi-bədəl 2 qısa sait kəmiyyətində uzadıldığı təqdirdə alternativli infleksiya yalnız fəth, 4 qısa sait kəmiyyətində uzadıldığı hada yalnız 4, 6 qısa sait kəmiyyətində uzadıldığı halda isə həm tam realizə ilə, həm də zəif saiti infleksiya ilə qiraət edilə bilər. Bu səbəbdən, 3 seçimi olan məddi-bədəlin və 2 seçimi olan alternativli infleksiyanın əmələ gətirdiyi yalnız 4 qiraət variantı mümkün olur, məsələn, ءَاتَىٰهُمْ feli AH-də [’ətə̃̄hum̃], NV-də isə [’ətə̃̄hum̃/’əətæ̃hum̃/’əəətə̃̄hum̃/’əəətæ̃hum̃] kimi qiraət etmə seçimi var.

l samitinin qalın, yaxud incə səslənməsi ilə alternativli infleksiyain qarşılıqlı əlaqəsi ondan ibarətdir ki, *l* samiti qalın ([ḷ]) tələffüz edildiyi halda alternativli infleksiya tam realizə ilə, incə tələffüz edildiyi halda isə zəif saiti infleksiya ilə qiraət edilir, məsələn, تَصْلَىٰ feli AH-də [tə̃ṣlə̃], NV-də isə ya [tə̃ṣḷā], ya da [tə̃ṣlæ̃] kimi qiraət edilə bilər.

Burada [ə] uzun saitin alternativli infleksiyası dedikdə, həm də onun fərqli çalarları olan [ā̃], [ā], [ā̃] uzun saitlərin infleksiyası halları nəzərdə tutulur. Bütün hallarda tam realizə ilə qiraət əvəzinə alternativli zəif saiti infıeksiya (*fəth* əvəzinə ya *fəth*, ya da *təqlil*) nəzərdə tutulur. Sözügedən uzun saiti infleksiya hallarını təhlil etdikdən sonra onları yaranma səbəbləri və özəl xüsusiyyətlərinə görə 3 qrupa ayırmaqla təsnifi mümkün olmuşdur:

1) II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] və ya [ṵ] olan sözlərdə [ə], [ā̃], [ā] və ya [ā̃] səslərinin alternativli infleksiyası;

2) III kök samiti [r] olmayan فُعْلَى, فَعْلَى, فِعْلَى ilə فُعَالَى, فَعَالَى modellərində olan sözlərdə son uzun saitin alternativli infleksiyası

3) عَسَىٰ, بَلَىٰ, مَتَىٰ və أَنَّىٰ köməkçi sözlərdə, مُوسَىٰ, عِيسَىٰ və يَحْيَىٰ xüsusi isimlərdə, يَٰوَيْلَتَىٰ, يَٰأَسَفَىٰ və يَٰحَسْرَتَىٰ ifadələrində son uzun saitin alternativli infleksiyası.

1) II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] və ya [ṵ] olan sözlərdə [ə], [ā̈], [ā] və ya [ā̂] səslərinin alternativli infleksiyası

II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] və ya [ṵ] olan sözlərdə [ə], [ā̈], [ā] və ya [ā̂] səslərinin alternativli infleksiyası hallarını öz növbəsində aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur: II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] olan isim və sifətlərdə; II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] olan feillərdə; II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [ṵ] olan isim və sifətlərdə; II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [ṵ] olan feillərdə.

II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] olan isim və sifətlərdə [ə], [ā̈], [ā] və ya [ā̂] səslərinin alternativli infleksiyası ٱلْهُدَىٰ ['əl-húdə̄] (بِٱلْهُدَىٰ [bil-húdə̄], هُدَاىَ [hudə̆yə], هُدَىٰهُمْ [hudə̆hum̃], فَبِهُدَىٰهُمْ [fəbihudə̆hum̃], هُدَىٰهَا [hudə̆hā]), ٱلْمَأْوَىٰ ['əl-mə́'ṵā] (مَأْوَىٰهُ [mə'ṵ̆hu], مَأْوَىٰكُمْ [mə'ṵ̆kum̃], مَأْوَىٰهُمْ [mə'ṵ̆hum̃], فَمَأْوَىٰهُمْ [fəmə'ṵ̆hum̃]), ٱلْمَوْلَىٰ ['əl-mä́ulə̄] (مَوْلَىٰ [mä́ulə̄], مَوْلَىٰهُ [mäulə̆hu], مَوْلَىٰنَا [mäulə̆nə̄], مَوْلَىٰكُمْ [mäulə̆kum̃], مَوْلَىٰهُمْ [mäulə̆hum̃]), ٱلْأَعْمَىٰ ['əl-'ä'mə̄] (أَعْمَىٰ ['ä'mə̄], كَٱلْأَعْمَىٰ [kəl-'ä'mə̄]), أَوْلَىٰ ['äulə̄] (فَأَوْلَىٰ [fə'äulə̄]), ٱلْهَوَىٰ ['əl-häṵā] (هَوَىٰهُ [häṵ̆hu]), أَهْدَىٰ ['əhdə̄] (بِأَهْدَىٰ [bi'əhdə̄]), مَثْوَىٰهُ [məṯṵ̆hu] (مَثْوَاىَ [məṯṵ̆yə], مَثْوَىٰكُمْ [məṯṵ̆kum̃]), مَثْنَىٰ [mə́ṯnə̄], فَتَىٰهَا [fətə̆hā] (لِفَتَىٰهُ [lifətə̆hu]), أَبْقَىٰ ['əbqä̂], ٱلْأَذَىٰ ['əl-'əẓə̄] (أَذَىٰهُمْ ['əẓə̆hum̃]), تُقَىٰةً [tuqä̂təñ] (تُقَاتِهِ [tuqä̂tihi]), مَحْيَآيَ [mäḥyə̆yə] (مَحْيَاهُمْ [mäḥyə̆hum̃]), ٱلنَّوَىٰ ['ən-ñäṵā], ٱلزِّنَىٰ ['əz-zínə̄], أَحْصَىٰ ['äḥṣä̂], إِنَىٰهُ ['inə̆hu], أَخْزَىٰ ['äxzə̄], ٱلْعَمَىٰ ['əl-'ámə̄], أَتْقَىٰكُمْ ['ətqä̂kum̃], أَدْهَىٰ ['əd̆hə̄], مَرْعَىٰهَا [mäṛ'ä̂hə̄], مُنتَهَىٰهَا [mun̄tə̆hə̆hə̄] isim və sifətlərindəki III kök samiti yerində uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: ٱلْهُدَىٰ ['əl-húdə̄/'əl-húdǣ] (بِٱلْهُدَىٰ [bil-húdə̄/bil-húdǣ], هُدَاىَ [hudə̆yə/hudæ̆yə], هُدَىٰهُمْ [hudə̆hum̃/hudæ̆hum̃], فَبِهُدَىٰهُمْ [fəbihudə̆hum̃/fəbihudæ̆hum̃], هُدَىٰهَا [hudə̆hā/hudæ̆hā]), ٱلْمَأْوَىٰ ['əl-mə́'ṵā/'əl-mə́'ṵǣ] (مَأْوَىٰهُ [mə'ṵ̆hu/mə'ṵ̆æ̆hu], مَأْوَىٰكُمْ [mə'ṵ̆kum̃/mə'-ṵ̆æ̆kum̃], مَأْوَىٰهُمْ [mə'ṵ̆hum̃/mə'ṵ̆æ̆hum̃], فَمَأْوَىٰهُمْ [fəmə'ṵ̆hum̃/fəmə'ṵ̆æ̆hum̃]), ٱلْمَوْلَىٰ ['əl-mä́ulə̄/'əl-mä́ulǣ] (مَوْلَىٰ [mä́ulə̄/mä́ulǣ], مَوْلَىٰهُ [mäulə̆hu/mäulæ̆hu], مَوْلَىٰنَا [mäu-lə̆nə̄/mäulæ̆nə̄], مَوْلَىٰكُمْ [mäulə̆kum̃/mäulæ̆kum̃], مَوْلَىٰهُمْ [mäulə̆hum̃/mäulæ̆hum̃]), ٱلْأَعْمَىٰ ['ə́lä-'mə̄/'ə́lä-'mǣ] (أَعْمَىٰ ['ä'mə̄/'ä'mǣ], كَٱلْأَعْمَىٰ [kə́lä-'mə̄/kə́lä-'mǣ]), أَوْلَىٰ ['äulə̄/'äulǣ] (فَأَوْلَىٰ [fə'äulə̄/fə'äulǣ]), ٱلْهَوَىٰ ['əl-hə́ṵā/'əl-hə́ṵǣ] (هَوَىٰهُ [häṵ̆hu/häṵ̆æ̆hu]), أَهْدَىٰ ['əhdə̄/'əhdǣ] (بِأَهْدَىٰ [bi'əhdə̄/bi'əhdǣ]), مَثْوَىٰهُ [məṯṵ̆hu/məṯṵ̆æ̆hu] (مَثْوَاىَ [məṯṵ̆yə/məṯṵ̆æ̆yə], مَثْوَىٰكُمْ [məṯṵ̆kum̃/məṯṵ̆æ̆kum̃]), مَثْنَىٰ [mə́ṯnə̄/mə́ṯnǣ], فَتَىٰهَا [fətə̆hā/fətæ̆hā] (لِفَتَىٰهُ [lifətə̆hu/lifətæ̆hu]), أَبْقَىٰ ['əbqä̂/'əbqǣ], ٱلْأَذَىٰ ['ə́lä-ẓə̄/'ə́lä-ẓǣ] (أَذَىٰهُمْ ['əẓə̆hum̃/'əẓæ̆hum̃]), تُقَىٰةً [tuqä̂təñ/tuqæ̆təñ] (تُقَاتِهِ [tuqä̂tihi/tu-qæ̆tihi]), مَحْيَآيَ [mä́ḥyə̆ə̆ə̆y/mä́ḥyæ̆æ̆æ̆y] (مَحْيَاهُمْ [mäḥyə̆hum̃/mäḥyæ̆hum̃]), ٱلنَّوَىٰ ['ən-ñäṵā/'ən-ñäṵǣ], ٱلزِّنَىٰ ['əz-zínə̄/'əz-zínǣ], أَحْصَىٰ ['äḥṣä̂/'äḥṣǣ], إِنَىٰهُ ['inə̆hu/'inæ̆hu], أَخْزَىٰ ['äxzə̄/'äxzǣ], ٱلْعَمَىٰ ['əl-'ámə̄/'əl-'ámǣ], أَتْقَىٰكُمْ ['ətqä̂kum̃/'ətqæ̆kum̃], أَدْهَىٰ

[’əd̆hə̄/’əd̆hǣ], مَرْعِىٰهَا [mäṛ‘ā́hə̄/mäṛ‘ǽhə̄], مُنتَهٰىهَا [muñtəhə́hə̄/muñtəhǽhə̄]. Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hallara da rast gəlinir. Belə ki, هُدًى [húdəñ], لَهُدًى [ləhúdəñ], أَذًى [’əẕəñ], مَثْوًى [məṡṿañ], مَوْلًى [mäuləñ], فَتًى [fətəñ], عَمًى [‘áməñ], həmçinin هُدَى ٱللَّهِ) [húdäl-ḷā́hi]), مَثْوَى ٱلظَّٰلِمِينَ) [məṡṿaẓ-ẓā̆limīīnə]), أَوْلَى (أَوْلَى ٱلنَّاسِ [’ä́uləñ-ñə̄si]), مَوْلَى ٱلَّذِينَ) [mä́uləl-ləẕīnə]), ٱلْهُدَىٰ ٱلْهُدَىٰ سَوَّلَ) [’əl-húdəş--şəyṭā̆nu sä̆ṿṿalə]) sözləri üzərində yalnız vəqf etdikdə alternativli infleksiya qüvvəyə minir: [húdə̄‖/húdǣ‖], [ləhúdə̄‖/ləhúdǣ‖], [’əẕə̄‖/’əẕǣ‖], [məṡṿā‖/məṡṿǣ‖], [mä́ulə̄‖/mä́ulǣ‖], [fətə̄‖/fətǣ‖], [‘ä́mə̄‖/‘ä́mǣ‖], həmçinin [húdə̄‖/húdǣ‖], [məṡṿā‖/məṡṿǣ‖], [’ä́ulə̄‖/’ä́ulǣ‖], [mä́ulə̄‖/mä́ulǣ‖], [’əl-húdə̄‖/’əl-húdǣ‖] (AH-də: [húdə̄‖], [ləhúdə̄‖], [’əẕə̄‖], [məṡṿā‖], [mä́ulə̄‖], [fətə̄‖], [‘ä́mə̄‖], həmçinin [húdə̄‖], [məṡṿā‖], [’ä́ulə̄‖], [mä́ulə̄‖], [’əl-húdə̄‖]). 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə infleksiya ilə bağlı xüsusi bir qaydanın olduğu üçün, II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] olan isim və sifətlərdə [ə̄], [ǟ], [ā] və ya [ǟ] səslərinin alternativli infleksiyası deyil, istisna olaraq infleksiyası baş verir. Qaydanın mahiyyəti sadalanan surələrin ayələrindəki son sözlərinin (ədəbiyyatda رؤوس الآي istilahı işlənir) yalnız son hecasına aiddir. Məsələn, 2:120-də işlənən ٱلْهُدَىٰ [’əl-húdə̄] NV-də alternativli infleksiyanın əhatə etdiyi sözlərə aiddir. Bu səbəbdən, o, NV-də alternativli infleksiya ilə, yəni tam realizə ilə [’əl-húdə̄], ya da [’əl-húdǣ] (2:119) qiraət edilir. Lakin, həmin söz 20:47-nin (NV-də: 46) son sözü olduğu üçün onun son hecası istisna hal kimi yalnız infleksiya ilə qiraət edilməlidir. Nəzərdən qaçmamalıdır ki, sadalanan surələrinin ayələrindəki son söz dedikdə onun yalnız son hecası bu qayda ilə tənzimlənir. Belə ki, məsələn, 79:27-nin son sözü بَنَىٰهَا [bənə̄́hə̄] NV-də alternativli infleksiya ilə qiraət ediləcək, çünki bu sözün son hecası alternativli infleksiyain əhatə etdiyi yer deyil, burada alternativli infleksiya III şəxsin təkində qadın cinsində bitişən əvəzliyin hesabına sözün ortası mövqeyinə keçmiş birinci uzun sait yerində baş verir. Beləliklə, 79-cu surədəki bu söz NV-də tam realizə ilə [bənə̄́hə̄], ya da infleksiya ilə [bənǽhə̄] qiraət ediləcək. Ayələrin son sözünü müəyyən etməkdən ötrü NV-də surələr daxilində ayələrin fərqli bölünüşünü də nəzərə almaq lazımdır.

II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] olan feillərdə [ə̄], [ǟ], [ā] və ya [ǟ] səslərinin alternativli infleksiyası aşağıda feilləri əhatə edir.

I bab. AH-də أَتَىٰ [’ətə̄] (أَتَىٰكَ [’ətə̄́kə], أَتَىٰهَا [’ətə̄́hə̄], أَتَىٰنَا [’ətə̄́nə̄], أَتَىٰكُمْ [’ətə̄́kuñ], أَتَىٰهُمْ [’ətə̄́huñ], فَأَتَىٰهُمْ [fə’ətə̄́huñ]), كَفَىٰ [kə́fə̄] (فَكَفَىٰ [fəkə́fə̄]), هَدَىٰ [hə́də̄] (فَهَدَىٰ [fəhə́də̄], هَدَىٰكُمْ [hədə̄́kuñ], لَهَدَىٰكُمْ [ləhədə̄́kuñ], هَدَىٰنَا [hədə̄́nə̄], هَدَىٰنِ [hədə̄́ni], هَدَىٰنِى [hədə̄́nī], هَدَىٰهُمْ [hədə̄́huñ], هَدَىٰهُ [hədə̄́hu]), يُهْدَىٰ [yúhdə̄], قَضَىٰ [qäḍǟ] (فَقَضَىٰ [fäqäḍǟ], قَضَىٰهَا [qäḍǟ́hə̄], فَقَضَىٰهُنَّ [fäqäḍǟ́huññə]), يُقْضَىٰ [yúqḍǟ] (لِيُقْضَىٰ [liyúqḍǟ]), سَعَىٰ [sä‘ǟ], يَسْعَىٰ [yə́s‘ǟ], نَهَىٰكُمْ [nəhə̄́kuñ] (نَهَىٰكُمَا [nəhə̄́kumə̄]), يَنْهَىٰ [yə́ñhə̄] (أَنْهَىٰكُمْ [’əñhə̄́kuñ], تَنْهَىٰ [tə́ñhə̄], تَنْهَىٰنَا [təñhə̄́nə̄], يَنْهَىٰكُمْ [yəñhə̄́kuñ], يَنْهَىٰهُمْ [yəñhə̄́huñ]), جَزَىٰهُمْ [cəzə̄́huñ], يُجْزَىٰ [yúčzə̄] (تُجْزَىٰ [túčzə̄] (40:17), لِتُجْزَىٰ [litúčzə̄], يُجْزَىٰهُ [yučzə̄́hu]), نَخْشَىٰ [näxşə̄] (تَخْشَىٰهُ [täxşə̄́hu], يَخْشَىٰهَا [yäxşə̄́hə̄]), أَبَىٰ [’ə́bə̄] (فَأَبَىٰ [fə’ə́bə̄]), وَقَىٰهُمْ [ṿaqǟ́huñ] (فَوَقَىٰهُ [fäṿaqǟ́hu], فَوَقَىٰهُمْ [fäṿaqǟ́huñ], وَقَىٰنَا [ṿaqǟ́nə̄]), سَقَىٰهُمْ [säqǟ́huñ] (فَسَقَىٰ [fəsä́qǟ], يُسْقَىٰ [yúsqǟ] (تُسْقَىٰ

[túsqā̃]), يَخْفَىٰ [yä́xfə̄] (تَخْفَىٰ [tä́xfə̄]), يَبْقَىٰ [yə́b̆qā̃], تَهْوَىٰ [tə́hṿā], عَصَىٰ ['áṣā̃] (فَعَصَىٰ [fä'áṣā̃], عَصَانِى ['aṣā̃nī]), نَنسَاهُمْ [nəñsə̄́hum̃] (نَنسَاكُمْ [nəñsə̄́kum̃]), نَحْيَا [nä́ḥyə̄], تَأْبَىٰ [tə́'bə̄], نَّا [nə́'ə̄], بَغَىٰ [bä́ğā̃] (فَبَغَىٰ [fəbä́ğā̃]), بَنَاهَا [bənə̄́hə̄], طَغَىٰ [ṭä́ğā̃], يُجْبَىٰ [yúčbə̄], رَمَىٰ [ṛámə̄], يَحْيَىٰ [yä́ḥyə̄], يُحْمَىٰ [yúḥmə̄], فَتْكْوَىٰ [fətúkṿā], يَلْقَاهُ [yəlqā̃hu], تَرْقَىٰ [tä́ṛqā̃], مَضَىٰ [mä́ḍā̃] feillərində III kök samiti yerindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: أَتَىٰ ['ə́tə̄/'ə́tǣ] (أَتَاكَ ['ə́tə̄kə/'ə́tǣkə], أَتَاهَا ['ə́tə̄hə̄/'ə́tǣhə̄], أَتَانَا ['ə́tə̄nə̄/'ə́tǣnə̄], أَتَاكُمْ ['ə́tə̄kum̃/'ə́tǣkum̃], أَتَاهُمْ ['ə́tə̄hum̃/'ə́tǣhum̃], فَأَتَاهُمْ [fə'ə́tə̄hum̃/fə'ə́tǣhum̃]), كَفَىٰ [kə́fə̄/kə́fǣ] (فَكَفَىٰ [fəkə́fə̄/fəkə́fǣ]), هَدَىٰ [hə́də̄/hə́dǣ] (فَهَدَىٰ [fəhə́dǣ], هَدَاكُمْ [hədə̄́kum̃/hədǣ́kum̃], لَهَدَاكُمْ [ləhədə̄́kum̃/ləhədǣ́kum̃], هَدَانَا [hədə̄́nə̄/hədǣ́nə̄], هَدَانِ [hədə̄́ni/hədǣ́ni], هَدَانِى [hədə̄́nī/hədǣ́nī], هَدَاهُمْ [hədə̄́hum̃/hədǣ́hum̃], هَدَاهُ [hədə̄́hu/hədǣ́hu], يُهْدَىٰ [yúhdə̄/yúhdǣ], قَضَىٰ [qä́ḍā̃/qä́ḍǣ] (فَقَضَىٰ [fäqä́ḍā̃/fäqä́ḍǣ], قَضَاهَا [qäḍā̃́hə̄/qäḍǣ́hə̄], فَقَضَاهُنَّ [fäqäḍā̃́huññə/fäqäḍǣ́huññə]), يُقْضَىٰ [yúq̆ḍā̃/yúq̆ḍǣ] (لِيُقْضَىٰ [liyúq̆ḍā̃/liyúq̆ḍǣ]), سَعَىٰ [sä́'ā/sä́'ǣ], يَسْعَىٰ [yə́s'ā/yə́s'ǣ], نَهَاكُمْ [nəhə̄́kum̃/nəhǣ́kum̃] (نَهَاكُمَا [nəhə̄́kumə̄/nəhǣ́kumə̄]), يَنْهَىٰ [yə́ñhə̄/yə́ñhǣ] (أَنْهَاكُمْ ['ə́ñhə̄kum̃/'ə́ñhǣkum̃], تَنْهَىٰ [tə́ñhə̄/tə́ñhǣ], تَنْهَانَا [təñhə̄́nə̄/təñhǣ́nə̄], يَنْهَاكُمْ [yəñhə̄́kum̃/yəñhǣ́kum̃], يَنْهَاهُمْ [yəñhə̄́hum̃/yəñhǣ́hum̃]), جَزَاهُمْ [cəzə̄́hum̃/cəzǣ́hum̃], يُجْزَىٰ [yúčzə̄/yúčzǣ] (تُجْزَىٰ [túčzə̄/túčzǣ] (40:16; 92:19-ndəki تُجْزَىٰ [túčzə̄] infleksiya ilə (alternativ olmadan) qiraət edilir), لِتُجْزَىٰ [litúčzə̄/litúčzǣ], يُجْزَاهُ [yučzə̄́hu/yučzǣ́hu]), نَخْشَىٰ [nä́xşə̄/nä́xşǣ] (تَخْشَاهُ [täxşə̄́hu/täxşǣ́hu], يَخْشَاهَا [yäxşə̄́hə̄/yäxşǣ́hə̄]), أَبَىٰ ['ə́bə̄/'ə́bǣ] (فَأَبَىٰ [fə'ə́bə̄/fə'ə́bǣ]), وَقَاهُمْ [ṿaqā̃́hum̃/ṿaqǣ́hum̃] (فَوَقَاهُ [fäṿaqā̃́hu/fäṿaqǣ́hu], فَوَقَاهُمْ [fäṿaqā̃́hum̃/fäṿaqǣ́hum̃], وَقَانَا [ṿaqā̃́nə̄/ṿaqǣ́nə̄]), سَقَاهُمْ [säqā̃́hum̃/säqǣ́hum̃] (فَسَقَىٰ [fəsä́qā̃/fəsä́qǣ]), يُسْقَىٰ [yúsqā̃/yúsqǣ] (تُسْقَىٰ [túsqā̃/túsqǣ]), يَخْفَىٰ [yä́xfə̄/yä́xfǣ] (تَخْفَىٰ [tä́xfə̄/tä́xfǣ]), يَبْقَىٰ [yə́b̆qā̃/yə́b̆qǣ], تَهْوَىٰ [tə́hṿā/tə́hṿǣ], عَصَىٰ ['áṣā̃/'áṣǣ] (فَعَصَىٰ [fä'áṣā̃/fä'áṣǣ], عَصَانِى ['aṣā̃nī/'aṣǣ́nī]), نَنسَاهُمْ [nəñsə̄́hum̃/nəñsǣ́hum̃] (نَنسَاكُمْ [nəñsə̄́kum̃/nəñsǣ́kum̃]), نَحْيَا [nä́ḥyə̄/nä́ḥyǣ], تَابَىٰ [tə̄́bə̄/tə̄́bǣ], نَّا [nə́'ə̄/nə́'ǣǣ/nə́'ə̄ə̄ə̄/nə́'ǣǣǣ], بَغَىٰ [bä́ğā̃/bä́ğǣ] (فَبَغَىٰ [fəbä́ğā̃/fəbä́ğǣ]), بَنَاهَا [bənə̄́hə̄/bənǣ́hə̄], طَغَىٰ [ṭä́ğā̃/ṭä́ğǣ], يُجْبَىٰ [yúčbə̄/yúčbǣ], رَمَىٰ [ṛámə̄/ṛámǣ], يَحْيَىٰ [yä́ḥyə̄/yä́ḥyǣ], يُحْمَىٰ [yúḥmə̄/yúḥmǣ], فَتْكْوَىٰ [fətúkṿā/fətúkṿǣ], يَلْقَاهُ [yəlqā̃́hu/yəlqǣ́hu], تَرْقَىٰ [tä́ṛqā̃/tä́ṛqǣ], مَضَىٰ [mä́ḍā̃/mä́ḍǣ]. Qeyd olunduğu kimi, *l* samitinin qalın, yaxud incə tələffüzü ilə alternativli infleksiya arasında qarşılıqlı əlaqəsi mövcuddur. Bu səbəbdən, سَيَصْلَىٰ [səyä́ṣlə̄] (تَصْلَىٰ [tä́ṣlə̄], يَصْلَاهَا [yäṣlə̄́hə̄] NV-də سَيَصْلَىٰ [sə-yä́ṣlə̄/səyä́ṣlǣ], (تَصْلَىٰ [tä́ṣlə̄/tä́ṣlǣ], يَصْلَاهَا [yäṣlə̄́hə̄/yäṣlǣ́hə̄]) kimi qiraət edilir. 84:12-də I bab يَصْلَىٰ [yä́ṣlə̄] feili NV-də II bab, məchul növdə qiraət edilir: يُصَلِّىٰ [yuṣä́ḷḷə̄/yuṣä́llǣ]. Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hallara da rast gəlinir. Belə ki, أَتَى (أَتَى ٱلَّذِينَ ['ə́təl-ləẕīnə]), فَأَتَى (فَأَتَى ٱللَّهُ [fə'ə́täḷ-ḷā́hu]), كَفَى (كَفَى ٱللَّهُ [kə́fäḷ-ḷā́hu]), هَدَى (هَدَى ٱللَّهُ [hə́däḷ-ḷā́hu]), فَهَدَى (فَهَدَى ٱللَّهُ [fəhə́däḷ-ḷā́hu]), لَهَدَى (لَهَدَى ٱلنَّاسَ [ləhə́dəñ-ñə̄́sə]), قَضَى (قَضَى ٱللَّهُ [qä́ḍäḷ-ḷā́hu]), نَهَى (نَهَى ٱلنَّفْسَ [nə́həñ-ñə̄́fsə]), يُجْزَى (يُجْزَى ٱلَّذِينَ [yúčzəl-ləẕīnə]), يَخْشَى (يَخْشَى ٱللَّهَ [yä́xşäḷ-ḷā́hə]), تَخْشَى (تَخْشَى ٱلنَّاسَ [tä́xşəñ-ñə̄́sə]), فَأَبَى (فَأَبَى ٱلظَّٰلِمُونَ [fə'ə́bäẓ-ẓā̃limū́nə]), تَهْوَى (تَهْوَى ٱلْأَنفُسُ [tə́hṿal-'ə̄ñfúsu]), يَأْبَى (يَأْبَى ٱللَّهُ [yə́'bäḷ-ḷā́hu]), تَعْمَى (تَعْمَى ٱلْقُلُوبُ [tä́'məl-qulū́bu]), أَوَىٰ (إِذْ أَوَى ٱلْفِتْيَةُ ['iẕ 'ä́ṿal-fítyətu])

felləri üzərində vəqf etdikdə olur: [’ə́tə‖/’ə́tæ‖], [fə’ə́tə‖/fə’ə́tæ‖], [kə́fə‖/kə́fæ‖], [hə́də‖/hə́dæ‖], [fəhə́də‖/fəhə́dæ‖], [ləhə́də‖/ləhə́dæ‖], [qâḍâ‖/qâḍæ‖], [nə́hə‖/nə́hæ‖], [yúčzə‖/yúčzæ‖], [yǎxşə‖/yǎxşæ‖], [tǎxşə‖/tǎxşæ‖], [fə’əbə‖/fə’əbæ‖], [təhyā‖/təhyæ‖], [yə́bə‖/yə́bæ‖], [tǎ‘mə‖/tǎ‘mæ‖], [’ǎyā‖/’ǎyæ‖] ([’iẓǎ-yā‖/’iẓǎ-yæ‖] (AH-də: [’ə́tə‖], [fə’ə́tə‖], [kə́fə‖], [hə́də‖], [fəhə́də‖], [ləhə́də‖], [qâḍâ‖], [nə́hə‖], [yúčzə‖], [yǎxşə‖], [tǎxşə‖], [fə’əbə‖], [təhyā‖], [yə́’bə‖], [tǎ‘mə‖]), [’əyā‖]). Qeyd olunduğu kimi, *l* samitinin qalın, yaxud incə tələffüzü ilə alternativli infleksiya arasında qarşılıqlı əlaqəsi mövcuddur). Bu səbəbdən, [yǎṣlə‖] NV-də olur: [yǎṣlā‖/yǎṣlæ‖]. 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə yuxarıda şərhi verilmiş infleksiya ilə bağlı xüsusi qaydanın olduğu üçün, II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] olan I bab feillərdə alternativli infleksiya deyil, istisna olaraq infleksiya baş verir.

II bab. AH-də سَوَّىٰكَ [säyyǎkə] (فَسَوَّىٰكَ [fəsäyyǎkə], سَوَّىٰهُ [säyyǎhu], سَوَّىٰهَا [säyyǎhə], فَسَوَّىٰهَا [fəsäyyǎhə], فَسَوَّىٰهُنَّ [fəsäyyǎhuññə], تُسَوَّىٰ [tusǎyyā] (4:42) feili NV-də V babda qiraət edilir (4:42), وَصَّىٰ [yáṣṣā̃] (42:13; وَصَّيٰ [yáṣṣā̃] (2:132) feili NV-də IV babda qiraət edilir (2:131)), وَصَّىٰكُمْ [yaṣṣā̃kum̃], وَلَّىٰ [yállə] (وَلَّىٰهُمْ [yallə̃hum̃]), تُوَفَّىٰ [tuyáffə], يُلَقَّىٰهَا [yuläqqā̃hə], لَقَّىٰهُمْ [läqqā̃hum̃], فَوَفَّىٰهُ [fäyaffə̃hu] feillərində III kök samiti yerindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: سَوِّىٰكَ [säyyǎkə/säyyǎ̃kə] (فَسَوِّىٰكَ [fəsäyyǎkə/fəsäyyǎ̃kə], سَوِّىٰهُ [säyyǎhu/säyyǎ̃hu], سَوِّىٰهَا [säyyǎhə/säyyǎ̃hə], فَسَوِّىٰهَا [fəsäyyǎhə/fəsäyyǎ̃hə], فَسَوِّىٰهُنَّ [fəsäyyǎhuññə/fəsäyyǎ̃huññə], وَصِّىٰ [yáṣṣā̃/yáṣṣæ] (42:11), وَصِّىٰكُمْ [yaṣṣā̃kum̃/yaṣṣǎ̃kum̃], وَلِّىٰ [yállə/yállæ] (وَلِّىٰهُمْ [yallə̃hum̃/yallǎ̃hum̃]), تُوَفِّىٰ [tuyáffə/tuyáffæ], يُلَقِّىٰهَا [yuläqqā̃hə/yuläqqǎ̃hə], لَقِّىٰهُمْ [läqqā̃hum̃/läqqǎ̃hum̃], فَوَفِّىٰهُ [fäyaffə̃hu/fäyaffǎ̃hu]. Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hallara da rast gəlinir. Belə ki, يُوَفَّى (يُوَفَّى ٱلصَّٰبِرُونَ [yuyáffäṣ-ṣā̃biṛūnə]), لَتُلَقَّىٰ [lətulǎqqā̃] (لَتُلَقَّى ٱلْقُرْءَانَ [lətulǎqqâl-quṛ’ā̃nə]) felləri üzərində vəqf etdikdə olur: [yuyáffə‖/yuyáffæ‖], [lətulǎqqā̃‖/lətulǎqqæ‖] (AH-də: [yuyáffə‖], [lətulǎqqā̃‖]). 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə yuxarıda şərhi verilmiş infleksiya ilə bağlı xüsusi qaydanın olduğu üçün, II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] olan II bab feillərdə alternativli infleksiya deyil, istisna olaraq infleksiya baş verir.

III bab. AH-də سَاوَىٰ [sǎ̃yā] (18:96) feili III kök samiti yerindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: سَاوِىٰ [sǎ̃yā/sǎ̃yæ] (18:92). Həmçinin AH-də نُجَزِى [nucǎ̃zī] (34:17) feili NV-də növ, şəxs və kəmiyyət fərqləri ilə işlənir və burada alternativli infleksiya ilə qiraət baş verir: يُجَزِىٰ [yucǎ̃zə/yucǎ̃zæ] (34:17). 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrində yuxarıda şərhi verilmiş infleksiya ilə bağlı xüsusi qaydanın olduğuna baxmayaraq II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] olan III bab feillərdə alternativli infleksiya deyil, istisna olaraq infleksiya halına rast gəlinmir.

IV bab. AH-də ءَاتَىٰنِى [’ətǎ̃nī] (ءَاتَىٰكَ [’ətǎ̃kə], ءَاتَىٰهُ [’ətǎ̃hu], ءَاتَىٰهَا [’ətǎ̃hə], ءَاتَىٰنَا [’ətǎ̃nə], ءَاتَىٰكُمْ [’ətǎ̃kum̃], ءَاتَىٰهُمْ [’ətǎ̃hum̃], فَـَٔاتَىٰهُمْ [fə’ətǎ̃hum̃], ءَاتَىٰهُمَا [’ətǎ̃humə]), يُؤْتَىٰ [yú’tə] (نُؤْتَى [nú’tə]), يُوحَىٰ [yūḥā], أَوْحَىٰ [’ǎuḥā] (فَأَوْحَىٰ [fə’ǎuḥā]), فَأَحْيَا [fə’ǎḥyə], (أَحْيَاهَا

[’äḥyā́hə], أَحْيَاكُمْ [’äḥyā́kum̃], فَأَحْيَاكُمْ [fə’äḥyā́kum̃], أَحْيَاهُمْ [’äḥyā́hum̃]), أَلْقَىٰ [’ə́lqā] (فَأَلْقَىٰ [fə’ə́lqā], أَلْقَاهُ [’əlqā́hu], أَلْقَاهَا [’əlqā́hə], فَأَلْقَاهَا [fə’əlqā́hə]), يُلْقَىٰ [yúlqā] (فَتُلْقَىٰ [fətúlqā]), أَغْنَىٰ [’ə́ğnə] (أَغْنَاهُمْ [’äğnə́hum̃]), أَحْصَىٰ [’ə́ḥṣā] (أَحْصَاهُ [’äḥṣā́hu], أَحْصَاهَا [’äḥṣā́hə], أَحْصَاهُمْ [’äḥṣā́hum̃]), فَأَنسَاهُ [fə’əñsə́hu] (أَنسَانِيهُ [’əñsənī́hu], فَأَنسَاهُمْ [fə’əñsə́hum̃]), أَوْفَىٰ [’ə́ufə], ءَاوَىٰ [’äv̄ə] (فَـَٔاوَاكُمْ [fə’äv̄ə́kum̃]), أَوْصَانِى [’äuṣā́nī], أَرْدَاكُمْ [’ärḍə́kum̃] feillərində III kök samiti yerindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: ءَاتَانِى [’ätə́nī/’äätə́nī/’äätǽnī/’äätǽnī] (ءَاتَاكَ [’ätə́kə/’äätə́kə/’äätǽkə/’äätǽkə], ءَاتَاهُ [’ätə́hu/’äätə́hu/’äätǽhu/’äätǽhu], ءَاتَاهَا [’ätə́hə/’äätə́hə/’äätǽhə/’äätǽhə], ءَاتَانَا [’ätə́nə/’äätə́nə/’äätǽnə/’äätǽnə], ءَاتَاكُمْ [’ätə́kum̃/’äätə́kum̃/’äätǽkum̃/’äätǽkum̃], ءَاتَاهُمْ [’ätə́hum̃/’äätə́hum̃/’äätǽhum̃/’äätǽhum̃], فَـَٔاتَاهُمْ [fə’ätə́hum̃/fə’äätə́hum̃/fə’äätǽhum̃/fə’äätǽhum̃], ءَاتَاهُمَا [’ätə́humə/’äätə́humə/’äätǽhumə/’äätǽhumə], يُوتَىٰ [yū́tə/yū́tæ] (نُوتَى [nū́tə/nū́tæ]), يُوحَىٰ [yū́hə/yū́hæ], أَوْحَىٰ [’ə́uhə/’ə́uhæ] (فَأَوْحَىٰ [fə’ə́uhə/fə’ə́uhæ]), فَأَحْيِا [fə’ə́ḥyə/fə’ə́ḥyæ] (أَحْيِاهَا [’äḥyā́hə/’äḥyǽhə], أَحْيِاكُمْ [’äḥyā́kum̃/’äḥyǽkum̃], فَأَحْيِاكُمْ [fə’äḥyā́kum̃/fə’äḥyǽkum̃], أَحْيِاهُمْ [’äḥyā́hum̃/’äḥyǽhum̃]), أَلْقِىٰ [’ə́lqā/’ə́lqæ] (فَأَلْقِىٰ [fə’ə́lqā/fə’ə́lqæ], أَلْقِاهُ [’əlqā́hu/’əlqǽhu], أَلْقِاهَا [’əlqā́hə/’əlqǽhə], فَأَلْقِاهَا [fə’əlqā́hə/fə’əlqǽhə]), يُلْقَىٰ [yúlqā/yúlqæ] (فَتُلْقَىٰ [fətúlqā/fətúlqæ]), أَغْنِىٰ [’ə́ğnə/’ə́ğnæ] (أَغْنِاهُمْ [’äğnə́hum̃/’äğnǽhum̃]), أَحْصِىٰ [’ə́ḥṣā/’ə́ḥṣæ] (أَحْصِاهُ [’äḥṣā́hu/’äḥṣǽhu], أَحْصِاهَا [’äḥṣā́hə/’äḥṣǽhə], أَحْصِاهُمْ [’äḥṣā́hum̃/’äḥṣǽhum̃], فَأَنسِاهُ [fə’əñsə́hu/fə’əñsǽhu] (أَنسِانِيهِ [’əñsənī́hi/’əñsǽnīhi] – AH-də Qurani-Kərimin bir yerində (18:62) I və III şəxsdə olan bitişən əvəzliklərlə işlənən أَنسَانِيهُ [’əñsənī́hu] feili NV-də III şəxsdə olan bitişən əvəzliyindəki hadisə sinharmoniya müşahidə edilir), فَأَنسِاهُمْ [fə’əñsə́hum̃/fə’əñsǽhum̃]), أَوْفِىٰ [’ə́ufə/’ə́ufæ], ءَاوِىٰ [’äv̄ə/’äv̄ə] (فَـَٔاوِاكُمْ [fə’äv̄ə́kum̃/fə’äv̄ǽkum̃]), أَوْصِانِى [’äuṣā́nī/’äuṣǽnī], أَرْدِاكُمْ [’ärḍə́kum̃/’ärḍǽkum̃]. Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hallara da rast gəlinir. Belə ki, ءَاتَى [’ə́təl-mə́lə]), أَلْقَى (أَلْقَى ٱلْأَلْوَاحَ [’ə́lqâl-’ə́lvā́ḥa]), أَحْيَا (أَحْيَا ٱلنَّاسَ [’äḥyəñ-ñə́sə]) feilləri üzərində vəqf etdikdə olur: [’ə́tə‖/’ə́ätə‖/’ə́ätæ‖/’ə́ätæ‖], [’ə́lqā‖/’ə́lqæ‖], [’ə́ḥyə‖/’ə́ḥyæ‖] (AH-də: [’ə́tə‖], [’ə́lqā‖], [’ə́ḥyə‖]). AH-də II bab وَصَّىٰ [ṿáṣṣā] (2:132) feili NV-də IV babda işlənir): أَوْصَىٰ [’äuṣā́/’äuṣæ] (2:131); AH-də məchul növdə يُوصَىٰ [yū́ṣā] (4:12) feili NV-də məlum növdə يُوصِي [yū́ṣī] (4:12) işləndiyi üçün, burada alternativli infleksiya baş vermir. 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə yuxarıda şərhi verilmiş infleksiya ilə bağlı xüsusi qaydanın olduğu üçün, II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] olan IV bab feillərdə alternativli infleksiya deyil, istisna olaraq infleksiya baş verir.

V bab. AH-də تَوَلَّىٰ [täṿállə] (فَتَوَلَّىٰ [fətäṿállə], يَتَوَلَّىٰ [yətäṿállə], تَوَلَّاهُ [täṿallə́hu]), تَوَفَّاهُمْ [täṿaffə́hum̃] (يَتَوَفَّاكُمْ [yətäṿaffə́kum̃], يَتَوَفَّاهُنَّ [yətäṿaffə́huññə], تَتَوَفَّاهُمْ [tətäṿaffə́hum̃], يُتَوَفَّىٰ [yutäṿáffə]), فَتَلَقَّىٰ [fətəlä́qqā], تَتَلَقَّاهُمْ [tətəläqqä́hum̃]), تَمَنَّىٰ [təmə́ññə] feillərində III kök samiti yerindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: تَوَلِّىٰ [täṿállə/täṿállæ] (فَتَوَلِّىٰ [fətäṿállə/fətäṿállæ], يَتَوَلِّىٰ [yətäṿállə/yətäṿállæ], تَوَلِّاهُ [täṿallə́hu/täṿallǽhu]), تَوَفِّاهُمْ [täṿaffə́hum̃/täṿaffǽhum̃] (يَتَوَفِّاكُمْ [yətäṿaffə́kum̃/yətäṿaffǽkum̃], يَتَوَفِّاهُنَّ [yətäṿaffə́huñ-

ñə/yətäẓaffæ̃huññə], تَتَوَفَّىٰهُمْ [tətäẓaffæ̃hum̃/tətäẓaffæ̃hum̃], يُتَوَفَّىٰ [yutäẓáffə/yutäẓáffæ]), فَتَلَقَّىٰ [fətələ̃qqæ̃/fətələ̃qqæ], تَتَلَقَّىٰهُمْ [tətäläqqæ̃hum̃/tətäläqqæ̃hum̃]), تَمَنَّىٰ [təmə́ññə/təmə́ññæ], تَسَوَّىٰ [təssæ̃ẓẓə/təssæ̃ẓẓæ] – Qurani-Kərimdə 1 yerində (4:42) AH-də II bab تُسَوَّىٰ [tusæ̃ẓẓə] feili NV-də V babda işlənir). Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hallara da rast gəlinir. Belə ki, يَتَوَفَّى (يَتَوَفَّى ٱلَّذِينَ [yətäẓáffəl-läẓ̃inə]), يَتَوَلَّى (يَتَوَلَّى ٱلصَّٰلِحِينَ [yətäẓálläṣ-ṣæ̃liḥ̃inə]), يَتَلَقَّى (يَتَلَقَّى ٱلْمُتَلَقِّيَانِ [yətələ̃qqæ̃l-mutäläqqiyæ̃ni]) felləri üzərində vəqf etdikdə olur: [yətäẓáffə‖/yətäẓáffæ‖], [yətäẓállə‖/yətäẓállæ‖], [yətələ̃qqæ̃‖/yətələ̃qqæ‖] (AH-də: [yətäẓáffə‖], [yətäẓállə‖], [yətələ̃qqæ̃‖]). 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə yuxarıda şərhi verilmiş infleksiya ilə bağlı xüsusi qaydanın olduğu üçün, II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] olan V bab feillərdə alternativli infleksiya deyil, istisna olaraq infleksiya baş verir.

VI bab. AH-də تَرَٰٓءَا (تَرَٰٓءَا ٱلْجَمْعَانِ [tæ̃ṛäə̃ə’əl-cəm̃‘æ̃ni]; 26:61) feli üzərində vəqf etdikdə olur [täṛæ̃ə̃ə̃’ə‖], NV-də isə alternativli infleksiya baş verir: [täṛæ̃ə̃ə̃’ə‖/täṛæ̃ə̃ə̃’ææ‖/täṛæ̃ə̃ə̃’əəə‖/täṛæ̃ə̃ə̃’æ�æ‖] (26:61).

VIII bab. AH-də ٱسْتَوَىٰ [’istæ̃ẓə] (فَٱسْتَوَىٰ [fə-stæ̃ẓə]), ٱتَّقَىٰ [’ittæ̃q̃æ̃], ٱهْتَدَىٰ [’ihtə́də], ٱجْتَبَٰهُ [’ičtəbæ̃hu] (فَٱجْتَبَٰهُ [fə-čtəbæ̃hu], ٱجْتَبَٰكُمْ [’ičtəbæ̃kum̃]), ٱبْتَغَىٰ [’ibtæ̃ğæ̃], ٱفْتَدَىٰ [’iftə́də], فَٱنتَهَىٰ [fə-ñtəhə] feillərində III kök samiti yerindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: ٱسْتَوِىٰ [’istæ̃ẓə/’istæ̃ẓæ] (فَٱسْتَوِىٰ [fə-stæ̃ẓə/fə-stæ̃ẓæ]), ٱتَّقِىٰ [’ittæ̃q̃æ̃/’ittæ̃q̃æ], ٱهْتَدِىٰ [’ihtə́də/’ihtə́dæ], ٱجْتَبَٰهُ [’ičtəbæ̃hu/’ičtəbæ̃hu] (فَٱجْتَبَٰهُ [fə-čtəbæ̃hu/fə-čtəbæ̃hu], ٱجْتَبَٰكُمْ [’ičtəbæ̃kum̃/’ičtəbæ̃kum̃]), ٱبْتَغِىٰ [’ibtæ̃ğæ̃/’ibtæ̃ğæ], ٱفْتَدِىٰ [’iftə́də/’iftə́dæ], فَٱنتَهِىٰ [fə-ñtəhə/fə-ñtəhæ]. Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hallara da rast gəlinir. Belə ki, ٱلْتَقَى (يَوْمَ ٱلْتَقَى ٱلْجَمْعَانِ [yæ̃umə-ltæ̃qæ̃l-cəm̃‘æ̃ni]), فَٱلْتَقَى (فَٱلْتَقَى ٱلْمَآءُ [fə-ltæ̃qæ̃l-mæ̃ə̃’u]) felləri üzərində vəqf etdikdə olur: [yæ̃umə-ltæ̃qæ̃‖/yæ̃umə-ltæ̃qæ‖], [fə-ltæ̃qæ̃‖/fə-ltæ̃qæ‖] (AH-də: [yæ̃umə-ltæ̃qæ̃‖], [fə-ltæ̃qæ̃‖]). 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə yuxarıda şərhi verilmiş infleksiya ilə bağlı xüsusi qaydanın olduğu üçün, II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] olan VIII bab feillərdə alternativli infleksiya deyil, istisna olaraq infleksiya baş verir.

X bab. AH-də ٱسْتَسْقَىٰ [’istəsqæ̃] (2:60), ٱسْتَسْقَىٰهُ [’istəsqæ̃hu] (7:160) feillərində III kök samiti yerindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: ٱسْتَسْقِىٰ [’istə́sqæ̃/’istə́sqæ] (2:59), ٱسْتَسْقِىٰهُ [’istəsqæ̃hu/’istəsqæ̃hu] (7:160). Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hala (64:6) da rast gəlinir. Belə ki, ٱسْتَغْنَى (وَٱسْتَغْنَى ٱللَّهُ [ẓa-stæ̃ğnäl-læ̃hu] feli üzərində vəqf etdikdə olur: [’istæ̃ğnə‖/’istæ̃ğnæ‖] ([ẓa-stæ̃ğnə‖/ẓa-stæ̃ğnæ‖]). AH-də: [’istæ̃ğnə‖] ([ẓa-stæ̃ğnə‖]). 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə yuxarıda şərhi verilmiş infleksiya ilə bağlı xüsusi qaydanın olduğu üçün II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] olan X bab feillərdə alternativli infleksiya deyil, istisna olaraq infleksiya baş verir.

II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [ẓ] olan isim və sifətlərdə [ə], [æ̃], [ā] və ya [æ̃] səslərinin alternativli infleksiyası أَدْنَىٰ [’ə́dnə] (ٱلْأَدْنَىٰ [’əl-’ə́dnə]), أَزْكَىٰ [’ə́zkə], ٱلْأَعْلَىٰ [’əl-’æ̃‘lə], مُرْسَىٰهَا [muṛsæ̃hə], ضُحَىٰهَا [ḍuḥæ̃hə], مُزْجَىٰةٍ [muzcæ̃tiñ],

أَشْقَىٰهَا ['əşqā̆hə] isim və sifətlərindəki III kök samiti yerində uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: أَدْنِىٰ ['ə̆dnə/'ə̆dnæ] (ٱلْأَدْنِىٰ ['ələ-ə̆dnə/'ələ-ə̆dnæ]), أَزْكِىٰ ['ə̆zkə/'ə̆zkæ], ٱلْأَعْلِىٰ ['ələ̆-'lə/'ələ̆-'læ]), مُرْسِىٰهَا [muṛ-sə̆hə/muṛsæ̆hə], ضُحِىٰهَا [ḍuḥā̆hə/ḍuḥæ̆hə], مُزْجِىٰةٍ [muzcə̆tiñ/muzcæ̆tiñ], أَشْقِىٰهَا ['əşqā̆hə/'əşqæ̆hə]. Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hallara da rast gəlinir. Belə ki, مُسَمًّى [musə̆mmə̆ñ], أَقْصَا (أَقْصَا ٱلْمَدِينَةِ ['ä̆qṣâl-mədīnəti]), غُزًّى [ğúzzəñ], ضُحًى [ḍúḥañ], ٱلْأَقْصَا (ٱلْأَقْصَا ٱلَّذِى ['əl-'ä̆qṣâl-lə̆zī]), أَدْنَى (أَدْنَى ٱلْأَرْضِ ['ə̆dnəl-'ä̆rḍi]), مُصَفًّى [muṣä̆ffəñ], مُصَلًّى [muṣä̆lləñ] sözləri üzərində vəqf etdikdə olur: [musə̆mmə̆‖/musə̆mmæ‖], ['ä̆qṣä̆‖/'ä̆qṣæ‖], [ğúzzə‖/ğúzzæ‖], [ḍúḥā‖/ḍúḥæ‖], ['ələ̆-qṣä̆‖/'ələ̆-qṣæ‖], ['ə̆dnə‖/'ə̆dnæ‖], [muṣä̆ffə‖/muṣä̆ffæ‖], [muṣä̆llā‖/muṣä̆llæ‖] (AH-də: [musə̆mmə‖], ['ä̆qṣä̆‖], [ğúzzə‖], [ḍúḥā‖], ['əl-'ä̆qṣä̆‖], ['ə̆dnə‖], [muṣä̆ffə‖], [muṣä̆llə‖]). ٱلرِّبَوٰا۟ ['ər-ríbə], كَمِشْكَوٰةٍ [kəmişkə̆tiñ] və كِلَاهُمَا [kilə̆humə], həmçinin vəqf etdikdə رِبًا [ríbə‖] isimlərində istisna olaraq infleksiya baş vermir. 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə yuxarıda şərhi verilmiş infleksiya ilə bağlı xüsusi qaydanın olduğu üçün, II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [ỵ] olan isim və sifətlərdə alternativli infleksiya deyil, istisna olaraq infleksiya baş verir.

II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [ỵ] olan feillərdə [ə], [ä̆], [ā] və ya [â] səslərinin alternativli infleksiyası aşağıda feilləri əhatə edir.

I bab. AH-də يُتْلَىٰ [yútlə] (تُتْلَىٰ [tútlə]), يَرْضَىٰ [yä̆ṛḍä̆] (تَرْضَىٰ [tä̆ṛḍâ], تَرْضَىٰهُ [täṛḍä̆hu], تَرْضَىٰهَا [täṛḍä̆hə]), يَغْشَىٰ [yä̆ğşə] (تَغْشَىٰ [tä̆ğşə], يَغْشَىٰهُ [yäğşə̆hu], يَغْشَىٰهَا [yäğ-şə̆hə], يَغْشَىٰهُمْ [yäğşə̆huṃ], يُغْشَىٰ [yúğşə]), يُدْعَىٰ [yúd'ā] (تُدْعَىٰ [túd'ā]), لِتَصْغَىٰ [litä̆şğä̆], دَحَىٰهَا [däḥä̆hə], تَلَىٰهَا [tələ̆hə], طَحَىٰهَا [ṭäḥä̆hə] feillərində III kök samiti yerindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: يُتْلِىٰ [yútlə/yútlæ] (تُتْلِىٰ [túṭlə/túṭlæ]), يَرْضِىٰ [yä̆ṛḍä̆/yä̆ṛḍæ] (تَرْضِىٰ [tä̆ṛḍä̆/tä̆ṛḍæ], تَرْضِىٰهُ [täṛḍä̆hu/täṛḍæ̆hu], تَرْضِىٰهَا [täṛḍä̆hə/täṛḍæ̆hə]), يَغْشِىٰ [yä̆ğşə/yä̆ğşæ] (تَغْشِىٰ [tä̆ğ-şə/tä̆ğşæ], يَغْشِىٰهُ [yäğşə̆hu/yäğşæ̆hu], يَغْشِىٰهَا [yäğşə̆hə/yäğşæ̆hə], يَغْشِىٰهُمْ [yäğşə̆-huṃ/yäğşæ̆huṃ], يُغْشِىٰ [yúğşə/yúğşæ]), يُدْعِىٰ [yúd'ā/yúd'æ] (تُدْعِىٰ [túd'ā/túd'æ]), لِتَصْغِىٰ [litä̆şğä̆/litä̆şğæ], دَحِىٰهَا [däḥä̆hə/däḥæ̆hə], تَلِىٰهَا [tələ̆hə/tələ̆æhə], طَحِىٰهَا [ṭäḥä̆hə/ṭä-ḥæ̆hə]. زَكَىٰ [zə̆kə] (24:21) feilində istisna olaraq infleksiya baş vermir. Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hallara da rast gəlinir. Belə ki, يَغْشَى (يَغْشَى ٱلنَّاسَ [yä̆ğşə̆ñ-ñə̆sə], يَغْشَى ٱلسِّدْرَةَ [yä̆ğşəs-sə́ḍratə]), تُبْلَى (تُبْلَى ٱلسَّرَآئِرُ [túbləs-sä̆ṛä̆ā'iṛu]) felləri üzərində vəqf etdikdə olur: [yä̆ğşə‖/yä̆ğşæ‖], [túblə‖/túblæ‖] (AH-də: [yä̆ğşə‖], [túblə‖]). 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə yuxarıda şərhi verilmiş infleksiya ilə bağlı xüsusi qaydanın olduğu üçün, II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [ỵ] olan I bab feillərdə alternativli infleksiya deyil, istisna olaraq infleksiya baş verir.

II bab. AH-də نَجَّىٰنَا [nəccə̆nə] (نَجَّىٰكُمْ [nəccə̆kuṃ], نَجَّىٰهُمْ [nəccə̆huṃ]), سَمَّىٰكُمْ [sə̆mmə̆kuṃ], تُسَمَّىٰ [tusə̆mmə], جَلَّىٰهَا [cəllə̆hə], زَكَّىٰهَا [zəkkə̆hə], دَسَّىٰهَا [dəssə̆hə], فَغَشَّىٰهَا [fäğâşşə̆hə], فَدَلَّىٰهُمَا [fədəllə̆humə] feillərində III kök samiti yerindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: نَجِّىٰنَا [nəccə̆nə/nəccæ̆nə] (نَجِّىٰكُمْ [nəccə̆kuṃ/nəccæ̆kuṃ], نَجِّىٰهُمْ [nəccə̆huṃ/nəccæ̆huṃ]), سَمِّىٰكُمْ [sə̆mmə̆kuṃ/sə̆m-

mā̆kumā̃], تُسَمِّىٰ [tusə́mmə/tusə́mmæ], جَلَّىٰهَا [cəllə́hə/cəllǽhə], زَكَّىٰهَا [zəkkə́hə/zəkkǽhə], دَسَّىٰهَا [dəssə́hə/dəssǽhə], فَغَشَّىٰهَا [fäğâşşə́hə/fäğâşşǽhə], فَدَلَّىٰهُمَا [fədəllə́humə/fədəllǽhumə]. 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə yuxarıda şərhi verilmiş infleksiya ilə bağlı xüsusi qaydanın olduğu üçün II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] olan II bab feillərdə alternativli infleksiya deyil, istisna olaraq infleksiya baş verir.

III bab. AH-də نَادَىٰ [nə́də] (فَنَادَىٰ [fənə́də], فَنَادَىٰهَا [fənədə́hə], نَادَىٰهُ [nədə́hu], نَادَىٰنَا [nədə́nə], نَادَىٰهُمَا [nədə́humə]) feillərində III kök samiti yerindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: نَادِىٰ [nə́də/nə́dæ] (فَنَادِىٰ [fənə́də/fənə́dæ], فَنَادِىٰهَا [fənədə́hə/fənədǽhə], نَادِىٰهُ [nədə́hu/nədǽhu], نَادِىٰنَا [nədə́nə/nədǽnə], نَادِىٰهُمَا [nədə́humə/nədǽhumə]). 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə yuxarıda şərhi verilmiş infleksiya ilə bağlı xüsusi qaydanın olduğu üçün II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] olan III bab feillərdə alternativli infleksiya deyil, istisna olaraq infleksiya baş verir.

IV bab. AH-də أَعْطَىٰ [’ä‘ṭā], أَنجَىٰكُمْ [’əñcə́kumā̃] (فَأَنجَىٰهُ [fə’əñcə́hu], أَنجَىٰهُمْ [’əñcə́humā̃]), ءَاسَىٰ [’ə́sə], أَصْفَىٰكُمْ [’äṣfə́kumā̃] (فَأَصْفَىٰكُمْ [fə’äṣfə́kumā̃]), أَمْلَىٰ [’ə́mlə], تُمْلَىٰ [túmlə], أَرْبَىٰ [’ä́rbə], أَرْسَىٰهَا [’äṛsə́hə], أَفْضَىٰ [’əfḍā̃], أَلْهَىٰكُمْ [’əlhə́kumā̃], فَأَدْلَىٰ [fə’ə́dlə] feillərində III kök samiti yerindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: أَعْطِىٰ [’ä‘ṭā̃/’ä‘ṭæ], أَنجِىٰكُمْ [’əñcə́kumā̃/’əñcǽkumā̃] (فَأَنجِىٰهُ [fə’əñcə́hu/fə’əñcǽhu], أَنجِىٰهُمْ [’əñcə́humā̃/’əñcǽhumā̃]), ءَاسِىٰ [’ə́sə/’ə́sæ], أَصْفِىٰكُمْ [’äṣfə́kumā̃/’äṣfǽkumā̃] (فَأَصْفِىٰكُمْ [fə’äṣfə́kumā̃/fə’äṣfǽkumā̃]), أَمْلِىٰ [’ə́mlə/’ə́mlæ], تُمْلِىٰ [túmlə/túmlæ], أَرْبِىٰ [’ä́rbə/’ä́rbæ], أَرْسِىٰهَا [’äṛsə́hə/’äṛsǽhə], أَفْضِىٰ [’əfḍā̃/’əfḍæ], أَلْهِىٰكُمْ [’əlhə́kumā̃/’əlhǽkumā̃], فَأَدْلِىٰ [fə’ə́dlə/fə’ə́dlæ].

V bab. AH-də تَزَكَّىٰ [təzə́kkə] (يَتَزَكَّىٰ [yətəzə́kkə]), تَجَلَّىٰ [təcə́llə], تَغَشَّىٰهَا [täğâşşə́hə] feillərində III kök samiti yerindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: تَزَكِّىٰ [təzə́kkə/təzə́kkæ], يَتَزَكِّىٰ [yətəzə́kkə/yətəzə́kkæ], تَجَلِّىٰ [təcə́llə/təcə́llæ], تَغَشِّىٰهَا [täğâşşə́hə/täğâşşǽhə]. 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə yuxarıda şərhi verilmiş infleksiya ilə bağlı xüsusi qaydanın olduğu üçün, II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] olan V bab feillərdə alternativli infleksiya deyil, istisna olaraq infleksiya baş verir.

VI bab. AH-də تَعَالَىٰ [tä‘ä́lə] (فَتَعَالَىٰ [fətä‘ä́lə]), تَتَجَافَىٰ [tətəcə́fə], فَتَعَاطَىٰ [fətä‘ä́ṭā̃] feillərində III kök samiti yerindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: تَعَالِىٰ [tä‘ä́lə/tä‘ä́læ] (فَتَعَالِىٰ [fətä‘ä́lə‖/fətä‘ä́læ‖]), تَتَجَافِىٰ [tətəcə́fə/tətəcə́fæ], فَتَعَاطِىٰ [fətä‘ä́ṭā̃/fətä‘ä́ṭæ]. Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hallara da rast gəlinir. Belə ki, فَتَعَالَى (فَتَعَالَى ٱللَّهُ [fətä‘ä́läḷ-ḷā́hu]), تَعَالَى (تَعَالَى ٱللَّهُ [tä‘ä́läḷ-ḷā́hu]) feli üzərində vəqf etdikdə olur: [fətä‘ä́lə‖/fətä‘ä́læ‖], [tä‘ä́lə‖/tä‘ä́læ‖] (AH-də: [fətä‘ä́lə‖], [tä‘ä́lə‖]).

VIII bab. AH-də ٱصْطَفَىٰ [’iṣṭä́fə] (لَٱصْطَفَىٰ [lä-ṣṭä́fə], ٱصْطَفَىٰكِ [’iṣṭäfə́ki], ٱصْطَفَىٰهُ [’iṣṭäfə́hu]), ٱعْتَدَىٰ [’i‘tədə], ٱرْتَضَىٰ [’irtä́ḍā̃], ٱبْتَلَىٰ [’ibtə́lə] (ٱبْتَلَىٰهُ [’ibtə́lə́hu]) feillərində III kök samiti yerindəki uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: ٱصْطَفِىٰ [’iṣṭä́fə/’iṣṭä́fæ] (لَٱصْطَفِىٰ [lä-ṣṭä́fə/lä-ṣṭä́fæ], ٱصْطَفِىٰكِ

[’iṣṭâfə́ki/’iṣṭâfǽki], ٱصۡطَفَىٰهُ [’iṣṭâfə́hu/’iṣṭâfǽhu]), ٱعۡتَدَىٰ [’i‘tədə/’i‘tədæ], ٱرۡتَضَىٰ [’irtǽḍâ/’irtǽḍæ], ٱبۡتَلَىٰ [’iḇtə́lə/’iḇtə́læ] (ٱبۡتَلَىٰهُ [’iḇtələ́hu/’iḇtəlǽhu]). Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hala da rast gəlinir. Belə ki, أَصۡطَفَى (أَصۡطَفَى ٱلۡبَنَاتِ [’äṣṭâfəl-bənə́ti]) feili üzərində vəqf etdikdə olur: [’äṣṭâfə́‖/’äṣṭâfǽ‖] (AH-də: [’äṣṭâfə́‖]).

X bab. AH-də 20:64-də sonuncu söz (ٱسۡتَعۡلَىٰ [’istǽ‘lə]) feili NV-də tətbiq edilən 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə yuxarıda şərhi verilmiş infleksiya ilə bağlı xüsusi qaydaya uyğun olaraq burada alternativli infleksiya deyil, istisna olaraq infleksiya baş verir: [’istǽ‘læ] (20:63).

Sözügedən mövqelərdə, yəni II kök samiti [r] olmayan, III kök samiti zəif [y] və ya [ỵ] olan sözlərdə [ə], [ā̃], [ā] və ya [ã] uzun saitin tam realizə ilə tələffüzü AH üçün rəvayət normasıdır. NV-də isə, alternativli zəif saiti infleksiya norma kimi çıxış edir.

NV-də alternativli zəif saiti infleksiya nəticəsində dilarxası [ã], [ā] və dilarxası və bir qədər dilortası [ā̃], dilönü [ə] həm AH-də olduğu kimi tam realizə ilə, həm də dilarxası-dilortası [æ] ilə əvəzlənməklə tələffüz edilə bilər.

2) III kök samiti [r] olmayan فُعۡلَى, فَعۡلَى, فِعۡلَى ilə فُعَالَى, فَعَالَى modellərində olan sözlərdə son uzun saitin alternativli infleksiyası

III kök samiti [r] olmayan فُعۡلَى, فَعۡلَى, فِعۡلَى ilə فُعَالَى, فَعَالَى modellərində olan sözlərdə son uzun sai alternativli infleksiya hallarını öz növbəsində aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur: III kök samiti [r] olmayan فُعۡلَى, فَعۡلَى, فِعۡلَى modellərində olan sözlərdə; III kök samiti [r] olmayan فُعَالَى, فَعَالَى modellərində olan sözlərdə.

III kök samiti [r] olmayan فُعۡلَى, فَعۡلَى, فِعۡلَى modellərində olan sözlərdə son uzun saitin alternativli infleksiyası aşağıdakı sözləri əhatə edir: ٱلۡقُرۡبَىٰ (قُرۡبَىٰ), ٱلدُّنۡيَا (أُنثَىٰ), ٱلۡأُنثَىٰ, بِٱلۡأُنثَىٰ, كَٱلۡأُنثَىٰ), ٱلۡحُسۡنَىٰ (لِلۡحُسۡنَىٰ), ٱلۡأُولَىٰ (لِأُولَٰئِهُمۡ, أُولَٰئِهُمَا, أُولَٰئِهُمۡ), ٱلسُّوأَىٰ, ٱلرُّءۡيَا (لِلرُّءۡيَا, رُءۡيَاكَ, رُءۡيَىٰ), عُقۡبَهَا, زُلۡفَىٰ (لَزُلۡفَىٰ), ٱلۡوُثۡقَىٰ, طُوبَىٰ, سُقۡيَهَا, ٱلۡوُسۡطَىٰ, ٱلۡقُصۡوَىٰ, ٱلسُّفۡلَىٰ, ٱلۡعُلۡيَا; ٱلۡمَوۡتَىٰ, ٱلتَّقۡوَىٰ (تَقۡوَىٰ, لِلتَّقۡوَىٰ, تَقۡوَىٰهَا, تَقۡوَىٰهُمۡ), ٱلنَّجۡوَىٰ (نَجۡوَىٰكُمۡ, نَجۡوَىٰهُمۡ), مَرۡضَىٰ (ٱلۡمَرۡضَىٰ), دَعۡوَىٰهُمۡ, ٱلسَّلۡوَىٰ, شَتَّىٰ, بِطَغۡوَىٰهَا, صَرۡعَىٰ; إِحۡدَىٰهُنَّ (إِحۡدَىٰهُمَا), سِيمَاهُمۡ (بِسِيمَاهُمۡ). Belə ki, AH-də [’əd-dúñyə], [’əl-qúṛbə] ([qúṛbə]), [’úñṣə] ([’əl-’úñṣə], [bil-’úñṣə], [kəl-’úñṣə]), [’əl-ḥúsnə] ([ləl-ḥúsnə]), [’əl-’ū́lə] ([’ūlə́hum̃], [’ūlə́humə], [li’ūlə́hum̃]), [’əs-sū́ū’ə], [’äṛ-ṛú’yə] ([liṛ-ṛú’yə], [ṛu’yə́kə], [ṛu’yə́yə]), [‘uq̆bə́hə], [zúlfə] ([ləzúlfə]), [’əl-ỵúṣqã], [ṭū́bə], [suq̆yə́hə], [’əl-ỵúsṭã], [’əl-qúsỵā], [’əs-súflə], [’əl-‘úlyə]; [’əl-mǽutə], [’ət-tǽq̆ỵā] ([tǽq̆ỵā], [lit-tǽq̆ỵā], [täq̆ỵǽhə], [täq̆ỵǽhum̃]), [’əñ-ñə́čỵā] ([nə́čỵā], [nəčỵǽkum̃], [nəčỵǽhum̃]), [mǽṛḍã] ([’əl-mǽṛḍã]), [dä‘ỵǽhum̃], [’əs-sə́lỵā], [ṣə́ttə], [biṭâğỵǽhə], [ṣǽṛ‘ā]; [’iḥdə́huññə] ([’iḥdə́humə]), [sīmə́hum̃] ([bisīmə́hum̃]) sözlərindəki III kök samitindən sonra gələn uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: [’əd-dúñyə/’əd-dúñyæ], [’əl-qúṛbə/’əl-qúṛbæ] ([qúṛbə/qúṛbæ]), [’úñṣə/’úñṣæ] ([’əlú-ñṣə/’əlú-ñṣæ], [bilú-ñṣə/bilú-ñṣæ], [kəlú-ñṣə/kəlú-ñṣæ]), [’əl-ḥúsnə/’əl-ḥúsnæ] ([ləl-ḥúsnə/ləl-ḥúsnæ]), [’əlū́-lə/’əlū́-læ] ([’ūlə́hum̃/’ūlǽhum̃], [’ūlə́humə/’ūlǽhumə],

[li’ūlə́̄hum̃/li’ūlǽ̄hum̃]), [’əs-sū́ūū’ə/’əs-sū́ūū’æ], [’äṛ-ṛú’yə/’äṛ-ṛú’yæ] ([liṛ-ṛú’yə/liṛ-ṛú’yæ], [ṛu’yə́kə/ṛu’yǽkə], [ṛu’yə́yə/ṛu’yǽyə]), [‘uq̆bə́hə/‘uq̆bǽhə], [zúlfə/zúlfæ] ([ləzúlfə/ləzúlfæ]), [’əl-ṿúṣqā̆/’əl-ṿúṣqæ], [ṭū́bə/ṭū́bæ], [suq̆yə́hə/suq̆yǽhə], [’əl-ṿúsṭā̆/’əl-ṿúsṭæ], [’əl-qúsṿā/’əl-qúsṿæ], [’əs-súflə/’əs-súflæ], [’əl-‘úlyə/’əl-‘úlyæ]; [’əl-mā́utə/’əl-mā́utæ], [’ət-tā́q̆ṿā/’ət-tā́q̆ṿæ] ([tā́q̆ṿā/tā́q̆ṿæ], [lit-tā́q̆ṿā/lit-tā́q̆ṿæ], [täq̆ṿā́hə/täq̆ṿǽhə], [täq̆ṿā́hum̃/täq̆ṿǽhum̃]), [’ən-ñə́čṿā/’ən-ñə́čṿæ] ([nə́čṿā/nə́čṿæ], [nəčṿā́kum̃/nəčṿǽkum̃], [nəčṿā́hum̃/nəčṿǽhum̃]), [mā́ṛḍā̆/mā́ṛḍæ] ([’əl-mā́ṛḍā̆/’əl-mā́ṛḍæ]), [dä‘ṿā́hum̃/dä‘ṿǽhum̃], [’əs-sə́lṿā/’əs-sə́lṿæ], [ṣə́ttə/ṣə́ttæ], [biṭâğṿā́hə/biṭâğṿǽhə], [ṣā́ṛ‘ā/ṣā́ṛ‘æ]; [’íḥdə/’íḥdæ] ([lə’íḥdə/lə’íḥdæ], [’iḥdə́huññə/’iḥdǽhuññə], [’iḥdə́humə/’iḥdǽhumə]), [sīmə́hum̃/sīmǽhum̃] ([bisīmə́hum̃/bisīmǽhum̃]). Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hallara da rast gəlinir. Belə ki, عُقْبَى ٱلدَّارِ) [‘úq̆bəd-dā́ri], عُقْبَى [‘úq̆bəl-ləẕīnə], عُقْبَى ٱلْكَـٰفِرِينَ [‘úq̆bəl-kāfirīnə]), إِحْدَى) إِحْدَى ٱلطَّائِفَتَيْنِ [’íḥdäṭ-ṭā̆‘ifətéyni], إِحْدَى ٱلْحُسْنَيَيْنِ [’íḥdəl-ḥusnəyéyni], إِحْدَى ٱبْنَتَيَّ [’íḥdə-ḇnə-téyyə], إِحْدَى ٱلْأُمَمِ [’íḥdəl-’úməmi]), ٱلْقَتْلَى (فِى ٱلْقَتْلَىٰ ٱلْحُرُّ [fil-qā́tləl-ḥúṛṛu]), ٱلرُّؤْيَا ٱلرُّؤْيَا ٱلَّتِى [’äṛ-ṛú’yəl-lə́tī]), ٱلنَّجْوَى ٱلنَّجْوَى ٱلَّذِينَ [’ən-ñə́čṿal-ləẕīnə]), تَقْوَى تَقْوَى ٱلْقُلُوبِ) [tā́q̆ṿal-qu-lū́bi]), لِإِحْدَى ٱلْكُبَرِ) [lə’íḥdəl-kúbäṛ‖]) isimləri üzərində vəqf etdikdə olur: [‘úq̆bə‖/‘úq̆bæ‖], [’íḥdə‖/’íḥdæ‖], [fil-qā́tlə‖/fil-qā́tlæ‖], [’äṛ-ṛú’yə‖/’äṛ-ṛú’yæ‖], [’ən-ñə́čṿā‖/’ən-ñə́čṿæ‖], [tā́q̆ṿā‖/tā́q̆ṿæ‖], [lə’íḥdə‖/lə’íḥdæ‖] (AH-də: [‘úq̆bə‖], [’íḥdə‖], [fil-qā́tlə‖], [’äṛ-ṛú’yə‖], [’ən-ñə́čṿā‖], [tā́q̆ṿā‖], [lə’íḥdə‖]). مَرْضَاتِ [mäṛḍā́ti], مَرْضَاتِي [mäṛḍā́tī], مَرْضَاتَ [mäṛḍā́tə] sözlərində istisna olaraq infleksiya baş vermir. 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə yuxarıda şərhi verilmiş infleksiya ilə bağlı xüsusi qaydanın olduğu üçün, III kök samiti [r] olmayan فَعْلَى, فُعْلَى, فِعْلَى modellərində olan sözlərdə son uzun saitin alternativli infleksiya deyil, istisna olaraq infleksiya baş verir.

III kök samiti [r] olmayan فَعَالَى, فُعَالَى modellərində olan sözlərdə son uzun saitin alternativli infleksiyası aşağıdakı sözləri əhatə edir: ٱلْيَتَـٰمَىٰ, ٱلْأَيَـٰمَىٰ, ٱلْحَوَايَا, كُسَالَىٰ, فُرَٰدَىٰ. Belə ki, AH-də [’əl-yətā́mə], [’əl-’əyā́mə], [’əl-ḥaṿā́yə], [kusā́lə], [fuṛā́də] sözlərindəki III kök samitindən sonra gələn uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: [’əl-yətā́mə/’əl-yətǽmə], [’ə́lə-yā́mə/’ə́lə-yā́mæ], [’əl-ḥaṿā́yə/’əl-ḥaṿā́yæ], [kusā́lə/kusā́læ], [fuṛā́də/fuṛā́dæ]. Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hala da rast gəlinir. Belə ki, يَتَٰمَى (يَتَٰمَى ٱلنِّسَآءِ [yətā́məñ-ñisā́ə’i]) ismi üzərində vəqf etdikdə olur: [yətā́mə‖/yətā́mæ‖] (AH-də: [yətā́mə‖]). Ərəb dilçilik məktəbləri arasında خَطَـٰيَا [xâṭā́yə] isminin modeli barəsində fərqli fikirlər var. Belə ki, Kufə dilçilik məktəbinin nümayəndələri onun خَطِيئَةٌ [xâṭī’ətuñ] isminin فَعَالَى modeli ilə əmələ gətirilmiş cəm formasının olduğunu qeyd edirlər (خَطَـٰٓءًا [xâṭā́’ə], həmzə [y] səsi ilə əvəzlənib خَطَـٰيَا [xâṭā́yə] formasını alır). Qeyd olunmalıdır ki, Xəlil ibn Əhməd də bu fikrin üzərindədir. Bəsrəlilər isə خَطَـٰيَا [xâṭā́yə] ismini خَطِيئَةٌ [xâṭī’ətuñ] isminin فَوَاعِلُ modeli ilə əmələ gətirilmiş cəm forması: خَطَـٰٓئِئُ [xâṭā́’i’u] olduğunu qəbul edir. Burada ikinci həmzə (III kök samiti olan həmzə) [y] səsi ilə əvəzlənib خَطَـٰٓئِيُ [xâṭā́’iyu] → خَطَـٰٓئِي [xâṭā́’ī] ([xâṭā́’iy]) şəklinə düşür. Daha sonra [i] səsi [ə] səsi ilə əvəzlənir: [xâṭā́’əy], [y] əlif ilə əvəzlənir: [xâṭā́’ə], nəhayət, həmzə [y]

səsi ilə əvəzlənir: [xâṭẽ́yə̃]. Bəsrəlilərin fikri ilə razılaşmış olsaq, bu sözü istisna hal kimi qəbul etməli, onun digər alternativli infleksiyain baş verən hallardan ayrı nəzərdən keçirməliyik. Kufə dilçilərinin fikri ilə razılaşmış olsaq, onu təsnifatımızın prinsipləri ilə uyğunluq təşkil etdiyinə görə, hazırkı qruplaşmada nəzərdən keçirmək mümkün olur [32, 172]. Belə ki, خَطَـٰيَـٰكُمْ [xâṭẽ́yə̃kum̃] (2:58; 29:12), خَطَـٰيَـٰنَا [xâṭẽ́yə̃nə̃] (20:73; 26:51), خَطَـٰيَـٰهُمْ [xâṭẽ́yə̃hum̃] (29:12) isimləri NV-də alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: خَطَـٰيِـٰكُمْ [xâṭẽ́yə̃kum̃/xâṭẽ́yæ̃kum̃] (2:57; 29:11), خَطَـٰيِـٰنَا [xâṭẽ́yə̃nə̃/xâṭẽ́yæ̃nə̃] (20:72; 26:51), خَطَـٰيِـٰهُمْ [xâṭẽ́yə̃hum̃/xâṭẽ́yæ̃hum̃] (29:11).

Sözügedən mövqelərdə, yəni III kök samiti [r] olmayan فُعْلَى, فَعْلَى, فِعْلَى ilə فُعَالَى, فَعَالَى modellərindəki sözlərdə son ([ə̃], [ā], [ã]) uzun saitin tam realizə ilə tələffüzü AH üçün rəvayət normasıdır. NV-də isə, alternativli zəif saiti infleksiya norma kimi çıxış edir.

NV-də alternativli zəif saiti infleksiya nəticəsində dilarxası [ã], [ā] və dilarxası və bir qədər dilortası [ã], dilönü [ə̃] həm AH-də olduğu kimi tam realizə ilə, həm də dilarxası-dilortası [æ̃] ilə əvəzlənməklə tələffüz edilə bilər.

3) عَسَىٰ, بَلَىٰ, مَتَىٰ və أَنَّىٰ köməkçi sözlərdə, مُوسَىٰ, عِيسَىٰ və يَحْيَىٰ xüsusi isimlərdə, يَٰأَسَفَىٰ, يَٰوَيْلَتَىٰ və يَٰحَسْرَتَىٰ ifadələrində son uzun saitin alternativli infleksiyası

Göstərilən köməkçi sözlər, xüsusi isimlər və ifadələrdə son uzun saitin alternativli infleksiya hallarını öz növbəsində aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur: عَسَىٰ, بَلَىٰ, مَتَىٰ və أَنَّىٰ (فَأَنَّىٰ) köməkçi sözlərdə; مُوسَىٰ, عِيسَىٰ və يَحْيَىٰ xüsusi isimlərdə; يَٰأَسَفَىٰ, يَٰوَيْلَتَىٰ və يَٰحَسْرَتَىٰ ifadələrində.

AH-də عَسَىٰ [‘ásə̃] (فَعَسَىٰ [fä‘ásə̃]), بَلَىٰ [bə́lə̃], مَتَىٰ [mə́tə̃], أَنَّىٰ [’əññə̃] (فَأَنَّىٰ [fə’əññə̃]) köməkçi sözlərdə son uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: عَسِىٰ [‘ásə̃/‘ásæ̃], بَلِىٰ [bə́lə̃/bə́læ̃], مَتِىٰ [mə́tə̃/mə́tæ̃], أَنِّىٰ [’əññə̃/’əññæ̃] (فَأَنِّىٰ [fə’əññə̃/fə’əññæ̃]). Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hala da rast gəlinir. Belə ki, عَسَى (عَسَى ٱللَّهُ [‘ásäḷ-ḷâhu]) köməkçi sözü üzərində vəqf etdikdə olur: [‘ásə̃‖/‘ásæ̃‖] (AH-də: [‘ásə̃‖]).

AH-də مُوسَىٰ [mṹsə̃] (يَٰمُوسَىٰ [yə̃ mṹsə̃], بِمُوسَىٰ [bimṹsə̃], لِمُوسَىٰ [limṹsə̃]), عِيسَىٰ [‘ī́sə̃] (يَٰعِيسَىٰ [yä̃ ‘ī́sə̃]), يَحْيَىٰ [yä́ḥyə̃] (بِيَحْيَىٰ [biyä́ḥyə̃], يَٰيَحْيَىٰ [yə̃ yä́ḥyə̃]) xüsusi isimlərdə son uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: مُوسِىٰ [mṹsə̃/mṹsæ̃] (يَٰمُوسِىٰ [yə̃ mṹsə̃/yə̃ mṹsæ̃], بِمُوسِىٰ [bimṹsə̃/bimṹsæ̃], لِمُوسِىٰ [limṹsə̃/limṹsæ̃]), عِيسِىٰ [‘ī́sə̃/‘ī́sæ̃] (يَٰعِيسِىٰ [yä̃ ‘ī́sə̃/yä̃ ‘ī́sæ̃]), يَحْيِىٰ [yä́ḥ-yə̃/yä́ḥyæ̃] (بِيَحْيِىٰ [biyä́ḥyə̃/biyä́ḥyæ̃]), يَٰيَحْيِىٰ [yə̃ yä́ḥyə̃/yə̃ yä́ḥyæ̃]. Bununla yanaşı, yalnız vəqf etdikdə baş verən hallarına da rast gəlinir. Belə ki, مُوسَى (مُوسَى ٱلْكِتَٰبَ [mṹsəl-kitä̃bə], مُوسَى ٱلْغَضَبُ [mṹsəl-ğä̃ḍâbu], مُوسَى ٱلْأَجَلَ [mṹsəl-’əcələ], مُوسَى ٱلْأَمْرَ [mṹsəl-’əm̃ṛa], مُوسَى ٱلْهُدَىٰ [mṹsəl-húdə̃]), habelə يَٰمُوسَى (يَٰمُوسَى ٱدْعُ [yə̃ mṹsə̃-ď‘u], يَٰمُوسَى ٱجْعَل [yə̃ mṹsə̃-č‘al]); عِيسِىٰ (عِيسَى ٱبْنُ [‘ī́sə̃-ďnu], عِيسَى ٱبْنِ [‘ī́sə̃-ďni], عِيسَى ٱبْنَ [‘ī́sə̃-ďnə]), habelə بِعِيسِىٰ (بِعِيسَى ٱبْنِ [bi‘ī́sə̃-ďni]) və يَٰعِيسِىٰ (يَٰعِيسَى ٱبْنَ [yä̃ ‘ī́sə̃-ďnə]) xüsusi isimlər üzərində vəqf etdikdə olur: [mṹsə̃‖/mṹsæ̃‖], [yə̃ mṹsə̃‖/yə̃ mṹsæ̃‖]; [‘ī́sə̃‖/‘ī́sæ̃‖], [bi‘ī́sə̃‖/bi‘ī́sæ̃‖], [yä̃ ‘ī́sə̃‖/yä̃ ‘ī́sæ̃‖] (AH-də: [mṹsə̃‖], [yə̃ mṹsə̃‖];

[‘ísə‖], [bi‘ísə‖], [yā̄ ‘ísə‖]). 20, 53, 70, 75, 79-80, 87, 92-93 və 96-cı surələrdə yuxarıda şərhi verilmiş infleksiya ilə bağlı xüsusi qaydanın olduğu üçün, عِيسَىٰ, مُوسَىٰ və يَحْيَىٰ xüsusi isimlərdə son uzun saitin alternativli infleksiya deyil, istisna olaraq infleksiyası baş verir.

AH-də يُوَيْلَتَىٰ [yā̄ ṿáylətə], يَٰأَسَفَىٰ [yəə̄ ’əsəfə] və يَٰحَسْرَتَىٰ [yā̄ ḥásṛatə] ifadələrində (I şəxsin təkində bitişən əvəzliyi ([ī]) fonetik dəyişməyə uğrayıb [ə] ilə əvəzlənərək nöqtələrsiz ى (yə) ilə yazılır.) son uzun sait tam realizə ilə, NV-də isə alternativli infleksiya ilə qiraət edilir: يُوَيْلَٰتِىٰ [yā̄ ṿáylətə/yā̄ ṿáylətǣ], يَٰأَسَفِىٰ [yəə̄ə̄ ’əsəfə/yəə̄ə̄ ’əsəfǣ], يَٰحَسْرَتِىٰ [yā̄ ḥásṛatə/yā̄ ḥásṛatǣ].

Sözügedən mövqelərdə, yəni عَسَىٰ, بَلَىٰ, مَتَىٰ və أَنَّىٰ köməkçi sözlərdə, مُوسَىٰ, عِيسَىٰ və يَحْيَىٰ xüsusi isimlərdə, يُوَيْلَتَىٰ, يَٰأَسَفَىٰ və يَٰحَسْرَتَىٰ ifadələrində son ([ə]) uzun saitin tam realizə ilə tələffüzü AH üçün rəvayət normasıdır. NV-də isə, alternativli zəif saiti infleksiya norma kimi çıxış edir.

NV-də alternativli zəif saiti infleksiya nəticəsində dilönü [ə] həm AH-də olduğu kimi tam realizə ilə, həm də dilarxası-dilortası [ǣ] ilə əvəzlənməklə tələffüz edilə bilər.

Nəticə:

1. Uzun və qısa saitlərin infleksiyası halları AH ilə NV arasında 4 növ fərq əmələ gətirir:
   1) [ə]/[ē] infleksiyası – AH-də tam realizə ilə tələffüz, NV-də güclü saiti infleksiya;
   2) [ē]/[ǣ] infleksiyası – AH-də güclü saiti infleksiya, NV-də zəif saiti infleksiya;
   3) [ə]/[ǣ] infleksiyası – AH-də tam realizə ilə tələffüz, NV-də zəif saiti infleksiya;
   4) [ə]/[ə], yaxud [ǣ] alternativli infleksiyası – AH-də tam realizə ilə tələffüz, NV-də ya tam realizə ilə, ya da zəif saiti infleksiya.
2. Saiti infleksiya iki rəvayətdən yalnız NV-nin səciyyəvi xüsusiyyətidir. AH-də bir yerdə müşahidə edilən güclü saiti infleksiya – istisna haldır. NV-də saitin infleksiya halları müşahidə edilən yerlərdə saitin AH-də tam realizə ilə tələffüzü AH üçün norma hesab edilməlidir.
3. NV-də müşahidə edilən həm güclü, həm də zəif saiti infleksiyadan yalnız zəif saiti infleksiya NV üçün norma hesab edilməlidir. NV-də bir yerdə müşahidə edilən güclü saiti infleksiya istisna haldır.
4. NV-də zəif saiti infleksiya halları dilarxası [ā̄], [ā], dilarxası və bir qədər dilortası [ā̄] və ya dilönü [ə] uzun sait, həmçinin dilarxası [a] qısa sait müəyyən olunmuş mövqelərdə müvafiq olaraq dilarxası-dilortası [ǣ] uzun saitə, dilarxası-dilortası [æ] qısa saitlə əvəzlənir.
5. İstisna və xüsusi halları nnəzərə almaqla, NV-də zəif saiti infleksiyanın səbəbləri kimi qısa və ya uzun saitin aşağıdakı mövqeləri çıxış edir:

1) [r] II kök samitindən sonra [y], yaxud [ṵ] zəif III kök samitinin əmələ gətirdiyi uzun sait;
2) فُعْلَى, فَعْلَى, فِعْلَى ilə فُعَالَى, فَعَالَى modellərində [r] III kök samitindən sonrakı uzun sait;
3) İndiki-gələcək zamanda يَرَىٰ felinin fərqli formalarında və ٱلتَّوْرَىٰةَ xüsusi isimdə *r* samitindən sonrakı uzun sait;
4) ح [ḥā] (حمٓ [ḥā mīīīm̃]), ر [ṛā] (الٓر ['ə́lif lāāām̃ ṛā], المٓر ['ə́lif lāāām̃-m̃īīīm̃ ṛā]), ه [hā] və ي [yā̈] (كٓهيعٓصٓ [kāāāf hā yā̈ 'ayīīīṇ̃-ṣāāāḏ]) müqəttəə hərflərinin adlarındakı uzun sait;
5) Sözlərin ortası və ya sonundakı [ā̂ri], [āri] və ya [āri] səs birləşməsindəki uzun sait;
6) ٱلْكَٰفِرِينَ sözünüm fərqli formalarındakı uzun sait;
7) Keçmiş zamanda رَأَىٰ (رَءَا) felinin fərqli formalarında qısa və uzun sait;
8) ٱلْعُزَّىٰ və لَظَىٰ xüsusi isimlərdə uzun sait.

6. İstisna və xüsusi halları nnəzərə almaqla, NV-də alternativli zəif saiti infleksiyanın səbəbləri kimi uzun saitin aşağıdakı mövqeləri çıxış edir:

1) [r] olmayan II kök samitindən sonra [y], yaxud [ṵ] zəif III kök samitinin əmələ gətirdiyi uzun sait;
2) فُعْلَى, فَعْلَى, فِعْلَى ilə فُعَالَى, فَعَالَى modellərində [r] olmayan III kök samitindən sonrakı uzun sait;
3) عَسَىٰ, بَلَىٰ, مَتَىٰ və أَنَّىٰ köməkçi sözlərdə, مُوسَىٰ, عِيسَىٰ və يَحْيَىٰ xüsusi isimlərdə, يَٰوَيْلَتَىٰ, يَٰأَسَفَىٰ və يَٰحَسْرَتَىٰ ifadələrində son uzun sait.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abū Ṭāhir, Ismā'īl ibn Khalaf, *Kitāb al-'Unwān Fī al-Qirā'āt al-Sab'*, eds. Zuheyr Zāhid, Khalīl 'Aṭiyyah, (Beirut: 'Ālam al-Kutub, 1984).
2. Aghbar, Bisām, *Al-Fūnīm Wa Tajliyātuh Fī al-Qur'ān al-Karīm Bi Riwāyah Hafṣ 'An 'Āṣim: Surah al-Baqarah Numūdhajan*, Phd, (An Najah National University, 2004).
3. Alfozan, Abdulrahman Ibrahim, *"Assimilation in Classical Arabic: a phonological study"*, PhD, (University of Glasgow, 1989).
4. Alghmadi, Mansour, *"KACST Arabic Phonetics Database"*, International Congress of Phonetic Scienses, Riyad, 6-10 (XVI; 2012), pp. 1-4.
5. Ali, Mohamed, *"Automatic Segmentation of Arabic Speech"*, (Mohamed Ali, Moustafa Elshafei, Mansour Alghamdi [et al.]), İnformation Technology and İslamic Science, Mohammad Ben Saud University, Riyad, 1 (2007), pp. 1-5.
6. Anīs, Ibrāhīm, *Fī al-Lahajāt al-'Arabiyyah*, (Cairo: Maktabah al-Anjlū al-Miṣriyyah, 1974).
7. A'nūn, 'Abd al-'Alī, *Keyfa Nurattil al-Qur'ān Bi Riwāyah Warsh 'An Nāfi' Min Ṭarīq al-Azraq*, (Fez: n.p.p., 2004).

8. al-Banna, Aḥmad ibn Muḥammad, *Itḥāf Fuḍalā' al-bashar Bi al-Qirā'āt al-Arba'ah 'Ashar*, ed. Sha'bān Maḥmūd Ismā'īl, (Cairo: 'Ālam al-Kutub Li al-Maktabah al-Azhariyyah, 1977).
9. Basnasī, Su'ād, *"Muṣṭalaḥ al-Imālah 'Ind al-Lughawiyyīn Wa al-Qurrā' Beyn al-Mafhūm Wa al-Ta'līl"*, Al-Mumārasāt al-Lughawiyyah, University of Oran (Es-Senia University), 5, 26 (2005), pp. 11-18.
10. Bergstrasser, Gothelf, *al-Taṭawwur al-Naḥwī Li al-Lughah al-'Arabiyyah: Muḥāḍarāt Alqāhā Fī al-Jāmi'ah al-Miṣriyyah sanah 1929 al-Mustashriq al-Almānī*, ed. Ramaḍān 'Abd al-Tawwāb, (Cairo: Maktabah al-Khānjī, 1994).
11. al-Būsa'īdī, Sālim ibn 'Alī ibn Mansūr, *"al-Imālah Beyn al-Bu'd al-ṣawtī Wa Wāqi'ihā al-Isti'mālī Fī al-Qirā'āt al-Sab' 'Ind Makkī al-Qeysī (437 h.)"*, Sultan Qaboos University's Majallah 'Ilmiyyah, Asyut, 37, 1 (2018), pp. 731-772.
12. al-Dānī, Abū 'Amr, *al-Muwaḍḍiḥ Li Madhāhib al-Qurrā' Li Ikhtilāfihim Fī al-Fatḥ Wa al-Imālah*, ed. Abū Sa'īd 'Umar ibn Gharāmah al-'Umrawī, (Beirut: Dār an-Nashr, 2018).
13. al-Dānī, Abū 'Amr, *al-Taysīr Fī al-Qirā'āt al-Sab'*, ed. Otto Pretzl, (Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī, 1984).
14. Dilchilik ensiklopediyasi, ed. Fakhraddin Veyselli, (Baku: Muterjim, 2006).
15. Elhadj, Mohamed, *"A New Scientific Formulation of Tajweed Rules for E-Learning of Quran Phonological Rules"*, (M.Elhadj, M.Aoun-Allah, I.Alsughaiyer [et al.], International Congress of Phonetic Sciences, Rijadh, 6-10 (XVI; 2012), pp. 197-213.
16. al-Fārisī, Abū 'Alī, *al-Ḥujjah Fī 'Ilal al-Qirā'āt al-Sab'*, eds. 'Ādil Aḥmad 'Abd al-Mawjūd, 'Alī Maḥmūd Mu'awwaḍ, (Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1971).
17. al-Fawzān, 'Abd al-Raḥmān, *Durūs Fī Niẓām al-Ṣawtī Li al-Lughah al-'Arabiyyah*, (n.p.: n.p.p., 2007).
18. al-Fiyūmī, Aḥmad 'Abd al-Tawwāb, *'Ilm al-Aṣwāt al-Lughawiyyah*, (Cairo: al-Maktabah al-Azhariyyah, 2012).
19. Garadaghli, Vugar, *"Hafs ile Versh rewayetleri arasindaki ferqlerde /'/ (hemze) foneminin modifikasiyasinin muqayiseli tehlili"*, Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of Azerbaijan National Academy of Sciences, Filologiya meseleleri, 2 (2020), pp. 3-43.
20. Grünert, Max Theodor, *"Die imâla, der Umlaut im Arabischen"*, S. Berichten der königliche Akademie der Wissenschaften zu Wien, Phil.-Hist. Klasse, LXXXI (1876), pp. 447-491.
21. Grünert, Max Theodor, *"Die imâla, der Umlaut im Arabischen"*, Charleston: Nabu Press, 2012 (Wien: Karl Gerold's Sohn, 1876).
22. al-Ḥāj, Yaḥyā Muḥammad, *"Al-Taḥlīl al-Ṣarfī Li al-Qur'ān al-Karīm: Qa'dah Bayānāt Mufahrasah Li Kāmil al-Naṣṣ al-Qur'ānī"*, (Yaḥyā Muḥammad al-Ḥāj,

Imād ‘Abd al-Raḥmān al-Ṣughayr [et al.], Arabian Journal for Science - and Engineering, Riyad, 3, 1 (2009), pp. 1-13.
23. Ḥijāzī, Maḥmūd Fahmī, *Madkhal Ilā ‘Ilm al-Lughah*, (Cairo: Dār Qubā’, 2004).
24. Ibn al-Ḥājib, *Jamāl al-Dīn Abū ‘Amr, al-Shāfiyah Fī ‘Ilmey al-Taṣrīf Wa al-Khaṭṭ*, ed. Ḥasan Aḥmad ‘Uthmān al-Shāfiyajī, (Mecca: al-Maktabah al-Makkiyyah, 2014).
25. Ibn al-Jazarī, Shams al-Dīn Abū al-Kheyr, *al-Nashr Fī al-Qirā’āt al-‘Ashr*, (Cairo: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, n.d.).
26. Ibn Jinnī, Abū Fatḥ ‘Uthmān, *al-Luma‘ Fī al-‘Arabiyyah*, ed. Samīḥ Abū Mughlī, (Amman: Dār Majd Lāwī, 1988).
27. Ibn Jinnī, Abū Fatḥ ‘Uthmān, *Sirr Ṣinā’ah al-I‘rāb*, ed. Ḥasan Hindāwī, (Buraidah: Maktabat al-Jāmi‘ah al-Islāmiyyah, 2017).
28. Ibn Khālaweyh, *al-Ḥujjah Fī al-Qirā’āt al-Sab‘*, ed. Aḥmad Farīd Ḥijāzī, (Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1999).
29. Ibn Mujāhid, Abū Bakr, *Kitāb al-Sab‘ah Fī al-Qirā’āt*, ed. Shawqī Ḍayf, (Cairo: Dār al-Ma‘ārif, 1988).
30. Ibn Ya‘īsh, Muwaffaq al-Dīn, *Sharḥ al-Mufaṣṣal*, (Cairo: al-Ṭibā‘ah al-Munīra, [n.d.]).
31. Islam Ansiklopedisi, eds. B.Topaloğlu, Y.Kandemir [ao], (Ankara: Turkiye Diyanet Vakfı, 1997).
32. Jaṭal, Mustafa, Nuṣūṣ Wa Masā’il Naḥwiyyah Wa Ṣarfiyyah, (Aleppo: Manshūrāt Jāmi‘ah Ḥalab, 1996).
33. Makkī ibn Abū Ṭālib, Abū Muḥammad al-Qeysī, *Kitāb al-Kashf ‘An Wujūh al-Qirā’āt al-Sab‘ Wa ‘Ilalihā Wa Ḥujajihā*, ed. Muḥy al-Dīn Ramaḍān, (Beirut: Mu’assasah al-Risālah, 1984).
34. Mansour, Fouzan, *“Konseptsiya fonetiki arabskogo yazika v knige Sibaveykhi “Al-Kitab””*, PhD, (St Petersburg University, 2004).
35. al-Mubarrad, Abū al-‘Abbās, al-Muqtaḍab, (Cairo: Maṭābi‘ al-Ahrām, 1994).
36. Mursalov, Mirniyaz, *Kisainin qiraet sistemi*, (Baku: Elm ve tehsil, 2019).
37. Owens, Jonathan, *A Linguistic History of Arabic*, (New York: Oxford University Press, 2006).
38. al-Qasṭallānī, Abū al-‘Abbās, *Laṭā’if al-Ishārāt Li Funūn al-Qirā’āt*, (Riyad: Markaz al-Dirāsāt al-Qur’āniyyah, 2014).
39. Roman, Andre, *“Le systeme phonologique de l’arabe “classique” contemporain”*, Annee: Revue de l’Occident musulman et de la Mediterranee, 18 (1974), pp. 125-130.
40. Roman, Andre, *“Remarques generales sur la phonologie de l’arabe classique”*, Annee: Revue de l’Occident musulman et de la Mediterranee, 15-16 (1973), pp. 291-300.

41. Safar, ‘Abd al-‘Azīz ‘Alī, *al-Imālah Wa al-Tafkhīm Fī al-Qirā’āt al-Qur’āniyyah Ḥattā al-Qarn al-Rābi‘ al-Hijrī: Dirāsah Ma‘ Taḥqīq Kitāb al-Istikmāl Li Ibn Ghalbūn*, (Kuwait: al-Silsilah al-Turāthiyyah, 2001).
42. Shalabī, ‘Abd al-Fattāḥ Ismā‘īl, *Fī al-Dirāsāt al-Qur’āniyyah Wa al-Lughawiyyah: al-Imālah Fī al-Qirā’āt Wa al-Lahajāt al-‘Arabiyyah*, (Beirut-Ceddah: Dār Wa Maktabah al-Hilāl-Dār al-Shurūq, 2008).
43. Sībawayhi, Abū, *al-Kitāb*, ed. Imīl Badī‘ Ya‘qūb, (Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1999).
44. Sulaiman, Muhammad Mustapha, *“The Seven Famous Qira’at and Their Implications on Qur’anic Exegesis”*, PhD, (Ahmadu Bello University, Zaria, 2011).
45. al-Suyūṭī, Jalāl al-Dīn, *Ham‘ al-Hawāmi‘ Fī Sharḥ Jam‘ al-Jawāmi‘*, ed. Aḥmad Shams al-Dīn, (Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1998).
46. al-Suyūṭī, Jalāl al-Dīn, *al-Iqtirāḥ Fī Uṣūl al-Naḥw*, eds. Abd al-Ḥakīm ‘Aṭiyyah, ‘Alā’ al-Dīn ‘Aṭiyyah, (Amman: Dār al-Bīrūnī, 2006).
47. Watson, Janet, *The Phonology and Morphology of Arabic*, (New York: Oxford University Press, 2007).

В.Карадаглы

Сравнительный анализ модификации фонемы /’/ (хамза)
в различиях между передачами хафса и варша

Резюме

В статье проводится анализ комбинаторно-позиционных изменений хамзы в различиях между широко распространенными чтениями Корана в мусульманском мире: чтением Асима в передаче Хафса и чтением Нафи‘а в передаче Варша. Фонетические процессы хамзы, имеющие место в передачах исследуются как в отдельных передачах, так и в сравнении друг с другом. Автор, применяя сравнительно-сопоставительный метод аннализирует все случаи разночтений хамзы в двух передачах, классифицирует их, согласно происходящему процессу.

Автор полемизирует с отдельными исследователями звуков арабского языка, определяет свое отношение к тем или иным процессам хамзы в разных ситуациях. Научная новизна заключается в попытке выйти за рамки застоявшихся обобщительных формулировок и представлений среднековых грамматистов, которым в отдельных случаях все еще придерживаются современные арабские исследователи. Процессы, имеющие место в передаче Варша вызывают определенный научный интерес, так как, данная передача получила распространение на «мусульманском Востоке» и исследуется, в основном, египетскими, марокканскими, алжирскими, тунисскими и др. «восточными мусульманами».

Передача Варша почти вовсе не знакома или знакома информативно научной аудитории Азербайджана – представительнице «мусульманского Запада».

Работа представляет интерес с точки зрения поэтапного выявления процессов комбинаторных изменений хамзы всем, кто тем или иным образом связан с изучением звуковой стороны языка, преподаванием фонетических основ, в частности, арабского языка.

Ключевые слова: *вокалическая инфлексия, Коран, чтение Асима, передача Хафса, чтение Нафи, передача Варша, сильная ималя, слабая ималя, таглиль*.

V.Garadaghli

Comparative studying of modification of /'/ (hamza)
in differenses between hafs and warsh transmissions

Summary

The article analyzes the combination and positional changes of the Hamza in the differences between the widespread readings of the Koran in the Muslim world: the reading of Asim in the Hafs transmission and the reading of Nafi' in the Warsh transmission. The phonetic processes of Hamza occurring in the transmissions are studied both in separate transmissions and in comparison with each other. The author, utilizing the comparative method, analyzes all cases of differences in Hamza in the two transmissions and classifies them according to the ongoing process.The author debates with individual scholars on the sounds of the Arabic language and defines his attitude to certain processes of Hamza in different situations.Scientific novelty consists in an attempt to go beyond the framework of stagnant generalized formulations and representations of Medieval grammarians, which in some cases are still adhered to by modern Arab scholars. The processes taking place in the Warsh transmission evoke a certain scientific interest, since this version has become popular in the "Muslim East" and is studied mainly by Egyptian, Moroccan, Algerian, Tunisian and other "Eastern Muslim scientists".This transmission of Warsh is almost completely unknown or only known to the informatively scientific audience of Azerbaijan – the representative of the "Muslim West". The work is of interest from the point of view of the phased identification of the processes of combinatorial changes of the Hamza to all those who are in one way or another connected with the study of the sound side of the language, the teaching of phonetic foundations, in particular, in the Arabic language.

Key terms: vocalic inflection, Qur'an, Coran, Koran, Quran, Asim, Nafi, reading, Hafs, Warsh, transmission, heavy imala, light imala, taqlil.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.10.2019
Çapa qəbul olunma tarixi:14.01.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Çimnaz Mirzəzadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AFAQ AĞAYEVA
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
e-mail: afag.agayeva 58@ gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİ HAQQINDA
(Texniki ali məktəblərdə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məşğələləri üçün nəzəri material)

Xülasə

Bu məqalədə texniki ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş məlumatlar verilir. "Azərbaycan dili" termininin ilk dəfə işləndiyi haqda fikirlər çatdırılır. Türk dilinin mənşəyi ilə bağlı Dm. Yeremeyevin məlumatı verilir. Həm elmi məqsədlə, həm də mövzunun maraqlı olması üçün dillərin yaranma nəzəriyyə və əfsanələri təsvir edilir.

Afat Qurbanov həmin nəzəriyyələri çox maraqlı tərzdə qurmuşdur.

Digər tərəfdən isə məktəb dövründən bildiyi bir informasiya təkzib edilir. Yəni guya əşyalara Dədə Qorqud ad vermişdir. Halbuki, Dədə Qorqud real şəxsiyyət olmayıb. Bədii əsərin surəti olub.

Şah İsmayıl Xətainin dövründə türk dili - Azərbaycan dili dövlət dili hesab edilirdi.

Dostoyevskiyə görə, xalq – dil deməkdir. Dil deyəndə də, xalq nəzərdə tutulmalıdır. "Kitabi- Dədə Qorqud" dastanları məhz xalq dilində olduğu üçün ömrü uzundur.

Dədə Qorquddan sonrakı dvrü isə Nəsimi dövrü adlandırmaq olar. Nəsimi dilimizə yeni təşbehlər, ifadələr gətirdi (XIV əsr).

XV-ci əsrdə Xətainin "Dəhnamə"si xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Həmin poemada türk mənşəli sözlər - 70%-dir.

H.Əliyevin hakimiyyəti dövründə bu sahədə çox mühüm işlər görüldü. Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili oldu. Lakin dili qorumaq həm də gənclərin, tələbələrin vəzifəsidir!

Açar sözlər: Azərbaycan dili, türk dili, ünsiyyət, xalq, dövlət.

Texniki ali məktəbin tələbələri "Azərbaycan dili haqqında məlumat" mövzusunu keçərkən nələri bilməlidirlər? Təqdim olunan məqalədə sözü gedən mövzu üçün tərtib etdiyim mətni vermək istəyirəm.

Dilçi alimlər "Azərbaycan dili" termininin ilk işlənmə tarixini XI əsrdən hesablayırlar. Azərbaycanlı şair və alim Xətib Təbrizi (XI əsr) öz müəllimi ilə mükali-

mə vaxtı Azərbaycan əhalisinin dilini Azrəbi dili adlandırmışdır.

B.Xəlilov XII əsrdə "Azərbaycan dili" kəlməsinin dəfələrlə işləndiyini qeyd edir: "Azərbaycan dili" termininin hansı dövrdən işlənməsi də maraq doğurur. Dilçilik elmində belə bir fikir mövcuddur ki, guya "Azərbaycan dili" termini XX əsrin 30-cu illərinin məhsuludur. Halbuki, son tədqiqatlara görə bu termin ən azı 700 il bundan əvvəl işlənməyə başlanmışdır. "Azərbaycan dili" terminə Hinduşah Naxçıvaninin (1292-1370) lüğətində təsadüf olunmuşdur.

Dm. Yeremeyevin verdiyi məlumata görə isə türk dilinin mənşəyi tyurk qəbiləsinin dilindən götürülmüşdür. Rus terminologiyasında "turok" və "tyürk" sözləri işlədilir. Bizim eyni dildə danışmağımız bəzən bizi
yaxınlaşdırmaq əvəzinə, uzaqlaşdırır.
Danışdıqca uzaqlaşdırır!
H.Həsənoğlu
(epiqraf)

Dillərin yaranması ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr və əfsanələr mövcuddur. Professor Afat Qurbanov əfsanələrdən birini şərh edərək yazır ki, guya qeyri-təbii qüvvə tərəfindən yaradılmış insanlar müəyyən zaman yaşadıqdan sonra kim tərəfindən yaradıldıqları haqqında düşünmüş və həmin qüvvəni görmək istəmişlər.

Buna görə də, hələ vahid dildə "danışan" insanlar bir yerə yığılmış, şəhər salmış və göyə qalxmaq üçün bir qüllə qurmağa başlamışlar. Onlar bu qülləni sürətlə gündən-günə ucaltmışlar. Bundan qəzəblənən Allah insanlardan onun yanına gələ bilməsinin qarşısını almaq üçün tədbir tökməli olmuşdur. O bu məqsədlə qülləni tikən insanların hər birinə müxtəlif dil vermişdir. Bundan sonra ayrı-ayrı dildə danışan insanlar bir-birini başa düşməmiş və bu işdən əl çəkmişlər.

Başqa nəzəriyyəyə görə, guya hər bir qəbilənin, tayfanın və xalqın içərisindən çıxmış dahi şəxsiyyətlər öz qəbilə, tayfa və xalqının dilindəki sözləri yaratmış və bunun da əsasında müxtəlif dillər əmələ gəlmişdir.

Belə ki, məsələn, Azərbaycan xalqı arasında təkcə adamların deyil, hətta bütün əşya adlarının da Qorqud tərəfindən qoyulduğu barədə rəvayət vardır. Bu rəvayətdə deyilir ki, bütün şeylərə ad qoymuş Dədə Qorqud sonradan dərk etmişdir ki, dörd adı yanlış qoymuşdur.

Azərbaycan dilindəki əşyaların Dədə Qorqud tərəfindən adlandırılmasına dair olan bu rəvayətdə həqiqət yoxdur. Çünki xalqımızın tarixində Dədə Qorqud adlı real şəxsiyyət olmamışdır. Dədə Qorqud xalq bədii təfəkkürünün məhsulu olan dastanlarda yaradılmış bədii surətdir. Şübhəsiz ki, əgər belə şəxsiyyət olsa idi, əşyaları o yox, bütün xalq adlandırmalı idi və belə də olmuşdur.

Bu tipli mülahizə və görüşlər bir sıra başqa qədim ölkələrdə, o cümlədən Amerika, Afrika və Avropada da olmuşdur. Reallığa gəldikdə isə görürük ki, əşyaları ad-

landırmaqda yox, dili qoruyub saxlamaqda, inkişaf etdirməkdə və ünsiyyət vasitəsinə çevirməkdə ayrı-ayrı dahi şəxsiyyətlərin rolu inkaredilməzdir. Belə şəxsiyyətlərdən biri də Şah İsmayıl Xətaidir.

Coğrafi sərhədləri Kiçik Asiyadan Orta Asiyaya, Şirvandan İraqa qədər uzanan Şah İsmayıl Xətainin qurduğu nəhəng Səfəvilər dövlətinin rəsmi dövlət dili türk dili (Azərbaycan dili) hesab edilirdi.

Heratdan başlayaraq Bağdada qədər böyük ərazi zolağında Azərbaycan dili ünsiyyət vasitəsi kimi tanınırdı. O dövr Qərb ölkələrindən bu yerlərə səyahətə gələn ekspedisiyaların fikrincə türk dili "saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış və nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini qazanmaq istəyən hər bir kəs bu dildə danışırdı".

XVII-XIX əsrlərdə **türk dili** İraqdan başlayaraq Hindistana qədər böyük bir ərazidə ilk dövrlər məişət səviyyəsində millətlərarası ünsiyyət vasitəsinə çevrilmiş, sonralar isə cəmiyyətdə baş verən proseslərlə əlaqədar olaraq əvvəlcə ərəb, sonra fars dillərini sıxışdırmışdır, danışıq dilinə və ədəbi dilə çevrilmişdir.

Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycan dövlətinin rəmzləri olan himn, gerb, bayraq kimi müqəddəsdir (B.Xəlilov). Dostoyevski **xalq** sözünü **dil** sözü ilə sinonim sayırdı. Dilimizin əzəli başlanğıcı görkəmli alim Əbdüləzəl Dəmirçizadənin sürgündən qorxmayaraq Azərbaycan dilində yazıldığını israr etdiyi "Kitabi-Dədə Qorqud"la başlanır.

"Dədə Qorqud"da bu gün belə çətinlik çəkmədən anlayacağımız parçalar çoxdur. Bu parçalarda xalq şüuru, xalq dili əsas yer tutduğundan, onların ömrü də uzundur. "Dədə Qorqud"un təqribən 1000 il bundan əvvəl yazılmasına baxmayaraq, dili sadə və mənalıdır.

Professor Buludxan Xəlilov qeyd edir ki, "Dədə Qorqud"dan sonra Azərbaycan dilinin inkişafındakı xüsusi mərhələni Nəsimi dövrü adlandırmaq olar. Nəsimi Azərbaycan dilini əsrinin qabaqcıl fikir və arzularını ifadə edən yüksək bir dil səviyyəsinə qaldırdı. Nəsimi dilimizi təbliğat və təşviqat dilinə çevirdi.

Nəsimi dilimizə tamamilə yeni təşbehlər, ifadələr, fikirlər gətirdi. Bəzən Nəsimini anlamaq çətinliyi onun dilinin qəlizliyindən deyil, ifadə etdiyi fəlsəfi fikirləri dərk etmək üçün müəyyən tarixi, elmi, fəlsəfi hazırlığın yoxluğundan irəli gəlir.

XV əsrin nümayəndəsi olan Xətainin əsərləri içərisində "Dəhnamə" xüsusilə seçilir. Bu poema dil tariximiz üçün çox əhəmiyyətli bir əsərdir. "Dəhnamə" poemasının lüğət tərkibi üzərində aparılmış statistik təhlilə nəzər salsaq, bu poemanın 15 beytlik bir parçasında Azərbaycan-türk mənşəli sözlər – 70 (59%), qeyri-türk mənşəli sözlər – 32 (47%)-dir; buradan: *a*) anlaşıqlı sözlər – 40 (30%); *b*) qeyri-anlaşıqlı sözlər – 22 (17%) təşkil edir.

Heydər Əliyevin qayğısı sayəsində Azərbaycan dilinin istifadə imkanları ilə bağlı aşağıdakı mühüm işlər görüldü:

1) Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili olması təmin edildi.

2) Azərbaycanda uşaq bağçalarından başlamış ali məktəblərə qədər təhsilin ana dilində aparılmasına üstünlük verildi.

3) Kütləvi informasiya vasitəsilərinin dili kimi Azərbaycan dilinə üstünlük verildi.

4) Azərbaycan dilini araşdıran alimlərin əməyi yüksək qiymətləndirildi və onların bir qismi «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyinə görə Dövlət mükafatına layiq görüldü.

5) Dünyada yaşayan 51 milyondan çox azərbaycanlının hər biri anladı ki, onların doğma ana dili Azərbaycan dilidir. Ona görə də xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar yaşadıqları ölkələrdə Azərbaycan dilində radio, televiziya verilişləri yayımlamalı, qəzet və jurnallar nəşr etdirməli, məktəblər yaratmalıdırlar. Odur ki, bu istiqamətdə xeyli işlər görüldü.

6) Dövlət orqanlarında çalışanların hər biri Azərbaycan dilinə təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də dövlət dili kimi yanaşmalı oldular.

7) Azərbaycan dili elm, mədəniyyət, siyasət, iqtisadiyyat, hüquq və s. dili kimi özünü təsdiq etdi və s..

8) Respublika Prezidentinin 9 avqust 2001-ci il fərmanı ilə avqustun 1-i ana dili və əlifba günü kimi təsis edildi.

Heydər Əliyev Azərbaycan dilini təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi qiymətləndirmir, həm də doğma ana dilinin arxasında klassiklərimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin, millətin özünün dayandığını öz nitqində həmişə nəzərə çatdırırdı.

Bu gün Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin ən inkişaf etmiş dillərindən biridir. Hazırda Azərbaycan dilini öyrənməklə məşğul olan ayrıca bir elmi-tədqiqat mərkəzi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan dilini öyrənməklə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu ilə yanaşı, universitetlərin dilçilik kafedraları da ciddi araşdırmalar aparır.

Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində tələblərə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı 2013-2020-ci illər ərzində bu istiqamətdə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Dili qorumaq təkcə dilçilərin deyil, əziz tələbələr, sizin də müqəddəs vəzifənizdir. Görkəmli alim, akademik Nizami Cəfərov verdiyi müsahibələrin birində demişdir ki, ingilislərin ingilis dili qrammatikasını necə mənimsədiklərini yoxlamaq üçün İngiltərə vətəndaşları arasında düzgün yazı qaydaları üzrə müsabiqə keçirilmişdir. Ölkə üçün təəssüfləndirici haldır ki, bu müsabiqədə I yeri ingilislər yox, koreyalılar tutmuşdur.

Biz onlardan nümunə götürməyək. Litva xalqı kimi edək: öz dilində danışmayan adam cərimə olunur.

Mövzunu ulu öndər H.Əliyevin Azərbaycan dili haqqında fikirlərindən bir parça ilə bitirmək istəyirəm:

“Ana dilimiz müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir.

Hər bir gənc Azərbaycanın müstəqil gələcəyini təmin etmək üçün Vətəni sevməlidir, millətimizi sevməlidir, dilimizi sevməlidir, dinimizi sevməlidir, milli ənənələrimizi sevməlidir.

Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur.

Hər bir xalqın özünəməxsusluğunu müəyyən edən başlıca ünsürlərdən biri onun dilidir. XX əsrdə xalqımızın bu sahədə əldə etdiyi uğurları yüksək təqdirə layiqdir. Biz fəxr edirik ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dili son bir əsrlik dövr ərzində böyük inkişaf yolu keçərək lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, qrammatik quruluşunu cilalamış və dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur.

Bizim vətəndaşlıq borcumuz milli-mənəvi dəyərlərimizə, doğma torpağımıza, doğma ana dilimizə, böyük və zəngin tariximizə, millətimizə sadiq olmaqdan ibarətdir”.

Heydər Əliyev

Ədəbiyyat

1. Cəfərov M. Ağıla və qəlbə işıq saçan sözlər. Bakı, Nurlan, 2014, 568 s..
2.Çobanov M. Azərbaycan dili (Nitq mədəniyyəti). Bakı, Elm, 2006, 151 s..
3. Çobanov M. Azərbaycan şəxs adları. Bakı, Təhsil, 2017, 106 s..
4.Xəlilov B. Azərbaycan dili: milli varlığımız, mənəvi sərvətimiz. Bakı, Bakı Çap Evi, 2013, 268 s..
5.Qurbanov A. Ümumi dilçilik, I hissə (dərslik). Bakı, Maarif, 1989, 568 s..

А.Агаева

Об Азербайджанском Языке
(Теоретический материал для уроков Азербайджанского языка и культуры речи в технических ВУЗ-ах)

Резюме

В данной статье предоставляется важная и интересная информация о языке для технических ВУЗ-ов. Говорится о первичном использовании термина «Азербайджанский язык». Приводится цитата Дм. Еремеева. Предоставляются интересные теории и легенды о появлении языков. А.Курбанов очень тщательно работал над составлением этих текстов.

В школе нынешние студенты изучали такую версию, что всем предметам дал название Деде Коркуд. Но здесь, в данном материале

опровергается этот тезис. Потому, что Деде Коркуд не был реальной личностью.

Он был лишь персонажем. Во время царствования Шах Исмаила Хатаи тюркский, т.е. азербайджанский язык считался государственным языком. Ф.М.Достоевский под словом «народ» подразумевал «язык». Значит, когда говорим «язык», надо подразумевать «народ».

Именно по той причине, что язык Книги «Деде Коркуд» близок и доступен народу, он живет и по сей день.

Следующую эпоху можно назвать именем Насими (XIV век). Он использовал новые метафоры, новые фразы.

А в XV веке славился «Дехнаме» Хатаи.

70% лексического состава поэмы были словами тюркского происхождения.

Но в годы правления Г.Алиева азербайджанскому языку уделяли особое внимание. Азербайджанский язык стал государственным языком. А в развитии родного языка должны активно участвовать и студенты, и молодое поколение!

Ключевые слова: Азербайджанский язык, тюркский язык, общение, народ, государство.

A.R.Agayeva

About The Azerbaijani Language
(Theoretical material for the classes of Azerbaijani language and speech culture in technical universities)

Summary

Important and interesting information on the language at the technical universities has been presented in the article. Primary use of the term «Azerbaijani language» is spoken. D.Eremeyev's citation is presented. Interesting theories and legends on the languages occurence are presented. A.Kurbanov worked very thoroughly on compiling these texts.

At school current students studied such a version that all objects were named by Dede Korkud. But in this material this thesis is disproved. Because, Dede Korkud wasn't a real person.

He was only a character. During Shah Ismayil Khatai's ruling, Turkish, that is, the Azerbaijani language was considered the official language. F.M.Dostoyevski under the word «people» meant «language».

Therefore, when we say «language» we must mean «people».

It is that for reason that the language of the book «Dede Korkud» is close and available to the people, it is alive to this day.

The next era can be called by Nasimi's name (XIV century). He used new metaphors, new phrases.

And «Dehname» by Khatai was famous in XV century.70% lexical content of the poem were the word of Turkish origin. But during A.Aliyev's ruling the Azerbaijani language was paid special attention. The Azerbaijani language became official language. And in the development of the native language both students and young generation should take an active part.

Key words: Azerbaijani language, Turkish language, communication, people, state.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Yusifov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KÖNÜL DƏNZİYEVA
Lənkəran Dövlət Universteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
General Həzi Aslanov xiyabanı
kenuldeniz@mail.ru

AZƏRBAYCAN FOLKLOR MATERİALLARINDA TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏ STRUKTURLARI

Xülasə

Müasir dövrdə folklor materialları itmək üzrədir. Ona görə də xalqın milli mədəniyyətini özündə əks etdirən bu materiallar üzərində tədqiqat aparmaq zəruridir. Folklor materiallarında işlənən sadə cümlələr baş üzvlərin iştirakına görə cüttərkibli və təktərkibli olmaqla iki qrupa bölünür. Cüttərkibli cümlələr hər iki baş üzvün iştirakı ilə qurulan cümlələrdir. Təktərkibli cümlələr isə baş üzvlərdən yalnız birinin əsasında formalaşır. Belə cümlələr qurularkən digər baş üzvə ehtiyac olmur.

Təktərkibli cümlələrin bir qismində mübtəda, digər qismində isə xəbər iştirak etmir. Bu baxımdan mübtədasız təktərkibli cümlələr və xəbərsiz təktərkibli cümlələr olmaqla iki qrupa bölünür. Mübtədasız təktərkibli cümlələrə qeyri-müəyyən şəxsli cümlələr, ümumi şəxsli cümlələr və şəxsiz cümlələr, xəbərsiz təktərkibli cümlələrə isə adlıq cümlə daxildir.

Qeyri-müəyyən şəxsli cümlələr qeyri-müəyyən şəxs tərəfindən icra edilən iş və hərəkəti bildirmək üçün işlədilən təktərkibli sadə cümlələrdir. Ümumi şəxsli cümlələr iş və hərəkətin hamıya aid olduğunu bildirən təktərkibli cümlə strukturlarıdır. Folklor materiallarında işlənən şəxssiz təktərkibli cümlə strukturlarında mübtəda olmur, fikir predmeti xəbərlə birlikdə təsəvvür edilir. Folklor materiallarında təktərkibli cümlə strukturlarından olan adlıq cümlələrə də rast gəlinir. Belə cümlələrdə əşyanın, hadisənin mövcudluğu intonasiyanın köməyi ilə təsdiq edilir.

Azərbaycan folklor materialları təktərkibli cümlə strukturları ilə zəngindir. Bu cümlə strukturları fikrin qısa, yığcam, emosional ifadəsinə xidmət göstərir. Bunların toplanılıb araşdırılması tarixi sintaksisə zəngin material verəcəkdir.

Açar sözlər: cümlə, təktərkibli cümlə, qeyri-müəyyən şəxsli cümlə, ümumi şəxsli cümlə, şəxssiz cümlə, adlıq cümlə

Müasir dövrdə qloballaşma şəraitində folklor materialları itməyə doğru meyillidir. Ona görə də xalqın milli mədəniyyətini özündə əks etdirən bu materiallar üzərində tədqiqat aparmaq zəruridir. Xüsusən, folklor sintaksisi az tədqiq olunan sahədir. Eləcə də folklor sintaksisinə daxil olan cümlə strukturları yazılı ədəbi dil baxımından tədqiq olunsa da, şifahi dil nümunələri olan folklor materialları əsasında ayrıca sistemləşdirilib tədqiqata cəlb olunmamışdır. Belə ki, cümlə strukturları milli folk-

lorumuzun mahiyyətini, məzmununu, semantikasını, üslubunu əks etdirən dil vasitələridir. Bu vasitələrin toplanıb tədqiq edilməsi milli mədəniyyətimizin yaşatması baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Bundan əlavə folklor materiallarındakı cümlə strukturları milli mədəniyyətimizi əks etdirən tonik, ritmik, melodik ahəngdarlığa malik nitq parçalarıdır. Nitq prosesində bu parçalardan əsaslı şəkildə istifadə etməklə nitqin emosionallığını, ahəngdarlığını, ifadəliliyini təmin etmək olur. Bunların toplanılıb araşdırılması nitq mədəniyyətinin də inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Cümlə bitmiş fikr ifadə edən və dilin qrammatik normaları əsasında formalaşan sintaktik vahiddir. Nitq prosesində cümlələr vasitəsilə ünsiyyət qurulur və fikir mübadiləsi edilir. Cümlənin tərkibini təşkil edən vahidlər hər bir dilin daxili qanunlarına uyğun olaraq məna və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnərək cümləni yaradır. Məsələn: Mən maraqlı kitab oxuyuram – cümləsindəki vahidlər: "mən oxuyuram", "kitab oxuyuram" – qrammatik cəhətdən, "maraqlı kitab" isə məna cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnmiş və fikrin ifadəsinə xidmət göstərmişdir.

"Cümlə predikativliyə, modallığa, bitkinlik intonasiyasına malik olan bir səslə, bir sözlə, bir söz birləşməsi və sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə ifadə oluna bilir. Məsələn:

- Bizim qonşu Kərim...
- A... A... A...
- Bəli, hə, hə...
- O nə qayırıb, de görüm? (Sabir)
- Bu maşınları nə üçün qırmızı rəngləyirlər?
- Yanğın əlamətidir. (S.Əhmədov)

Bu misralarda nöqtələrlə (və nöqtə hüdudunda sual işarələri ilə) ayrılmış hər bir nitq vahidi müəyyən fikri ifadə edir və cümlə hər bir dil vahidindən – səslərdən, sözlərdən, söz birləşmələrindən formalaşa bilir." (4 , 77)

Dildə cümlənin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, ünsiyyət vasitəsi olan dil cümlələrdən təşkil olunmuşdur. Dildəki cümlələr quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olmaqla iki qrupa bölünür. Bir qrammatik əsası olan cümlələr sadə, iki və daha artıq qrammatik əsası olan cümlələr mürəkkəb cümlə adlanır. Məsələn: Ürəyinə görə Allah payını versin! Allah köməyin olsun! (Alqış) – cümlələrinin bir qrammatik əsası olduğu üçün sadədir.

O şalı, şalı, şalı
Örtək başına şalı.
Gələnlər görsün, bilsin,

Bizim gəlin həyalı (toy mahnısı) – nümunədəki "Gələnlər görsün, bilsin, bizim gəlin həyalı" – cümləsinin iki qrammatik əsası olduğu üçün mürəkkəb cümlədir.

Sadə cümlələr baş üzvlərin iştirakına görə cüttərkibli və təktərkibli olmaqla iki qrupa bölünür. Cüttərkibli cümlələr hər iki baş üzvün iştirakı ilə qurulan cümlə-

lərdir. Təktərkibli cümlələr isə baş üzvlərdən yalnız birinin əsasında formalaşır. Belə cümlələr qurularkən digər baş üzvə ehtiyac olmur.

Təktərkibli cümlələrin bir qismində mübtəda, digər qismində isə xəbər iştirak etmir. Bu baxımdan mübtədasız təktərkibli cümlələr və xəbərsiz təktərkibli cümlələr olmaqla iki qrupa bölünür. Mübtədasız təktərkibli cümlələrə qeyri-müəyyən şəxsli cümlələr, ümumi şəxsli cümlələr və şəxssiz cümlələr, xəbərsiz təktərkibli cümlələrə isə adlıq cümlə daxildir.

Qeyri-müəyyən şəxsli cümlələr qeyri-müəyyən şəxs tərəfindən icra edilən iş və hərəkəti bildirmək üçün işlədilən təktərkibli sadə cümlələrdir. "Qeyri-müəyyən şəxsli cümlələrin ifadə etdiyi iş və hərəkətin əksərən icraçısı olur – iş bir və ya bir qrup şəxs tərəfindən icra edilir. Lakin həmin şəxslər bir subyekt, bir mübtəda kimi cümlədə öz ifadəsini tapa bilmir, qeyri-müəyyən şəkildə qalır və cümlənin qeyri-müəyyən şəxsli cümlə kimi formalaşmasına səbəb olur. Belə cümlələrin xəbəri həmişə üçüncü şəxsin cəmində olur." (4 , 179)

Azərbaycan folklor materiallarında qeyri-müəyyən şəxsli cümlə strukturlarına geniş təsadüf olunur. Xəbəri üçüncü şəxsin cəmində olan belə cümlələr müxtəlif vasitələrin köməyi ilə formalaşır. Folklor şifahi dil materialı olduğu üçün buradakı cümlə strukturlarının yaranmasında prosodiya vasitələri olan intonasiya, fasilə, ritm və s. üstünlük təşkil edir. Məsələn:

Apardılar gülümü,
Elədilər zülümü.
Nə qoydular danışım,
Nə kəsdilər dilimi. (toy mahnısı)

Həmcins xəbərli qeyri-müəyyən şəxsli cümlə strukturu əsasında qurulan bu nümunənin formalaşmasında prosodiya vasitəsi olan sadalama intonasiyasının da xüsusi rolu vardır. Belə ki, intonasiya həmcins xəbərləri sadalamaqla həm qrammatik cəhətdən, həm də fikrin emosional-hissi cəhətdən ifadəsində cümlələrin qurulmasına xidmət göstərmişdir.

Folklor materiallarında işlənən qeyri-müəyyən şəxsli cümlələrin xəbəri feilin xəbər formasının üçüncü şəxsinin cəmində, əsasən, indiki və qeyri-qəti gələcək, bəzən də şühudi keçmiş və qəti gələcək zamanda olan feillərlə ifadə olunur. Məsələn: Oğlanın adını dərviş dediyi kimi, Qəmər qoydular. Qəməri dayəyə tapşırdılar. ("Şəms-Qəmər" nağılı)

Aşıq, elli deyirlər,
Durna telli deyirlər.
Burda bir gözəl ölüb,
Bizim elli deyirlər. (bayatı)

Nümunədəki xəbəri "qoydular", "tapşırdılar" şühudi keçmiş zaman, "deyirlər" isə indiki zamanda olan feillərlə ifadə olunan qeyri-müəyyən şəxsli təktərkibli cümlə strukturlarıdır.

"Qeyri-müəyyən şəxsli cümlədə iş real və qeyri-real ola bilər. Bu da müəyyən işin həyata keçib-keçməməsi ııə bağlıdır." (1, 268) Bu baxımdan folklor materiallarında təsadüf olunan "Şah papağı xəzinəyə qoydurdu və əmiri axtarmağa başladılar" (Əmir ilə şah qızı nağılı) – cümləsində işin icrası real xarakterdədir.

Əzizim, nə çaram var,
Bir sağalmaz yaram var.
Dirəksiz dam tikiblər,
Ondan başqa haram var (bayatı) – nümunəsindəki "Dirəksiz dam tikiblər" – qeyri-müəyyən şəxsli cümləsində isə işi icra edən qeyri-realdır.

İkinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə qeyri-müəyyən şəxsli cümlələr müxtəsər və geniş olur. Müxtəsər qeyri-müəyyən şəxsli cümlələr, əsasən, xəbərdən ibarət olur və çox vaxt tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə kimi işlənir. Məsələn: Dedilər ki, hamı meydana toplaşsın. Tapşırdılar ki, kim hansı oğlanı istəyirsə, almanı ona atsın. ("Ağ atlı oğlan"ın nağılı)

Geniş qeyri-müəyyən şəxsli cümlələrdə baş üzvlərlə yanaşı ikinci dərəcəli üzvlər olan təyin, tamamlıq və zərflik də iştirak edir. Məsələn: İçəri girib gördü, bir oğlanı zindana salıblar ki, misli bərabəri, nə insdə, nə cinsdə, nə mələkdə var. (Şəms-Qəmər nağılı)

Ümumi şəxsli cümlələr iş və hərəkətin hamıya aid olduğunu bildirən təktərkibli cümlə strukturlarıdır. "Ümumi şəxsli cümlələr hamıya aid olan, hər yerdə, həmişə müşahidə edilən, bir qayda şəklini almış iş, hərəkət və hadisəni, ümumiləşmiş şəxsi bildirir." (4, 183)

Bu xüsusiyyətləri daşıdığına görə belə cümlə tiplərinə folklor materiallarında geniş rast gəlinir. Ümumi şəxsli cümlələrdə hamı tərəfindən qəbul edilmiş hökmlər ifadə olunduğundan çox vaxt folklor nümunələri olan atalar sözləri və məsəllər bu cümlə strukturları formasında olur. Məsələn: Yıxılana balta çalmazlar (Məsəl). İlanın quyruğunu yox, başını əzərlər. (Atalar sözü) Paydan pay ummazlar. (Atalar sözü) və s.

"Atalar sözləri və nəsihətlərdən ibarət ümumi şəxsli cümlələrin xəbəri feilin əmr, şərt şəkilləri, bütün zaman və şəxslərlə ifadə oluna bilər."(2,139) Demək, ümumi şəxsli cümlələrin xəbəri feilin müxtəlif formalarında olan sözlərlə ifadə olunur. Belə cümlələrin bir qisminin xəbəri feilin əmr şəklində olur. Məsələn: Adımı sənə qoyum, özgəni yana-yana qoyum! (Atalar sözü) Adını tut, qulağın bur. (Atalar sözü) Özünə baxma, sözünə bax. (Atalar sözü)

Folklor materiallarında işlənən bir qism ümumi şəxsli cümlə strukturlarının xəbəri feilin xəbər formasının II şəxsinin təkində olur və hamıya aid hərəkət, hökmü ifadə edir. Məsələn: Bağa baxarsan, bağ olar, baxmazsan dağ olar. (Atalar sözü) Aşpaz dükanıdır: Az verərsən – az yeyərsən, çox verərsən – çox yeyərsən. (Atalar sözü) Bığı buraxmısan, saqqala salam vermirsən. (Məsəl) Üz verərsən, astar da istər. (Atalar sözü) Yeməklə doymayan, yalamaqla doymaz. (Atalar sözü)

Nümunələrdən göründüyü kimi bu tipli cümlələrin əksəriyyətinin xəbəri felin xəbər formasının qeyri-qəti gələcək zaman, üçüncü cümlənin birinci xəbəri nəqli

keçmiş zaman, ikinci xəbəri indiki zaman, beşinci cümlənin ikinci xəbəri isə qəti-gələcək zamanda olan feillərlə ifadə olunmuşdur.

Folklor materiallarında təsadüf olunan ümumi şəxsli cümlə strukturlarının böyük əksəriyyətinin xəbəri feilin xəbər formasının qeyri-qəti gələcək zamanının təsdiq və inkarının III şəxsin cəmində olan feillərdən ibarətdir. Xalq zəkasının, müdrikliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsi sayılan atalar sözü və məsəllərin çox hissəsi bu forma əsasında yaranmışdır. Məsələn: Yeməyənin malını yeyərlər, özünü də söyərlər. (Atalar sözü) Yer var danışarlar, yer var sözü udarlar. (Atalar sözü) Qaranlıq quyuya daş atmazlar. (Məsəl) Acizə toxunmazlar. (Atalar sözü) Varlılığa güvənməzlər. (Atalar sözü) Qaranı ağa, ağı qaraya qatmazlar. (Atalar sözü) Keçənə güzəşt deyərlər. (Atalar sözü)

Atalar sözləri və məsəllər üçün daha çox səciyyəvi olan bu tipli cümlə strukturlarının bir qismini elliptik cümlələr təşkil edir. Məsələn: Malı malla ölçərlər, canıcanla. (Atalar sözü) Toya toy deyiblər, yasa yas. (Atalar sözü) Heyvanı budundan dağlarlar, insanı ürəyindən. (Məsəl) və s. İkinci komponenti natamam olan belə ümumi şəxsli cümlə strukturları prosodiya vasitələrinin köməyi ilə yaranır və buraxılmış üzvü cümlənin öz məzmununa görə müəyyənləşdirilir.

Qeyd edək ki, folklor materialları şifahi dil əsasında yarandığından elliptik cümlələrlə çox zəngindir. Bunu tədqiqata cəlb etdiyimiz təktərkibli cümlə strukturlarında da müşahidə etmək olur. Bu baxımdan xəbəri feilin xəbər formasının qeyri-qəti gələcək zamanının təsdiq və və inkarının III şəxsinin cəmində olan sözlərlə ifadə olunan ümumi şəxsli cümlə strukturları üstünlük təşkil edir: Heyvanın dişinə baxarlar, insanın işinə. (Atalar sözü) Atın arığına qarı deyərlər, igidin yoxsuluna dəli. (Atalar sözü) və s.

Xəbəri III şəxsin cəmində işlənən sözlərdən ibarət ümumi şəxsli cümlə strukturlarına bayatılarda da rast gəlinir. Məsələn:

Əzizim ağlamazlar,
Gülərlər, ağlamazlar.
Qürbətdən ölən kəsin,
Gözlərin bağlamazlar. (bayatı)

Nümunədə feilin xəbər şəklinin qeyri-qəti gələcək zamanının həm təsdiq, həm də inkarının III şəxsinin cəmində olan sözlərlə ifadə olunmuş ümumi şəxsli cümlə strukturları işlənmişdir.

Folklor materiallarında işlənən şəxssiz təktərkibli cümlə strukturlarında mübtəda olmur, fikir predmeti xəbərlə birlikdə təsəvvür edilir. "Şəxsiz cümlələrdə məqsəd dinləyənin diqqətini iş görənə cəlb etməkdən ibarət olmayıb prosesi, işi bildirməkdir. Buna görə də şəxssiz cümlələrdə subyekt qrammatik mübtəda formasında ifadə edilmir və xəbərin formasına görə də onu aşkara çıxarmaq mümkün olmur" . (5, 266)

Xəbərin ifadə vasitələrinə görə şəxssiz cümlələr ismi və feili xəbərli olmaqla iki qrupa bölünür. İsmi xəbərli şəxssiz cümlələrin xəbəri adlarla, ismi birləşmələr, is-

mi frazeoloji vahidlər və s. ifadə olunur. Məsələn: Padşah dedi: - Sabah toyundur. (Şəms-Qəmər nağılı) Bu gün ayın onudur, Sarı məxmər donudur. (toy nəğməsi)

Folklor materiallarında ismi xəbərli elliptik cümlə strukturları da geniş işlənir. Məsələn:

Mübarək, ay mübarək,

Qardaş toyun mübarək! (toy nəğməsi) – folklor nümunəsi üç elliptik şəxssiz ismi xəbərli cümlə əsasında formalaşmışdır.–dır[4] xəbərlik şəkilçisi buraxılmış hər üç cümlənin sərhədi prosodiya vasitəsi olan intonasiya ilə müəyyənləşir. Şifahi nitq materialı olan bu cümlələr yüksələn tonla başlayır. Sonra ton tədricən alçalır və fasilə ilə kəsilir.

Folklor materiallarında feili xəbərli şəxssiz cümlə strukturlarına da təsadüf edilir. Belə cümlələrin əksəriyyətinin xəbəri feili frazeoloji vahidlərlə ifadə olunur. Məsələn: Ananın südünə and iç ki, acığın tutmayacaq. ("Tapdığın nağılı") Hamı güləndə padşahın da dodaqları qaçdı. ("Pəri xanım" nağılı)

Folklor materiallarında təktərkibli cümlə strukturlarından olan adlıq cümlələrə də rast gəlinir. Belə cümlələrdə əşyanın, hadisənin mövcudluğu intonasiyanın köməyi ilə təsdiq edilir. Məsələn: Şah Abbas cənnət məkan, tərəziyə verdi təkan. İki qoz, bir girdəkan ("Daşdəmirin nağılı") – nümunələrdə Şah Abbas cənnət məkan, iki qoz, bir girdəkan adlıq cümlələrdir və bu cümlələrdə predikativlik intonasiya ilə bildirilir.

"Adlıq cümlələrin əsasında adlıq halda olan sözlər və birləşmələr durur. Cümlənin özəyini təşkil edən sözlər, birləşmələr mübtədaya uyğun gəlir, ona görə də adlıq cümlələrin mübtəda əsasında formalaşdığı göstərilir." (4 , 191)

Bu baxımdan folklor materialı olan atalar sözlərinin də bir qismi adlıq cümlə formasındadır. Məsələn: Köhnə hamam, köhnə tas. Yumru qaya, yumru daş, keçəl baş və s.

Belə cümlələr də intonasiya vasitəsilə formalaşır və bitmiş fikir ifadə edir.

"Adlıq cümlələr qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşmayan, intonasiya əsasında bitmiş fikir ifadə edən söz və ya söz birləşmələridir." Bu cümlələr yazıda yığcamlıq, aydınlıq və konkretlik yaradır. Şair və yazıçılar əsərlərində adlıq cümlələr vasitəsilə canlı mənzərə yaradır, fikri daha qısa və daha yığcam verirlər (4 , 219).

Bu xüsusiyyət qeyd olunduğu kimi, folklor materiallarına da aiddir. Xüsusən dərin məna, hikmət ifadə edən atalar sözləri üçün belə cümlə strukturları daha çox səciyyəvidir: Düz söz, bir söz; Duz çörək-düz çörək. Bir inad, bir murad. Uzun sözün qısası və s.

Beləliklə, Azərbaycan folklor materialları təktərkibli cümlə strukturları ilə zəngindir. Bu cümlə strukturları fikrin qısa, yığcam, emosional ifadəsinə xidmət göstərir. Bunların toplanılıb araşdırılması tarixi sintaksisə zəngin material verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. "Müasir Azərbaycan dili", Sintaksis, IV hissə, Bakı-1985, 468 səh.
2. Cəfərzadə M. "Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi", Bakı-1990, 350 səh.
3. Həsənov H. "Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları", Bakı-1999, 288 səh.
4. Kazımov Q. "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis.", Bakı-2007, 496 səh.
5. "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis." , III cild, Bakı, 1981, 443 səh.

K.Denziyeva

Structures of monocontented sentences in azerbaijan folklor materials

Summary

In the context of globalization, folklore materials tend to disappear. Therefore, it is necessary to do research on these materials that reflect the national culture of the people. Simple sentences are subdivided into two groups, which are double-sided and tactful for the presence of the chief members. Multiple sentences are sentences made with the presence of both members. Complex sentences are formed on the basis of only one member. No other principal part is needed when such sentences are established.Some of the monocontented sentences do not include the subject and the other does not include the predicate. In this context, the sentences are divided into two groups, including without any subject and without any predicate. Sententes without any subject include indefinite personal sentences, common personal sentences, impersonal sentences, and monocontented sentences without any predicate include nominative sentences.Unidentified sentences are simple sentences used to describe the actions and activities performed by an unknown person. Common person sentences are complex sentence structures that indicate that work and action are common to all. İmpersonal sentence structures used in folklore material are not available in any way, the subject matter is imagined together with the predicate. Folklore material is also found in the adjective sentence, which is a complex sentence structure. In such sentences, the existence of an object or event is confirmed by the intonation.

Thus, Azerbaijani folklore materials are rich in complex sentence structures. The structures of this sentence serve to provide a brief, compact, emotional expression of the thought. Collecting and researching them will provide rich material for the syntax of history.

Key words: sentence, mono-contented sentence, indefinite personal sentence, common personal sentence, impersonal sentence, nominative sentence

Ключевые слова: предложение, однозначное предложение, неопределенное личное предложение, общее личное предложение, безличный предложение, именительное предложение

К.Дензиева

Монуконтентированные предложения конструкций в азербайджанских фольклорных материалах

Резюме

В условиях глобализации фольклорные материалы имеют тенденцию исчезать. Поэтому важно проводить исследования на этих материалах, которые отражают национальную культуру людей. Простые предложения подразделяются на две группы, которые являются двусторонними и тактическими для присутствия главных членов. Несколько предложений составляются при наличии обоих участников. Сложные предложения формируются на основе только одного члена. Никакой другой важной части не требуется, когда такие предложения установлены.Некоторые из однозначных предложений не включают предмет, а другие не включают предикат. В этом контексте предложения делятся на две группы, без какого-либо предмета и без предикатов. К предложениям без какого-либо предмета относятся неопределенные личные предложения, обычные личные предложения, безличные предложения и однозначные предложения без каких-либо именных предложений.Неопознанные предложения просто используются для описания действий и действий, совершенных неизвестным лицом. Предложения обычного человека - это сложные структуры предложений, которые показывают, что работа и действие являются общими для всех. Структуры имперских предложений, используемые в фольклорных материалах, недоступны ни в коем случае, предмет представлен вместе с предикатом. Фольклорный материал также находится в прилагательном предложении, которое представляет собой сложную структуру предложения. В таких предложениях существование объекта или события подтверждается интонацией.Таким образом, азербайджанские фольклорные материалы богаты сложными структурами предложений. Структуры предложений служат для обеспечения краткого, компактного, эмоционального выражения мысли. Их сбор и исследование обеспечат богатый материал для синтаксиса истории.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.08.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 04.01.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZƏRİFƏ AVİLOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
MƏFKURƏ HÜSEYNOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Tibb Universiteti
S.Vurğun 167
zarifa@mail.ru
huseynova.10.@mail.ru

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN AZƏRBAYCAN DİLİNİN, ƏDƏBIYYATININ VƏ MƏTBUATININ İNKİŞAFINDA ROLU

Xülasə

Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimi, yazıçısı, publisisti və həkimi olan N.Nərimanov 1872-ci ildə Tiflisdə yoxsul bir ailədə anadan olmuşdur.

N.Nərimanov ilk təhsilini Tiflisdə almışdır. Sonra Qori müəllimlər semimnariyasında, daha sonra isə Odessa şəhərindəki Tibb Universitetində təhsilini tamamlamışdır.

N.Nərimanov Odessada oxuduğu vaxt tələbələrdən ibarət teatr dərnəyi yaratdı. Bu dərnək Krımın Bağçasaray, Simferopol və başqa şəhərlərində tamaşalar göstərirdilər. Bu barədə Bağçasarayda çıxan "Tərcüman" qəzetində də maraqlı məlumatlar vardır. Nərimanov "Nadir şah" tarixi faciəsini də Krımda səhnəyə qoymaq təşəbbüsündə olmuşdur. Lakin çar senzurası buna icazə verməmişdir. Çünki bu əsərdə şahların devrilməsi fikri çar senzurasını qorxutmuşdu.

1906-cı ildə N.Nərimanov Bakıya qayıdır. O, burada zəhmətkeş kütlələri inqilabi mübarizəyə hazırlamaq üçün "İrşad" qəzetində "Cümə söhbəti" və "Həyat" qəzetində "Həftə fəryadı" başlığı altında məqalələr çap etdirir. O, bu yazılarında günün ən aktual məsələlərinə toxunur, mütləqiyyətin mürtəce siyasətinin mahiyyətini açıb göstərir.

1906-cı ildə Zaqafqaziya müsəlman müəllimlərinin I qurultayı açıldı. N.Nərimanov və H.Zərdabi qurultaya sədr seçildilər. Qurultayın nümayəndələri təklif etdilər ki, bütün siyasi məsələlərə N.Nərimanovun sədrliyi ilə baxılsın.

1909-cu ildə inqilabi fəaliyyətinə görə Nərimanov həbs edilib, Həştərxana sürgün edilir. O, burada da ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirir.

Nərimanov 1909-1910-cu illərdə "Xolera – Vəba", "Çexotka – Vərəm", "Aləmi – nisvan", "Tibb və İslam" və s. elmi-publisist məqalə və kitablarını nəşr etdirir.

N.Nərimanov 1920-ci ildə Azərbaycan SSR-in I Xalq Xarici İşlər Komissarı, Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsinin Sədri, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları

Sovetinin 1-ci sədri, ZSFSR-da 1-ci sədri, SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin ZSFSR-da 1-ci Sədri olmuşdur.

Açar sözlər: Nəriman Nərimanov, Tiflis, Azərbaycan dili, mətbuat orqanları, ziyalılar, ilk qiraətxana, "Nadanlıq", "Şamdan bəy", komediyaları, "Bahadur və Sona" romanı, Odessa, "Tərcüman" qəzeti.

Azərbaycanın görkəmli və ictimai xadimi, yazıçısı, publisisti və həkimi olan Nəriman Nərimanov 1872-ci ildə aprel ayının 14-də Tiflisdə yoxsul bir ailədə anadan olmuşdur. Müəllif bu məqalədə əsas məqsədə keçməzdən əvvəl N.Nərimanov haqqında vacib olan bir sıra məsələləri oxucuların nəzərinə çatdırmağı özünə borc bilir.

Nəriman Nərimanov 1920-ci ildə Azərbaycan SSR-in 1-ci Xalq Xarici İşlər Komissarı; Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsinin Sədri; Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin 1-ci Sədri; ZSFSR İttifaqı Sovetinin 1-ci Sədri, SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin ZSFSR-da 1-ci Sədri olmuşdur.

N.Nərimanovun yaşayıb-yaratdığı dövrdə müsəlman ölkələrində (Şərqdə) bir çox mütərəqqi işlər görülmüş, o cümlədən qəbul edilən ilk konstitusiya məhz onun adı ilə bağlıdır.

N.Nərimanovun hakimiyyəti dövründə Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə dərin hörmət edilmiş, bütün dini və ənənəvi bayramlar rəsmi olaraq qeyri iş günü hesab olunmuşdur. N.Nərimanov maarifpərvər şəxsiyyət, eyni zamanda, görkəmli və çox qayğıkeş, savadlı bir həkim, vətənpərvər, sözün əsl mənasında, təmiz bir insan, yazıçı – dramaturq olmuşdur. O, özü üçün, ailəsi üçün yox, daha çox xalqı üçün, milləti üçün, vətəni üçün yaşamışdır. O, "Bahadur və Sona" romanının və ilk tarixi faciə olan "Nadir şah" əsərinin müəllifidir.

N.Nərimanov ilk təhsilini (1879) Tiflisdə Qafqaz şeyxülislamının nəzarəti altında olan altısinifli məktəbdə alır. Zaqafqaziya maarif müfəttişliyinə tabe olan bu məktəbdə proqrama şəriət, Azərbaycan, fars cə ərəb dilləri daxil edilsə də, dərslər, əsasən, rus dilində keçilirdi. Odur ki, Nəriman dərslərinə ciddi hazırlaşır, çoxlu mütaliə edirdi. O həm də Qori şəhərindəki Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasında təhsilini davam etdirmək arzusu ilə yaşayırdı.

1885-ci ildə Nəriman Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasına daxil olur. Seminariya həyatı onun hərtərəfli inkişafına qol-qanad verir. O, burada oxuduğu zaman Azərbaycan, rus və Avropa ədəbiyyatı klassiklərini həvəslə öyrənməyə başlayır. O, əsərlərini də həmin illərdən yazmağa başlayır. Seminariyanı bitirdikdən sonra Qızılhacılı kəndinə təyinat alır.

Beləliklə, N.Nərimanov 1890-cı il sentyabrin 1-dən Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasındakı Qızılhacılı kəndində ibtidai məktəbdə müəllimlik fəaliyyətinə başlayır. O, bu kənddə kəndlilərin ağır həyatını öz gözləri ilə görür və kəndlilər arasında maarifi təbliğ edir. Hələ seminariyada yazmağa başladığı "Nadanlıq" dramını tamamlamaq üçün kənd həyatı ona zəngin material verir.

Kənd məktəbində bir il işlədikdən sonra Nərimanov Bakıya köçür. Burada progimnaziyada müəllimlik edir. Bir müddətdən sonra Bakı oğlan gimnaziyasına eyni vəzifəyə köçürülür. N.Nərimanov bu vaxtdan etibarən Bakıda geniş ictimai-siyasi fəaliyyətə başlayır. Qabaqcıl ziyalıların köməyi ilə 1894-cü ildə ilk dəfə olaraq kütləvi xalq qiraətxanası açır. Məhz bu işinə görə o, bütün ziyalılar və oxumuş adamlar arasında böyük hörmət qazanır. Bunlarla yanaşı, yoxsul şagirdlərin və tələbələrin xeyrinə tamaşalar təşkil edir, dərsliklər tərtib edir, bədii əsərlər və məqalələr yazır. Nərimanovun Azərbaycan dilinin qrammatikası, ruslar üçün Azərbaycan dili və azərbaycanlılar üçün rus dili dərslikləri məhz həmin dövrdə yazılmış və bu dərsliklər də tələbələrə və müəllimlərə çox fayda vermişdir.

Bu dövrdə Nərimanov ədəbiyyat və incəsənət sahəsində yorulmadan çalışırdı. O, 1894-cü ildə "Nadanlıq" pyesini, 1895-ci ildə "Dilin bəlası, yaxud Şamdam bəy" komediyasını, 1896-cı ildə məşhur "Bahadur və Sona" romanının birinci hissəsini, 1899-cu ildə isə "Nadir şah" faciəsini nəşr etdirir. Eyni zamanda, rus yazıçısı N.V.Qoqolun məşhur "Müfəttiş" komediyasını Azərbaycan dilinə tərcümə edir.

N.Nərimanov ictimai fəlakətdən xilas yolunu, yalnız elm, maarif və mədəniyyətdə görürdü. O, 1902-ci ilinin may-iyun aylarında imperator III Aleksandr adına Bakı oğlan Gimnaziyasında ekstern imtahan verib şəhadətnamə aldı. Həmin ilin iyun ayında Odessa şəhərindəki Tibb Universitetinə qəbul olundu.

N.Nərimanov Odessada oxuduğu vaxt tələbələrdən ibarət teatr dərnəyi yaratdı. Nərimanovun iştirakı ilə bu dərnək məzuniyyət günlərində Krımın Bağçasaray, Simferopol və başqa şəhərlərində tamaşalar göstərməyə başladı. Bu barədə Bağçasarayda çıxan "Tərcüman" qəzetində də maraqlı məlumatlar vardır. 1903-cü il yanvarın 15-də həmin qəzetdə "Qafqazlılar Krımda" sərlövhəli məqalədə bir dəstə qafqazlı tələbənin Bağçasaray və Simferepolda V.Mədətovun "Qırt-qırt", N.Nərimanovun isə "Nadanlıq" pyesinin tamaşaya qoyduqlarını bildirir.

N.Nərimanov "Nadir şah" tarixi faciəsini də Krımda səhnəyə qoymaq təşəbbüsündə olmuşdur. Lakin çar senzurası buna icazə verməmişdir. Çünki bu əsərdə şahların devrilməsi fikri çar senzurasını qorxutmuşdu.

1906-cı ildə N.Nərimanov Bakıya qayıdır. O burada zəhmətkeş kütlələri inqilabi mübarizəyə hazırlamaq üçün "İrşad" qəzetində "Cümə söhbəti", "Həyat qəzetində "Həftə fəryadı" başlığı altında məqalələr çap etdirir. O, bu məqalələrdə günün ən aktual məsələlərinə toxunur, mütləqiyyətin mürtəce siyasətinin mahiyyətini açıb göstərir.

1906-cı ildə Zaqafqaziya müsəlman müəllimlərinin I qurultayı açıldı. N.Nərimanov və H.Zərdabi qurultaya sədr seçildilər. Qurultayın nümayəndələri təklif etdilər ki, bütün siyasi məsələlərə N.Nərimanovun sədrliyi ilə baxılsın.

Bu qurultaydakı iclasların birində məktəblərdə Azərbaycan dili təlimi məsələsi müzakirə olundu. Bu müzakirələrdə N.Nərimanov yeni dərs proqramı düzəltməyin, ana dilində yeni dərsliklərin yazılmasının vacib bir məsələ olduğunu

irəli sürdü. O, müəllimləri millətin dərdinə əlac axtarmağı, dövlətin qarşısında tələblər irəli sürməyi vacib hesab edirdi.

1906-cı ilin axırlarında N.Nərimanov təhsilini davam etdirmək üçün Odessaya gedir. 1906-1908-ci illərdə Azərbaycanın qabaqcıl adamları təhsilini başa vurması üçün ona həmişə maddi yardım göstərirlər. Beləliklə, N.Nərimanov universiteti bitirib, yenidən Bakıya qayıdır.

1909-cu ildə Nərimanov partiyanın tapşırığı ilə Tiflisə gedir. Həmin ilin martında İnqilabi təbliğat apardığına görə həbs edilir. Yeddi ay Metex qalasında saxlanıldıqdan sonra Həştərxana sürgün edilir. Nərimanov Həştərxanda da ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirir. Nərimanov yerli qəzetlərdə məqalələr yazır, mühazirələr oxuyur, tezliklə yerli zəhmətkeşlərin rəğbətini qazanır. Elə buna görə də Həştərxan zəhmətkeşləri onu şəhər dumasına üzv seçirlər.

N.Nərimanov sürgündə polisin güclü nəzarəti altında olsa da, ədəbi-bədii və elmi fəaliyyətini dayandırmır.

1911-ci il avqust ayında Nərimanovun sürgün müddəti başa çatır. Lakin o maddi vəziyyətin ağırlığına görə Bakıya qayıda bilmir. Ona görə də bir müddət Həştərxanda qalmalı olur. Burada onun, "Bürhani-tərəqqi" qəzetində "Arı bəy" gizli imzası ilə çıxan "Telefon" sərlövhəli məqalələri Azərbaycan publisistikası tarixində istər forma, istərsə də məzmunca yeni idi. Bu əsərlərdə müəllif günün ən vacib, aktual və təxirəsalınmaz məsələlərinə toxunurdu.

N.Nərimanov 1909-1910-cu illərdə "Xolera – Vəba", "Çexotka – Vərəm", "Aləmi-nisvan", "Tibb və İslam" və s. elmi-publisist məqalə və kitablarını nəşr etdirir.

N.Nərimanov 1913-cü ildə Bakıya qayıdır və müalicəxana açır. Qara şəhərdəki pulsuz şəhər xəstəxanasında müdir vəzifəsinə təyin olunur. Eyni zamanda Xalq universitetində elmi-kütləvi mövzuda müntəzəm olaraq mühazirələr oxuyurdu.

N.Nərimanov "sözün həqiqi mənasında" əsl xalq həkimi idi. Onun "müalicə-xanasına" təkcə azərbaycanlılar deyil, bütün millətlərdən olan insanlar gəlirdilər.

O, həmin dövrdə həm həkimlik edir, həm yazıb-yaradır, həm də inqilabi fəaliyyətini davam etdirir. Nərimanov "Bir kəndin sərgüzəşti"ni (1915), "Pir" povestini (1917) və tibbə aid bir sıra əsərlərini yazıb çap etdirir. Eyni zamanda, Genin "Edam" əsərini tərcümə edir, "Bahadır və Sona" romanını səhnələşdirir.

Sovet hökuməti ilə diplomatik əlaqə yaradan ilk xarici dövlətin – Əfqanıstanın səfirini Moskvada N.Nərimanov qarşılamış və "Sovet diplomatiyası tarixində ilk dəfə Azərbaycan dilində ona müraciət edərək salamlamışdı. Nərimanov bildirmişdi ki, onun səfirlə azərbaycanca danışması Sovet Rusiyasında bütün millətlərin bərabərhüquqlu olmasını göstərir".

İ.V.Stalin Hindistan elçisi müsəlman professor Prasadla danışıqlar aparmağı da Nərimanova tapşırmışdı.

N.Nərimanov Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin ilk sədri olmuşdur. Bu dövrdə o, zəhmətkeş xalq kütlələrinin ən çox etibar etdiyi bir başçı və havadarı olmuşdur. O, sözün əsl mənasında, xalqın məhəbbətini

qazanmışdır. Ağamalıoğlu öz xatirələrində yazırdı: "Respublika daxilindəki səfərində N.Nərimanov yoldaşı müşayiət etdiyim vaxt Azərbaycanın zəhmətkeş əhalisi arasında onun nə qədər böyük nüfuza malik olduğunu öz gözlərimlə görüb inandım... Hər yerdə N.Nərimanov yoldaşı bütün xalq səmimi, təntənə ilə qarşılayırdı.... Bu görüşlərdə N.Nərimanov xalqa yaxın və tanış dil tapmağı və qarşıya qoyulmuş məsələləri həll etməyi bacarırdı... .

1922-ci ildə N.Nərimanov İtaliyada Genuya şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak etmiş və o, öz Genuya xatirələrini respublika mətbuatında çap etdirmişdir.

Bu illərdə Nərimanov ölkədə ədəbiyyat və incəsənətin inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərirdi. Elə bunun nəticəsində də 1921-ci ildə onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan və rus dillərində "Sənaye nəfisə" jurnalı dərc olunmağa başladı.

1922-ci ildə (may ayında) N.Nərimanov Zaqafqaziya Federasiyasının İttifaq sovetinə sədr seçildi. SSRİ təşkil ediləndə isə o, SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin ilk dörd sədrindən biri oldu.

N.Nərimanov bütün ömrü boyu xalqın etimadını doğrultmuş və məsul vəzifələrdə namusla çalışmışdır. Nərimanov hansı vəzifədə olmasından asılı olmayaraq, daima ədəbi yaradıcılığını davam etdirmişdi. Dövri mətbuatda onun maraqlı ədəbi-publisist məqalələri çap edilirdi.

1925-ci ilin fevral ayında SSRİ MİK yanında Elmi şərqşünaslıq İttifaqı N.Nərimanovun ədəbi və ictimai siyasi fəaliyyətinin 30 illiyi münasibətilə xatirə gecəsi keçirmişdir. Bu gecəyə Moskva, ölkəmizin ayrı-ayrı respublikalarından, o cümlədən Şərq ölkələrinin müxtəlif xalqlarının nümayəndələri gəlmişdilər. Bu yığıncaqda N.Nərimanov şərqşünaslıq cəmiyyətinin fəxri üzvü seçildi.

1925-ci ildə mart ayının 19-da N.Nərimanov qəflətən vəfat etdi. Qızıl meydan bu görkəmli dövlət xadimini öz qoynuna aldı.

Ədəbiyyat

1. Mir Cəlal Paşayev, F.C.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1960.
2. Teymur Əhmədov. Görkəmli ictimai-siyasi xadim, böyük ədib N.Nərimanovun anadan olmasının 140 illiyinə həsr edilir. "Nurlar", 2010.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı – 1983. VII cild.

Z.Avilova
M.Huseynova

Nariman Narimanov during Azerbaijan language, literature and press
Role in development

Summary

An outstanding public figure, writer, publicist and doctor of Azerbaijan, N. Narimanov was born in 1872 in a poor family in Tbilisi.

N.Narimanov got his first education in Tbilisi. Then he completed his edication at the teachers' seminary in Gori and later at the Medical University in Odessa.

During his studies in Odessa, Narimanov created a student theater circle. This circle performed in the cities of the Crimea, in Baghdasar, Simferopol and other cities. There is also interesting information about this in the newspaper "Tarshmanman" in Baghdasaray. Narimanov also initiated the tragedy of the "Nadir shah" to be staged in Crimea. However, tsarist censorship did not allow it. Because the idea of the overthrow of kings in this work scared the tsarist censorship.

In 1906 N. Narimanov returned to Baku. He published articles in the newspaper "Irshad" under the heading "Friday talk" and "Scream of the Week" to prepare the working masses for a revolutionary struggle. In his writings, he touches on the most pressing issues of the day, revealing the essence of the absolute policy of absolutism.

In 1906 the first Congress of Transcaucasian Muslim Teachers was opened. N. Narimanov and H. Zardabi were elected chairman of the congress. Representatives of the Congress suggested that all political issues should be considered under the chairmanship of N. Narimanov.

In 1909 Narimanov was arrested for his revolutionary activities and exiled to Astrakhan. He continued his social and political activities there.

Narimanov published his books "Cholera - Plague", "Chekhotka-Tuberculosis", "World - Nisan", "Medicine and Islam" and scientific-publicist articles and books in 1909-1910.In 1920 N. Narimanov was the First Commissioner of Foreign Affairs of the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan, Chairman of the Revolutionary Committee of the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan, 1st Chairman of the USSR People's Commissars' Council, 1st Chairman of the USSR.

Keywords: Nariman Narimanov, Tbilisi, Azerbaijani, Press, intellectuals, first reading, "Nadash", "Shamdan bey", comedy, novel "Bahadur and Sona", Odessa, "Translator" newspaper.

З.Авилова
М.Гусейнова

Роль нариман нариманова в развитии азербайджанского языка, литературы и прессы

Резюме

Выдающийся общественный деятель, писатель, публицист и врач Азербайджана Н. Нариманов родился в 1872 году в бедной семье в Тбилиси.

Н.Нариманов получил свое первое образование в Тбилиси. Затем он закончил обучение в учительской семинарии, а затем в Медицинском университете в Одессе.Во время учебы в Одессе Нариманов создал студенческое театральное объединение. Это объединение выступало в городах Крыма, в Багдасе, Симферополе и других городах. Об этом также есть интересная информация в газете «Таршманман» в Багдасарае. Нариманов также инсцинировал трагедию "Надир-шаха" в Крыму. Однако царская цензура этого не допустила. Потому что идея свержения королей в этой работе напугала царскую цензуру.В 1906 году Н.Нариманов вернулся в Баку. Он публикует статьи в газете «Иршад» под заголовками «Пятничные разговоры» и «Крик недели», чтобы подготовить трудящиеся массы к революционной борьбе. В своих трудах он затрагивает самые актуальные проблемы современности, раскрывая суть абсолютной политики абсолютизма. В 1906 году был открыт первый съезд учителей закавказских мусульман..В 1909 году Нариманов был арестован за революционную деятельность и сослан в Астрахань. Он продолжает свою общественную и политическую деятельность здесь.Нариманов издал свои книги «Холера - чума», «Чехотка-туберкулез», «Мир - нисан», «Медицина и ислам» в 1909-1910 годах. публикует научно-публицистические статьи и книги.В 1920 году Н.Нариманов был первым комиссаром иностранных дел Советской Социалистической Республики Азербайджан, председателем Революционного комитета Советской Социалистической Республики Азербайджан, первым председателем Совета народных комиссаров СССР, первым председателем СССР. Он был первым председателем.

Ключевые слова: Нариман Нариманов, Тбилиси, Азербайджан, пресса, интеллигенция, первое чтение, «Надаш», «Шамдан бей», комедия, роман «Бахадур и Сона», Одесса, газета «Переводчик».

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.082019
Çapa qəbul olunma tarixi:15.01.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Natəvan Hacıyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FƏRİDƏ ŞAHLAROVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent
ZAMİRƏ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İstiqlaliyat pr.6
fəridəzamirə@gmail.ru

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İNKARLIQ KATEQORİYASININ LİNQVİSTİK TƏHLİLİ

(Azərbaycan,rus və ingilis dilləri materialları əsasında)

XÜLASƏ

İnkarlığın linqvistik təbiəti geniş tədqiq edilmiş məsələlərdən biridir.İnkarlıq həm ümumi aspektlərdən, həm də konkret dilin materialları üzrə, həm də müxtəlif dillərin materialları əsasında müqayisəli şəkildə araşdırılsa da, onun tipoloji aspektdən qiymətləndirilməsi, belə vasitələrin dilin yarusları üzrə bölgüsünə az diqqət yetirilmişdir.

Qohum və qohum olmayan dillərin, müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında inkarlığın öyrənilməsi bu sahədə ümumi faktaloji materialı artırmış, problemin daha geniş müstəvidə araşdırılması üçün zəmin yaratmışdır. Şübhəsiz ki, müxtəlif sistemli dillərdə, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərində inkarlıq vasitələrinin müqayisəli-tipoloji tədqiqi böyük maraq doğurur.”Sırf qrammatik və struktur-tipoloji tədqiqatla məhdudlaşan araşdırmalarda təsdiq və inkar kateqoriyalarının məzmun və ifadə planlarının qarşılıqlı münasibətinin, eləcə də qarşılıqlı əlaqəsinin incə məqamları, onun semantic-üslubi və kommunikativ-praqmatik aspektləri açılmır” Ona görə də müxtəlif sistemli dillərdə qeyd edilən kateqoriyanın müqayisəli şəkildə araşdırılmasına ehtiyac artmışdır.

Dil forması kimi qəbul edilən inkar təstiqlə birlikdə fikrin iki formasının-anlayış və mühakimənin mahiyyətidir. İnkara bütün dillər üçün universali kimi baxmaq olar. “Qrammatik kateqoriya dedikdə, həmcins əşya və hadisələrin müəyyən qruplar üzrə toplanması haqqında anlayış nəzərdə tutulur. … Qrammatik mənalar və onların dildə ifadə vasitələrinin vəhdəti qrammatik kateqoriya adlanır”. İnkarlıq da belə kateqoriyalardan biridir. Təstiq/inkar kateqiyasının semantic potensialının təhlili zamanı “təstiq/inkar”,”pozitiv/neqativ” terminlərinin başa düşülməsində meydana çıxan bəzi anlaşılmazlıqları aradan qaldırmaq lazım gəlir

Açar sözlər: inkarlıq kateqoriyası, İngilis dili,ikiqat inkarlıq, mononeqativlik,dilçilik.

.M.Hüseynzadə göstərir ki,”sözün öz əsas mənasından başqa, onun nitqdə cümlə daxilində bir və ya bir neçə qrammatik mənası olur. Sözün qrammatik mənası leksik mənasından çox olur. …qrammatik məna nitqdə sözün anlaşılmasını dəqiqləşdirir. ...sözlərin bir-biri ilə əlaqəsini göstərir, ...danışan şəxsin haqqında danışdığı əşya və ya hadisəyə münasibətini bildirir.B.Xəlilova görə, “qrammatik məna sözün formal elemetlərinin, şəkilçilərinin, köməkçi sözlərin, köməkçi vasitələrin ifadə etdiyi mənadır. Qrammatik məna sözün əsas mənasına sonradan əlavə edilir”.

Türk dilləri sintetik quruluşlu olduğuna görə bu dillərdə inkarlığın özunəməxsus qrammatik göstəriciləri, eləcə də onların ayri-ayri nitq areallarında bir sira variantları formalaşmışdır.Türk dillərində feilin inkar şəkilçilərinə müxtəlif fonetik variantlarda rast gəlinsə də, praformanın – ma, -mə variantları olmasa qənaətinə gəlmək mümkündür. Bu dillərdə inkarlıq şəkilçiləri, başlıca olaraq, -ma, -mə, -m şəkilçilərindən və onların digər fonetik variantlarından ibarətdir. Türk dilində -ma, -me, -m; özbək dilində -ma; uyğur dilində -ma(-mə, -mi);qazax dilində -ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe; qırğız dilində: -ba(-be); çuvaş dilində: -ma (-me),-mas(-mes)və s.

M.Hüseynzadə göstərir ki,” Azərbaycan dilində “inkarlıq kateqoriyası xüsusi şəkli əlamətlərlə ifadə olunur. Bunun şəkli əlaməti –ma, -mə (m) şəkilçiləridir ki, bunlar felin quruluşundan asılı olmayaraq feil kökünə bütün sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərdən əvvəl əlavə olunurş yalnız feilin məna növ şəkilçiləri inkarlıq şəkilçilərindən əvvəl feil kökünə əlavə oluna bilir”.(**1.-səh:23-29**).Azərbaycan dilində 19 növ inkar vasitəsi mövcuddur:

1) -ma(-mə, -m) morfemi-dominant vasitə;

2) inkar ədatları-deyil, yox;

3) inkar əvəzliyi və zərfləri(leksik-qrammatik vasitələr): heç kim, heç kəs, heç biri/heç birisi, heç zaman/heç vaxt/ heç bir zaman, heç bir vaxt, heç cür/ heç cürə, heç vəchlə/ heç bir vəchlə, heç bir şey/heç yanda, heç yerdə, heç yandan, heç yerdən və s.;

4) koordonativ inkar bağlayıcısı:nə...nə, nə... nə də ki, nə və nə də ki;

5) privstiv frazeoloji vahidlər(leksik-qrammatik vasitələr);

6) ”yox” və “xeyr” sözləri; 7)”ömründə, dünyada,dünyasında,qətiyyən,əsla,”qəti”sözləri;8)”heç” sözü və bu sözün fəal assosiativ əlaqə sahəsi(heç) bir damcı da, bir gilə də, bir qırıq da və s.;9)eksplisit inkar komponentli frazeoloji vahidlər; responsible-irresponsible və s.**Adullayev”Alman kontesti”**əsərində qeyd edir ki,Unönşəkilçisi Hind-Avropa dillərinin çoxunda müxtəlif formalarda işlənir. Bu, məhsuldar önşəkilçi olub müxtəlif nitq hissələrindən yeni sözlər əmələ gətirir. İnkar vasitəsi daha çox sifət və zərflərdə artırılır.The only thing that makes me unhappy is that I’m making you unhappy –Məni sevindirməyən yeganə şey, mənim səni sevindirməməyimdir.”(**2-səh:16**)

Mis- ümumgerman mənşəli önşəkilçidir. Bu prefiks çox zaman fellərdən törəmə əsaslar yaradır. Əmələ gələn yeni sözlərdən bəziləri yanlışlıq, səhv, bəziləri isə inkarlıq ifadə edir. Məsələn, miscalculate- hesablamada səhv etmək; mistrust-inanmamaq. I have never begunnovel with more misgiving/ The barometer is useless^ it is as misleading as the newspaper forecast.**Dis**- latın mənşəli prefiksdir. Bu önşəkilçinin artırılması ilə düzələn sözlər keyfiyyətin, əlamətin və ya fəaliyyətin yoxluğunu bildirir. Məsələn: I do not want the reader to think I am making a mystery of whatever it was that happened to Larry during the war that so profoundly affected him, a mystery that I shall disclose at a convenient moment.Dildə inkarlıq leksik-qrammatik kateqoriyadır. İnkarlıq leksik, qrammatik, o cümlədən də sintaktik yolla ifadəsini tapır. Dil universalisi kimi inkar dilin müxtəlif səviyyələrində leksik, qrammatik və fonetik səviyyələrdə qeydə alınır. İnkarlığın leksik və qrammatik ifadə vasitələri arasında kəskin fərq yoxdur.To deny (etməmək, həll etməmək, qərara gəlməmək); He denied breaking into the shop (Murthy). To doubt (şübhə etmək): I doubt whether he was really ablo to do that (Christie).Bir sıra zərflər ingilis dilində inkar

mənasında işlənir. Məsələn, hardly –we could hardly understand him (Christie); scarcely-She scarcely seems to care, does she? (Murthy**)..A.Axundov və N.Məmmədov "Dilçiliyə giriş"**əsərində yazırlar ki,"Azərbaycan dilində də inkarı ifadə edən əsas leksik vasitələrdən biri "yox" sözüdür. Bu sözün hansı nitq hissəsinə aid edilməsi,, onun dəqiq semantikasının təyini çətindir. "Yox" sözü inkar hissəciyi funksiyasında çıxış edir. Cümlədə müxtlif mövqelərdə duraraq bu söz inkarı bildirir**."(3-s.123-129)** Bu zaman ya əvvəlki fikirlə razılaşmamaq, əvvəlki mülahizəni rədd etmək, nədənsə imtina etmək və s. baş verir. "Yox" sözünün ədatlarla birgə işlədilməsi zamanı inkar güclənir. İnkarın implisit ifadəsi məqsədilə Azərbaycan dilində "olmaz" forması da geniş istifadə olunur.

Danişiq dilinin sintaksisi üçün təstiq cümlələrinin inkar cümləsi funksiyasında işlədilməsi də baş verir.İngilis dilində inkar zərfləri, əvəzlikləri və ya inkar bağlayıcıları ilə düzəlir. "Not, no, nothing, nobody, no one, none, neither, neither...nor, never, nowhere@ ingilis dilində istifadə olunan belə inkar vasitələrindəndir.No inkar vasitəsi isimlərlə işləndikdə "not a/not any" mənalarını ifadə edir.

Bu zaman "no" və "not"eyni məqamlarda işlənə bilir. Fellerlə işlənmə zamanı "not" inkarına üstünlük verilir.He has no monet./ He doesn't have any money.İngilis dilində "not" çox zaman köməkçi feldən sonra gəlir. Zaman formasında iki fel olduqda "not" birinci feldən sonra işlənir.

Beləliklə, aydın olur ki, həm mononeqativ, həm də polineqativ quruluşlarda inkarlıq elementlərinin işlənməsi dilin qrammatikası və bu dildə formalaşmış, bitmiş və ya nisbi bitmiş inkarlıq məzmunun, fikirlərin ötürülməsi dilin kateqorial qrammatik vasitələrinin işlənmə və variativlik xüsusiyyətlərindən aslıdır.

Ədəbiyyat:

1.M. Hüseynzadə M. Müasir Azarbaycan dili. Baki Maarif, 1973.səh:23-29.
2.Абдуллаев С. Немецкий контекст. Баку xxl YNE.» Аффирмативный глаголы»Б.1981.стр:16.
3. Məmmədov N, Axundov A, Dilçiliyə giriş. Baku: Maarif, 1980.s.123-129.
.

Ф.Шахларова,
З.Маммадова

Лингвистический анализ категория отрицание
в разносистемных языках

Резюме

В статье рассматриваются общие вопросы категории отрицания В разносистемных языках на материале английского и азербайджанского языков. определяется корпус средств выражения указанных языках.

Лексические, морфологические и синтаксические средства отрицания азербайджанского английского языков изучаются и сравнительном аспекте исследование показывает, что при оформлении общеогритательных предложений в мононеrативной системе, возникает необходимость использования слов, относящийся конкретной лексико грамматической группе, в определенной пакт еской позиции.

Другими сип словами, отрицательным элементам полинеrтивной системы соответс- вуют определенные слова в ой системе. Как в мононегативной, так полинегативной струкурах передача высказываний зависит от особенностей вариативности и использования категориальных грамматических средств языка, их можно определить как сопутс- твующие отрицани

Ключевые слова: категория отрицания,Английский язык, двойное отрицание, мононегативность,языкознание.

F.Shakhlarova,
Z.Mammadova

Linguistics analysis of negation in languages belonging to different families

Summary

The article studies the category of negation in languages belonging to different language families, i.e. to the English and Azerbaijani languages The means of expression of negation in the mentioned languages is defined. Lexical, morphological and syntactical means of negation in the Azerbaijani and English languages are studied comparatively. Research shows that usage of certain words of lexical-semantics group in certain syntactic situation is necessary during formation of common negative sentence of mononegative system.

In other words, some complied words of mononegative system appropirate to negative elements of plynegative system. They are likely to be determined words accompaning negativeness. The tranmission of ideas both in mononegative and plynegative depends on usage of categorical grammatical means of

language and variability features.She had met innumerable people of all kinds and I think she summed them up shreüdly enough according to the standards of the small Virginian town where she was born and bred.

He'd have invented the most extravagant and incredible sins to confess to. Must you talk in that awful dry inhuman way?. Ne was indefstigable.

Key words: negation category, double negation,mono-negation,linguistics.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.09.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 15.01.2020
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Süleymanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TOFİQ QULİYEV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: t-guliyevs-52@mail.ru
Azerbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLİNDƏ SOMATİK İDİOMATİK BİRLƏŞMƏLƏRİN MİLLİ-MƏDƏNİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Milli-mədəni xüsusiyyətlər idiomatik birləşmələrin əsasən etimologiyası ilə müəyyənləşdiyi üçün müasir ingilis dilində onların yaranma mənbəyi çox müxtəlifdir. V.A.Kunina görə onları üç əsas qrupa bölmək olar: 1) sırf ingilis frazeoloji vahidlər (FV); 2) əcnəbi dillərdən alınma FV; 3) ingilis dilinin amerikan variantından alınma FV [2, s.47].

İdiomatik birləşmələrin (İB) əksəriyyəti sırf ingilis İB-dir, məhz bu İB milli xüsusiyyətləri daha çox əks etdirir, çünki onların həqiqi müəllifi sadə xalqdır. Bu xalq İB vasitəsilə ənənələrini, müxtəlif realiləri və adətlərini əks etdirir. İB-nin mənbəyi tarixi faktlar, İncil, Şekspirin əsərləri və bir çox digər ingilis yazıçılarının əsərləri, həmçinin uşaq şeirləri və nağıllardır.

Dil materiallarının aparılmış təhlininin nəticələri sırf ingilis somatik idiomatik birləşmələrinin (SİB) təsnifatını verməyə və onların milli-mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirən bir neçə qrupa bölməyə imkan verdi.

1. İngilis xalqının adət-ənənələrini əks etdirən somatik idiomatik birləşmələr (SİB):

"Long in the tooth" İB – qoca. Bu birləşmə bazarlıq zamanı atların dişlərini yoxlamaq adəti ilə bağlıdır. Atlarda uzun dişlər qocalıq əlaməti sayılırdı.

Açar sözlər: İngilis dili, somatik idiomatik birləşmələr, milli-mədəni xüsusiyyətlər, adət-ənənələr, inanclar

"Whom have you got in the mind for this committee?" – asked the squire abruptly. "My father", said Michael, "and we'd thought of Marquess of Shropshire". – ***"Very long in the tooth"****. "But very spry" – said Sir Lawrence.* – Komitə üçün siz kimi nəzərdə tutursunuz? – skvayr qəflətən soruşdu. Atamı, – Maykl dedi. – Markiz Şropşir haqqında da düşünürdük. **Çox qocadır.** Lakin çox cəlddir – ser Lorens dedi. (J.Galsworthy, "Swan Song". P.II, ch.6).

"Chip on one's shoulder" İB – digər insanların biri haqqında dəyərsiz və ya vecsiz insan kimi düşünülən zaman yaranan qəzəb hissi. – təkəbbürlük, dalaşqanlıq – Bu İB amerikan uşaqları arasında çiyində çubuq daşımaq və dalaşmaq arzusunda olan hamıya onu vurub salmaq kimi qəbul edilmiş adəti əks etdirir.

Böyük Britaniyada keçirilən cıdır yarışlarının rolu nəzərə alınsa, atlarla bağlı İB-nin yaranmasını başa düşmək olar. Məsələn, *"neck to neck"* – eyni vəziyyətdə olmaq, geri qalmamaq (hərfən: "boyun boyuna").

2. İnanclarla bağlı SİB:

İngilis xalqının inanclarını əks etdirən SİB-dən biri olan *"medical (middle) finger"* həmçinin *"ring finger"* adlanır. Adsız barmağın belə çoxsaylı adlarının olması onunla şərtlənir ki, qədim inanca görə bu barmaqdan onu ürəklə birləşdirən əsəb siniri keçir və buna görə bu barmaqla dərmanı əzən adam onun sağlamlıq üçün ziyan olub-olmamasını dərhal hiss edə bilir. Bu İB-nin nə Azərbaycan, nə də rus dilində analoqu var.

3. Ədəbiyyatla bağlı SİB:

a) Şekspirin əsərlərindən alınma SİB:

Bir çox somatizmlər ingilis dilinə Şekspirin əsərləri vasitəsilə keçib. Bilindiyi kimi, Şekspirin əsərləri ingilis mədəniyyətində daha geniş yayılmışdır və ümumiyyətlə, ingilis ədəbiyyatının rəmzi sayılır. İngilis dilini zənginləşdirən frazeologizmlərin sayına görə, V.Şekspirin əsərləri İncildən sonra ikinci yeri tutur. Şekspirin əsərlərindən alınma somatizmlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

to wear one's heart upon one's sleeve for daws to peck at (Othello) – hisslərini açıq biruzə vermək, açıqürəkli olmaq. Müasir ingilis dilində bu birləşmə, ümumiyyətlə, ixtisar olunmuş şəkildə işlənir: *to wear one's heart upon one's sleeve;*

the green eyed monster (Othello) – göygözlü bədheybət, qısqanclıq;

to one's heart's content (Merchant of Venice) – tam ürəyincə;

б) Somatizmlərin yaranmasının mənbəyi kimi digər ingilis yazıçılarının əsərləri də iştirak edir. Məsələn: *bite the hand that feeds you* – səni yedizdirən əli dişləmək (E. Burke, Thoughts and Details on Scarcity);

not for ears polite – yaxşı tərbiyə görmüş adamların qulağı üçün deyil (A.Pope, Essay on Man);

be under somebody's thumb – kiminsə əlində olmaq, arvadının təsiri altında olmaq (S. Richardson, The History of Sir Charles Grefindson);

catch (take) somebody red-handed – kimisə cinayət üstündə tutmaq (W. Scott, Ivanhoe). Bu ifadə eyni məna ilə XVI əsrdən şotland hüquq terminologiyasında işlənirdi. Müasir ingilis dilində daha çox *"to catch somebody red-handed"* ifadəsi işlənir.

4. İncil ilə bağlı SİB:

an eye for an eye, a tooth for a tooth – gözə göz, dişə diş;

a man after his own heart – ürəyincə olan adam;

in the twinkling of an eye – bir göz qırpımında;

out of the mouths of baby – çağanın dili ilə;

the skin of my teeth – çətinliklə yol açmaq;

keeping your head – ayıq başla mühakimə etmək;
feet of clay – hərfən: gilli ayaqlar, zəif;
face like flint – donuq sifət;
ash my hands of it – məsuliyyətdən qaçmaq. [3]

5. Tarixi faktları əks etdirən SİB:

"Raw head and bloody bones" İB – iki çarpaz sümüklə kəllənin təsviri 2) müqəvva, nəsə qorxulu bir şey (xüsusilə, uşaqlar üçün). – Bu ifadə dənizlə bağlıdır. Orta əsrlərdə dəniz quldurları gəmilərə basqın edirdilər. Onların gəmilərinin bayrağında şər rəmzi daşıyan iki çarpazlanmış sümüklə kəllə təsvir olunurdu.

"Dead hand" İB (hüquq. "ölü əl"), hüquqi şəxsin daşınmaz əmlaka sahib olması (kiminsə adına keçirilməsi mümkünsüz); etim. Latın *in manu mortua.*

"The heart of Mid Lothian" İB – Qəddarlığı ilə məşhur olan Edinburq həbsxanası (1817-ci ildə sökülən zindanın adı). *He looks as if he were just about to honour with his residence the* ***Heart of Mid Lothian.*** *"You are mistaken - he is just delivered from it".* O, elə görünürdü ki, sanki öz gəlişi ilə **Edinburq həbsxanasına** şərəf verməyə hazırlaşır. – Siz səhv edirsiniz; onu oradan təzəcə buraxıblar. (W. Scott, "The Heart of Mid Lothian"ch.I).

"Be thumbs down" İB – əleyhinə olmaq, qadağan etmək;

"be thumbs up" – lehinə olmaq, rəğbətləndirmək, icazə vermək. Bu İB tarixlə bağlıdır. Qədim Romada imperatorun və ya tamaşaçıların əllərinin hərəkəti məğlub olmuş qladiatorun taleyini həll edirdi; aşağı endirilmiş baş barmaq ölüm, yuxarı qaldırılmış baş barmaq həyat demək idi.

6. Dini qayda-qanunları əks etdirən SİB:

"Pope's eye" İB – qoyun budunun yağlı tikəsi. Bu İB ən yaxşı torpaqların, malların və s. katolik kilsəsinin başçısı Papaya vermək adəti ilə bağlıdır. Buradan da *"pope's head"* – tavanı təmizləmək üçün süpürgə (rişxənd.) və "pope's nose" – (qızardılmış) quşun budu İB yaranmışdır.

7. Ölçü bidirən SİB:

"Up to the eye" İB-nin ingilis dilində iki mənası var:

1) *up to the eye in debt* – boğazacan borc içində olmaq.

A neighbour's estate, mortgaged ***up to the eyes****, was sold under the hammer.* **Boğazacan borcun içində** olan qonşunun malikənəsi hərracda satıldı. (Ch. Reade, "Born to Good Luck").

2) *up to the eye in work* – işin içində batmaq, çox işi olmaq.

Mr. Blake was ***up to his eyes*** *in the business of the House of Commons.* Cənab Bleykin İcmalar Palatasında **çox işi var idi**. (Collins, "The Moonstone", the first period, ch. XXIII).

Bilindiyi kimi, bütün dillərdə *"head"* komponentli bir çox İB "təfəkkür", *"eyes"* – "görmə" və ya "qavrama", *"foot"* – "gəzinti, özünü ələ alma", *"hand"* –

*"*malik olma" bildirir. Lakin bu dillərin hamısında bəzi məna dəyişiklikləri müşahidə olunur.

İngilis dilində "eyes" nəinki qavrama və görmə ifadə edir, həmçinin "təfəkkür" semantik qrupuna da aid ola bilir. Məsələn, *"four **eyes** see more than two"* – ağıl ağıldan üstündür. Bu nümunədən göründüyü kimi, İB-nin dıgər dildə uyğunluğu olmaya bilər və Azərbaycan dilində somatizmsız işlənə bilər. Digər bir nümunə:

"Wet the other eye" İB – yenə içmək.

*Moisten your day, **wet the other eye**, drink, man.* Hə, **boğazınızı yaşlayın**, bir qurtum da için. (Ch. Dickens "The Old Curiosity Shop"). Bu İB-də ingilis *"eye"* sözü "boğaz" leksemi ilə əvəz olunur. Növbəti nümunələri nəzərdən keçirək:

"Fly in the face" İB – iddialı olmaq, açıq-açığına məhəl qoymamaq. Məsələn: *"But I should have you know, Miss Edwards" resumed the governess in a tone of increased severity, "that you shall not be permitted **to fly in the face** of your superiors in this exceedingly gross manner".* Lakin, xanım Edvardz, bilin! – direktor öz nitqinə davam etdi, – heç kim sizə sizdən üstün olan adamları öz ləyaqətsiz davranışınızla təhqir etməyə icazə verməz. (Ch. Dickens, "The Old Curiosity Shop." Ch. XXXI*).* Bu İB-nin Azərbayvan dilində ekvivalenti yoxdur.

"At somebody's hand" İB – kiminsə tərəfindən. Bu İB-nin birbaşa analoqu yoxdur və *hand* sözü Azərbaycan dilinə tərəf kimi tərcümə olunur.

*Jane, if aid is wanted, seek it **at my hands**; I promise you that*. Ceyn, əgər kömək lazımdırsa, **mən tərəfdən** bunu əldə edə bilərsiniz; mən sizə söz verirəm. (Ch. Bronte "Jane Eyre", ch. XIX). *But I am no beggar; I look for no favours **at your hands** … .* Lakin mən dilənçi deyiləm, **sizin tərəfinizdən** mən heç bir yaxşılıq gözləmirəm (Stevenson. "Kidnapped", ch. III);

Be out of smb's hands – kimdənsə asılı olmamaq.

*I tried to prevent your being dragged in so scandalously, but the situation **was out of the hands**.* Mən çalışdım sizin bu utanc gətirən işə qarışdırılmağınızın qarşısını alım, lakin bu situasiya **kimdənsə asılı deyildi.** (J.Aldridge, The Diplomat).

Aşağıdakı İB-də leksem-somatizmlərin əvəzlənməsini müşahidə etmək olar:

*Before smb's **face*** – **burnunun** altında olmaq;

*in smb's **fingers*** – kiminsə **əlində**;

*wipe smb's **eyes*** – **burnunu** ovmaq.

İngilis SİB-in Azərbaycan dilində somatizmsiz işlənməsi:

a green hand – səriştəsiz, təcrübəsiz;

an old hand – bir işdə səriştəsi olan, təcrübəli.

Ədəbiyyat

1. Kirkpatrick E.M., Schwarz C.M. Chamber Idioms. Edinburgh: Chambers, 1982, 432 p.

2. Кунин А. В. Фразеология современного английского языка. М.: Международные отношения, 1972 г. – 289 с.
3. Longman Dictionary of English Idioms. London. 1980, 387 p.
4. Шитова Л.Ф., Брускина Т.Л. English Idioms and Phrasal Verbs. Англо-русский словарь идиом и фразовых глаголов. - 2-е издание, исправленное. - СПб.: антология, 2004. - 256 с.
5. https://www.pinterest.com/english-and-american-idioms-meaning-and-origins/

İstifadə edilmiş bədii ədəbiyyat siyahısı

6. Galsworthy J. Swan Song. P.II, ch.6.
7. Burke E. Thoughts and Details on Scarcity. Ch.III.
8. Pope A. Essay on Man. Ch.I
9. Richardson S. The History of Sir Charles Grefindson. Ch.IV.
10. Scott W. Ivanhoe. Ch.II.
11. Scott W. The Heart of Mid Lothian. Ch.I.
12. Reade Ch. Born to Good Luck. Ch.V. Progress Publishers. 1970.
13. Collins W. The Moonstone. The first period. Ch. XXIII. Progress Publishers. Moscow. 1965.
14. Dickens Ch. The Old Curiosity Shop. Ch. LXII. Foreign Languages Publishing House. Moscow. 1956.
15. Bronte Ch. Jane Eyre. Ch.XIX.
16. Stevenson R. Kidnapped. Ch.III. Foreign Languages Publishing House. Moscow. 1954.
17. Aldridge J. The Diplomat. Ch. 49. Foreign Languages Publishing House. Moscow. 1955.

T.Quliyev

National-Cultural Peculiarities of Somatic Idiomatic Constructions in English

Summary

The article deals with the national-cultural peculiarities of somatic idiomatic constructions (SIC) in English. As national-cultural peculiarities are mainly defined by etymology of idiomatic constructions, from this point of view sources of origin of idiomatic constructions in the modern English language are various. Most idiomatic constructions of the English language are originally English, and just these idiomatic constructions most of all reflect national peculiarities of idiomatic constructions, as their real author are common people, who by means of idiomatic constructions reflected traditions, different realities and customs of the English people. The sources of the given idiomatic constructions are historical facts, Shakespeare's works, and

works of many other writers, childish verses, and fairy tales. The results of the carried out analysis of the linguistic materials allowed classifying original English SIC and dividing them into several groups, reflecting their national-cultural peculiarities.

1. SIC reflecting traditions and customs of the English people:

IC “long in the tooth” - old. This IC has the link with the custom to check the teeth of the horse while buying it. A long tooth of a horse was considered of its being old. 2. SIC connected with superstitions: One of the SIC of the English language reflecting superstitions of the people is IC “medical (middle) finger”, which is also called “ring finger“. 3. SIC of literary origin: a) SIC borrowed from Shakespeare’s works. For example: the green eyed monster (Othello) - envy; б) the source of forming SIC can be other works of English writers. For example: bite the hand that feeds you (E.Burke, Thoughts and Details on Scarcity); 4. SIC connected with Bible: an eye for an eye, a tooth for a tooth; 5. SIC reflecting historical facts: IC “raw head and bloody bones” – an image of a skull with two crossed bones, 2) пугало. 6. SIC reflecting religious law and rules: IC “pope's eye” – a fatty part of mutton. 7. SIC meaning a unit of measure: IC "up to the eye" has got two meanings in English: 1) up to the eye in debt – to owe a lot. 2) up to the eye in work – to be too busy.

Key words: the English language, somatic idiomatic constructions, national cultural peculiarities, customs, traditions, superstitions

Т.Гулиев

Национально-культурная специфика соматических идиоматических сочетаний в английском языке

Резюме

В статье рассматривается национально-культурная специфика соматических идиоматических сочетаний (СИС) в английском языке. Так как национальная культурная специфика во многом определяется этимологией идиоматических сочетаний (ИС), то с этой точкой зрения источники происхождения ИС в современном английском языке очень разнообразны. Большинство ИС английского языка являются исконно английскими, и именно эти ИС наиболее отражают национальную специфику ИС, так как их истинным автором является простой народ, который посредством ИС отражал традиции, различные реалии и обычаи английского народа. Источником данных ИС выступают исторические факты, шекспеpизмы, библеизмы, а также произведения многих других писателей, детские стихотворения и сказки. Результаты проведённого анализа языкового материала позволили провести классификацию исконно английских СИС и подразделить их на несколько групп, отражающих их национально-культурную специфику.

1. СИС, отражающие традиции и обычаи английского народа: ИС “long in the tooth” - старый, песок сыплется. Это ИС связано с обычаем проверять зубы у лошади при покупке, длинные зубы у лошади считались признаком старости. 2. СИС, связанные с поверьями: Одним из СИС английского языка отражающим поверье народа является ИВ “medical (middle) finger”, который также называется “ring finger“. 3. СИС литературного происхождения: а) СИС, заимствованные из произведений Шекспира. the green eyed monster (Othello) - чудовище с зелёными глазами, ревность; б) Источником образования соматизмов также выступают и другие произведения английских писателей. Например: bite the hand that feeds you - укусить руку, которая кормит тебя (E. Burke, Thoughts and Details on Scarcity); 4. СИС библейского происхождения: an eye for an eye, a tooth for a tooth - око за око, зуб за зуб. 5. СИС, отражающие исторические факты: ИС “raw head and bloody bones” - изображение черепа с двумя скрещёнными костями.

6. СИС, отражающие религиозные правила и законы: ИС “pope's eye” - жирная часть бараньей ноги. 7. СИС, отражающие меры измерения: ИС "up to the eye" имеет в английском языке два значения: 1) up to the eye in debt - по уши в долгу; 2) up to the eye in work - по горло в работе.

Ключевые слова: Английский язык, соматические идиоматические сочетания, национально-культурная специфика, обычаи, традиции, поверья

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.20.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.01.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Məsməxanım Qazıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNAL SƏFƏRLİ
ADİU(UNEC), Azərbaycan dili kafedrası, dosent
Ünvan: AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küç.6
banus78@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİ MÜASİR DÖVRÜN TƏLƏBLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Xülasə

Dialektologiya dilçiliyin bir sahəsi olub dialekt və şivələri öyrənir. Dilçilikdə dilin dialekt üzvlənməsi "ləhcə", "şivə qrupu" və "şivə" terminləri ilə adlandırılır.

Dialekt sözlər məhdud dairədə (ərazidə) işlədilən sözlər məcmusu nəzərdə tutulur. Dialektologiyanın əsas anlayışları və terminlər bunlardır: şivə, şivələr qrupu, ləhcə, dialekt, keçid şivə, qarışıq şivə və izoqloss.

Şivə isə dilin dialekt bölünməsinin ən kiçik vahididir. O, bir və ya bir neçə yaşayış məntəqəsi sakinlərinin nitqində yaranır. Əsas dil xüsusiyyətlərinə malik olan şivələr də birləşib qrup əmələ gətirir. Bir neçə şivə isə birləşərək ləhcəni yaradır. Ləhcə dilin dialekt bölünməsinin ən böyük vahididir. İzoqloss coğrafi xəritədə bu və ya digər dil hadisəsinin yayılma sərhədini göstərən xətti bildirir. Göründüyü kimi, dialekt daha geniş ərazini, şivə isə dialekt daxilində daha məhdud bölgəni əhatə edir.

Müasir Azərbaycan dilində də dialektlər və şivələr qalmaqdadır. Bununla belə, hər bir ədəbi dil zaman keçdikcə dəyişikliyə uğradığı üçün dialektlərə də bu baxımdan təsir göstərir. Məqalədə dialekt və şivələrin müasir tələblərə uyğun dəyişmə prosesi öyrənilir.

Qarabağın işğalından sonra köçkünlərin, Qərbi Azərbaycandan didərgin düşən qaçqınların başqa bölgələrdə məskunlaşması İrəvan və Qarabağ subdialektlərin digər dialektlərlə qarışmasına səbəb olmuşdur. Bu dialektlərin araşdırılması, qorunub-saxlanması da vacib amillərdəndir

Yazılı dildə - ədəbiyyatda öz əksini tapan dialektlər dialektizm adlanır. Dialektizmlər də müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə istifadə edilir.

Azərbaycan dialektologiyası müasir tələblər kontekstində tədqiqatlara cəlb olunmaqdadır. Məqalədə yeni araşdırmalara da nəzər salınmışdır.

Açar sözlər: dialektologiya, dialekt, dialektizm, şivə, ədəbi dil, dilçilik.

Dilin lüğət tərkibinin qeyri-fəal hissəsini təşkil edən, müəyyən ərazidə işlənən və başa düşülən sözlər dialektlər adlanır. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm yerlərdən də birini dialekt leksikası tutur. "Dialektlər ədəbi dilin maddi əsasıdır, onun qida mənbəyidir, dil sistemi həlqəsindən kənarda deyildir" (15,187). "Şivə isə dilin dialekt bölünməsində ən kiçik vahiddir" (24,4)

Müasir Azərbaycan dilində dialektlərin əmələ gəlmə yollarından danışarkən onları iki yerə ayırırlar:

1. Eyni mənşəli tayfa dillərinin vahid xalq dilinin yaranma prosesində müstəqilliyini itirərək şivələrə çevrilməsi;

2. Vahid xalq dilinin müxtəlif dil xarici amillərin təsiri ilə öz müstəqilliyini itirməklə şivələrə çevrilməsi.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin müasir dövrün tələbləri kontekstində araşdırarkən müxtəlif istiqamətlərdə və prizmlardan nəzər yetirəcəyik.

Dialekt dil fərqliliyi olub, özünü müəyyən bir bölgədə yaşayan insanların ünsiyyəti zamanı göstərir. Dialekt özünəməxsus lüğəti ilə fərqlənən bütöv nitq ünsiyyətinə malik bir sistemdir. Ənənəvi olaraq, dialekt dedikdə, adətən, kənd ərazi dialektləri nəzərdə tutulsa da, son zamanlar şəhər dialektlərinin tədqiqi də maraq doğurur.

Müasir dialektologiyada dialektlər tədqiq edilərkən onların sərhədlərinin müəyyənləşməsi də ön planda dayanır. "Dilin dialektləri izoqloss topaları əsasında müəyyən edilir" (12, 9) İzoqloss çox zaman "eyni dil xüsusiyyətləri" mənasında işlədilir. İzoqlosların doğru təyin edilməsi, dialektizmlərin sərhədlərinin müəyyən edilməsi də çətin prosesdir.

Dialekt sözlər ədəbi dil normalarına uyğun gəlmir. Bu sözlər konkret bir bölgədə yaşayan insanların dilində kök salmış leksik vahidlər olub, V.V.Vinoqradovun əsərlərində ədəbi dillə əlaqələndirilmişdir.

"Bizdə hələ şivə sözləri ilə ədəbi dil sözlərinin sərhədi az öyrənilmişdir. Ümumxalq, canlı danışıq dili sözlərinin ədəbi dilə keçməsi yolları hələlik müəyyənləşdirilməmişdir" (25,214).

Müasir Azərbaycan dilçiliyində dialektlərin öyrənilməsi qarşıya qoyulan məqsədlərdəndir. Ümumiyyətlə, aparılan dialektoloji tədqiqatlara nəzər yetirdikdə aydın olur ki, Azərbaycan dialekt və şivələri uzun müddət üç istiqamətdə öyrənilmişdir.

1. Azərbaycan dialekt və şivələrin monoqrafik tədqiqi;
2. Dialekt və şivələrin coğrafiyası əsasında öyrənilməsi;
3. Dialekt və şivələrin lüğətinin tərtib edilməsi.

Azərbaycan dialektlərinin öyrənilməsi XX əsrin 20-30-cu illərinə aiddir. Dilçi alim N.Aşmarinin "Nuxa şəhəri türk şivələrinin ümumi icmalı" (1926) əsəri dialektoloji tədqiqatlarda ilk monoqrafiya hesab edilir. Alimin təlimatları ilə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən 60 minə yaxın dialekt toplanılır. "Toplanan materiallar əsasında "Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti" adlı əsərin birinci cildi (A hərfi) və ikinci cildi (B hərfi) 1930-cu ildə nəşr olundu. XX əsrin 30-cu illərində ilk elmi dialektoloji tədqiqat aparan İdris Zaman oğlu Həsənovun fəaliyyəti də diqqəti cəlb edir (9, 5). Lakin repressiya qurbanı olan İdris Həsənova bu işi sona qədər yetirmək nəsib olmur.

1952-ci ildə A.Vəliyevin müdafiə etdiyi "Abşeron yarımadasının qərb rayonları şivələri" adlı namizədlik dissertasiyası da bu sahədə olan tədqiqlərdəndir. 1956-cı ildə çapdan çıxmış, M.Şirəliyev, K.Ramazanov, R.Rüstəmov tərəfindən tərtib edilmiş "Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə aid proqram" digər təd-

qiqatçılar üçün bələdçi rolunu oynamışdır. Bu vəsaitə qədər müəlliflərin bu sahədə ayrı-ayrılıqda tədqiqat işləri – M.Şirəliyevin "Bakı dialekti" (1949,1957), "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları" (1962, 1968), R.Rüstəmovun "Azərbaycan dialektologiyası proqramı" (1953), "Quba dialekti" (1961), "Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil" (1965) və başqa əsərlər mövcuddur. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1945-ci ildə təşkil olunması ilə dialektologiyanın da inkişafına geniş vüsət verdi.

Müstəqillikdən sonra dialektologiyaya da xüsusi önəm verilmişdir. 1990-cı illər dialektologiyaya yeni nəfəs gəlmişdir. «Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası» dünyanın görkəmli dilçi alimlərinin də diqqətini çəkmişdir. "Atlas haqqında ABŞ-da, Almaniyada, Türkiyədə, Fransada, Macarıstanda, Finlandiyada, Bolqarıstanda və başqa ölkələrdə müsbət rəylər çap edilmiş, yüksək dəyərləndirilmişdir. Atlasla paralel şəkildə 12 mindən artıq sözü əhatə edən ikicildlik «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»i də tərtibi edilmişdir. Həmin lüğətin I cildi (A-L) 1999, II cildi isə (M-Z) 2003-cü ildə Türkiyənin Dil Qurumu xətti ilə Ankara şəhərində nəşr edilmişdir" (27).

Son dövrlər bu sahədə də irəliləyişlər özünü göstərir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsində və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair" 9 aprel 2013-cü il tarixli Dövlət Proqramının 6.3.5-ci bəndində yer alan Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin müasir dövrün tələblərinə uyğun öyrənilməsi də zəruri şərtlərdəndir.

Dialektologiyanın son tədqiqlərində yeni baxış öz sözünü deməklə yanaşı, müasir tələblərə də cavab verir. Elbrus Əzizovun "Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası", Gülxanım Vəliyevanın "Azərbaycan dialektologiyası", müxtəlif bölgələrin dialektlərinə həsr olunan monoqrafiyalar - Əbülfəz Quliyev, Nuray Əliyevanın müştərək tədqiqi "Naxçıvan dialekt və şivələri", Məhərrəm Məmmədlinin "Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti" (2008), "Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları" (2003), "Azərbaycan dialektologiyası" və bu kimi əsərlər müasir tələblərə cavab verir.

Dilçiliyin yeni sahəsi olan tarixi dialektologiyanın formalaşması və inkişafı isə dialektlərin müasir tələblər kontekstində araşdırılmasını zəruri edir. 1976-cı ildən Tarixi dialektologiyanın yaradılması yolunda addımlar atılmışdır. İlk addım isə Tofiq Hacıyev ilə Elbrus Əzizovun Alma-Ata şəhərində Ümumittifaq türkologiya konfransındakı "Azərbaycan dili tarixi dialektologiyasının tarixi-linqvistik əsasları" adlı müştərək məruzəsi olmuşdur. "Dil tarixi və dialektologiyanın ümumi məsələləri üzrə keçirilmiş bir sıra müşavirələrdə T.Hacıyev, V.Aslanov, M.İslamov, S.Əlizadə, İ.Vəliyev, B.Sadıqov və başqalarının məruzələri Azərbaycan dili tarixi dialektologiyasının ümumi və xüsusi məsələlərinin həlli baxımından çox əhəmiyyətlidir" (11, 12).

İkinci istiqamət dialekt və şivələrin coğrafiyası əsasında öyrənilmə məsələsidir. Müasir dövrdə bu istiqamətdə müəyyən problemlər ortaya çıxa bilər. İşğal olunan, habelə itirdiyimiz qədim Azərbaycan torpaqlarında yaşamış əhalinin də əsrlərlə formalaşdırdığı dialektləri də tədqiq etmək bir sıra çətinliklər yaradır. Qarabağın işğalından sonra köçkünlərin, Qərbi Azərbaycandan didərgin düşən qaçqınların başqa bölgələrdə məskunlaşması İrəvan və Qarabağ subdialektlərin digər dialektlərlə qarış-

masına səbəb olmuşdur. Bu dialektlərin araşdırılması, qorunub-saxlanması da vacib amillərdəndir. Bunun üçün qaçqın və köçkünlərin məskunlaşdıqları ərazilərə gedib yaşlılarla ünsiyyət qurmaq, dialekt sözləri toplamaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, dialektlər ilə folklor nümunələrinin toplanması paralel şəkildə aparılmalıdır. Son zamanlar bu amil unudulur. Belə ki, folklor ekspedisiyalarında mütləq dialektoloqun da iştirakı vacibdir. Folklorşünas özünə maraqlı gələn nümunələri toplayan zaman dialektoloq da dialektləri qələmə almalı, onun işlənmə dairəsini müəyyənləşdirməlidir. Son zamanlar folklor nümunələrinin toplanma və tərtibində bəzən dialekt və şivə xüsusiyyətləri unudulur, bəzən səhv salınır. Bu səbəbdən də toplayıcı dialekt və şivə xüsusiyyətlərinə bələd olmalı, digər halda isə dialektoloqlardan kömək istəməlidir. Dialektoloji müşahidə zamanı yerli əhalinin danışığındakı səslər və onların variantları, sözlərdəki qoşa sait və samitlərin tələffüz şəkli, yerdəyişməsi və digər fonetik hadisələr müəyyənləşməli, morfoloji xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

İşğal altında olan ərazilərdən qaçqın və köçkün düşən əhali zaman-zaman məskunlaşdıqları yerlərin də dialektlərini mənimsəməyə başlayır. Bəzən söyləyici işlətdiyi sözün mənasını tam şəkildə bilmir, cümlə kontekstinə uyğun işlətmir. Söyləyici bəzən hansı bölgənin dialektindən istifadə etdiyinin fərqində belə olmur. Bu hallar isə dialektoloq üçün çətinlik yaradır. Ona görə də toplama materiallarını tərtib edən dialektoloqlar bölgə xüsusiyyətlərinə tam bələd olmalı, dialektləri qruplaşdırarkən bu amilləri unutmamalıdır.

Qərb ləhcəsinə daxil olan Qarabağ dialekti və onun toplanması vacib, eyni zamanda aktual məsələlərdəndir. Bu dialektin ilk tədqiqi olaraq C.Hacıbəylinin "Qarabağ dialekti və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)" əsəridir. Əsər türkoloq A.N.Samoyloviçin məsləhəti ilə yazılmış və 1933-cü ildə Fransada çap olunmuşdur. Kitab B.Ağayevin tərcüməsi ilə Bakıda nəşr edilmişdir. Bundan başqa, həmin illərdə "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalında S.Talıbxanbəylinin silsilə məqalələrində Qarabağ və İstanbul şivələri qarşılaşdırılmışdır. İ.Məmmədovun "Azərbaycan dilinin Qaryagin (Füzuli) rayonu şivələri", İ.Quliyevin "Azərbaycan dilinin Ağcabədi rayonu şivələri" mövzusunda tədqiqat işləri təqdirəlayiqdir.

2017-ci ildə Sevinc Qəmbərovanın "Azərbaycan dilinin Qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrinin leksikasinin müqayisəli-linqvistik təhlili" mövzusunda dissertasiyası müdafiə olunmuşdur. Tədqiqat işində Qarabağ dialektinin şivələri də təhlil edilmişdir.

2018-ci ildə Azərbaycanda tələbələrin hazırladıqları ilk elmi tədqiqat işi kimi "Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrinin lüğət tərkibi" adlanan kitabın ilk nüsxəsi nəşr olunmuşdur. "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın dəstək verdiyi bu iş bir çox tədqiqatçılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir: "AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dilinin dialektologiyası şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Kifayət İmamquliyeva kitaba yazdığı ön sözdə

tələbələrin bu nailiyyətini dilçiliyin, dialektologiya sahəsinin inkişafına verilmiş böyük töhfə adlandırıb. Kitabın elmi redaktoru, MDU-nun Humanitar fənlər kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Namaz Manafov "Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrinin lüğət tərkibi" toplusunda 3711 söz üzərində araşdırma aparıldığını deyib:

"O sözlər Ağdam, Cəbrayıl, Zəngilan, Şuşa, Ağcabədi, Füzuli, Zəngilan, Kəlbəcər və qismən Tərtər rayonları ərazisində mövcud olan şivə və dialektləri özündə birləşdirir. Əsərdə sözlərin qrammatik quruluşu, transkripsiyası və məzmunu elmi əsasını tapıb" (27)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 9 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın 6.3.5. bəndinin (Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq öyrənilməsinin təmin edilməsi) həyata keçirilməsi məqsədilə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu "Azərbaycan dilinin Qarabağ dialektoloji atlası" hazırlanır (26).

Azərbaycan dialekt və şivələrindən danışarkən Qərbi Azərbaycan ərazisini unutmaq olmaz. İndi Ermənistan adlanan qədim Azərbaycan torpaqlarında yaşayan əhalinin öz şivələri olmuşdur. İrəvan şivəsi bəzən subdialekt kimi götürülür və Cənub ləhcəsinin içərisində tədqiq edilir. Bu ərazidəki çivələrin öyrənilməsi XIX əsrin 60-cı illərinə aiddir.

"Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Karvansaray, Basarkeçər, Böyük Qarakilsə, Dağ Borçalısı (Calaloğlu, Kalinino), Barana, Ağbaba, Quqark rayonunun Azərbaycan şivələri qərb ləhcələrinin, Dərələyəz, İrəvan, Zəngibasar, Qarakilsə (Sisyan), Meğri, Qafan rayonunun Azərbaycan şivələri isə cənub qrupu ləhcələrinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir" (6).

Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikasının zənginliyi vaxtilə bu ərazidə yaşayan Azərbaycan xalqının qədimliyindən və indiki Ermənistanın əzəli torpaqlarımız olduğundan xəbər verir. Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor İbrahim Bayramovun 2011-ci ildə çap etdirdiyi "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" (Bakı: "Elm və təhsil") dəyərli əsərlərdəndir.

Sevindirici haldır ki, müəyyən zaman çərçivəsində digər bir xalqla qaynayıb-qarışan, 1988-ci ildən torpaqlarından didərgin düşən Qərbi azərbaycanlılar öz şivələrini qoruyub-saxlamış, nəsildən-nəslə ötürə bilmişdir.

Gürcüstan ərazisində yerləşən əzəli torpaqlarımızdakı azərbaycanlılar da öz ləhcələrini unutmur, qoruyub digər nəslə ötürür. Gürcüstan ərazisində yerləşən qədim Azərbaycan torpaqlarında dialekt və şivələrin toplanıb nəşr edilməsində boşluqlar vardır. Bununla belə, internet səhifələrdə bu ərazilərdə olan dialektlər öz əksini tapmışdır. Məsələn, Darvaz kəndinin "darvaz.com" adlı saytında "Darvaz dialektoloji lüğət"i yer almışdır. Rusiya Federasiyasının tərkibində olan Dərbənd və Tabasaran rayonlarında yaşayan azərbaycanlılarında da özlərinəməxsus dialektləri mövcuddur.

"1976-1980-ci illərdə akademiyamızın Dilçilik İnstitutunun direktoru akademik Məmmədağa Şirəliyevin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə dialektologiya şöbəsinin əməkdaşları - B.Tağıyev (1976-1978), S.Behbudov, Ə.Ağayev, Z.Xasiyev (1976-1980), N.Məmmədov (1976-1979), F.Xalıqov (1980), şöbənin müdiri professor Musa İslamovun rəhbərliyi ilə 7 dəfə həmin kəndlərdə dialektoloji ekspedisiyalarda olmuş, toplanan zəngin material əsasında "Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti" adlı tarixi əsər yazmışdılar" (20)."Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti", "Azərbaycan dilinin Meğri şivəsi" və "İraq-türkman ləhcəsi" əsərlərinin ərsəyə gəlməsində Milli Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunun direktoru, akademik Ağamusa Axundovun və Dialektologiya şöbəsinin müdiri professor Qəzənfər Kazımovun rolu böyük olmuşdur. Qəzənfər Paşayevin AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun "Dialektologiya" şöbəsinin əməkdaşları ilə birgə yazdığı və maddi köməyi ilə çap etdirdiyi fundamental "İraq-türkman ləhcəsi" (Bakı, "Elm", 2004, 422 s.) adlı əsərə professor Q.Kazımov sanballı giriş məqaləsi yazmışdır.Qeyd edək ki, Dərbənd dialektinə dair materiallar Dərbənd rayonunun 21, Tabasaran rayonunun 7 sırf azərbaycanlılar yaşayan kəndindən toplanmışdır. "Musa İslamov, Bəbir Tağıyev, Seyfi Behbudov, Əlimuxtar Ağayev, Zirəddin Xasıyev tərəfindən dialektologiya elminin son nailiyyətləri əsasında yazılmışdır. İlk dəfə olaraq monoqrafik tədqiqə cəlb olunan Dərbənd dialekti üzərində iş "Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə aid proqram"a uyğun olaraq aparılmışdır. Əsəri yazarkən alimlərimiz təsviri, müqayisəli və tarixi-müqayisəli metoddan istifadə etmişlər"(20).

Bu dialektlərdən danışarkən M.Şirəliyevin rolunu nəzərdən qaçırmaq olmaz. Azərbaycan dili dialektlərinin öyrənilməsində, xüsusilə Kərkük və Dərbənd dialektlərinin, eləcə də indi Gürcüstana daxil olan Borçalı mahalının şivələrinə dair materialların toplanması və tədqiqində böyük rolu vardır. Hər iki dialektin və Borçalı şivələrinin (Borçalıda şivə materialları toplayan ekspedisiyaya şəxsən o özü rəhbərlik edirdi) öyrənilməsinin təşəbbüskarı məhz akademik M.Şirəliyev olmuşdur.

Dialekt və şivələrin lüğətinin tərtib edilməsi də önəmli məsələlərdəndir. Müasir dialektologiyada bu məsələlərə diqqət yetirilir.

Azərbaycan dili dialekt və şivələri XIX əsrin 20-ci illərindən toplanmağa başlanmışdır. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin nəzdində yazıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin rəhbərliyi ilə 30 cildlik söz toplansa da, yalnız iki cildi çap oluna bilmişdir. Böyük Vətən müharibəsində ictimai-siyasi mühitdə yaranan durğunluq bütün sahələrə öz təsirini göstərmişdir. 50-ci illərdən başlayaraq şivələrin öyrənilməsi prosesi yenidən güclənmişdir. 6300 sözdən ibarət "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti" 1964-cü ildə çapdandan çıxmışdır. 1975-ci ildə 20 minə yaxın dialekt və şivənin toplandığı əsər isə uzun müddət çap olunmamışdır. Dilçilik İnstitutunun direktoru Ağamusa Axundov 1991-ci ildə lüğətin çapı üçün Türk Dil Qurumuna müraciət etmişdir. Lakin iki cildlik olan bu lüğət 1999 (I c.) və 2003-cü illərdə çap edilmişdir. Lüğət Behbudov S. tərəfindən yenidən işlənmiş, müxtəlif dialektoloqlar tərəfindən 2500 söz əlavə edilərək 2007-ci ildə çap edilmişdir.

Müasir dialektologiyada dialektizmlərin də tədqiqini unutmaq olmaz. "Ədəbi dil lüğətinin dialektlər hesabına inkişafında və zənginləşməsində, əsas etibarilə bu və ya digər dialektin əhatə etdiyi məhəldən yetişmiş şair və yazıçılar böyük rol oynamışlar" (8,9). Bədii əsərin dilində dialektlərə məxsus olub, ədəbi dildəki sözlərdən fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən leksik vahidlərə *dialektizm* deyilir. Dialektizmlər üçün əsas şərt daha geniş arealda yayılmasıdır. Bu da həmin sözün çoxluq tərəfindən başa düşülməsi üçün vacib amildir.

Müasir dövrdə dialektizmlərin tədqiqi aktual problemlərdəndir. Azərbaycan dilçiliyində dialektizmlərin işlənməsi ilə bağlı olaraq müxtəlif fikirlər səslənsə də, son zamanlar bu məsələdə tədqiqatçılar ortaq fikrə gəlmişdir.

Son dövrlərdə dialektizmlərlə bağlı bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Çinarə Qəhrəmanovanın 2014-cü ildə "S.Rəhimovun əsərlərində dialektizmlərin linqvistik xüsusiyyətləri ("Saçlı" romanı və hekayələri əsasında)" mövzusunda dissertasiya işi, 2019-cu ildə çapdan çıxan Qüdsiyyə Qəmbərovanın "İmadəddin Nəsiminin anadilli poetik əsərlərinin diaxronik-dialektoloji tədqiqi" (Bakı, "Elm", 2019, 228 səh.) monoqrafiyası, Kübra Quliyevanın tərtib etdiyi "Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər" (Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 288 səh.) lüğəti bu sahədə aparılan ən yaxşı araşdırmalar sırasındadır. "Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər" lüğətinin xəzinəsini Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini təmsil edən müasir yazıçılarımızın əsərləri təşkil edir. Lüğətdəki dialektizmlərin sayı 2200-dən artıqdır.

Son olaraq söyləyə bilərik ki, Azərbaycan dilində mövcud olan dialektlərin hansı bölgədən gəldiyini müəyyən etmək üçün spesifik xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Dilimizin bütün dialekt və şivələrini öyrənmək, onların mükəmməl lüğətini tərtib etmək dialektologiyanın qarşısına qoyulan məqsədlərdəndir. Unutmaq olmaz ki, dialektlərdən gələn sözlər təkcə ədəbi dilimizin bədii üslubuna deyil, bütün sahələrə, ixtisaslara da öz təsirini göstərə bilir. Hətta terminyaratma prosesində də dialektlər iştirak edə bilir. Məsələn, güzəm - payızda qırxılan yun.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: "Elm", 2005, 452 s.
2. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: "Şərq-Qərb", 2006, 280 s.
3. Azərbaycan dialektoloji lüğəti: 2 cilddə, I c., Ankara: "Türk Dil Kurumu", 1999, 374 s.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 568 s.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: I c., Bakı: "Azərbaycan EA nəşriyyatı" 1964, 480 s.
6. Bayramov İbrahim. Qərbi Azərbaycan şivələrində qədim sözlər. "Azərbaycan məktəbi".-2015.-№ 1.-S.64-68.
7. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 192 s.

8. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 1960, 203 s.
9. Əbülfəz Aman oğlu Quliyev, Nuray Yadigar qızı Əliyeva. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan: "Əcəmi" nəşriyyatı, 2017, 296 səh.
10. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti. I kitab, İrəvan Çuxuru, Bakı: "Ağrıdağ" nəşriyyatı, 2009, 192 s.
11. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı: "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2016, 348 s.
12. Əzizov E. Dialektologiyanın əsas dil anlayışları və terminləri haqqında. Bakı Universitetləri, N4,2005, s.9
13. Hadjibeyli Djeyhoun. La Dialekte et le folklore du Karabagh (Azerbaidjani du Caucase), Yournal Asiatique, Paris: 1933, CCXII, p. 31-144.
14. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: APİ nəşri, 1979, 89 s.
15. Xudiyev N. M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: "Maarif", 1989, 402 s.
16. Kazımov Q. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin tədqiqi tarixindən. // Filologiya məsələləri. Bakı, 2014, № 1
17. Qəmbərovanın Q. İmadəddin Nəsiminin anadilli poetik əsərlərinin diaxronik-dialektoloji tədqiqi. Bakı: "Elm", 2019, 228 s.
18. Quliyeva K. Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər. Bakı: "Elm və təhsil", 2019, 288 s.
19. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cilddə), Bakı: "Elm və təhsil", 2010, 452 s.
20. Paşayev Q. Azərbaycan dilinin qərib dialektləri. Azərbaycan, 2010, 9 fevral, s.7
21. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: "Şərq-Qərb", 2008, 416 s.
22. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: "Maarif", 1967, 420 s.
23. Tanrıverdi Ə. Dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 362 s.
24. Vəliyev G. Azərbaycan dialektologiyası, Bakı, "Nurlan", 2008, 111 s.
25. Виноградов В.В. История русского литературного языка. М., Наука, 1978, 320 с.
İnternet resursu:
26. Azərbaycan dilinin Qarabağ dialektoloji atlası zəngin materiallar əsasında hazırlanır. https://azertag.az/xeber/
27. Qarabağ şivələrinin lüğət tərkibi. https://www.buqelemun.com/az/
28. http://www.dilcilik.az/dil-tarixi-ve-dialektologiya.htm.

G.Safarli

Dialects and subdialects of Azerbaijani language
in the context of the modern era

Summary

Dialectology is a field of the linguistics, that studies dialects and subdialects. In linguistics the terms of dialect are called "accent", "group of subdialects" and "slangs".Dialectic wrds are set of words that are used in a limited area (territory). The main concepts and terms of the dialectology are: subdialects, group of slangs, dialect, transitional subdialects, mixed subdialects and isogloss.

The subdialect is the smallest unit of the dialect division of the language. Ot appears in the speech of people of one or more settlements. Rhe subdialects with the main features are also grouped. And several subdialects combined to form an accent. An accent is the largest unit of the dialect division of language. Isogloss is a line on a geographical map, that shows the distribution boundary of a particular language events. As you can see, the dialect covers a wider area and the subdialects cover a more limited area within the dialect.In modern Azerbaijani language there are also dialects and subdialects. Nonetheless, as each literary language changes over time, dialects are also affected in this regard. In the article we studied the changing process of dialects in accordance with modern requirements.After the occupation of Karabakh internally displaced people (IDP) and refugees from Western Azerbaijan settled in other regions. As a result of this settlements the subdialects of Yerevan and Karabakh mixed with other dialects. Studing and preservation of these dialects is also one of the important factors.The dialects reflected in the written language-literature are called dialecticism. Dialecticisms are used in accordance with the requirements of modern era.The dialectology of Azerbaijan is involved in researchs in the context of modern requirements. In the article we also have look at new researchs.

Keywords: *dialectology, dialect, dialecticisms, subdialect, literary language, linguistics.*

Г. Сафарли

Диалект и говоры Азербайджанского языка
в контексте современных требований

Резюме

Диалектология является частью лингвистики и изучает диалекты и говоры. В лингвистике диалектное членение обозначается терминами «диалект», «группа говоров» и «говор». Диалектные слова означают совокупность слов, используемых в ограниченном регионе (территории). Основными понятиями и терминами диалектологии являются: говор, группа говоров, диалект, переходный говор, смешанный говор и изоглосса. Говорявляется наименьшей единицей диалектного членения. Он образуется в речи жителей одного или нескольких населенных

пунктов. Говоры, обладающие основными языковыми характеристиками, объединяются, создавая группу. А несколько говоров, объединяясь, создают диалект. Диалект является крупной единицей диалектного членения. Изоглосса обозначает линию на географической карте, указывающую границы расспространения того или иного языкового явления. Как видно, диалект охватывает более широкую территорию, а говор более ограниченную область внутри диалекта. В современном азербайджанском языке также существуют диалект и говоры. В связи с тем, что с течением времени каждый литературный язык претерпевает изменения, по этой же причине воздействие оказывается и на диалекты. В статье изучается процесс изменения диалектов и говоров в соответствии с современными требованиями. Расселение беженцев из Западного Азербайджана и оккупированных территорий Карабаха в других регионах стало причиной смешения Иреванского и Карабахского субдиалектов с другими диалектами. Исследование, сохранение этих диалектов также является одним из важных факторов. Диалекты, нашедшие свое отражение в письменном языке, в литературе, называются диалектизмом. Диалектизмы также используются в соответствии с современными требованиями.

Азербайджанская диалектология исследуется в контексте современных требований. В статье также рассматриваются и новые исследования в данной области .

Ключевые слова: диалектология, диалект, диалектизм, говор, литературный язык, лингвистика.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.01.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Maarifə Hacıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RƏFİQ CƏFƏROV
Azərbaycan Texniki Universiteti
Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrası
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent
H.Cavid pr.25

QLABOLLAŞAN DÜNYADA DİLLƏRİN İNTEQRASİYASI PROSESİNDƏ RUS DİLİ VASİTƏSİLƏ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ KEÇƏN AVROPA MƏNŞƏLİ SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan dilinin terminologiyası milli və beynəlxalq terminlər sistemindən ibarətdir. Bu qarşılıqdı sözlər Azərbaycan dili qrammatikasına müəyyən tələblərinə tabe olur.İqtisadi terminlərin düzgün istifadə edilməsi məsələləri yalnız terminologiyanın deyil, bütövlükdə dilçiliyin də vacib məsələlərindən biridir. Son illər dildə terminlərin sayının artması müşahidə edilmişdir. Terminlərin kəmiyyət inkişafı terminlərin cümlədə sui-istifadəsinə gətirib cıxarır. Terminlərin multivariasiyası terminlərin düzgün işlədilməsinə xələl gətirir.

Konkret nümunələr əsasında, bir çox terminlərin aradan qaldırılmasına yol açılmışdır. Sosial-iqtisadi baxımdan bazar iqtisadiyyatına keçid ilə əlaqədar olaraq, cəmiyyətdə terminlər və alınma sözlər artmaqda davam edir.Bu məqalədə ingilis dilli sözləri və terminləri müxtəlif yollarla təhlil olunur. Bu məqalədə Azərbaycan dilinin ingilis, alman, italyan alınma sözlər vasitəsilə zənginləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Məlumdur ki, alınma sözlər inteqrasiyası dilin daxili strukturuna təsir edir, leksik inteqrasiya isə dilin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Yeni vahidlərin yeni anlayışları, keyfiyyəti qaldırmaqla, müəllif bu növ alınma sözlərin semantik çeşidini araşdırır. Bu yazıda, müəllif sözlərin dilçilik təfsirində rolların açıqlanmasını istədi, alınma səbəblərini izah etdi. Müəllif inanır ki, digər dillərdən gələn yeni terminlər doğma deyil, zəngin deyil, əksinə, dil əlaqələri nəricəsində zənginləşdirilmişdir.Dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi və ictimai fikirdə yaranan mənaların dəyişilməsi ictimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni meyllərlə əlaqədardır. Dünyaya inteqrasiya ilə əlaqədar müxtəlif səhələrlə bağlı terminlər dilimizə daxil olmaqdadır . Dilimizdə elm və texnikanın müxtəlif sahələrində yeni-yeni terminlər dəqiqləşdirilir . Bunun başlıca səbələri son illər müxtəlif ixtisas sahiblərinin olması və yazıları dərc olunan müəlliflərin dilin normalarına əməl etmək və bu məsələdə özlərini tam sərbəst hiss etməsidir. Hər bir dilin lüğət tərkibi inkişaf etməkdədir.

Açar sözlər: Qloballaşan dünya, alınmasözlər, inteqrasiya, termin, Azərb.dili

Cəmiyyət və həyatın inkişafı davam etdiyi müddətdə onun lüğət tərkibi də formalaşır ,inkişaf edir.Bütün tərəqqi və nailiyyətlər ilk növbədə məhz dildə öz

təzahürünü tapır. Tərəqqi və inkişafla bilavasitə bağlı olan dil bu prosesdən kənarda qalmır. Belə ki, baş verən yeni hadisə və proseslər ,kəşf olunan hər hansı bir yeniliklər,onlarla bağlı məfhum və anlayışlar təfəkkür süzgəcindən keçərək dildə yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur. Ancaq bu heç də hər zaman eyni

olmur.

Hər bir dil baş verən inkişafa eyni şəkildə uyğunlaşa bilmir. Yəni dildə həmin yeniliyi əks etdirə biləcək yeni söz hər zaman dilin daxili imkanları ilə yaranmır. Bu zaman başqa dillərə müraciət olunur və yeni anlayış və ya məfhumu ifadə edən söz dilə başqa bir dildən alınır.Elə bir dil mövcud deyil ki, onun lüğət tərkibində alınma sözə təsadüf olunmasıdır. Ancaq bu sözlər dildə əksərən ehtiyac duyulduğu üçün alınır və əsasən də terminoloji leksikaya aid olur. Dilin lüğət tərkibinə başqa dillərdən daxil olan sözləri 2 şəkildə qruplaşdırmaq olar : hər hansı bir ixtisas sahəsinə aid olan terminlər və gündəlik ictimai həyatda istifadə edilən ümumiişlək qazanan sözlər. Prof.M.Qasımov özünün "Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları" kitabında qeyd edir:"Ancaq mahiyyət baxımından terminalma və sözalma bir-birindən bir o qədər də fərqlənmir . Hər iki halda dil başqa bir dildən sözü olduğu kimi qəbul edir , ondan istifadə edir.Terminalmada isə alınma termin müəyyən sahəyə aidliyi sahə anlayışının ifadə edir və yalnız sahə mütəxəssislərinin dilində işləkdir. Alınma termin heç də hamı tərəfindən anlaşılıb başa düşülmür, ancaq mütəxəssislər tərəfindən qavranılır. . (1- səh.21- 27)

Dilə daxil olan alınmaların böyük bir qismi bəzən dəyişikliyə uğramadan , olduğu kimi daxil olur. Bu tipli alınmaların əksəriyyəti beynəlmiləl sözlərdir. Bu tipli alınmaların əksəriyyəti beynəlmiləl sözlərdir. Yəni o söz məfhum yarandığı zaman ona ilk olaraq verilən adıır. Dünya dillərinin hər birində də o sözü qarşılığı olacaq söz olmadığından və ya başqa səbəblərdən dünya dillərinin hər birində o məfhumu ifadə edəcək bir söz qəbul edilir.

S.A Sadıqova "Azərbaycan ədəbi dilində termin-söz birləşməsi" dissertasiyasında yazır : " Müasir Azərbaycan dili ümumiyyətlə söz yaradıcılığı baxımından geniş imkanlara malikdir. Elə buna görə də bu və ya digər məfhumun ifadəsi üçün termin müəyyənləşdirilərkən ,yaradılarkən ilk növbədə bu dilin tərkibinə dərindən nəzər salınmalı imkan və vasitələrdən səmərəli surətdə istifadə olunmalıdır ".(2-səh:21-24)

Azərbaycan dilçiliyində elmi-tədqiqat işlərində, normativ dərsliklərində Avropa dillərindən alınmalardan ümumi şəkildə bəhs olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində Avropa dillərində söz alınmasına aid ilk müstəqil tədqiqat işi N.M.Məmmədovanın " Müasir Azərbaycanın ədəbi dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər " adlı namizədlik dissertasiyasıdır. Müəllif beynəlmiləl sözlərin Azərbaycan dilində struktur modellərindən , fonetik morfoloji və leksik-sematik xüsusiyyətlərindən ümumiləşmiş şəkildə bəhs etmişdir. Müasir Azərbaycan dilçiliyində Avropa mənşəli leksik alınmalar problemi daha əhatəli və sanballı şəkildə A.Qarayevin "Azərbaycan dilində Avro-

pa dillərindən alınma sözlər adllı doktorluq dissertasiyasında və S.N.Xəlilovanın "İnternasional terminlər" adlı monoqrafiyasında araşdırılır. **Prof.Nadir Məmmədli** "Alınma terminlər"adlı elmi-tədqiqat işində yazır:" Xüsusilə, son illərdə inteqrasiya və qloballaşma fonunda baş verən yeniliklər çox vaxt beynəlmiləlləşən sözlərlə ifadə olunur. Bu sözlər də əsasən, Avropa dillərində daha doğrusu , onların kökü olan latın və yunan dillərinə məxsusdur. Avropa mənbəli terminlər dilimizdə publisistik məqalələr həmçinin xarici elmi-kütləvi ədəbiyyatın tərcümə edilməsi vasitəsilə daxil olmuşdur. Rus dili latın sözlərini vasitəli və vasitəsiz şəkildə ən çox XVII və XVIII əsrlərdə Qərbi Avropa dillərindən alınmış və mənimsənmişdir"(3, 31-34)

Latın mənşəli terminlərə misal olaraq aşağıdakı iqtisadiyyat terminlərini göstərmək olar. Məs: akkulkasiys, debet,lebitor, depozit, dostasiya,emosiya, inventariyasiya, inteqrasiya, kalkulyasiys, kompeksasiys, lisenziys, komiknal, potensial, konsorseem və s. Latın mənşəli terminlərin Azərbaycan dili iqtisadi terminologiyasına keçid yolları aşağıdakı kimidir.

Latın dili – Fransız dili – Rus dili – Azərbaycan dili

Accidere - accise – акциз – aksiz (mal)

İn+dorsum – endossement – indossament – индоссамент – indossament (mal) Bursa – börse – биржа – birja Optio – option – опсион – opsion (iqt)

investire – investition – инвестисия – investisiya

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra iqtisadi əlaqələrin ,birbaşa əməkdaşlığın əsası olan bazar münasibətləri geniş inkişaf etməyə başladı. İqtisadi, mədəni qarşılıqlı əlaqələrin nəticəsi kimi fransız dilinin Azərbaycan dilinə təsiri konkret olaraq iqtisadiyyat sahəsində yeni terminlərin yaranmasına yol açdı. Aşağıdakı fransız mənşəli iqtisadiyyat terminlər buna misaldır : Cabotage – kabotaj (iqt) Force majeure – fors major (iqt) Cannaissement – konosament (iqt,dəniz) Azərbaycan dili iqtisadi terminologiyasında italyan mənşəli sözlərə nisbətən azlıq təşkil edir . Məsələn : bankrot,qalanterys,impert,lombard,firma və s. İtalyan terminlərinin Azərbaycan dili iqtisadi terminologiyasına keçid yolları müxtəlifdir. İtalyan dili – Rus dili – Azərbaycan dili . Valyuta – валюта – valyuta (mal) Firma – фирма – firma Azərbaycan dili iqtisadi terminologiyasında roman dillərindən müqayisədə german dilləri daha geniş yer tutmuşdur. İngilis - Azərbaycan əlaqələrinin hazırki mərhələsi respublikamızla iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan dili terminologiyasına ingilis mənşəli terminlərin keçid yollarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdiririk: İngilis – Azərbaycan dili ;Business – biznes (iqt) ;Broker – broker ;Discont – discont Marketing – marketing;Manager – menecer ;Tender – tender

Alman dili mənşəli terminlər : Akkreditive , banker , birja , makler , rentabel. Ümumiyyətlə terminlər fikrin konkretliyini təmin edən əsas vasitələrdən biridir . Müvafiq terminlər olmasaydı onda bütün fikirləri təsviri təqribi yolla vermək lazım gələrdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, terminlər ilk növbədə elm və texnikaya mənsub va-

hidlərdir. Onlar hər hansı bir sahəyə dair ədəbiyyatlarda geniş istifadə olunur. Bu zaman terminlərin düzgün işlədilməsi, dəqiq seçilməsi çox əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1.M.Qasımov:"Azərbaycan dili ferminologiyasının əsasları"B."Maarif"nəşr.s.16
2.S.A.Sadıqova:"Azərbaycan ədəbi dilində termin-söz birləşmələri"AR.s.21-24.
3.Nadir Məmmədli:"Alınma terminlər"Bakı."Elm"nəşr., 1997.

Р.Д.Джафаров

Лексико-семантические особенности европейских слов и терминов, переведенных на Азербайджаский язык посредством русского языка в процессе интеграции языков.

Резюме

Терминология азербайджанского языка состоит из системы национальных и интернациональных терминов. Эти заимствованные слова подчиняются определенным грамматическим требованиям азербайджанского языка. Вопросы правильного использования терминов в средствах экономики являются одним из актуальных вопросов не только терминологии, но и языкознания в целом. В последние годы прослеживается тенденция роста количества терминов в языке. Количественный рост терминов способствует к неправильному употреблению терминов. Один и тот же термин часто употребляется в различных вариантах.

Многовариантность терминов затрудняет решение вопроса упорядочения терминов. На основе конкретных примеров выявляются пути устранения многовариантности терминов. Исследуются термины заимствование слова и заимствованное слова в социально экономических терминах, которые используются в обществе с переходом к рыночной экономике. В публикации аннализируется английские слова и термины заимствованные разными путями. Статья рассматривает обогащение азербайджанского языка за счет английских, немецких, итальянских заимствований. Известно что, интеграция заимствований затрачивает внутреннюю структуру языка. В то время лексическая интеграция обогащает принимающий язык новым содержанием, новыми понятийными единицами, поднимая его на качественно новый уровень.

Ключевые слова: глобализированный мир,заимствованные слова, интеграция, термин,Азербайджанский язык

R.Djafarov

Lexical-semantic peculiarities of European words and terminology in the Russian language process in the process of integration of languages in a globalized world

Summary

Terminology of the Azerbaijanian language consists at the system of national and international termines. These interrelated words requires the demands of certain grammatical in the Azerbaijani language. In this article the question at hand is the economic terms. The tendency of the increase of terms in the economic sphere are taking place in recent years. Quantitative increase of terms leads to the wrong usage of terms. Terms that encompass various meanings impede to solve the problem of terms used incorrectly. The reasons of the increase in the number of economic terms are precised in the article.

The publication touches borrowing words and phrases in using in the society while connecting with translation to market economy. The article gives analysis the types of borrowing economic terms by different ways. The author has defined the areals of the words and terns in Azerbaijan language.

Words and terms borrowing from English in different times is object of the article. The meaning expand of lexical- terminological units is investigated in the article.The author tried to clear up the playing role of the terms in the language, explained their entrance to the language.

Key words: globalized world, world acquisition, integration, term, Azerbaijani language.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 18.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent H.Mirzəyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RƏNA HÜSEYNOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Tibb Universiteti
rana@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İNDİKININ ZAMANDA İFADƏSİ

Xülasə

İndiki zaman həm keçmişə, həm də gələcəyə daxil ola bilər, belə ki, onun motivasiya funksiyası hər üç zamanı əhatə edə bilmək qabiliyyətinə malikdir. Present Indefinite zaman formasında ifadə edilən hərəkət səbəbi məqsədin bütün zamanlara münasibətdə həyata keçməsini şərtləndirir.

Digər tərəfdən qeyd edilməlidir ki, bu zaman formasının hüdudlarının sonsuza qədər genişlənməsi, yəni buraya həm keçmişin, həm də gələcəyin aid olması zaman bölgüsünü heçə endirir, zamanlar arasındakı səddi aradan qaldırır. Present İndefinite zaman formasında müşahidə edilən subyekt-obyekt münasibətləri subyektin daxili sferasının əlamətlərinin qapalı dairəsini yaradır. Ən maraqlısı isə odur ki, bu zaman formasında semantikasına görə konkret bir hərəkəti ifadə edən feil, hərəkət deyil, hal-vəziyyət, keyfiyyət, əlamət ifadə edir. Bu feillərə, əsasən, emosiya və hisslərin ifadəsini bildirən feilləri aid etmək olar: to love, to hate, to like, to see, to hear.

Present Continuous subyektin "burada və indi" üçün keçərli olan təsadüfi bacarığı ilə bərabər, həm də onun əsaslı keyfiyyətlərini ifadə etmək imkanına malikdir. Belə ki, əgər bir insan işaatda işləyirsə, deməli, o inşaatçıdır. Deməli, hər hansı bir insan haqqında onun inşaatda işlədiyi deyilirsə, deməli eyni zamanda onun hansə məslək sahibi olduğu da qeyd edilir. Lakin Present Continuous zaman formalı feillərin tətbiq edilməsi ilə sonunun necə nəticələnəcəyi dəqiq olmayan hərəkət və ya iş ifadə edildiyindən bu prosesin iştirakçısı olan subyektin yeni keyfiyyət və bacarığı da ortaya qoyulmuş olur. Present Indefinite zaman formasının müstəqilliyi ondan ibarətdir, bu formada ifadə olunan hərəkət bütün zamanlar üçün neytraldır, burada ən vacib şərt qeyd edilən işin və ya prosesin statik və qapalı dövriyyədə olmasıdır (daimiliyi və təkrar olunması).

Açar sözlər: feil, forma, təkrarlanan hərəkət, zaman, predmet, təbiət hadisələri

Present Indefinite formasında olan feil eynicinsli, təkrarlanan və davamlı olan, eyni zamanda da feillərin mənasından və konkret kontekstdən asılı olaraq fərqli davamlılıq müddəti olan hal və hərəkətin ifadə edilməsi zamanı istifadə edilir. Present Indefinite formasında olan feilləri birbaşa bu formanın ifadə etdiyi mənada işlənə bildiyi kimi, digər semantik çalarlar da ifadə edə bilir (nitq anına qədər artıq baş verib bitmiş hərəkəti və ya gələcəkdə həyata keçirilməsi planlaşdırılan hərəkəti) və

ya da gizli modallıq ifadə edir. Present Indefinite zaman formasından müntəzəm, təkrar və ya hər zaman baş verən hərəkəti göstərmək üçün istifadə edilir (8, 128; 10)

Zaman deyktikdir, belə ki, o, indiki zamanda baş verən prosesləri əlaqələndirir (9, 76). Termin olaraq olaraq indiki, keçmiş və gələcək terminləri Present Indefinite formasının qrammatik semantikasına aid edilməklə, real zamanı, yəni fiziki zamanı deyil, danışanın nöqteyi-nəzərindən ifadə edilən zamanı, yəni danışanın keçmiş, indiki və gələcək hesab etdiyi zaman kəsimini ifadə edir. Başqa sözlərlə ifadə etsək, indiki elə bir davamlı zaman kəsimidir ki, bütöv bir yüzilliyi əhatə edə və eyni zamanda nitq anına daxil edilə bilər.

Bu mülahizə təkrarlanan hadisələrlə, hərəkətlərlə ifadə edilən "universal" adlanan indiki zamana şamil edilir. Həm də bu hərəkətin nitq anı ilə üst-üstə düşməsi heç də mütləqhal kimi dəyərləndirilmir. Bu, daha çox təbiət hadisələrinin təsvirində istifadə edilir: *Early shadows reveal contours, crop marks, so on* (7, 42). Burada işlədilən *reveal* feili nitq anı ilə eyni zamanda baş verən hərəkəti deyil, davamlı olaraq baş verən, eləcə də keçmişdə müşahidə edilən və gələcəkdə müşahidə edilə biləcək hərəkəti ifadə edir. "*Reveal"* feilini Present Indefinite formasında işlədən danışan haqqında məlumat verdiyi hərəkətin qeyd etdiyi hadisəyə aid olduğundan əminliyini ifadə etməklə bunun bu təbiət hadisəsinin əsas səciyyəvi cəhəti olduğunu qeyd edir.

Dövri hərəkətlər və ya hadisələr bəzən predmetin əlamətini ifadə edir və eləcə də bu məqamda işlənən feillər də eyni funksiyanı yerinə yetirərək əlamət bildirməyə xidmət edir. Məsələn, *People's abilities differ, but their rights and opportunities should be the same*. Burada *differ* feili heç bir hərəkət ifadə etmir, o, sadəcə, fərqli fikirlər arasındakı münasibətləri bildirir.

Beləliklə, belə bir mənzərə ortaya çıxır ki, Present Indefinite forması ilə ifadə edilən feilləri iki hissəyə ayırmaq olar: 1) münasibət bildirənlər; 2) hərəkət bildirənlər. Bununla belə, ingilis dilindəki feilləri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ikinci qrupdan olan feillər çoxluq təşkil edir. İnsan və ətraf aləm arasındakı münasibətləri ifadə edən feillərin qrammatik mənası, əsasən, semantik situasiyanın təsvir edilməsinə xidmət edir. Bu zaman dinamik deyil, statik, sabit əlamətlərdən söhbət gedir. Məsələn, *Quantum technology flatly contradicts our common sense ideas of how the world works. But since Einstein, we know that light consists of particles called photons* (7, 128).

Bundan fərqli olaraq, ətraf aləmdə baş verən hadisələr hər zaman müəyyən dinamikaya malik olur, yəni müəyyən bir zaman daxilində baş verir və bu zaman situasiyanın dəyişilməsi və bu dəyişikliyin müəyyən bir nəticə ilə, yeniliklə yekunlaşması qaçılmaz olur. Məsələn. *The fact that we think time passes is just an accident of our nervous systems — of the way things look to us* (6, 124). *She goes to bed early. About eight o'clock* (6, 21). Buradakı feil formasını Present Perfectlə dəyişsək, situasiya da dəyişəcək: *Time has passed. She has gone to bed.*

Feillərin münasibət və hərəkət ifadə etməsi baxımından iki qrupa ayrılması onların bədii mətn daxilində kontekstual olaraq istifadə edilməsindən deyil, həm də

bu feillərin özlərinin qrammatik mənaları ilə yanaşı, lüğəvi mənalarından da asılıdır. Məsələn, *consist* feili hər hansı bir dəyişikliyin təsvir edilməsinə xidmət etmir, lakin Present Perfect formasında işlədildikdə yaranmış situasiyanın keçmişdən başlayaraq indiki zamana qədər müəyyən zaman müddətində davam etdiyini ifadə edir.

Present Indefinite formasında hərəkət bildirən feilləri də iki qrupa ayırmaq olar. Belə ki, bu feillərin bəziləri təkrarlanan dövri hərəkəti, digərləri isə yalnız bir dəfəlik həyata keçirilən hərəkəti ifadə edir. İkinci qrupdan olan feillər nitq anı ilə üst-üstə düşən hərəkəti ifadə edir və bu qrupa see, hear, smell, feel tipli feilləri aid etmək olar: "*Take a deep breath. Imagine you are in a beautiful warm garden. Everything is familiar and comforting to you. Directly ahead, you see a door going down to the basement. With each step, you hear voices. You find them pleasant to listen to, easy to listen to"* (6, 132).

Bu feillərin ifadə etdiyi hərəkət danışandan asılı olmayaraq qeyri-iradi olaraq həyata keçirilir, belə ki, bu kimi hərəkətlərin nəticəsində insan ətraf aləmi və gerçəkliyi dərk edir. Lakin bu feilləri predmetlər arasında münasibət bildirən feillərlə eyniləşdirmək olmaz, belə ki, bu iş, hal və ya hərəkətlər zamanı insan duyğu orqanlarının köməyi ilə ətrafda baş verənləri qavrayır (bu hal və hərəkətlərin müəyyən təsirinə məruz qalır), münasibət bildirən feillər isə sadəcə obyektlər arasındakı əlaqəni, bu obyektlərin müəyyən xarakterini və ya əlamətini ifadə edir.

Birdəfəlik və ya qısa müddəli hərəkətlər həm də insanın və qavrama obyektlərinin müəyyən xüsusiyyətlərini bildirən feillərlə də ifadə edilir. Məsələn, hurt, sound, seem, look və s.: *"I banged my knee. It hurts like a* mother" (6, 66). *"You sound a little detached"* (6, 78). Əvvəlki qrupdan olan feillər kimi, bu feillər də insanın ətraf aləmi qavramasını ifadə edir, lakin bu halda insan ətrafda baş verənlərə sadəcə reaksiya vermir, həm də rasional səciyyəli nəticələr əldə edir: *It sounds like he's following that boy* (6, 204).

Nəhayət, üçüncü qrupa insanın və obyektin müəyyən məkan daxilindəki hal və vəziyyətini bildirən feilləri aid etmək olar (stand, hang, lie, sit və s.), məsələn: *Soldiers stand guard on street corners. The Tasman Sea lies between Tasmania and Australia.* Bu feillər də hər hansı bir dinamik hərəkəti ifadə etmir, yəni insanın və ya obyektin fəallığına dəlalət etmir, sadəcə onların müəyyən bir məkanda olduğu vəziyyəti bildirir. Bu feillər dövri olaraq baş verən hərəkətin olduğu məkanda əşyanın vəziyyətini ifadə etdiyindən onların öz mənası neytral səciyyəli olur və to be feilinin funksiyasını yerinə yetirir, məsələn: *A small study for the painting hangs in the J. Paul Getty Museum. The town lies in a small wooded valley*. Bu halda onlar mənaca münasibət mövqeyinə yaxınlıq nümayiş etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hərəkətin subyekti insan olduqda bu feilləri to be feili ilə əvəzləmək mümkün deyil, çünki belə olduqda bu feillər insanın müəyyən bir halını ifadə edir, məsələn: *Almost every night I He awake in bed worrying about my family. She's the girl who sits next to me at school*. Bundan əlavə qeyd edilən nümunələrdə hərəkət təkrarlanır. Bu *Almost every night* sözlərindən bəlli olur, ya da bura-

ya digər zaman göstəricilərini də əlavə etmək mümkündür, məsələn: *She's the girl who sits next to me at school every Thursday and Friday.* Təbiidir ki, eyni transformasiyanı *Some remains of the original house still stand* cümləsində etmək mümkün deyil.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində bir qrup feilin Present Indefinite formasında birdəfəlik, təkrarlanmayan, aktlara ayrılmayan hərəkəti indiki zamanda ifadə etməsi ilə bərabər, bu formada olan ingilis dili feillərinin böyük bir qismi subyektə aid olan dövrü, təkrarlana bilən hərəkəti ifadə edir. Maraqlı cəhətdir ki, bu feillərlə ifadə edilən hərəkətin təkrar edilməsi birdəfəlik akt ola bildiyi kimi, həm də ayrı-ayrı hərəkətləri ifadə edə bilir.

They sell all kinds of rugs in Sedona (6, 3) cümləsindəki söyləmin müəllifi sadəcə əşyaların müəyyən vəziyyətdə olmasına işarə edir. Burada situasiya xarakterizə olunur. "Sell" feilinin mənası "satır, almaq üçün təklif edir" kimi təqdim edilir. Yəni burada dinamik satış prosesindən söhbət getmir. Yəni bu cümlənin subyekti bütün gün ərzində heç bir satış əməliyyatı həyata keçirməsə belə, onların nəsə satmasını inkar etmək olmaz. Beləliklə, aktlara parçalanmayaraq dövr edən hərəkətin əsasında subyektin səciyyəvi xüsusiyyəti və ya qeyri-zamanlılıq mənası ortaya çıxır.

"Qeyri-zamanlılıq" o demək deyil ki, hər hansı bir hərəkət zamandan kənarda baş verir. Bu o deməkdir ki, bu hərəkət zamandan və onun qanunauyğunluqlarından asılı olmayaraq dayanmadan təkrarlanmaqla baş verir. Past Indefinite formasının qeyri-müəyyən zaman mənasında işlənməsi hər hansı bir işin və ya hərəkətin müəyyən obyektə və ya hadisəyə aid olmasını ifadə edir, yəni danışan öz müşahidələri əsasında bunu qeyri-müəyyən zaman formasında ifadə edir.

Məsələn, *Many economic systems predate capitalism* kimi elmi ifadəyə görə əksər iqtisadi sistemlər kapitalizmin yaranmasına şərait yaradır kimi nəticəsi bir çox ölkələrin iqtisadi sisteminin araşdırılmasından sonra (bu ölkələrin hər birinin iqtisadi sistemi kapitalizmə qədər fərqli olub) əldə edilib. Eyni fikri *Hot air rises* tipli cümlələrə də şamil etmək olar. İsti havanın daha yuxarı qalxması kimi qənaətinə gəlinməsi danışanın bunu dəfələrlə müşahidə etməsi ilə əsaslandırılır. Bu tip cümlələrdə Present Indefinite formasından istifadə etməklə o, artıq havanın isindikdən sonra yuxarı qalxması kimi xassəyə malik olmasını söyləyir. Burada havanın müşahidə edilən an yuxarıya qalxmasından söhbət getmir. Əks halda ingilis dilinin qrammatik qanunauyğunluqlarına görə Present Continuous formasından istifadə edilməlidir.

Təbii ki, Present Indefinite forması ilə ifadə olunan hərəkət və iş ümumi və ya universal həqiqətləri ifadə edir. Saysız miqdarda təkrarlanan hərəkət və ya işin digər bir növü isə eyni zaman daxilində təkrarlanan hərəkətdir. Bu halda feil subyektin əlamətini ifadə etmir, məsələn: *We have been told they contribute a million dollars a year* (6, 53). Bu cümlədə sadəcə daim təkrarlanan hərəkət haqqında məlumat verilir və bu hərəkətin universallıq kimi bir səciyyəsi yoxdur.

İstənilən halda Present Indefinite formasında işlənən feil indiki zamana aid olan hal, hərəkət və ya işi ifadə edir.

İngilis dilində feil zamanlarından ən birincisi kimi Present Continuous Tense – indiki davamedici zaman forması qeyd edilir. Bu zaman forması prosesdə olan, bitməyən iş və ya hərəkəti ifadə edir. Present Continuous forması ilə hazırkı anda baş verməkdə olan iş və ya hərəkət ifadə edilir (4). Məsələn: Alex is watching TV (Aleks televizora baxır). Bu zaman forması ilə bağlı xüsusi bir məqamı da qeyd edək: məsələn, belə bir cümlə işlədilir: Ben is driving a car. – Ben (indi) maşın sürür. Bu cümlədə işlədilən feil subyektin indiki zamanda olduğu vəziyyəti ifadə edir. Lakin belə cümlələrdə haqqında danışılan hərəkətin, ümumiyyətlə, subyektə xas olub-olmaması haqqında mülahizə yürütmək çətindir, yəni bu, hələ o demək deyil ki, haqqında danışılan subyekt həmişə sükan arxasında oturur. Burada təsvir edilən hadisələr situativ xarakterli də ola bilər, belə ki, subyekt indi maşını ona görə idarə edir ki, yaranmış situasiyada bunu etməyə məcburdur (ola bilsin ki, avtomobilin əsl sahibi maşını idarə etmək iqtidarında deyil, və ya təcili olaraq düzgün park edilməyən maşının yerini dəyişmək lazımdır və s.). Digər hallarda isə bu subyektə eyni keyfiyyəti şamil etmək olmaz. Analoji vəziyyəti kiminsə hal-hazırda ev tikməsi ilə bağlı (is building) işlədilən cümlələrə də şamil etmək olar. Yəni, bu hələ o anlama gəlmir ki, həmin insan inşaatçıdır və evlər tikmək onun peşəsidir və ya bu gün səhər tezdən qaçan adam hər gün qaçışla məşğul deyil və s. Beləliklə, gerçəkliyi təsvir edən və Present Continuous formasında olan feil əksər hallarda xarici amillərə, şərtlərə bağlı olan situasiyalarda subyektin hərəkətini ifadə edir. Başqa sözlə ifadə etsək, bu cür feil forması təsadüfi olan, nadir hallarda baş verən hadisə və hərəkəti bildirir. Present Continuous forması ilə ifadə edilən hadisələrin nadir və təsadüfi olması onunla bağlıdır ki, bu formada ifadə edilən söyləmdə təsvir edilən hadisələr hal-hazırkı zaman daxilində baş verir. Davam etmə müddətinin bitdiyi andan o yana isə, ola bilsin ki, haqqında danışılan hadisə bir daha təkrarlanmayacaq (o indi üzürsə, bir dəqiqə sonra bu hərəkət tamamilə bitə və bir daha təkrarlanmaya bilər). Bundan əlavə, bu hərəkəti şərtləndirən amil və səbəblər subyektdən asılı olmayaraq zamana nisbətdə müvəqqəti xarakter daşıya bilər (burada və indi prinsipi əsasında). Bu baxımdan hələ qədim zamanlarda zamanla bağlı öz fikir və mülahizələrini qələmə alan Aristotel daimi və mümkün ola bilən (müvəqqəti) səbəbləri fərqləndirirdi. Daimi səbəbləri o, əşyalara bağlı olan əlamət və keyfiyyət kimi dəyərləndirirdi. Məsələn, "həkim olmaq – müalicə etmək" (1, 109). Müvəqqəti, keçici olan səbəblərdə isə bu kimi münasibətlər vacib deyil (1, 109).

Present Continuous gerçək hərəkəti, işi və ya hadisəni ifadə etsə də, burada əsas hədəfə, məqsədə nail olmaq öz əksini tapmır. Burada hərəkətin baş vermə səbəbi, məqsədi qeyd edilir. G.X.Şinqarovun qeyd etdiyi kimi, Present Continuous forması vasitəsilə ifadə edilən münasibətləri şərti olaraq subyekt-obyekt münasibətləri də adlandırmaq olar (5). Bu zaman formasında ifadə edilən feillər subyektin hərəkətinin xarici obyektin təsiri ilə yerinə yetirməsinə işarə edir. Belə ki, sadə indiki zaman formasında (qeyri-müəyyən zaman formasında) hərəkət obyektə tərəf yönələrək (təsir edərək) subyekt tərəfindən icra edilir. Yalnız Present Continuous formasında ontoloji əsasların tamlığı, reallıqla səsləşmə var. Lakin bu reallıq dinamik hərəkətdə ol-

maqla hazırkı zamanla məhdudlaşır. Hadisə və hərəkətin daha sonrakı inkişaf mərhələsində Present Continuous forması üçün keçərli olan səbəb və şərtlər ideallaşaraq, yəni əlamət keyfiyyətə çevrilmə şansı qazanaraq ingilis dilinə xas olan digər qrammatik zaman formaları ilə ifadə edilir.

Səbəb-məqsəd münasibətləri The Present Perfect Tense – indiki bitmiş zaman formasında köklü, əsaslı dəyişikliyə uğrayır. İndiki bitmiş zaman forması hərəkətin müddətinə deyil, onun nəticəsinə işarə edir (4). Məsələn: He has built a house. – O, ev tikdi (indi, hal-hazırda) (bu nəticə indiki zamanda təqdim edilib). Bu söyləmdə artıq tikinti işlərinin real zamanda baş verməsində söhbət getmir (hər hansı bir hərəkət, iş, proses və ya səbəb yoxdur). Tikilməkdə olan tikili evə çevrilir və bunun fonunda hərəkət sıfra enmiş olur (yox olur). Lakin bunun müqabilində burada artıq yerinə yetirilmiş real məqsəd var – ev tikilib. Bununla belə hərəkət və onun səbəbi özünəməxsus transformasiyaya uğrayır. Bu məqamda Hegelin fikirlərinə nəzər salmaq yerinə düşərdi. O yazırdı: "təfəkkürdə formalaşan təsəvvür aktual olaraq qalmaqda davam edir. O orada qeydə alınıb, amma hələ də silinməyib". Müəllif qeyd edir ki, təfəkkürün bu halı dildə tam doğru şəkildə ifadə edilə bilir: "mən bunu görmüşəm (ich habe Dies gesehen)" (3, 253). Bu sözlərdə sadəcə keçmiş olan deyil, onunla bərabər indiki olan da əks olunur. Burada keçmiş nisbi xarakterlidir. Yerinə yetirilmiş və keçmiş olanı ifadə edən haben (var, olmaq) sözündə birbaşa olaraq indiki zamana işarə edilir: sadəcə olmayıb, həm də indi də olmaqda davam edir (3, 253). Nəticənin əldə edilməsi, məqsədin yerinə yetirilməsi Present Perfect formasında ona gətirir ki, hərəkətin başlanğıc səbəbi, nəticənin şərtləndirən səbəb (məsələn, tikinti) tam olaraq sadələşdirilmir, əksinə aradan qaldırılır. Təbiətinə görə keçmişə aid olsa da, indiki zamanda saxlanılır. Present Perfect formasının işarələr sistemi nəticənin varlığına işarə edir, lakin qeyd etmək lazımdır ki, eyni hal, yəni nəticənin olması, məqsədə çatmaq keçmiş zamanın sadə formasında (Past Simple) da ifadə edilir. Məsələn, He built a house (O, ev tikdi) cümləsində nə zamansa, baş vermiş nəticə təsvir edilib. Lakin Past Simple formasında keçmişdə olan nəticə və indiki an arasında bəlli bir zaman müddəti, kəsimi mövcuddur, yəni bu nəticə indiki zamandan tam təcrid edilmiş haldadır. Pavel built his house in 1997 (Pavel öz evini 1997-ci ildə tikib) cümləsinə əsasən bu nəticənin indiki zaman üçün nə dərəcədə aktual olduğunu demək mümkün deyil. Eyni zamanda burada qeyd olunan məlumatda subyektin indiki zaman üçün keçərli olan, hazırkı dönəmə aid olan hər hansı bir keyfiyyəti haqqında da təsəvvür formalaşmır. Burada əldə edilmiş nəticənin konkret olaraq müəyyən keçmiş zaman koordinatına aid edilməsi bu nəticəni doğuran səbəbin tam olaraq "aradan qaldırılmasına" imkan vermir. Keçmişdə baş verənlərin indiki zamandan təcrid edilməsi Aristotelin bu fikri ilə üst-üstə düşür ki, bu cür hadisələri təsvir etmək üçün istifadə edilən feillər öz əsas leksik mənalarında işlənmir, belə ki, onlar zaman kontekstinə görə dəyişikliyə uğrayır. Bu kimi feillər indiki zamana nisbətdə fərqli qütblərdə olan hadisələri ifadə edir (2).

Qeyd etmək lazımdır ki, sadə keçmiş zaman forması olan Past Simple müəyyən zaman daxilində ardıcıl olaraq icra edilmiş hərəkət və ya baş vermiş hadisələri

ifadə edir və nəqli cümlələrdə istifadə edilir. Bundan fərqli olaraq isə, Present Perfect müəyyən zaman kəsimində ardıcıl olaraq və ya bir-biri ilə əlaqəli şəkildə baş verən hərəkəti ifadə etmir (4). Present Perfect formasında səbəb-nəticə münasibətlərindəki ardıcıllıq pozulduğundan bu forma vasitəsilə ardıcıl baş verən hərəkəti ifadə etmək mümkün deyil. Past Simple zaman formasında zamana görə səbəb real nəticəyə uyğun gəlir, lakin Present Perfect zaman formasında məqsəd ciddi ardıcıllıqdan yayınır, yəni belə cümlələrdə məqsəd sanki zamana nisbətdə onun qarşısında dayanan səbəbi açıqlayır. Nəticənin müəyyən zaman koordinatına bağlı olmaması bu zaman forması üçün vacib məqamdır, çünki burada nəticə həmişə onu şərtləndirən səbəb və keyfiyyətin yanında olur. Beləliklə, Present Continuous zaman formasında gerçək, real hərəkət ifadə edilirsə, Present Perfect zaman formasında bu gerçəklik "ideallaşdırılır".

Present Perfect zaman formasında subyektin hər hansı bir iş və ya bacarıq keyfiyyəti göstərilməsə də, bu hərəkət və ya prosesin daxili keyfiyyətə çevrilməsi üçün müddətə işarə edilir. Present Perfect zaman formasında səbəbin subyekt üzərinə köçürülməsi feilin semantikasını zaman baxımından transformasiyaya uğradır. Belə ki, burada subyekt-obyekt münasibətləri subyekt-subyekt münasibətlərinə çevrilmiş olur. Bu zaman formasında indiki zamanın hər hansı bir hərəkətə, işə və ya prosesə təhriketmə funksiyası meydana çıxır. Keçmiş zamana aid olan iş və ya hərəkətin indiki zaman formatına salınması onları aktuallaşdırır. I have lost my key (mən indicə açarımı itirdim) və I lost my key (mən açarımı itirmişən (ümumiyyətlə, nə vaxtsa) ifadələrinin semantik planı eyni ola bilməz. Belə ki, Perfect formasında açarların itirilməsi indi baş verənlər fonunda aktualdır və gələcək zamanda icra ediləcək hərəkətin planlaşdırılmasına zəmin yaradır.

Adi halda Present Continuous zaman forması nitq anı ilə üst-üstə düşür, lakin Present Perfect zaman forması indi davam etməkdə olan zamanın dar diapazonundan kənara çıxaraq keçmişdə baş verənləri də özündə ehtiva edərək gələcək hadisələri planlaşdırmaq keyfiyyətinə malikdir. Present Perfect zaman forması ilə qeyri-zaman zərfliklər olan always (həmişə), never (heç vakt) sözlərinin bir arada işlənməsi müəyyən bir keyfiyyətin istisnasız olaraq bütün keçmiş momentlərə aidliyini bildirir və bu zaman ifadə olunan hərəkətin nəticəsinin indiki zamanda ortaya çıxdığına işarə edir: She has always lived in Moscow (O, həmişə Moskvada yaşayıb). Felin bu zaman forması, zaman koordinatlarından asılı olmayaraq, səbəbin geniş zaman kəsiyinə aid olduğunu ifadə edir. Nəticənin müəyyən bir vaxt koordinatından kənara çıxardıqda, bu nəticəni doğuran səbəbin zamana sıx bağlı olması da rədd edilir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, zaman koordinatlarından azad edilən nəticə üzərindən "ideallaşdırılmış" səbəbin də "aradan götürülməsi" baş verir. Present Indefinite zaman formasının ifadə etdiyi hərəkətin nəticəsi isə tam olaraq heç bir konkret zamana bağlı deyil. Beləliklə, abstrakt zaman forması olan Present Indefinite-də səbəb subyekt üzərinə köçürüldüyündən sabit hallar formalaşır. Yəni bu zaman formasında olan feil artıq təsadüfi xarici keyfiyyətləri deyil, subyektin daxili qanunauyğun xa-

rakteristikasını ifadə edir. Bu zaman formasının semantikası subyekt-subyekt kimi səciyyələndirilir (5).

Nəticə etibarilə, qeyd etməliyik ki, "ideallaşdırılmaq" və "qeyri-zamanlılıq" Present Indefinite Tense zaman formasında əks edilən daha sonrakı determinasiyada da təzahür edir. Indefinite sözü mənaca "qeyri-müəyyən" deməkdir. İndiki qeyri-müəyyən zaman formasında hərəkətin davamlılığı deyil, sadəcə olaraq, onun mövcud olub-olmaması ifadə edilir. Bu zaman forması subyektə xas olan iş, hal, hərəkət və ya prosesin, hadisənin daimi, dövri, təkrarlanan olmasına işarə edir. He usually watches hockey – o, adətən, xokkeyə baxır. Present Indefinite zaman formasının əsas özəlliyi onun qeyri-müəyyənliyidir. Məqsədin zaman koordinatından ayrılması artıq Present Perfect zaman formasında başlanğıc əlamətlərini göstərir. Belə ki, burada nəticə hərəkətin necə icra edilməsindən daha vacibdir və ön planlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Аристотель. Метафизика / Аристотель. Сочинения : в 4 т. - М. : Мысль, 1976. – Т. 1. – 550 s.
2. Аристотель. Об истолковании / Сочинения : в 4 т. – М. : Мысль, 1978. – Т. 2. – 687 s.
3. Гегель Г.В.Ф. Философия духа / Г.В.Ф. Гегель // Энциклопедия философских наук. – М., 1956 – Ч. 3. – Т.3., s. 253
4. Иванова И.П. Теоретическая грамматика современного английского языка / И.П. Иванова, В.В. Бурлакова, Г.Г. Почепцов. – М. : Высш. школа, 1981. – 285 s.].
5. Шингаров Г.Х. Время, действие, бытие и семантика: метафизические основания глагольного времени. Настоящее время / Г.Х. Шингаров // Вестник Мурманского государственного технического университета. – 2013. – Т. XVI. – № 2. – S. 397–402.].
6. Crichton M. Timeline. Ballantine book. Published by The Random House Publishing Group. 1999. - 496 p.
7. Crichton M. Jurassic Park. Arrow Boors, 1991. - 400 p
8. Rayevskaya N.M.. Modern English Grammar. M., 2004, 290 p.128).
9. Valeika L., Buitkienė J. An Introductory Course in Theoretical English Grammar. Vilnius Pedagogical University, 2003, 135 p. 76
10. https://www.englishgrammar.org/time-expressions-simple-present-tense

R,Huseynova

The expression of Present in tense in modern English language

Summary

The Present tense can enter the past as well as the future, as its motivational function is capable of encompassing all three tense. The action reason expressed in the Present Indefinite tense conditioned the fulfillment of goal of the attitude to all tenses.

It is worth noting that the ever expanding boundaries of the form reduce the time divide and eliminate the time barrier. The object-subject relations observed in the Present Indefinite tense create a closed circle of traits within the subject's inner sphere. The most interesting thing is that the verb expresses a particular movement according to the semantics of this time, not the action, but the state, the quality, the sign. These verbs are mainly related to verbs expressing emotions and feelings: to love, to hate, to like, to see, to hear.

Present Continuous is capable of expressing its fundamental qualities, along with the occasional ability of the subject to be "here and now". So, if a man is working in the construction, he is a builder. So if any person is said to have worked in construction, it is also mentioned that what is his profession. However, as Present Continuous expresses uncertain action or action that results in the use of time verbs, the subject's new quality and ability are also revealed. The independence of the Present Indefinite is that the behavior expressed in this form is always neutral, the most important condition being the static and closed circulation of the work or process mentioned.

Key words: verb, form, repetitive movement, time, thing, nature events

Р.Гусейнова

Выражение настоящего во времени в современном английском языке

Резюме

Настоящее время может войти как в прошлое, так и в будущее, так как его мотивационная функция способна охватить все три времени. Причина действия, выраженная в настоящем неопределенном времени, обусловила достижение цели отношения ко всем временам.

Стоит отметить, что постоянно расширяющиеся границы формы уменьшают временной разрыв и устраняют временной барьер. Отношения объекта и субъекта, наблюдаемые в настоящем неопределенном времени, создают

замкнутый круг черт во внутренней сфере субъекта. Самое интересное, что глагол выражает определенное движение в соответствии с семантикой этого времени не действием, а состоянием, качеством, знаком. Эти глаголы в основном связаны с глаголами, выражающими эмоции и чувства: любить, ненавидеть, любить, видеть, слышать.

Present Continuous способен выражать свои фундаментальные качества наряду со случайной способностью субъекта быть «здесь и сейчас». Итак, если человек работает на стройке, он строитель. Поэтому, если говорят, что кто-то работал на строительстве, также упоминается, что это его профессия. Однако, поскольку Present Continuous выражает неопределенное действие или действие, которое приводит к использованию временных глаголов, также раскрываются новое качество и способность субъекта. Независимость настоящего неопределенного заключается в том, что поведение, выраженное в этой форме, всегда нейтрально, наиболее важным условием является статическая и замкнутая циркуляция упомянутой работы или процесса.

Ключевые слова: глагол, форма, повторяющиеся действие, время, предмет, природные события

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 16.01.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Ilham Tahirov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SAHILA MUSTAFAYEVA
PhD, associate professor
Baku, Tabriz Street 134,
sahilamustafa@yahoo.com

THE USAGE OF RHETORIC DEVICES DURING TOURISTIC TRAVEL

Sammary

There are three main different theories: the first one is called the Semitic School: its main proponent was Arthur Houlot who affirmed that the term tourism comes from the old Aramaic **"tur",** a term used to describe the movement of people in the Bible. A second theory is called the Onomastic School: according to them the term tourism comes from Dalla Tour, a last name of the French aristocracy. When Charles V signed a peace treaty with England in 1516, he agreed to give to the Della Tour family the exclusive right of commercial transport and the monopoly on other businesses. Apparently, this witnessed the relationship of the term "tourism" to a commercial activity of movement of goods from one country to another. The third theory, which is the most recognized among scholars, states that term tourism comes from the Latin term "tornare", and also from the Greek one "tornos" (Topic/tourism, 2019).

The history of tourism is very ancient and it appeared before the creation of the word *tourist* at the end of the 18th century. In the Western tradition, organized travel with supporting infrastructure, sightseeing, and an emphasis on essential destinations and experiences can be found in ancient Greece and Rome, The Seven Wonders of the World became tourist sites for Greeks and Romans (Topic/tourism, 2019).

In eastern civilization also tourism was popular. Pilgrimage to the earliest Buddhist sites began more than 2,000 years ago, although it is hard to define a transition from the makeshift privations of small groups of monks to recognizably tourist practices. Pilgrimage to Mecca is of similar antiquity. The tourist status of the hajj is problematic given the number of casualties that - even in the 21st century - continued to be suffered on the journey through the desert (Topic/tourism, 2019).

Key words: tourism, travel, speech, communication, slangs, euphemism

Modern tourism is an increasingly intensive, commercially organized, business-oriented. The aristocratic grand tour of cultural sites in France, Germany, and especially Italy - including those associated with Classical Roman tourism - had its roots in the 16th century. It grew rapidly, however, expanding its geographical range to embrace Alpine scenery during the second half of the 18th century, in the intervals

between European wars. By the early 19th century, European journeys for health, leisure, and culture became common practice among the middle classes, and paths to the acquisition of cultural capital (that array of knowledge, experience, and polish that was necessary to mix in polite society) were smoothed by guidebooks, primers, the development of art and souvenir markets, and carefully calibrated transport and accommodation systems (Topic/tourism, 2019).

During different kinds of the tourism the tourists are known to use different ways of the communication via various speech types. The ordinary tourists may use slangs, jargons, etc. in his/her speech. It is not forbidden any way. Let us imagine that the sailors are traveling some countries as a group. They are possible to use different kinds of sea slangs in their speech.

Each type of the communication is full of different formal and informal words. Slangs are known to be the very informal language or specific words that are used by a special group of people. It is noteworthy to mention that slangs are often heard in speech rather than in writing. It is possible to observe the usage of slangs in emails, texts as well. Slangs can be noticed as a collection of words and expressions used in the language of certain occupants or social groups. Slangs are used in the communication process; they can be considered to be used to transmit information.

Slang is language (words, phrases, and usages) of an informal register that members of particular in-groups favor (over the common vocabulary of a standard language) in order to establish group identity, exclude outsiders, or both.

Jargon is a conventional "fabricated" language that differs from the national language by specific words and expressions that are spoken only by people of a particular social and professional group, while others do not understand it. Jargon has a French word that probably means nonsense and nonsense.

The Greek word euphemismus means “eu-good”, “pheme-talk” and means “to speak beautiful words” in literary language. The word "euphemisme" in French, "verhülllung / euphemismus" in German, "eufemismo" in Spanish, and "euphemism" in English is used as "to speak well, to speak well." The term also expresses the exact opposite of the term "blaspheme" (evil-speaking).

There are many different ideas about euphemisms. Different linguists have different opinions on this term. For example, according to H. Philip, euphemism is the substitution of inappropriate and harsh expressions with more softer and more indirect expressions (1, p.56). According to V. Fromkin and R. Rodman, euphemism is a word or word combination that is used instead of words that are considered taboo (2, p.116) to avoid intimidating and unpleasant topics.

Many scholars, other than M. Gomez, have expressed their scientific views on the subject in various forms. However, keeping in mind that extralinguistic and linguistic forms are very important here, we can say that the definitions and explanations of euphemisms are similar and are consistent with the other. Because using linguistic expressions, such as euphemisms, is necessary to take into account the need

and psychological state of the speaker, trying to soften his speech and adjust the situation.

The euphemisms are the harsh and cruel language of the language, but the use of other soft and polite words, instead of words and phrases that can be heard or hurt the reader. For example, He's a little thin on the ball - He's a little tired, He is always tired and emotional (He is always drunk) We do not hide. These expressions in their sentences may, of course, be considered more polite in comparison than by expressing their thoughts directly. Apart from such expressions that we have replaced with euphemisms, there are other euphemisms that are used in various fields and institutions. However, the use of euphemisms is not just about speaking more politely.

Although there are many euphemisms in modern English, there are also various euphemisms on new topics. When any euphemism occurs, specific principles should be anticipated. First, the euphemism created should be far enough away from the harsh and acute sense that it replaces. The second, indirectly, must be sufficiently related to the meaning or concept to be expressed. Finally, the content expressed by our euphemism should be pleasant and gentle enough to generate positive and irritating thinking when used.

Euphemisms can be used in written and oral terms. But it can also depend on the context and sometimes the scope of the word. As we know, sometimes a word can express many different meanings depending on the context. Of course, accurate judgments are also possible. For example, slang for written language and many words used in everyday life are not typical. Thus, such words are considered typical of purely verbal language.

Modern English is very rich with euphemisms. These euphemisms can be grouped by other features along with the areas in which they are used. Euphemisms can be divided into different categories depending on the number of words and the parts of speech they contain. They can contain one, two, three and more words and can be expressed in different parts of the speech.

H. Rawson divided the euphemisms into two large groups, both positive (negative) and negative (negative) (5, p. 37). Positive euphemisms tend to be more sophisticated than words that can be understood in a more negative way, and make them more polite. For example, the use of the word helper (helper) instead of the devil (servant) refers to this type of euphemisms. Negative euphemisms are groups of words that people do not want to use directly.

H.Rawson wrote that sometimes new words are taken from other languages when creating euphemism. Most of these words are taken from French and Latin languages. Because the words in Latin and French are relatively soft and elegant (6, p. 41).

The euphemisms used in the language are both positive and negative. Linguistic scholars have different views on this issue. D.Enrayt (7, p.52), a scientist who points to the disadvantages of euphemisms, said that the purpose of euphemisms is to

distract or conceal speech from its true meaning. It may be accepted that the speaker tries to convey another meaning close to him by hiding what he wants to say during his speech. Because he thinks that the meaning he wants to express really hurts the listener. In this case, there may be confusion between the speaker and the listener. At times, the listener may be confused about certain points of view. This may have the opposite effect on the process of mutual understanding. Thus, we can conclude that along with the polite expression of euphemisms that we use in our speech, it is also accurate.

Another disadvantage of euphemisms is the use of euphemisms when talking about certain wars, deaths, and other social issues that people are confused or embarrassed about. At the same time, the topics that are really hard and difficult to talk about become more commonplace ones. This causes such difficult topics to become a "normal" issue among people. Thus, the importance of the subject is also reduced. K.Francis (8, p.14) even uses the term "douple-speak" (double / unknown) for such euphemisms.

For all these reasons, especially when writing essays, you should stay away from working on euphemisms. Because writing does not carry certain feelings and emotions as conversation. At the same time, we have no choice but to use gestures and facial expressions.

One of the most controversial issues in the language is the differences between taboos and euphemisms. First of all, it should be noted that such words can be found in almost all languages in the world. Not only do they form part of the communication in a language that is a communicative medium, but they also show their peculiarities in the cultural development of those languages. Successful use of taboos and euphemisms in the language provides the basis for successful speech.

In contrast to taboos, euphemisms are the processing of other words or expressions that express the same or close meaning, rather than taboos. Thus, people do not ask for the idea that they think it will be tougher to be more polite, and consider euphemism more feasible. Modern English is rich in euphemisms that are widely used in everyday life. For example, we can easily hear in a live conversation, “Could I ask where the restroom is?” (Can I ask where the toilet is?), Or “Where could I wash my hands?” (Where can I wash my hands?) The main goal is not to ask questions. The key to using such expressions is to indirectly express your desire to use the toilet. This is because, even when asked, it is believed that the speaker has made his or her opinion more cultural and ethical. Instead of saying "Wife", the use of the phrase "my better half" by the speaker shows her tenderness for both her husband and other people (9, p. 16).

What words or expressions can be harsh and rude depends on how this language is perceived. For example, Chinese often talk to foreign students, "How much is your rent", "How old are you?" (How old are you?) Starts with questions. They feel that asking such questions is the best way to start a conversation and show your

sincerity. However, such questions are considered personal questions for the English language and people are very worried about these types of questions. Another example is the Chinese, which are still used by the Chinese as a salutation label "Where are you going?" (Where are you going?) Is used for a purpose other than greetings in English. Therefore, greetings with English-speaking peoples create a very good environment for misunderstanding.

References:

1. Philip H. The State of the Language. Oxford: Oxford University Press,1985, 180 p.
2. Victoria F., Robert R. An Introduction to Language. London: Harcourt Brace Jovanovich Collage Publishers, 1993, 544 p.
3. Miguel G. Towards a New Approach to the Linguistic Definition of Euphemisms. Spain: Language Sciences, 2009, 739 p.
4. Kate B. Euphemisms and Language Change. The Sixth and Seven Ages. Cambridge: Cambridge University Press, 2012,101 p.
5. Scott A. Introducing Euphemisms to Language Leaners. (Internet Journal), 2002, 4 p.
6. Rawson H.A. The State of the Language. Oxford: Oxford University Press,1985, 341 p.
7. Hugh R. A Dictionary of Euphemisms and Other Double Talk. New York: Crown Publishers Inc.,1995, 463 p.
8. Dennis J. E. Fair of Speech: The Uses of Euphemisms. Oxford: Oxford University Press, 1985, 222 p.
9. Martina J. Euphemisms in Today English (Bachelor thesis), 2010, 50 p.

S.Mustafayeva

Turizm səyahəti zamani ritorik fiqurlarin
işlədilməsi

Xülasə

Cəmiyyətdə dilin heç vaxt mövcud olmadığını təsəvvür etsək, insanların birbiri ilə kommunikativ əlaqəsindən danışmaq olmaz. Bu halda insanların həyatlarında baş vermiş yeniliklər, yaşadıqları qəribəliklər, bildikləri əhəmiyyətli sirlər, gördükləri misilsiz gözəlliklər və başqa minlərlə lazımlı faktlar həmişə açılmamış olaraq qalar-

dı. Bu böyük anlayış zaman keçdikcə çox inkişaf etmiş və özündə çoxlu miqdarda qrammatik qaydaları, fonetik hadisələri, müxtəlif söz qruplarını və onların tarixi keçmişlərini, lüğətləri və adını qeyd etmədiyimiz minlərlə başqa dil xüsusiyyətlərini özündə birləşdirmişdir.

Dilin insanlarin psixologiyası və sosial-mədəni əsasları ilə çox güclü bağlılığı vardır. Dünyanın müxtəlif dillərində mövcud olan "evfemizmlər" sosial və mədəni xüsusiyyətləri fərqli olan dillərdəki fərqlilikləri ortaya çıxarmaq üçün əvəzedilməz sahələrdən biridir. Hazırda danışılan bir çox dillərdə yaşam və ya ölüm, din və ya tanrı, pul və ya siyasət, eyni zamanda peşə və ya sosial siniflər və s. ilə bağlı bir çox sözlər daha mədəni və estetik ifadə üçün üstüortülü şəkildə və ya həmin sözlərin əvəzinə müxtəlif "yumşaq" sözlər istifadə olunmaqla əsas fikir ifadə olunur. Heç bir dil bu və ya digər sözün işlənilməsinə qəti sərhədlər qoymaz, eyni zamanda onun işlənmə dairəsinə müxtəlif qadağalar qoymaz. Dil üçün bütün sözlər bərabər hüquqludur. Lakin dildə istifadə olunan bu sözlər, bu dildə danışan insanların kontekstə və ya məsələyə yanaşmasından, eyni zamanda istifadə olunduğu sferadan asılı olaraq dili istifadə edənlər tərəfindən sərhədlənə bilər. Ona görə də dili onu danışanların milli dəyərlərindən ayrı öyrənmək mümkün deyildir.

Açar sözlər: turizm, səyahət, danışıq, ünsiyyət, slənq, evfemizm

С.Устафаева

Использование риторических фигур во время туристического путешествия

Резюме

Предполагая, что языка никогда не было в обществе, невозможно говорить об общении людей друг с другом. В этом случае инновации в жизни людей, странность, которую они испытали, важные секреты, которые они знали, необычайную красоту, которую они видели, и тысячи других необходимых фактов не всегда были раскрыты. Это великое понимание развивалось с течением времени и включает в себя большое количество грамматических правил, фонетических явлений, различные словарные группы и тысячи других языковых особенностей, которые мы не упоминаем.

Язык имеет сильную связь с человеческой психологией и социокультурной основой. «Эвфемизмы», присутствующие на разных языках мира, являются одной из обязательных областей расхождения в языках с различными социальными и культурными характеристиками. Многие языки, на которых мы говорим сегодня, это жизнь или смерть, религия или Бог, деньги или политика, в то же время профессиональные или социальные классы и так далее. Многие

слова, относящиеся к более культурному и эстетическому выражению, выражаются в подавляющей форме или с использованием различных «мягких» слов вместо этих слов. Ни один язык не устанавливает строгих ограничений на использование того или иного слова, а также не налагает никаких запретов на его использование. Все слова для языка равны. Однако эти слова, используемые в языке, могут быть ограничены теми, кто использует язык, в зависимости от контекста или проблем людей, говорящих на этом языке, и в то же время в той области, в которой они используются. Поэтому невозможно изучать язык отдельно от национальных ценностей говорящих.

Ключевые слова: туризм, путешествия, речь, общение, жаргон, эвфемизм

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.11.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cəmil Babayev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NURİYYƏ ƏLİYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADURəşid behbudov 134
nur. mikayil@gmail. com

İNGİLİS DİLİNİN XÜSUSİ MƏQSƏDLƏRLƏ TƏDRİSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Xülasə

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi xüsusi məqsədə yönəldilmiş tədris fəaliyyətidir. Burada müəllimin real məqsədləri sırasına sillabusun düzgün tərtibi daxildir. Adətən müəllimlər üçün dilöyrənənlərin linqvistik və kommunikativ ehtiyaclarının ödənilməsi üçün xüsusi kontekst lazım gəlir. Onların özlərinin xüsusi nəzərdə tutulmuş materialları olmalıdır. Onlar materialları müxtəlif mənbələrdən toplayır, sistemləşdirirlər. Amma bu sahədə çalışan müəllimlərin işləri bununla bitmir. Burada digər mütəxəssislərlə xüsusi genişləndirilmiş əməkdaşlıq vacibdir. Fənn mütəxəssisinin bu sahənin müəlliminə tədris matreiallarının mənimsənilməsində öz köməkliyini göstərməsi məqsədəuyğundur. Tam əməkdaşlıq fonunda fənn müəllimi və ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi sahəsində çalışan müəllim auditoriyada birlikdə tədrisi həyata keçirirlər. Bu " team teaching" (komanda tədrisi) adlanır. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi sahəsində çalışan müəllimə ehtiyac təhlilləri(need analysis), kurs dizaynı (course designing) və material seçimi(material selection) lazımdır. Bu cür fəaliyyətlər EAP kontekstində daha çox lazımdır. Qiymətləndirici kimi bu müəllimlər təkcə tələbələrin linqvistik bilik və bacarıqlarını deyil, öz tərtib etdiyi material və kursu qiymətləndirməlidirlər.Tədqiqatçılardan C.Villiam qeyd edir ki, müəllimlər tələbələrin bilik dünyasından xəbərdar olmalıdırlar.

Ümumiyyətlə, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi və yayılması ingilis dilinin geniş təsiri ilə səciyyələnir.

Onu da qeyd edək ki, bu sahənin tədrisinə qədər xüsusi kurslar təşkil edilməlidir. Bunlar "pre-service", "in-service"və "refresher" kurslar kimi adlandırılır. Bu kurslar müəllimlərin hazırlanmasında məhsuldar hesab olunur.

Açar sözlər: danışıq, meyar, dil, söz

Qeyd edək ki, sözügedən sahədə çoxlu kontekst və kurslar mövcuddur. Lakin bunların hamısını ESP müəllimlərinin bilməsi mümkün deyildir. Burada McDonough-un " wide-angle" və "narrow-angle" istiqamətləri məqsədəuyğundur. Adətən yeni başlayanlar ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi sahəsində spesifik situasiyalardan xəbərdar olmalıdırlar. Bəzən bu spesifik situasiyaları bilmədikləri

üçün tədrisdə seçim edə bilmirlər. Məhz buna görə də " wide-angles" adlı kurslara daha çox geniş və əhatəli məsələlər daxildir.

Bundan əlavə, Ewer həmçinin bu sahədəki müəllimlərin rastlaşlacaqları "atidudunal", linqvistik, metodoloji və təşkilati problemlərdən danışır. ESP tədrisi EGP tədrisindən daha tələbəyönümlü hesab edilir. Ingilis dilinin xüsuis məqsədlərlə tədris edildiyi auditoriyalarda EGP tələbələrindən daha yaşlı tələbələrə tədris edilir. Bəzən hətta tələbələr fənn və məzmun barədə müəllimlərdən daha məlumatlı olurlar.Tələbələrə öz materiallarını özləri seçmək şansı da verilir. Bu seçim azadlığı onların yaradıcılıq imkanlarını və motivasiyasını artıra bilər. İngilis dilini xüsusi məqsədlərlə tədris edən müəllim dizayner, təşkilatçı, konsul, fasilitator, tədqiqatçı da ola bilər[1,45].

Bu zaman səriştəli müəllimlərin keyfiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Səriştəli müəllimlərin bütün tələbələrindən böyük gözləntiləri olur;
2. Səriştəli müəllimlərin aydın, müəyyənləşdirilmiş məqsədləri olur;
3. Onlar hazırlıqlı və dərsləri təşkil edilmiş olur. Onlar öz auditoriyalarında vaxtından tez və dərs deməyə hazırlıqlı olurlar;
4. Onlar dərsi aydın, düzgün qurulmuş şəkildə təqdim edirlər;
5. Onların dərs dediyi auditoriyalarda gərginlik minimum səviyyədə olur.

Təcrübəli müəllimlər tələbələri faktlara müxtəlif prizmadan yanaşmağı öyrədirlər. Onlar "why" tipli suallardan daha çox istifadə etməklə dərsi canlı edirlər. Tələbələri ilə sıx əlaqə yaradırlar. Onlar istiqanlı, cəfakeş, qayğıkeş olurlar. Eyni zamanda valideynlərlə əlaqə yaradırlar. Müəllimin vəzifəsi: buraya "controller", "roll-register" daxildir. Bundan əlavə, "monitor, evidence-gatherer, prompter, editor, organizer, task-settler" də daxildir.

Müəllim tədris vasitəsi (aid) kimi: müəllim iki formada tədris vasitəsi kimi çıxış edə bilər:

1. Üz ifadələrindən istifadə etməklə;
2. Müəyyən hərəkətlərdən istifadə etməklə[3,67].

Əksər qeyri- dil daşıyıcıları ingilis dilli ölkələrlə işgüzar münasibətlər qurmaq məqsədilə bu dili öyrənirlər.

Bundan əlavə, ingilisdilli ölkələrdən kənarda " lingua –franca" kimi də öyrənilir.

İşgüzar dairələrdəki bütün ünsiyyət formaları qeyri-dil daşıyıcıları arasında baş verir. Bu zaman əksər hallarda qrammatika nəzərə alınmır. İşçilərin gərgin situasiyalarda əsas məqsədləri imkan daxilində daha tez razılığa gəlməkdir. Bəs işgüzar ingilis dili nədir?

İşgüzar ingilis dili bu dilin bir növü olub, biznes kontekstində, məsələn, beynəlxalq ticarət, kommersiya, sığorta, bank və s. şirkət məsələlərində istifadə olunur. Bu aydın nitq, xüsusi lüğət, qrammatik quruluş tələb edən prosesdir.

İşgüzar yazılarda aydınlıq

İşgüzar kontekstlər üçün ingilis dili istifadə edilərkən nitq aydın olmalı, interpretasiyaya ehtiyac olmamalıdır. Əgər siz işgüzar söhbətlərdə, yazı və danışıqlarınızda

aydın ifadə tərzinə malik deyilsinizsə onda siz vaxt və pul itirirsiniz. Əlbəttə bu ədəbiyyatdan fərqlənir. Çünki ədəbiyyatda çox şey oxucunun interpretasiyası üçün nəzərdə tutulur. Yaxşı yazı zövqverici prosesdir. Bu sahədə " instructional solutions" adlanan qurum sizə "online" işgüzar ingilis dilli yazı kursları təklif edir ki, bu da qeyri-dil daşıyıcılarına bu növ yazı bacarığına malik olmaqda kömək edəcəkdir.

Qısa, birbaşa lüğət

Yaxşı yazı birbaşa və hədəfə istiqamətlənmiş yazıdır. Bu zaman aşağıdakılardan azad olunmalıdır:

1. Klişe (clishes) – Çox tez-tez deyilən şeylər öz dəyərini itirir. Məsələn,One mans trash is another mans treasure.
2. Atalar sözləri (proverbs) – mənəviyyatla bağlı problemlər. Məsələn, the early birds gets the worm.
3. İdiomlar (idioms) – ifadələr. Ex: He hit the home with that project
4. Frazeoloji fellər (phrasal verbs) Məsələn, "blow up" əvəzinə siz yalnız bir sözdən ibarət fel işlədə bilərsiniz. Məsələn, " explode" .
5. Uzun tələffüz edilən fellər.Məsələn, "utilize" əvəzinə "use" daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Beləliklə, yaxşı yazılmış kommunikativ yazı qısa, birbaşa cümlə və ifadələrdən ibarət olur. Başqa sözlə, bacardıqca fikirlərini qısaca ifadə et!

Sadə, amma effektiv qrammatika

Yaxşı qrammatik bacarıqlara malik ol! İngilis dilində sadə zamanlardan (sadə, keçmiş, gələcək) və eyni zamanda indiki bitmiş zamandan istifadə edin. " First" və "then" sözləri fəaliyyətin sıralanmasını bildirir. Geniş mənada işgüzar ingilis dilinə aid kitablar, materiallar, mətnlər, ailə, dostlar və s. kimi mətnlərdən fərqli olaraq, qlobal biznes mədəniyyətləri, onların gündəlik rejimləri və s. haqqında olmalıdır.

Bu gün dünyada işgüzar ingilis dilinə böyük tələbat vardır. İşgüzar ingilis dilini öyrənmək istəyənlər bu gün təkcə 4 vərdişin istifadəsini deyil, tərəfdaşları ilə beynəlxalq arenada ünsiyyətə girməyin səmərəli yollarını mənimsəmək istəyirlər.Adətən dünya təcrübəsində işgüzar ingilis dili dərsləri 7-9 am və 7-9 pm . dən başlanır. Lakin şirkətdaxili kurslarda (in-company courses) vaxt sifarişçilər tərəfindən müəyyənləşdirilir. İşgüzar ingilis dilini axşamlar "online" şəklində internet vasitəsilə də öyrənənlər vardır.

Beləliklə, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi günün tələbidir.

Ədəbiyyat

1. Alschuler A.S. Teaching achievement motivation / A.S.Alschuler, D.Tabor, J.Mc Intire. Middletown, Conn, 1970, 456p.
2. Asher J. Learning Another Language through Actions: The Complete Teacher's Guidebook, Los Gatos, Calif.: Sky Oakes Productions, 1977, 117 p.

3. Belmechri F., Hummel K. Orientations and Motivation in the Acquisition of English as a Second Language Among High School Students in Quebec City // Language Learning,Volume 48, Issue 2,2013, pp. 219–244

N. Aliyeva

The effective ways of teaching English for spesific purposes

Summary

Language learners who lack confidence in their ability to participate successfully in oral interaction often listen in silence while others do the talking. One way to encourage such learners to begin to participate is to help them build up a stock of minimal responses that they can use in different types of exchanges. Such responses can be especially useful for beginners. Minimal responses are predictable, often idiomatic phrases that conversation participants use to indicate understanding, agreement, doubt, and other responses to what another speaker is saying. Having a stock of such responses enables a learner to focus on what the other participant is saying, without having to simultaneously plan a response. Some communication situations are associated with a predictable set of spoken exchanges -- a script. Greetings, apologies, compliments, invitations, and other functions that are influenced by social and cultural norms often follow patterns or scripts. So do the transactional exchanges involved in activities such as obtaining information and making a purchase. In these scripts, the relationship between a speaker's turn and the one that follows it can often be anticipated. Instructors can help students develop speaking ability by making them aware of the scripts for different situations so that they can predict what they will hear and what they will need to say in response. Through interactive activities, instructors can give students practice in managing and varying the language that different scripts contain. Language learners are often too embarrassed or shy to say anything when they do not understand another speaker or when they realize that a conversation partner has not understood them. Instructors can help students overcome this reticence by assuring them that misunderstanding and the need for clarification can occur in any type of interaction, whatever the participants' language skill levels. Instructors can also give students strategies and phrases to use for clarification and comprehension check. By encouraging students to use clarification phrases in class when misunderstanding occurs and by responding positively when they do, instructors can create an authentic practice environment within the classroom itself.

Key words: speaking, criteria, language, word

Н. Алиева

Еффективные пути формирования “ESP”

Резюме

В настоящее время существует движение, в цели которого входит создание системы обучения, английскому языку, предполагающее самое серьезное отношение к обучаемому, согласно которой именно студент является центральной фигурой всего процесса обучения языкам и их изучения. В то же самое время предполагается включение в процесс обучения иностранному языку элементов развлечения, что, по всей вероятности, должно способствовать более успешному и продуктивному усвоению языка и формированию у студентов иноязычноречевой компетенции. Мы присоединяемся к мнению ,согласно которому это является позитивным элементом обучения, самым непосредс-твенным образом содействующим более эффективному овладению иноязычно – речевой компетентностью, что является одной из основных задач обучения иностранному языку в условиях современности. Мы полагаем, что привнесение элементов развлекательности может сделать процесс изучения иностранного языка значительно более интересным для студентов ,и станет фактором, провоцирующим студентов на мотивированное изучение языка. Если, следуя основным положениям коммуникативного подхода к обучению языкам, согласиться с концепцией, согласно которой именно обучаемый является центральной фигурой процесса обучения и требует самого серьезного к себе отношения, учителю иностранного языка отводится роль человека, направляющего и всемерно поддерживающего деятельность студентов ,изучающих иностранный язык. Несомненно, учителя должны сотрудничать с обучаемыми, как люди, обладающие необходимыми знаниями ,и готовые делиться своими знаниями и опытом со своей аудиторией. В соответствии с требованиями, предъявляемыми к учителям иностранного языка, учитель должен обладать определенными качествами, самыми важными из которых является его отношения с учащимся, его энтузиазм, желание работать, внедряя новые, прогрессивные методы в практику преподавания, его знания и умения. Пожалуй, на первое место в этом списке следует поставить именно взаимоотношения между участниками процесса обучения иностранному языку.

Ключевые слова: разговор, критерия, язык, слова

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.09.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zenfira Quliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ELMİRA ƏLİYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADU
Rəşid Behbudov 134
elmira_eyyub@gmail.com

SİFƏTİN ƏNƏNƏVİ DİLÇİLİKDƏ TƏDQİQİNƏ DAİR

Xülasə

Məqalədə sifətlərin ənənəvi formada quruluşuna, mənalarına görə təsnifi məsələsinə toxunulur və müəyyən situasiyalarda sifətlərin dəyişikliyə uğramasının (əsli sifətlər → nisbi sifətlər) hansı vasitələrlə icra olunması araşdırılır. Eyni zamanda, bəzi situasiyalarda sifətlərin ünsiyyəti təmin edən aspektlərə uyğun olaraq təfəkkür ilə əlaqəli öyrənilir. Sifətlərin müəyyən edilməsi zamanı konsept və kateqoriya arasındakı fərqliliklərə, sifət bildirən konseptlərin insanların və qeyri-canlıların beyinlərində fərqli şəkildə formalaşma səbəblərinə də toxunulur.

Ümumi dilçilik baxımından sifətlərin təbiəti və funksiyaları, onların quruluşları, funksiyalarının qanunauyğunluqları, konkret dillərdə təsnifi haqqında məlumat verilir. Makro və mikromətnlərdə sifətlərin referensial mənaları müəyyən edilir.

Müasir dövrdə, german dilçiliyində sifətin fərqli dillərdə struktur-semantik və funksional cəhətdən öyrənilməsinə elmi-fəlsəfi cəhətdən yanaşmalar araşdırılaraq təhlil edilir. Bununla yanaşı, sifət haqında məlumat verilir və sifətlərin təsvir sahələri qruplaşdırılır: a) ismin keyfiyyətni təsvir edən sifətlər (ingilis dilində /a cold drink/ "soyuq içki"; alman dilində /ein heftiger Hund/ "güclü it" və s.); 2) şəxsin, yaxud əşyanın hansı yerə aid olduğunu, haradan gəldiyini, yaxud gətirildiyini təsvir edən və məişət sifətləri adı ilə tanınan sifətlər (ingilis dilində /an Indian temple/ "hind səcdəgahı"; isveç dilində /en mexikansk hatt/ "Meksika şlyapası" və s.), rəng bildirən sifətlər (ingilis dilində /Please, give me some white bread/ "Zəhmət olmsa, mənə bir qədər ağ çörək verin"; alman dilində /sein Gesicht ist schwarz/ "Onun üzü qaradır" və s.), isimlərin ölçüsünü təşvir edən sifətlər (ingilis dilində /A huge place/ "nəhəng yer"; isveç dilində / en tunn tjej/ "arıq qız" və s.).

Sifətlərin mənalarına görə təsnifi belə bölünür: əsli, nisbi və vəziyyət bildirən sifətlər. Müasir ingilis dilində sifətlər mətnin formalaşmasında, cümlənin aktual üzvlənməsində fəal iştirak edir və mətnlərin mənalarının düzgün ifadə olunmasında rol oynayır.

Açar sözlər: sifət, ənənəvi, tədqiq, məna, quruluş, təsnif

Müasir ingilis dilində sifət şəxs və əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və vəziyyətini bildirən sözləri ehtiva edir. Məsələn:

İngilis dilində	Azərbaycan dilində
A beautiful girl	Gözəl qız
Long and wide bridges	Uzun və geniş körpülər
Fresh vegetable	Təzə tərəvəzlər
An easy problem	Asan problem

Sifət şəxs və əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və s. bu kimi xüsusiyyətləri bildirən əsas nitq hissələrindən biridir (8, s.67). Hər bir nitq hisəsi kimi sifətin də dildə xüsusi funksiyası vardır. Sifət əşyanı, hadisəni bir-birindən ayırmağa, onları fərqləndirməyə, beləliklə də əşya, hadisə haqqında geniş, hərtərəfli məlumat verməyə xidmət edir.

Sifət, yəni əlamət və keyfiyyət maddi varlığın ayrılmaz hissəsidir. Ətraf aləmdə mövcud olan varlıq müəyyən formaya, əlamətə, keyfiyyətə malik olur. Bu forma, əlamət, keyfiyyət sifət vasitəsilə dinləyənə çatdırılır. Bu səbəbdən də qədim zamanlardan əsas nitq hissəsi kimi sifət dilçilikdə dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir.

Sifəti isimdən təcrid olunmuş şəkildə düşünmək olmaz. Sifətlə isim arasında daxili bir ahəng, yaxınlıq vardır (2, s. 16).

Bəzi hallarda verilən sözün isim, yaxud sifət olmasını müəyyən etmək çətin olur. Bunun əsbəbi odur ki, bəzi dillərdən, məsələn, rus, alman və s. fərqli olaraq müasir ingilis dilində sifətin hal, cins, kəmiyyət kateqoriyası yoxdur. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də sifət aid olduğu, təyin etdiyi isimlə nə hala, nə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşmır. İsmin hansı halda, hansı cinsdə və hansı miqdarda olmasına baxmayaraq sifət eyni formada, ilkin formada işlənir (3, s.40).

Müasir ingilis dilində sifət heç vaxt birləşmə daxilində morfoloji əlamət qəbul etmir. Sifət iki halda morfoloji əlamət qəbul edir (9, s.67):

Müasir ingilis dilində sifətlər müstəqil nitq hissəsi kimi başqa nitq hissələrindən öz leksik mənalarına və sintaktik funksiyalarına görə fərqlənir (7, s. 60).

İngilis dilində bir xeyli nitq hissələri vardır ki, onlar həm sifət, həm də zərf kimi işlənir. Həmin sözlərin sifət, yaxud zərf olması onların qrammatik funksiyasına uyğun olaraq müəyyənləşir. İşlənən söz ismə aid olduqda təyin funksiyasında, feilə aid olduqda isə zərflik funksiyasında işlənir (5, s.66). Bu da o anlamı verir ki, birinci halda işlənən söz sifət, ikinci halda işlənən söz isə zərf hesab olunur.

Həm sifət, həm də zərf kimi işlənən sözlərə sonu *–ly* ilə bitən sözləri də aid etmək olar. Məsələn: *weekly* 'həftəlik', *lovely* 'cazibədar', *monthly* 'aylıq' və s. (6, s. 85)

Qeyd edək ki, sonu *–ly* bitən bir qrup söz var ki, onlar ancaq sifət kimi işlənir. Məsələn: beastly 'vəhşi', *costly* 'bahalı', *cowardly* 'qorxaq', *deadly* 'ölümcül', *likely* 'ağlabatan', *brotherly* 'qardaşcasına', *lively* 'canlı', *womanly* 'qadıncasına', *scholarly* 'bilikli', *silly* 'ağılsız', *ugly* 'eybəcər', *unlikely* 'ağlabatmaz' və s. (17, s. 96)

A.M.İosifoviç *dead* sözünü həm sifət, həm də zərf kimi işlənməsini belə izah

edir (4, s. 69):

Dead sifət kimi:

The bird was fired, and it fell *dead.* 'Quş vuruldu və öldü.'

Dead zərf kimi:

She is *dead* drank, isn't she? 'O, çox içib, elə deyilmi?'

A.M.İosifoviç yazır ki, *deadly* sözü zərf kimi işlənmir. Onun yazdığına əsasən *fataly* sözü zərf kimi *deadly* sözünün qarşılığı kimi çıxış edir (4, s. 69). Məsələn:

She is *fatally* injured in the accident. 'O, qəzada ölümcül yaralanmışdı.'

Göründüyü kimi, müasir ingilis dilində kifayət qədər söz həm sifət, həm də zərf kimi işlənə bilər.

Sifət çoxmənalı söz kimi geniş işlədilir. P.Tsif yazır ki, *good* sifətinin 200-dən artıq məna variantı mövcuddur (19, s. 139).

A. Radford *sharp* sifətinin 19 məna variantı olduğunu yazır. O qeyd edir ki, lekisk-semantik baxımdan *sharp* sifəti müxtəlif məna daşıyan isimlərlə birləşərək sintaktik birləşmələr əmələ gətirir (18, s. 136).

Sifətin semantik xüsusiyyətləri iki baxımdan tədiqi edilə bilər: a) leksik vahid kimi (sifət+ isim); b) sifətin danışıqda işlənməsi baxımından (9, s.69).

O.Musayev yazır ki, leksik mənalarına görə sifətlər əsasən üç qrupa bölünür: 1) əsli sifətlər; 2) nisbi sifətlər; 3) vəziyyət bildirən sifətlər (14, s.32).

Əsli sifətlər əşyanın rəngini, formasını, əqli və fiziki keyfiyyətlərini və s. bildirir. Məsələn:

A black pencil 'qara qələm', *a yellow apple* 'sarı alma', *a grey blouse* 'boz qofta', *a white shirt* 'ağ köynək' və s.

F.Palmer yazır ki, sifət aşağıdakı xüsusiyyətlərilə digər nitq hissələrindən fərqlənir (17, s. 80):

- leksik-semantik baxımdan sifətlər əşyanın əlamətini, keyfiyyətini, dadını, rəngini, ölçüsünü, formasını və s. bu kimi xüsusiyytləri bildirir;
- sifət bir sıra sifətdüzəldici morfoloji morfemlərə malikdir;
- sifətin dərəcə kateqoriyası var;
- sifət bağlayıcı feil və isimlərlə birləşə bilir;
- sifət cümlədə predikativ, predikativ üzv və təyin funsiyasında işlənə bilir.

Adətən ənənəvi qrammatika kitablarında sifət bir qayda olaraq iki yerə bölünür:

- əsli sifətlər;
- nisbi sifətlər.

Lakin bəzi araşdırmalar bu təsnifatda bir çatışmazlıq olduğunu göstərir. Məsələn, *a-* morfeli sözlər bu təsnifatdan kənarda qalır. Məsələn:

aware	xəbərdar
alive	diri
afoot	ayaqda
ablaze	yanan, parıldayan

Bu cür sözlərin nitq hissələrində yeri barədə fərqli fikirlər var. Məsələn, *alive* sözünü araşdıraq. *Alive* sözü əksər ingilis dilinin qrammatikası kitablarında, həmçinin də bəzi lüğətlərdə "predicative adjective", yaxud da "adjective predicative" adlandırılır. Bəzi kitablarda *a-* morfemi ilə qurtaran sözlərin isə *stative* olmaları barədə yazılar var.

B.A.İlişdən sonra V.N.Jiqadlo, K.A.Kobrina, B.S.Xaymoviç, B.İ.Rogovskaya, L.Y.Lisina, B.M.Leykina və başqa bu kimi ingilis dilçiləri də B.A.İlişin irəli sürdüyü fikirləri davam etdirmişlər (8, s. 90).

A.Hüseynov yazır ki, *a*-prefiksli sözləri sifətdən ayırıb ayrıca nitq hissəsi kimi götürməyə ehtiyac yoxdur (8, s.71). Bu qrupa daxil oaln sözlər çox ingilis dilçilərinin və ingilis dili ilə məşğul olan rus dilçilərinin məsələn, N.A.Qanşına, N.M.Vasilevskaya, L.Barxudarov və digərlərinin qeyd etdiyi kimi, sifətin xüsusi bir növü hesab edilməlidir. Bunun üçün kifayət qədər dil materialları var və onların üzərində bunu sübut etmək olar. İngilis dilində sifət təyin və predikativ funksiyasında çıxış edir. *A*-prefiksli sözlər də adları çəkilən funksiyalarda çıxış edir. Fərq ondadır ki, sifətlər təyin funksiyasında həm prepozitiv, həm də postpozitiv ola bilər. Məsələn: *a sensible suggestion* 'həssas təklif', *a suggestion sensible* 'təklif həssas' və s. *A* –prefiksli sözlər təyin funksiyasında əsasən postpozitiv funksiyada işlənir. Məsələn: *a man alive* 'diri insan' və s.

"Müasir ingilis dilinin Lonqman lüğəti"-ndə *a*-prefiksli sözlər sifət və zərf kimi yazılır (13). Bəzi lüğətlərdə isə bu cür sözlər "predicative adjectives" və ya "adjective predicative" adlandırılır.

A.Hüseynov yazır ki, hələ də *a*-prefiksli sözlər barədə anlaşılmazlıq hökm sürür. Onun fikrinə görə, *a*-prefiksli sözləri ənənədə olduğu kimi sifətlərin bir qrupu hesab etmək və onları "stative adjectives" (vəziyyət bildirən sifətlər) adlandırmaq daha məqsədəuyğundur (8, s.73). Belə olduğu halda müasir ingilis dilində sifətləri məna baxımından iki qrupa deyil, üç qrupa bölmək lazımdır:

1) Qualitative adjectives (əsli sifətlər);
2) Relative adjectives (nisbi sifətlər);
3) Stative adjectives (vəziyyət bildirən sifətlər) (8, s.73).

O.Musayev əsli sifətləri belə ifadə edir: "Əşyanın rəngini, formasını, əqli və fiziki keyfiyyətlərini və s. bu kimi xüsusiyyətləri ehtiva edən sifətlər əsli sifətlər hesab edilir" (14, s.51). Alimin qənaətinə görə, bu onunla izah olunur ki, əşyalara xas olan əlamət və keyfiyyət müxtəlif səviyyədə və müxtəlif dərəcədə ola bilər. Məsələn: almalar dadına, rənginə, böyüklüyünə və s., insanlar ağlına, qabiliyyətinə, xasiyyətinə, xarici görünüşünə və s. xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Şəxs və əşyalara xas olan həmin keyfiyyət isə qeyd edildiyi kimi sifətlərlə ifadə olunur. Bu da onu göstərir ki, sifətlər heç də yalnız şəxs və əşyalara aid olan keyfiyyət və əlamətləri deyil, eyni zamanda onlara aid olan əlamət və keyfiyyətlərin dərəcələrini ifadə edə bilməlidir. Buna müvafiq olaraq da bütün dillərdə, o cümlədən ingilis dilində əsli sifətlər dərəcə kateqoriyasına malik olur. Əşyalar müxtəlif olduğu üçün onlara xas olan əlamət və

keyfiyyətlər də müxtəlifdir. Məhz bu səbəbdən də əsli sifətlər öz növbəsində bir neçə yarımqrupa bölünür. A.Hüseynov yazır ki, ingilis dilində mövcud olan sifətləri qruplaşdırmaq asan məsələ deyil (8, s. 74).

Sifətlərin tam və qəti şəkildə semantik təhlilini vermək olduqca çətindir. O, bunu belə izah edir ki, dünyada mövcud olan əşyalar bilinən və bilinməyən bəzi xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən seçilir və fərqləndirlir. Ona görə də sifətlərin semantik təhlili bir qədər çətin hesab edilir. Bunu belə də izah etmək olar ki, hər hansı bir məfhum bəzən birdən çox əlamət və keyfiyyətə malik ola bilər ki, bu da onların sematik təhlilini aparmağı çətinləşdirə bilir. Məsələn: *a long pencil* 'uzun qələm', *a horrible red and white man* 'dəhşətli qırmızı və ağ adam', *long dark lashes* 'uzun qara kirpiklər', *the little dark creature* 'kiçik qara məxluq' və s. Bu səbəbdən də əsli sifətlərin yuxarıda verilən yarımqruplarını nisbi hesab etmək olar.

Nisbi sifətlər barədə A.Hüseynov yazır: "Nisbi sifətlər əşyaya xas olan əlamət və keyfiyyətləri dolayı yolla deyil, birbaşa ifadə edir" (8, s.73). Məsələn: *wooden door* 'taxta qapı', *wooden gloves* 'taxta əlcəklər' və s. bu kimi sözlərdə əşyalara xas olan əlamət başqa bir əşya vasitəsilə ifadə edilir.

O. Musayev yazır ki, müasir ingilis dilində bəzən nisbi sifətlərlə əsli sifətlər arasında qəti sərhəd qoymaq olmaz (14, s.54). Eyni bir söz həm nisbi, həm də əsli sifət kimi işlənə bilər.

İstifadə edilən ədəbiyyat

- Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.
- Бархударов Л.С., Щтелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Прогресс, 1973, 422 с.
- Смирницкий А.И. Английская морфология. Москва: Прогресс, 1959, 440 с.
- Иосифович А.М. Английский язык. Имя прилагательное. Киев, 1987, 105 с.
- Ilyish B. The Structure of Modern English. Leningrad: Prosvescheniye, 1971, 366 p.
- Ivanova I.P., Burlakova V.V., Pocheptsov G.G. Theoretical Grammar of Modern English. Moscow: Vysšaja Škola, 1981, 285 p.
- Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M. English Grammar. M.: Higher School Publishing House, 1964, 240 p.
- Hüseynov A. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı: Mütərcim, 2015, 376 s.
- Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык. Теоретический курс грамматика. М., Издательство литературы на иностранных языках. «Высшая школа», 1956, 350 с.
- Kaushanskaya V.L., Covner R.L. English Grammar. Leninqrad: Prosveshenie,

1973, p.320.
- Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A Course in English Grammar. Moscow: Vysšaja Škola, 1967, 340 p.
- Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.E., Guzeyeva K.A. An English Grammar. Morphology. M.: Prosvescheniye, 1985, 288 p.
- Longman Dictionary of Common Errors. UK: Academy Press, 1997, 1070 p.
- Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 1986, 368 s.
- Nəbiyeva N.Ə. Bir daha ingilis dilindəki **a-** prefiksli sözlər haqqında. ADU-nun "Elmi əsərləri". Bakı: Mütərcim, 2002, №5, s.114-117.
- Potter S. Dilimiz (ingilis dilindən tərcümə). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 368 s.
- Palmer F. Grammar. London: Cambridge University Press, 1973, 200 p.
- Radford A. English Morphology. An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 384 p.
- Воронцова Г.Н. Очерки по английской грамматике. Москва: Прогресс, 1960, 339 с.

Bədii ədəbiyyat:
- Steel D. Zoya. England: Dell publishing house, 1988, 500 p.
-

Е.Алиева

к исследованию прилагательного в традиционной лингвистике

Резюме

Статья посвящена исследованию прилагательного в традиционной лингвистике. В статье подчеркивается, что прилагательные выражают признак, качество и состояние лица и предмета. В статье анализируются классификация прилагательных. Подчеркивается, что прилагательные классифицируются по морфологическим признакам и лексическим значениям. По морфологическим признакам прилагательные бывают простыми, производными и сложными. В статье каждая группа прилагательных по строению рассматривается отдельно. По лексическим признакам прилагательные делятся на действительные, относительные и прилагательные, обозначающие состояние. По лексическим признакам прилагательных рассматриваются мнения разных лингвистов и выражается отношение к ним. В статье особенно в отношении прилагательных, выражающихся состояние, рассмотрены мнения некоторых ученых, например, О.Мусаева, А.Гусейнова и Н.Набиевой. В конце автором резюмируется мнения ученых относительно прилагательных состояния. В статье также даются сведения о семантическом делении прилагательных. В стаье определяется, что среди частей речи прилагательные занимают важное место. В статье достаточно приведеные примеры и использованы научно-теоретическая литература.

Ключевые слова: прилагательное, традиционное, исследование, значение, структура, классификация

E.Aliyeva

On the investigation of adjectives in traditional linguistics

Summary

The article deals with the investigation of the adjectives in traditional linguistics. It states that adjective is a word expressing a quality of a substance by limiting its meaning. The classification of adjectives has been analyzed in the article. The article highlights the fact that adjectives are classified in two ways such as according to their morphological structure and according to their lexical meaning. According to their morphological structure the adjectives are divided into three groups. They are: simple, derivative and compound adjectives. All these have been discussed in the article. The article states adjectives are divided into three groups according to their lexical meaning. They are qualitative, relative, and stative adjectives. The author gives different point of view of various linguists about the stative adjectives. The opinion of N.Nabiyeva has widely discussed in the article about the adjectives forming by the *prefix a.* The opinion of O.Musayev has also been referred to in the article. The author has also stated her point of view about the mentioned problem in the article too.

The article states that semantically adjectives are divided into some groups.

The article highlights that the adjectives have their special role among the parts of speech.

There used enough examples and theoretical references in the article.

Key words: adjective, traditional, investigation, meaning, structure, classification

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.09.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.01.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Veysəlli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İMARƏ SÜLEYMANOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADU
7511121@mail.ru

MOLLA NƏSRƏDDİN LƏTİFƏLƏRİNDƏ İŞLƏNMİŞ FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ÜSLUBİ MƏQAMLARI

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının çox sevilən və geniş yayılan janrlarından biri lətifədir.Bu ibrətamiz xalq inciləri adları bizə məlum olmayan sənətkarlar tərəfindən yaradılır.Sonra isə işlənir və həqiqi yaradıcılıq məhsuluna çevrilir.

Folklorşünaslar lətifələri nağılların bir sahəsi hesab edir.Onlar nağıl təsnifatında lətifəyə xüsusi yer də verirlər.Nağıl xüsusi nağılçılar tərəfindən bir əsər kimi danışıldığı halda kiminsə başına gələn bir əhvalat kimi danışılır.”Lətifə qəhrəmanları “Çox zaman hər xalqın özünə məxsus olur.

Məqalədə mövzu ilə bağlı bir sıra problemlərə qısaca toxunulur.Sonra hər bir problemə aid “Molla Nəsrəddin lətifələri“ndən misallarla irəli sürülən fikirlər təsdiq edilir.Məqalənin əvvəlində göstərilir ki,folklor hər bir xalqın yazıya qədərki və ondan sonrakı dövrlərdə yaratdığı bədii ədəbiyyatdır. Folklorun nağıl, dastan, tapmaca, lətifə və s. növlərində xalqın etnomental xüsusiyyətləri əks olunur.Azərbaycan xalqının yaratdığı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri içərisində Molla Nəsrəddinlə bağlı lətifələr xüsusi yer tutur.Lətifələr xalq danışıq dilinin bütün xüsusiyyətlərini əks etdirdiyi kimi sözlərin birləşərək yaratdığı frazeoloji birləşmələri əhatə edir.Bu məqalədə frazeoloji birləşmələrin üç növü haqqında bəhs edilir.

1 .Farazeoloji birləşmə;2 .Frazeoloji bitişmə;3. Frazeoloji birikmə.

Bu növ birləşmələrin mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflik rolunda işlədilməsindən bəhs edilir və misallar göstərilir.

Eləcə də məqalədə qeyd edilir ki, xalq danışıq dilində mənalı sözlərlə yanaşı, mənasız sözlər də frazeoloji birləşmələr yarada bilir.

Molla Nəsrəddin Azərbaycanda ən çox sevilən lətifə qəhrəmanıdır.Bu lətifələrdə frazeoloi

birləşmələr zənginliyi yer almışdır.Xalq içərisində gəzən ən gözəl lətifələr,tutarlı cavablar Molla Nəsrəddin adı ilə bağlıdır.Uzun zamanlardan gələn bu adət onun adı ilə bağlıdır.

Açar sözlər:folklor, Molla Nəsrəddin, lətifə, fazeologiya, üslub.

Hər bir xalqın folklor yaradıcılığı onun tarixi, etnomental xüsusiyyətləri, dünya görüşü və s. ilə bağlıdır.Bundan əlavə, folklor bütün xalqın yaradıcılıq xəzinəsi olduğu üçün xalqın bütün təbəqələrinin yaratdığı düşünülmüş ifadələr buraya daxil olur. Bu folklorun yazılı ədəbiyyatdan əsas fərqidir: Məsələn, bugünkü işi sabaha

qoyma; tələsən təndirə düşər. Bununla onu demək istəyirik ki, dilin lüğət bazasında xalq yaradıcılığı sözləri daha böyük lay təşkil edir. Dil nöqteyi –nəzərindən də xalq danışıq dili çox zəngindir və qeyri-normativ olur. Buna görə də folklor əsərlərinin dili daha sərbəst olduğu kimi, daha çox aspektli olur. Məhz buna görədir ki, folklor əsrələrində- dastan, nağıl, lətifə və sairədə bəzən tarixilik, tarixi həqiqət, dəqiq şəxsiyyət, dəqiq hadisə axtarmağa ehtiyac olmur. Elə "Molla Nəsrəddin" lətifələrini nəzərə almış olsaq, burada da dediklərimiz bir daha təsdiq olunar. Belə ki, lətifələrin çoxu Molla Nəsrəddin ilə Teymur arasında olan əlaqə və münasibətə, söhbət və dialoqa həsr edilmişdir. Molla Nəsrəddinin tarixi şəxsiyyət olması və onun hansı əsrdə yaşaması məsələsinə toxunan görkəmli folklorşünas, lətifələrin tərtibçisi M.H.Təhmasib yazır: "Azərbaycanda Molla Nəsrəddin lətifələri dəfələrlə toplanaraq nəşr edilmişdir. Nəsrəddin müxtəlif xalqlarda, müxtəlif titullarla məşhurdur. O, gah Xacə Nəsrəddin,gah Xoca Nəsrəddin olur, gah sadəcə Nəsrəddin, gah Xacə və ya Xoca olur. Azərbaycanda o, Molla Nəsrəddin titulu ilə şöhrətlənmişdir.Lakin nə Xoca, nə Xacə, nə də Molla adlandırılması onun din xadimi olmasından irəli gəlməmişdir... Araşdırmalar belə bir ehtimalın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur ki, güya Molla Nəsrəddin, yaxud Xacə Nəsrəddin prototipi xıII əsrin görkəmli Azərbaycan alimi Xacə Nəsrəddin Tusidir. Bu ehtimalı yaradan dəlillər,hələlik araşdırılmamış (əsaslandırılmamş olmasa da... Tusinin " Əxlaqi- Nasiri" əsərində bir sıra lətifələr vardır ki, bunlar onun bir lətifə müəllifi, yaxud onun bir lətifə qəhrəmanı kimi şöhrətlənməsinə səbəb ola bilərdi... Doğrudan da, Tusinin bütün şərq aləmində tanınmış bir alim olması,eləcə də V. A. Qordlevskiyə Molla Nəsrəddini XIII əsrlə bağlamağa əsas verən dəlillərin Tusinin yaşamış olduğu illərə tam uyğun gəlməsi bu ehtimalı daha da qüvvətləndirir(4,5).

Bir görkəmli folklorşünas alimin dediklərini tam təkzib etmədən ona bir neçə kəlmə əlavə etmək istərdik. Lətifələrin çoxunda Mollla Nəsrəddin Əmir Teymurla əlaqəsi verilir. Halbuk ki, Əmir Teymur (1336-1401) Nəsrəddin Tusidən bir əsr sonra yaşamışdır,yəni Teymur Nəsrəddin Tusidən bir əsr sonra doğulmuşdur.

Amma belə bir ehtimal da ola bilər ki, lətifə yaradıcıları məntiqi effekt xatirinə iki böyük fenomenol şəxsiyyəti qarşılaşdırsınlar. Amma bütün hallarda Mollanın ötgün idrak sahibi olması əsas götürülməlidir. Folklor üslubu bir də qeyri-rəsmili ilə yəni rəsmi dildən uzaqlaşıb bədii ifadə yükü ilə yüklənilməsilə seçilir. Məsələn, incitmək əvəzinə-xətrinə dəymək, düşmən olmaq əvəzinə,yağı kəsilmək və s. Bu, hər şeydən əvvəl folklorun öz üslubi ilə bağlıdır.Bu məqalədə Molla Nəsrəddin lətifələrində işlənmiş frazeoloji birləşmələr və onların üslubi imkanlarından bəhs emək istərdik. Hər şeydən əvvəl ,frazeologiyanın özü haqqında bir neçə kəlmə demək lazım gəlir.

Keçmiş Sovet dilçiliyində frazeologiyadan ilk dəfə dilçilik sahəsi kimi V.V.Vinoqradov bəhs etmişdir.O,1947-ci ildə frazeoloji biirləşmələri 3 qrupa bölmüşdür: brikmə, frazeoloji bitişmə, frazeoloji birləşmə (2,22).

Bundan sonra rus dilçiliyində bu sahədə çoxlu araşdırmalar aparılmışdır. Bunların içərisində N. M. Şanskinin araşdırması daha genişdir (5). N. M. Şanski frazeoloji vahidləri daha geniş və hərtərəfli araşdırarq həmin əsərdə belə birləşmələrn üslubi xüsusiyyətlərinə də yer ayırmışdır. O, üslubi cəhətdən frazeoloji birləşmələri dörd qurpa bölür:

1. Məişət-danışıq xarakterli frazeoloji birləşmələr.
2. Kitab üslubu frazeoloji birləşmələr.
3. Frazeoloji arxaizmlər və tarixizmlər.
4. Bədii və publisistik üslubda işlənən tarixizmlər(5,251-252)

Azərbaycan dilçiliyində belə birləşmələrdən ötəri şəkildə B. Çobanzadə, F. Ağazadə"Turk qrameli" kitabında bəhs etmişdir. Frazeoloji birləşmələrdən ilk dəfə geniş şəkildə 1954- cü ildə (Azərbaycanda)M. Hüseynzadə bəhs etmiş və belə birləşmələri təcümə olunmayan söz qrupu kmi səciyyələndirmişdir.(4,32-33)

Bundan sonra bu sahəyə xususi tədqiqat işləri həsr edilmişdir. Hətta namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazılmışdır. Bir məqalə çərçivəsində bundan bəhs etmək mümkün deyil. Təkcə bunu qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya probleminə doktorluq dissertasiyası həsr etmiş H. A. Bayramov mövzunu həm ekstensiv, həm də intensiv şəkildə araşdırmışdır (2). H. Bayramov müstəqil mənası olmayan sözlərin iştirakı ilə formalaşan frazeoloji birləşmələrə xususi bölmə ayırır.Bunlar arasında mənası olmayan söz-komponentli birləşmələr xususi yer tutur (2,72-76). Bu bölgünün belə adlanmasını mütləq şəkildə qəbul etmək olmaz. Belə ki, müəllifin verdiyi otuz beş misaldan hən- hun sözü ilə düzələn hən- hun eləmək misalı uğurludur. Amma hoqqa çıxarmaq birləşməsindəki hoqqa sözü fars dilində qutu mənasındadır. Belə misallar" Molla Nəsrəddin" Lətifələrində də vardır. Məs. *veyl- viran eylədilər. Bu fillər kəndlərdə əkin ,tikin qoymayıb, hamısını veyl-viran eylədilər* (3,15).

Bundan əlavə, frazeoloji birləşmələrin elə növü də vardır ki, onlarda fikir tamlığı özünü göstərir. Belə frazeoloji vahidləri H. Bayramov frazeoloji cümlə adlandırır. "Molla Nəsrəddin" lətifələrində də belə misallar vardır:

1. Ağzına heç xeyir şey gəlməz (67)
2. Tutduqlarını buraxmırlar(18)
3. Həyasızların siyahısını tutarsan (18)
4. Keyfim çox sazdır (19)

Bu misallar içərisində inkarlıq billdirən (iki cümlə)-nəqli cümlə, biri əmr cümləsi , digəri isə təsdiq bildirən nəqli cümlədir.

Buradan aydın olur ki, frazeoloji cümlələr dildə geniş yayılmışdır.Strukturüslub cəhətdən "Molla Nəsrəddin " lətifələrində cümlənin müxtəlif üzvü məqamında işlənən frazeoloji cümlələr də vardır.

1.Mübtəda rolunda:

Özünü lap ölümə vermək də azdır (16). Bu tipli cümlələr dildə az işlənir, yəni frazeoloji birləşmə ilə ifadə edilən mübtədalar dildə az işlənir. Belə cümlələr feili

sifət məqamında işlənmiş frazeoloji birləşmələrlə ifadə edilir. Bir işi boynuna götürən onu axıra çatdırmalıdır, və ya işini ehtiyatlı tutan heç vaxt uduzmaz(39)

2. Xəbər rolunda çıxış edən frazeoloji vahidlər:

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bütün dillərində çox vaxt cümlənin xəbəri frazeoloji ifadələrlə reallaşır. Azərbaycan dilində də xəbəri frazeoloji vahidlərlə ifadə edilmiş cümlələr çoxdur. Bu cəhətdən "Molla Nəsrəddin" lətifələri də istisna deyil.

A .*O, hər il bu yerdə buğda əkir, əlli-altmış pud məhsul götürüb külfətini dolandırarmış*(11).

B. Kəndxuda dediyindən əl çəkmir(14).

Ç. Kəndxudalar istədiklərini eləyib, caamatın başına oyun açırlar.

C. Günlər keçir, həftələr dolanır, aylar başa çatır.

D. Qibleyi-aləm, mən o əncir üçün Sizdən o qədər görmüşəm ki, daha başqa mükafat istəməyə üzüm gəlmir.

3.Təyin rolunda çıxış edən frazeoloji birləşmələr.Frazeoloji birləşmələr təyin rolunda çıxış etmək üçün feili sifət tərkibi şəklində formalaşır.Bu səbəbdən bu tip birləşmələrdə cümlədə mübtəda olur.Amma təyin rolunda çıxış edən birləşmələrə də rast gəlirik.

A. *İnanıram, qardaş! Çünki mən həmişə kəndxuda adı çəkəndə çərən dəymiş qulaqlarını şəkləyərdi (57).*

B. Haqsız məni bu qulluğa qoyan axmaqdır ki, nə bir hır qanır, nə də bir zır (67).

Ç. *İndi pulun üç payını verən şərik tutub, bir pay verən şərikin yaxasından ki,-mənə səndən çox zərər dəyib (79).*

C. Sənin əlindən gələn işlər işlər mənim əlimdən gəlmir(86).

4.Tamamlıq vəzifəsində çıxış edən frazeoloji birləşmələr.

A. *Mollanın arvadı işi belə görəndə ağzını açıb gözünü yumur, dişinin dibindən çıxanı bunlara deyir (52).*

B. Orda-burda ağzına gələn hərzə-hədyanı danışəb bizi biyabr eləyirsən (56).

C. Yolun yarsında əyləşib nahar eləməyə başlayırlar (214).

5. Cümlə üzvlərindən zərflikdə bir çox hallarda frazeoloji birləşmələrlə ifadə oluna bilir.

Başqa folklor materiallarında olduğu kimi, "Molla Nəsrəddin " lətifələrində də zəifliyin bəzi növləri geniş şəkildə, bəziləri isə dar çərçivədə işlənir.

1. Məqsəd zərfliyi məqamında işlənən frazeolloji birləşmələr.Bu zaman qoşmalar da iştirak edir.Məs.

A. *Bu şəhərin əncamını çəkmək üçün o yazdığınız şeylərin heç biri lazım deyil* (81). Bu cümlədə üçün qoşması işlənməyə də bilərdi.

2. Tərzi-hərəkət zərfliyi məqamında.

A. Yenə də günün birində Teymur Ləng Mollaya əmr eləyir ki, sarayda olan axmaqların siyahısını tutub ona versin (90).

B. *Saz-nasaz, gözlərini yumub ölümə hazır dayanır(32*).

3. Kəmiyyət zərfliyi məqamında .Məs.

Qibleyi- aləm mən o əncir üçün sizdən o qədər görmüşəm ki, daha başqa mükafat istəməyə üzüm gəlmir (13).

4.Tərzi-hərəkət zərfliyi məqamında.

a.*Bu tərəfdən şəhərın hakimi də öz yaxın adamları ilə buradan keçirmiş.,Göldə başı –gözü açıq arvadları görüb dayanır başlayır bunlara baxmağa ki, Mollanın arvadı işi belə görəndə ağzını açıb-gözünü yumaraq dişinin dibindən çıxanı bunlara deyir(52).*

b.Dəvə nalbəndə baxan kimi nə gözünü zilləyib baxırsan(62).

Beləliklə ,çox asan sübut olunur ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində metaforikləşmə güclü olduğu üçün frazeoloji birləşmələr də çoxçeşidli, çoxfunksiyalı olur.Yəni cümlənin bütün üzvlərinin frazeolloji birləşmə şəklində ifadə edilməsi adi haldır.Burada müxtəlif yanaşma prizmaları da üslub və ifadəlilik cəhətdənçoxcəhətli olur.

Belə ki,frazeoloji birləşmələrin komponentləri arasındaki əlaqə və münasibətin əsasında görkəmli Azərbaycan dilçisi A .A. Axundov yeni bölgü təklif edir(1,179).

Bu birləşmşlər və onların bu şəkildə qruplaşdırılması onların üslubi və ifadə imkanlarına da aid edilə bilər.Məs.

1. Frazeoloji ad. Hər hansı bir əsərin adı xalq arasında çoxdan yayılmış sabit birləşmələr şəklində verilir ki, bunun nəticəsində də frazeoloji adlar yaranır.Məsələn,”O olmasın,bu olsun”; ”Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdüşdük“; “Dəli yığıncağı “; “Arşın mal alan “; “Od gəlni“; “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini“ və s.

2. Frazeoloji novatorluq. Belə birləşmələr adi danışıqda işlənmir. Çünki danışıq üslubundasözlər metaforikləşmir. Frazeoloji novatorluq elə birləşmələrin yaranmasına deyilir ki, onlar indiyədək heç kəs tərəfindən yaradılmamış və işlədilməmişdir.

3. And içdi böyüyün əziz

3. canına

Belini yanından əyərək keçdi.

Susadı kasıbın ucuz qanına

Rüşvət kasasılə doldurub içdi.

Bu misaldakı ucuz qan və rüşvət kasası frazeoloji novatorluq məhsuludur.”Molla Nəsrəddin“ lətifələrində də belə ifadələr vardır. Məs .Fitəyə qiymət vermək birləşməsi yalnız mətn daxilində metaforik üslubi dəyər alır.

Teymur Mollaya deyir:

Molla, mən necə adamam? Qiymətli adamam, ya yox?

Molla bir az fikirləşib cavab verir:

-Niyə, bir on tümənə dəyərsən.

Teymur deyir:

-Ay evin tikilsin, on tümən elə mənim belimdəki fitənin qiymətidir.

Molla deyir:

-Elə mən də fitəyə qiymət verirəm də (36).

I. Frazeoloji uyuşma adı altında verilən birləşmələrin komponentləri arasında əlaqə zəif olur. Onlar sanki təsadüfi birləşmə təsiri buraxır.Belə birləşmə bütün qrammatik formalarda işlənir.

1.Məs.*əl çəkmək;* bu birləşmənin komponentləri arasında məna əlaqəsi zəif olduğu kimi hamı tərəfindən bütün üslublarda işlənir.Məs.*Molla getmək istəmirsə də əl çəkmirlər (15).*

2.Həbsə salmaq. *Ona görə də mən gündüz oğurluq eləyəni qanuna və adətə uyğun olmadığına görə həbsə alıb, gecə oğurluq eləyəni azad eləmişdim.Sonra sızin imzanızla bir əmr elədim ki, gecə oğurluq eləyən adamı həbsə almaq lazımdır.*

3.*Teymurun əmri ilə oxatan Mollanı nişanəyə qoyub, oxatmağa başlayır (32).*

Əsərdə belə misallar çoxdur:*üzə vurmaq , səbr gətirmək (15), söhbətə qarışmaq(38), boynuna götürmək(4).*

II. Frazeoloji birləşmələrdə istinad söz-komponent sərbəst olur, buna görə də belə bir birləşmələrnin arasına sözlər daxil ola bılır.Məs. *Gözünə dəymək, özlərini günə vermək (34), ağlına gəlmək (54), keyfini pozmaq (56), ürəindən olmaq (56), özünü yığışdırmaq (60) və s.*

Məsələn. *İnanıram, qardaş! Çünki mən həmişə kəndxuda adı çəkiləndə çərən dəymiş qulaqlarını şəkləyirdi (57).* Burada qulaqlarını şəkləmək birləşməsində qulaq sözü öz müstəqilliyini saxlamışdır,bundan əlavə bu birləşmənin komponentləri arasına sözlər daxil etmək olar.

III. Frazeoloji qovuşma adı altında elə sabit birləşmələr nəzərdə tutulur ki, onlar mənaca elə qovuşur ki, onları dəyişmək olmur. Onlar bir-birinə bağlı olur.Məsələn, *qulaq asmaq,qulaq vüemək, ürəyindən olmaq (56),şam vermək (58), özünü yığışdırmaq (60), bar vermək (13).*

Məs.Gördüm ki, mənim əsərim Sizin lap ürəyinizdən olub (56).

Belə birləşmələrin sinonimləri də olur.Belə ki, ürəyindən olub frazeoloji birləşməsinin sinonimi kimi xoşuna gəlib də işlənə bilərdi.

Nəticə olaraq onu demək istərdik ki,ümumxalq dili əsasında yaranmış olan "Molla Nəsrəddin" lətifələrində də frazeoloji birləşmələr geniş istifadə olunur. Burada xalq danışıq dilinin sərbəstliyi, şair təbiətli adamların o sözləri metaforikləşdirilməsi çox azad şəkildə mümkün olur. " Molla Nəsrəddin" lətifələrində işlənmiş frazeoloji birləşmələrin çox az bir qismi haqqında məlumat veririk.Demək yerinə düşərdi ki, frazeoloji birləşmələrin üslubi leksik laydakı bütün sözlərdə yaranması böyük bir araşdırmanın mövzusudur.

ƏDƏBİYYAT

1.Axundov A.A.Ümumi dilçilik.Bakı,198.

2.Bayramov H.A.Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları.Bakı.1978.

3.“Molla Nəsrəddin“lətifələri.Bakı 2014.
4.Təhmasib M.H.“Molla Nəsrəddin “.Ön söz.(rus dilində).
5.Виноградов В.В.Русский язык (грамматическое ученнео языке) М.1947
6.Щанский Н.М.Лексикология современного русского языке. М.1972.

И.Сулейманова

Стилистические особенности фразеологических единиц употребленных в “Анекдотах Моллы Насреддина“

Резюме

Темой. После чего примерами из анекдотов. Моллы Насреддина утверждаются сказанные тезисы. В начале статьи говорится, что фолклор каждого народа отражалт его этноментальнил особенности.Место занимает ”Анекдоты Моллы Насреддина” среди фолькорных произведеиий созданные Азербайджанским народом.Как известно Анекдоты отражонот все особенности общенародного. Которые охватывают и фразеологические единства.Чему посвящена данная статья.В статье короко говогится об особенностях трех разеновидностей фразеологических единця:

1.Фразеологичекие сращения
2.Фразеологические единство
3.Фразеологические сочетаня

Привоятся римеры из Анекдотов Моллы Насреддиня римеры в качестве разных членов предложения.Словосочетания образуютея в Азервайджанской языке .Первы компонент которых не имеет лексического значение.

Одним из самых популярных и широко распространённых жанров азербайджанской народной устной литературы являются анекдоты. Эти назидательные «народные жемчужины» создаются мастерами слова, имена которых остаются неизвестными. Затем они обрабатываются и превращаются в настоящий коллективный творческий продукт.

Фольклорные критики считают анекдоты частично сказками. Сказки рассказываются профессиональными сказочниками как произведения, в которых с кем-то что-то приключается. «Героями анекдотов» часто бывают представители народа.

Молла Насреддин - герой самого любимого анекдота в Азербайджане.

Прекрасные анекдоты и мудрые ответы-отклики, которые распространились в народе связаны с именем Моллы Насраддина.

Ключевые слова: фолклор, Моллы Насреддин, оиекдот, фразеология, стил
В данной статье коротко говорится о некоторых проблемах связнных с иследованной

I.Suleymanova

The styles of phraseological compounds in " Anecdotes of Molla Nasreddin".

Summary

One of the most popular and loving genres of Azerbaijani oral literature is anecdote. The names of these exemplary pearls are created by artists whose names are unknown to us. Then it is processed and turned into a true collective creative product. Folklore critics consider the anecdote to be a part of fairy tales. The fairy tale is told by a fairy taler as a masterpiece , but is told as a story. "The heroes of the anecdote" often belong to each nation. The article briefly touches on a number of problems related to the subject. And then it confirms each of the problems , with examples from the "Molla Nasreddin Anecdotes". The beginning of the article shows that folklore is a fiction that was created by every nation before the writing. Folklore is tale , saga, puzzle, anecdote , etc. The etnographic features of the people are reflected. The anecdotes of Molla Nasreddin have a special place among the examples of oral folk literature created by the Azerbaijani people. The anecdotes combine all the features of the spoken language as a combination of words. In this article , it is discussed three types of the phraseological compounds : 1) Phraseological combination, 2) Phraseological integration, 3) Phraseological accumulation. It refers to the use of such compounds as an envelope, news, designation, completeness and examples are given. It is also argued that in addition to meaningful words in the spoken language , meaningless words can also form phrases. Molla Nasreddin is the most popular anecdote hero in Azerbaijan. These anecdotes are rich in phraseological compounds. The most beautiful anecdotes and sophisticated answers from the people are related to the name of Molla Nasraddin. This is a long-standing tradition associated with his name.

В этой статье рассматриваются три типа фразеологических объединений.

Key words: folklore, Molla Nasreddin , anecdote , phraseology, style.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.09.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.01.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Adil Babayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLTƏKİN SALMANOVA
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Əcnəbi Dillər kafedrası
c.gultekin1986@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN QARŞILIQLI TƏRCÜMƏSİ

Xülasə

Məqalədə frazeoloji vahidlərin mənbə dilindən hədəf dilə çevrilməsinin vacib yolları və vasitələri müzakirə olunur. İngilis dili frazeologizmlərin azərbaycan dilinə tərcüməsi çox çətin və məsuliyyətli işdir. Bu çətinliklər ingilis dili ilə azərbaycan dilininin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı fərqdən irəli gəlir.

Tərcüməçi ingilis dilində verilmiş frazeologizmi azərbaycan dilinə düzgün, səhvə yol vermədən, orijinaldakı xüsusiyyətlərini saxlayaraq tərcümə etmək üçün tərcümə metodlarından düzgüz istifadə etmək bacarığına malik olmalı, bədii əsərin kontekstindən uzaqlaşmamalı , orijinalda təsvir olunan xalqın həyatını və milli varlığını təşkil edən xüsusiyyətlərini bilməli ,tərcümə etdiyi dilin tələblərinə cavab verməlidir . Frazeoloji vahidin bir hissəsi olan milli və mədəni xüsusiyyətlər tez-tez məcazi, orijinal dildən analoq dilə keçidin tərcüməsi zamanı mürəkkəb bir hadisəyə çevrilir. Bir dil cəmiyyətinin şüurunda meydana çıxan frazeoloji mənzərə həmişə başqa bir toplumun münasibəti ilə üst-üstə düşmür. Müxtəlif mədəniyyətlər arasında ünsiyyət vəziyyətində ortaq bir anlaşma versiyasını tapmaq üçün tərcüməçi, bu məqalənin bir vəzifəsi olan sistemləşdirmə üçün təsviri şərh metodlarına müraciət edir. Bu məqalədə tərcüməçinin fikirlərinin tərcümədə əhəmiyyəti də vurğulanır. Tədqiqatda həmçinin tərcümə prosesində lüğətdən düzgün istifadə ,dil və üslub məsələlərinə dərindən diqqət yetirmənın vacibliyi vurğulanmışdır.

Məqalənin məqsədi frazeoloji vahidlərin tərcüməsi zamanı hansı problemlərin meydana çıxa biləcəyini və frazeoloji vahidlərin tərcüməsinin necə başa düşüldüyünü üzə çıxarmaqdır. Müasir ingilis frazeoloji ifadələrin dünyası o qədər möhtəşəm və rəngarəngdir ki, bu sahədə aparılmış tədqiqatın hər bir aspekti diqqətə layiqdir.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər , tərcümə nəzəriyyəsi, dilçilik, frazeoloji ekvivalentlər

Beynəlxalq aləmdə ingilis dilinin əhəmiyyətinin getdikcə artması ilə əlaqədar olaraq təkcə leksik vahidlər yox, frazeoloji birləşmələr də külli miqdarda bu dildən başqa dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə keçir. İngilis dili frazeologiyasının Azərbaycanda öyrənilməsi yeni bir məsələ deyil. Azərbaycan dili tarixində bu proses

hələ sovet dövründə və rus dilinin vasitəçiliyi ilə başlanmışdır. Azərbaycan dilçiliyində ingilis dili frazeoloji vahidləri müqayisəli şəkildə tədqiq edilmiş, ingiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət tərtib edilmişdir. İngilis dili frazeologiyasının öyrənilməsi, digər tərəfdən, ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi rolunun getdikcə daha da artması ilə şərtlənir. Dilin işarəvilik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, kommunikativlik xüsusiyyətlərinin xüsusiyyətlərinin mühüm yer tutduğu müasir dövrümüzdə frazeologiyanın əhəmiyyəti çox böyükdür. İnsanın nitq fəaliyyəti dilin bütün vahidləri kimi, frazeoloji vahidlərin də əmələgəlmə mənbəyidir. Frazeoloji vahidlər, hər şeydən əvvəl, söz birləşmələri olub, kommunikativ məqsədlərə xidmət edir. Hal-hazırda Azərbaycanın beynəlxalq aləmə inteqrasiyası ilə əlaqədar olaraq onun ingilis dili ilə bilavasitə təmasları gündən-günə genişlənir. hal-hazırda tədqiqatçılar arasında qohum olmayan dillərin frazeologiyasının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi böyük maraq doğurur. Bu həm nəzəri, həm də praktik planda tərcümə, xarici dillərin tədrisi, leksikoqrafiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir". Bu baxımdan istər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə müxtəlif dillərdə mövcud olan həm semantik-üslubi, həm də formaca bir-birinə uyğun gələn frazeologizmlərin tərcüməsi çox çətin və məsuliyyətli bir işdir. Görkəmli rus yazıçısı M.Qorki belə hesab edirdi ki, hər hansı bir fikri tərcümə etmək üçün hər bir dilin kifayət qədər imkan və vasitəsi vardır. Bu müddəa eynilə azərbaycan dilinə də aid ola bilər. Təcrübə göstərir ki, dünyanın ən zəngin dillərində verilmiş elə bir fikir tapmaq çətindir ki, onu bizim dilimizdə ifadə etmək qeyri-mümkün olsun. Bununla belə, ingilis dilində olan frazeologizmləri azərbaycan dilinə tərcümə edərkən müəyyən çətinliklərə də təsadüf olunur ki, bu çətinliklər ingilis dili ilə azərbaycan dilininin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı fərqlərdən irəli gəlir. İngilis dilindəki sabit söz birləşmələrinin azərbaycan dilindəki qarşılığı ilə tam, eyni ilə uyğun gəlməməsinin əsas səbəbi onların ingilis dilinin qayda-qanunları əsasında, xalqın həyat tərzindən, məişətindən, dünyagörüşünə təsir edən amillərdən asılı olaraq həmin dilin yüz illər boyu davam edən tarixi inkişafı nəticəsində sabitləşməsidir. Buna görə də frazeologizmlərin lüğətlərdə dəqiq qarşılığının verilməsi, demək olar ki, mümkün də deyil. Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın milli kaloritini, adət-ənənəsini, nəhayət dil sistemindəki özünəməxsus leksik-qrammatik formalarını əks etdirdiyindən belə ifadələr azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən orijinaldakı xüsusiyyətlərinin hamsını eyni dərəcədə saxlamaq imkanı xaricindədir.

Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı lüğətdən düzgün istifadə olunmalı, dil və üslubi məsələlərinə dərindən diqqət yetirilməlidir. Frazeologizmlərin tərcüməsi dedikdə hər şeydən əvvəl aşağıdakı iki başlıca moment nəzərdə tutulur:

a) tərcümə olunacaq frazeologizmi tam başa düşmək, b) başa düşülmüş frazeologizmin adekvat şəkildə ana dilində ifadə olunması.

Bu iki momentin vəhdətindən ibarət olan tərcümə prossesində ingilis dilində söylənilmiş frazeologizm semantik, stilistik və qrammatik nöqteyi-nəzərdən təhlil olunur, həmin birləşmənin leksik mənası və üslubi xüsusiyyəti ilə yanaşı, onun qrammatik məna və vəzifəsi müəyyən edilir. Bütün bunlar ana dilinin normaları ilə tutuş-

durulur və nəticədə ingilis dilində söylənilmiş frazeologizm ana dilindəki ifadə vasitələri ilə müəyəynləşdirilir. Bütün tərcümə prossesi tutuşdurma və müqayisə əsasında gedir. [5.s.141]

Frazeologizmlərin dəqiq və mükəmməl formada tərcüməsi ingilis dilinin frazeologizmləri ilə azərbaycan dilinə frazeologizmləri arasındakı əlaqədən, uyğunluq dərəcəsindən asılıdır. Frazeologizmlər tərcümə nöqteyi-nəzərdən iki qrupa bölünürlər: 1) ekvivalent frazeologizmlər, 2) ekvivalantsiz frazeologizmlər.

I. Ekvivalent frazeologizmlər.

Tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olan frazeologizmlərə ekvivalent frazeologizmlər deyilir. Bu frazeologizmlərin iki növü var: 1) tam frazeoloji ekvivalentlər, 2) natamam frazeoloji ekvivalentlər.

1. Tam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə məna, leksik tərkib, bədiilik, qrammatik quruluş və üslubi çalarlıq baxımından tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə uyğun gələn və yaxud üst-üstə düşən, dildə hazır şəkildə olan frazeologizmlər daxildir. Bunlara aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərmək olar:

Achilles' heel "axilles dabanı"; Augean stables "avgin tövlələri"; to show somebody the door "bir kəsə qapını göstərmək" (bir kəsi qovmaq); as cold as ice "buz kimi soyuq"; the iron heel "dəmir daban"(imperializm); in the sweat of one's brow "alının təri ilə"; a labour of Sisyphus "sizif əməyi"; in the seventh heaven "göyün yeddinci qatında"; to frown one's eyebrows "qaşlarını çatmaq"; Lares and Penates "larlar və penatlar"; a labor of Hercules "herkules əməyi"; to stick like a leech "zəli kimi yapışmaq"; to dig a pit for somebody "bir kəsə quyu qazmaq"; to gnash the teeth "dişlərini qıcırdatmaq"[2, s .199]

2.Natamam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bədiilik və məna baxımından nisbətən uyğun gəlməyən frazeologizmlər daxildir. Tərcüməçi bu cür frazeologizmləri tərcümə edərkən onun ifadəliliyini, emosionallığını da nəzərə almalıdır. Natamam frazeoloji ekvivalentlərə aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərə bilərik:

To be in black book "qara siyahıda olmaq"; golden opportunity "gözəl fürsət"; to be in pins and needles "tikan üstündə oturmaq"; to fall on stony ground "boşa çıxmaq"; to have pity on (smb.) "bir kəsə ürəyi yanmaq"; to catch somebody red-handed "bir kəsi cinayət üstündə yaxalamaq"; to call a spade a spade "necə var, elə demək"; one swallow does not make a summer "bir güllə bahar olmaz"; to burn the candle at both ends "ömrünü puç etmək"; between hammer and anvil "od ilə su arasında"; to make a monkey out of somebody "bir kəsi ələ salmaq"; fly off the handle "özündən çıxmaq"; small talk "boş söhbət"və s. Natamam frazeoloji ekvivalentlər özləri də üç qrupa bölünür. 1.Birinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə mənaca uyğun gələn, bədiilik və üslubi çalarlılıq baxımından yaxın olan, lakin leksik tərkibinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir. Məsələn: a wolf in sheep's clothing "qoyun dərisi geymiş canavar";

the game is not worth the candle "əl bulamağa dəyməz"; the talk of the town "dillərə dastan"; don't count your chickens before they are hatched "cücəni payızda sayarlar"; the first portent "müjdəçi", "ilk əlamət". 2. İkinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə məna, leksik tərkib, bədiilik, üslubi çalarlılıq baxımından uyğun gələn, lakin bəzi formal əlamətlərinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir. Onlar tərkibindəki sözlərin sırasına və sayına görə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmlərindən fərqlənirlər. Məsələn: all is not gold that glitters "hər parıldayan qızıl deyildir"; strike while the iron is hot "dəmiri isti-isti döyərlər". There is no rose without a thrown "tikansız qızılgül olmaz"; fish in trebled water "bulanıq suda balıq tutmaq" frazeologizmlərində isə sözlərin sayı fərqlidir. 3.Üçüncü qrup natamam frazeoloji ekvivalentlər tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bütün xüsusiyyətlərinə görə uyğun gələn, lakin bədiilik baxımından fərqlənən frazeologizmlərdir. Məsələn: to spread before the eye "elə bil ovucumun içindədir"; as old as hills "dünya qədər qoca"; "be born with a silver spoon in one's mouth "xoşbəxt ulduz altında doğulmaq" .

II. Ekvivalentsiz frazeologizmlər.

Ekvivalentsiz frazeologizmlər dildə sayca ən çox olan frazeologizmlərdir. Belə frazeologizmlərin sırasına tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olmayan frazeologizmlər daxildir. Onları tərcümə edərkən tərcüməçi tərcümənin qeyri-frazeoloji üsullarından istifadə edir. Onların tərcüməsi frazeoloji deyil, leksik vasitələrin köməyi ilə verilir. Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsini heç bir zaman dəqiq tərcümə adlandırmaq olmaz. Bu cür frazaologizmlərin tərcüməsində həmişə bəzi çatışmamazlıqlar olur. (bədiilik, ekspressivlik, məna çalarları və.s.) Məsələn: What will Mrs Crundy say? "camaat bizə nə deyər?"; Paul Pry "Paul Pray", "burnunu hər yerə soxan insan"; Cordelia's gift "sakit,incə qadın səsi"(King lear əsərinin qəhrəmanı Kordeliyanın səsi kimi);Jack Sprat "cırtdan", "çox kiçik boylu"; Tom Tiddler's ground "xəzinə"(bu frazeologizm qədim uşaq oyununun adı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdı. Bu oyunda kim Tom Tiddler olarsa, O, öz dayandığı yerə heç kəsi qoymamalıdır.) [1.s.76]. Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsində kalka tərcümə növündən geniş istifadə olunur.

İngilis dilində verilmiş frazeologizmin azərbaycan dilində maksimal adekvat tərcüməsini əldə etmək üçün tərcüməçi tərcümənin müxtəlif növlərindən istifadə edir. Bunların sırasına ekvivalent, analoq, təsviri, kalka və ya hərfi, antonim, müştərək, parallel tərcümə növləri daxildir.

Ekvivalent tərcümə – bu tərcümə növü ingilis dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını, bədiilik xüsusiyyətlərini ana dilimizdə tam olaraq əks etdirir. Ekvivalent tərcüməyən aşağıdakıları misal göstərmək olar: As cold as ice "buz kimi soyuq"; red as blood "qan kimi qırmızı"; black as coal "kömür kimi qara"; to play with fire "odla oynamaq"; the golden age "qızıl əsr"; Platonic love "platonik sevgi"; winged words "qanadlı sözlər"; as cunning as fox "tülkü kimi hiyləgər (bic)"; to take counsel "məsləhət almaq". Ekvivalent tərcumə sayəsində dildə komparativ frazeolo-

gizmlər anlayışı yaranır ki, bu frazeologizmlər də öz növbəsində dildə müqayisə məqsədilə işlədilir. İngilis dilində komparativ frazeologizmlərin yaranmasında " as.....as" və " like....as " modeli, (as hungry as a wolf – qurd kimi ac) Azərbaycan dilində isə istifadə olunan vasitə " kimi " ("yağ içində böyrək kimi") sözüdür. Belə frazeologizmlər ümumi səciyyə daşıyıb hamı tərəfindən işlənirsə, nitqə məxsus bənzər ifadələr fərdi səciyyə daşıyır. Komparativ frazeologizmlər semantik məzmuna, alliterasiyadan istifadəyə, başqa dilin vahidləri ilə uyğunluğa görə fərqlənir. Belə vahidlər şəxsin və ya predmetin səciyyəvi xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq məqamında istifadə olunur və qiymətləndirmə xarakteri daşıyan vahidlər sisteminə daxil olur.

Analoq tərcümə – tərcümənin bu növü isə ingilis dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını azərbaycan dilində ifadə edə bilsə də, onların bədiilik xüsusiyyətlərini ya tam, ya da qismən fərqli əks etdirir. Məsələn: It is raining cats and dogs.: Şiravaran yağış yağır; a drop in the bucket "dənizdə bir damla"; to fall upon one "bir kəsin davamçısı olmaq"; have a good time "yaxşı vaxt keçirmək"; that's flat "qısa və konkret"; pop the question "evlənmə təklifi etmək"; the observed of all observers "diqqət mərkəzi". [4,s.61]

Təsviri tərcümə – ingilis dilində verilmiş frazeologizmin azərbaycan dilində adekvat və ya analoq tərcüməsi mümkün olmadığı zaman təsviri tərcümə növündən istifadə olunur. Tərcümənin bu növü verilmiş frazeologizmi azərbaycan dilinə sərbəst söz birləşmələri vasitəsilə tərcümə edir. Bu zaman orijinaldakı frazeologizm bədiilik və ifadəlilik xüsusiyyətlərini itirir. Məsələn: to burn the candle on both ends "səhərdən axşama kimi işləmək"; a black eye "gözünün altı göyərmiş"; the dark ages "orta əsrlər"; for a long "havayı", "müftə"; straw in the wind "ümumi fikir"; have a yellow streak "cəsarətsiz adam", "qorxaq"; be in pink "sağlam görünmək", "gümrah olmaq"; in the black "cahcəlallı". [6, s.206] Antonim tərcümə – orijinaldakı fikrin adekvat və ya təbii yolla tərcüməsinə deyilir. İngilis dilində verilmiş frazeologizmlərin azərbaycan dilinə antonim tərcüməsində inkar kostruksiyası təsdiqlə əvəz edilir və yaxud da əksinə. Buna aşağıdakı tərcümələri misal göstərmək olar:

Don't count your chickens before they are hatched "cücəni payızda sayarlar"; to keep one's head "başını itirməmək"; to keep one`s head above water "borca girməmək"; to keep one`s pecker up "ruhdan düşməmək"; to keep one`s hair on "əsəbləşməmək".

Kalka və ya hərfi tərcümə – bu tərcümə növü ekvivalentsiz frazeologizmlərin milli-etnik xüsusiyyətlərini saxlayaraq onların maksimal tərcüməsini verir. Frazeologizmlərin bədiiliyini vurğulamaq üçün kalka və ya hərfi tərcümədən istifadə olunur. Tərcümənin bu növünə orijinaldakı frazeologizmin azərbaycan dilinə başqa yolla tərcüməsi mümkün olmadıqda müraciət edilir. Kalka tərcümə növündən əsasən Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlərin, antik və mifik dövrün frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı geniş istifadə olunur. Məsələn: Bibliyadan götürülmüş frazeologizmə baxaq: David and Jonathan "Devid və Conatan", "ayrılmaz dostlar" [6, s.190]

Bir çox əsərlərdəki frazeologizmlərin böyük bir qismi dilimizə hərfi tərcümə olunur. Hərfi tərcümə bədii dil baxımından səmərəli olmasa da, tərcümə praktikasında geniş yayılıb. Tərcüməçi orijinaldakı frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətlərinə dərindən yiyələnmədikdə, onların mənasını fərqləndirmədikdə sözləri sadəcə olaraq tərcümə elədiyi dilin sisteminə uyğun düzür, nəticədə hərfi tərcümə alınır. Məsələn: to put the cart before the horse atı arabaya qoşmaq (hər şeyi tərsinə etmək).

Bəzən frazeologizmlər müəlliflər tərəfindən dəyişdirilir. Bu cür frazeologizmlərin tərcüməsinin effektli alınması üçün tərcüməçi onu əvvəlki vəziyyətinə qaytararaq tərcümə edir. Frazeologizmlər aşağıdakı yollarla dəyişdirilir:

1. Frazeologizmlərə yeni komponentlər daxil etməklə.

Məsələn: let`s not put the cart too far ahead the horse "hər şeyi tərsinə etmək" (atı arabaya qoşmaq -hərfi tərcümə), bu frazeologizmin dəyişikliyə uğramış forması belədir: "to put the cart before the horse".

2. Frazeologizmin komponentlərini başqa sözlərlə əvəz edərək onun leksik və qrammatik tərkibini dəyişmək yolu ilə.

Məsələn: Bibliyadan götürülmüş "to have a millstone about one`s neck" (ürəyində daş gəzdirmək) frazeologizmi, "Qoca dənizçi" poemasında "have an albatros about one`s neck" kimi işlədilmişdir. Bu cür dəyişikliklərə uğramış frazeologizmləri asanlıqla əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq mümkündür.

3.Frazeologizmi hissələrə ayıraraq, onun komponentlərini sərbəst söz birləşmələrinin tərkibində işlətməklə.

Məsələn: to get cold feet "qorxaq" frazeologizmini hissələrə ayıraraq, onun komponentlərini sərbəst söz birləşmələrinin tərkibində işlədilmiş bir misala baxaq:

a) "I have got a cold."

b) "It is in your feet."

Bu dialoqda birinci şəxs xəstəliyindən şikayət edir, digəri isə bunun xəstəlik deyil, qorxaqlıq olduğunu söyləyir. Bu cür frazeologizmləri əvvəlki vəziyyətinə qaytarmadan tərcümə etmək qeyri-mümkündür.

4. Frazeologizmin bəzi komponentlərini saxlamaqla

Məsələn: He complained to Fleur that the book dealt with nothing but birds in the bush. (J. Galsworthy). Bu cümlədə"a bird in the hand is worth two in the bush" (soğan olsun, nağd olsun) atalar sözünün bir hissəsi işlədilmişdir. Verilmiş misalda "a bird in the bush" frazeologizmi "boş vədlər" kimi tərcümə olunur.

İngilis dilinin frzeologizmləri azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən onların çoxmənalı və omonim olduğunu da nəzərə almaq lazımdır. Verilmiş frazeologizmin mənalarından biri frazeoloji, digəri omonim ola bilər. Bunlara aşağidaki frazeologizmləri misal göstərmək olar:

Don't mention it 1) bu haqda mənə xatırlatmayın, 2) dəyməz (frazeoloji m.).

To be narrow in the shoulders 1) dar çiyinli olmaq, 2) yumor hissi olmayan (frazeoloji m.).

To pin back smb`s ears 1) bir kəsin qulağını çəkmək, 2) bir kəs üzərində qələbə qazanmaq. (frazeoloji m.).

The girl next door 1) qonşu otaqda yaşayan qız, 2) belə qızlar çoxdur (frazeoloji m).

To see eye to eye 1) göz-gözə gəlmək, 2) bir kəslə tam razı olmaq (frazeoloji m.).

To strentch one`s legs 1) ayaqlarını uzatmaq, 2) gəzişmək (frazeoloji m.).

Tərcümə prossesinə təsir göstərən əsas səbəblərdən biri də ingilis dilində zahirən oxşar, lakin semantik cəhətdən fərqlənən frazeologizmlərin olmasıdır. İngilis dilini kifayət qədər bilməmək, tərcümə prossesində diqqətsizlik belə frazeologizmlərin birinin digəri ilə qarışdırılmasına gətirib çıxarır. Məsələn: "to make good time" frazeologizmi "to have a good time" frazeologizmi ilə qarışdırılır. Əslində isə bunlar tam fərqli mənalar ifadə edirlər. "To make a good time" frazeologizmi "sürətlə keçib getmək", "tez çatmaq" mənasını, "to have a good time" isə yaxşı vaxt keçirmək mənasını ifadə edir. "To make good time" frazeologizmi işlədilən cümləyə nəzər salaq: We made very good time on our trip to Florida – Biz Floridaya çox tez çatdıq.

"To put one`s nose in" – "peyda olmaq" frazeologizmi isə "to put one`s nose into smb`s affair" – "başqasının işinə burun soxmaq" frazeologizmi ilə qarşılaşdırılır.

"Backward(s) and forward(s)" – "eninə-uzununa", "başdan-başa" frazeologizmi "back and forth" – "irəli geri", "gah o yana, gah bu yana" frazeologizmi ilə qarşılaşdırılır.

İngilis dilindəki frazeologizmlərin bir hissəsi çoxmənalı səciyyə daşıyır. Məsələn: to pass the time of the day 1) söhbət etmək, 2) salamlaşmaq; on the side 1) gizli, 2) qatılmış, qarışdırılmış (su və s. ilə); to let one's hear down 1) ürəyini açmaq, 2) özünü sərbəst aparmaq. Jane is very nice girl. I'am sorry I've never seen her let her hair down. – Ceyn çox yaxşı qızdır. Çox təəssüf edirəm ki, o mənimlə həmişə ehtiyatlı danışır.

Belə frazeologizmlərin malik olduqları mənalardan məhz hansını ifadə etdiyini mətinin kontekstindən müəyyən etmək olar. Buna aşağıdakı cümlələri misal göstərə bilərik:

To kill time, my brother and I counted all the red automobils that passed us on the highway. Bu cümlənin tərcüməsi belə olacaq: Vaxtı öldürmək üçün mən və qardaşım şosedən keçən bütün qırmızı maşınları saydıq. Bu cümlədə "to kill time" frazeologizmi "vaxt öldürmək" mənasında işlədilmişdir. Lakin bu frazeologizmi heç də həmişə bu cür tərcümə etmək olmaz. Bunu aşağıdakı cümlədə görə bilərik:

What is your favourite way of killing time? Bu cümlənin tərcüməsi isə belə olacaq: Sən boş vaxtını necə keçirtməyi xoşlayırsan? Burada isə "to kill time" frazeologizmi mənaca "try to fill otherwise empty time in as intresting a manner as possible" ifadəsinə uyğun gəlir.

The children got out of hand while their parents were away. – Valideynlərinin olmadığı müddətdə uşaqlar tamamilə sözə qulaq asmırdılar. Bu cümlədə "to get out of hand" frazeologizmi "sözə qulaq asmamaq" mənasında işlədilmişdir.

What caused the meeting to get out of hand yesterday? – Dünənki iclas nə üçün belə qeyri-mütəşəkkil keçdi? Bu cümlədə isə "to get out of hand" frazeologizmi "qeyri-mütəşəkkil keçmək (olmaq)" mənasını ifadə edir.

To understand that columinist you have to read between the lines, otherwise his words mean nothing. – Jurnalistin nə demək istədiyini başa düşmək üçün onun yazdığı məqaləni sətirbəsətir oxumaq lazımdır, əks halda bu məqalə öz mənasını itirər. Burada "to read between the lines" frazeologizmi "sətirbəsətir oxumaq" mənasındadır.

Professor Elton was a good speaker but you had to be able to read between the lines what he said. – Professor Elton çox gözəl natiqdir, lakin onun nə dediyini anlamaq üçün, onun söylədiklərinin altında hansı mənanın gizləndiyini bilmək lazımdır. Bu cümlədə isə "söylədiklərinin altında hansı mənanın gizləndiyini bilmək" mənasını ifadə edir.

He aroused contempt because he read turned informer to save his skin. – Ona qarşı nifrət hissi oyanmışdır, çünki O, öz canını qurtarmaq üçün xəbərçilik etmişdi. Burada "to save smb`s skin" frazeologizmi "canını qurtarmaq" mənasında işlədilmişdir.

Betty saved Tim`s skin by typing his report for him, without her help he could not have finished in time. – Betti Timə məruzəni çap etməyə kömək etdi, əks halda o bu işi vaxtında qurtara bilməzdi. Bu cümlədə "to save smb`s skin" frazeologizmi kömək etmək mənasındadır.

Hər bir dil bu və ya digər frazeologizmi özünəməxsus şəkildə dərk edir. Buna görə də tərcüməçi dillər arasındakı fərqi dəqiq şəkildə öyrənməyə borcludur. Tərcüməçi tərcümə prossesi zamanı orijinaldakı frazeologizmin xüsusiyyətlərini saxlamaq üçün hər iki dilə məxsus müxtəlif ifadə vasitələrindən istifadə edir, frazeoloji birləşmələrin ekvivalentini verir, ifadələri bir-birinə yaxın şəkildə (komponentlərinin dəyişdirilib başqa leksimlərlə əvəz edilməsi) tərcümə edir, ingilis dilindəki frazeologizmi azərbaycan dilinə tərcüməsində onların sinonimlərindən, hərfi tərcümə və.s. vasitələrdən geniş istifadə edir.

Bir sözlə frazeologizmlər bir dildən başqa bir dilə tərcümə edilərkən həm təmsil elədiyi milli düşüncələrindən, eləcə də bədii əsərin kontekstindən uzaqlaşdırmamalı, həm də tərcümə olunduğu dilin tələblərinə cavab verməli, başqa bir xalqın düşüncəsinə yol tapmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л.,1963
2. Arnold İ. V. The Engilish Word. M-L., 1966

3. Vəliyeva N. Azərbaycanca-ingiliscə- rusca frazeoloji lüğət. Bakı, 2006.
4.Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
5.Комиссаров В. Н. Лингвистический перевод. М.,1980 səh
6. Кунин А. В. Английская фразеология. М., 1970.

Salmanova Gultakin Azim

Mutual translation of phraseological units in the English and Azerbaijani languages

Summary

The important ways and methods of transferring phraseological units from the source language into the target one are considered in the article. Translating English phrases into Azerbaijani is a very difficult and responsible task. These difficulties are due to the difference between the English language and the grammatical structure of the Azerbaijani language.

In order to translate English phraseological units into Azerbaijani correctly, retaining its originality, a translator should use the methods of translation properly, and shouldn't be distracted from the context of the literary work, should know the language of the people and their national identity and should meet the demands of the target language. National and cultural features that are part of the phraseological unit often become complex when translating from figurative, original to a similar language. The phraseological picture of the world occurring in consciousness of one language community does not always coincide with attitude of another community. To search an acceptable option of understanding in case of contact of different cultures the translator resorts to methods of the descriptive interpretation which is the systematization, and also is a task of this article. The significance of a translator's opinions during translation is also emphasized in the given article. The study also emphasizes the importance of proper usage of dictionaries in the translation process and paying appropriate attention to the language and style issues.

The aim of the article is to understand which problems could be connected with the translation of phraseological units, and how to translate phraseological units. The world of Modern English phraseological expressions is so grand and various that every aspect of its study is worth of regard.

Ключевые слова: фразеологические единицы, теория перевода, лингвистика, фразеологические эквиваленты.

Салманова Гюльтекин Азим

Взаимный перевод фразеологических единиц в Английском и Азербайджанском языках

Резюме

В статье рассматриваются важные пути и способы перевода фразеологических единиц из исходного языка в целевые. Перевод английских фраз на азербайджанский язык - очень сложная и ответственная задача. Эти трудности возникают из-за различия между английским языком и грамматической структурой азербайджанского языка. Для правильного и без ошибок перевода , сохраняя свою оригинальность, английской фразеологии на азербайджанский язык, переводчик должен правильно использовать методы перевода, не отвлекаться от контекста литературного произведения, знать язык людей и их национальную самобытность и ответить к требованием данного языка. Национальные и культурные особенности, которые являются частью фразеологизма, часто становятся сложными при переводе с переносного, оригинального на аналогичный язык. Фразеологическая картина мира, происходящая в сознании одного языкового сообщества, не всегда совпадает с отношением другого сообщества. Что бы найти общий вариант понимания в случае общения разных культур, переводчик прибегает к методам описательной интерпретации, систематизация которого является задачей этой статьи. В данной статье также подчеркивается значение мнений переводчика при переводе. В исследовании также подчеркивается важность правильного использования словаря в процессе перевода и уделять должного внимания к вопросам языка и стиля. Цель статьи - понять, какие проблемы могут быть связаны с переводом фразеологических единиц и как перевести фразеологические единицы. Мир современных английских фразеологических выражений настолько грандиозен и разнообразен, что каждый аспект его исследования заслуживает должного внимания.

Key words: phraseological units ,theory of translation, linguistics, phraseological equivalents

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.10.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.012020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent .Firuzə Kərimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ÜLVİ TAĞIZADƏ
Lənkəran Dövlət Universiteti
H.Aslanov, Lənkəran
ulvi.tagizade96gmail.com

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN OMONİMLİYİNİN TƏDRİSİ ÜSULLARI

Xülasə

Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin tədrisi tarixi bütün mərhələlərdə nəzərdən keçirilmişdir. Köməkçi nitq hissələrinin təsnifi prinsipi ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif cür təsnif olunmuşdur. Biz isə burada orta məktəb dərsliklərinə əsaslanaraq köməkçi nitq hissələrinin tədrisindən danışarkən 5 nitq hissəsinin-qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözləri və nidanın tədrisindən bəhs etmişik. Məqalədə köməkçi nitq hissələrinin omonimliyindən bəhs olunur. Son zamanlarda orta məktəblərdə tədrisin fəal-interaktiv üsulla aparılması bu mövzunun müasir aspektdə və müasir təlim üsul və formaları ilə tədrisini ön mövqeyə çəkir. Hal-hazırda dünya dilçiliyində, həm də Azaərbaycan dilçiliyində xüsusi diqqətçəkən məsələlərdən biri də polifunksionallıqdır. Polifunksionallıq müəyyən bir nitq hissəsinə aid bir sözün həm də digər nitq hissəsi kimi çıxış etməsidir. Bu məsələ hər bir dilin daxili qanun və qanunauyğunluqları ilə əlaqədar prosesdir.

Məsələn: "tək" sözü nitq hissəsinə görə sifət olsa da, zərf və qoşmanın yerində işlənərək onların funksiyasını daşıya bilir. Dilimizdə bir neçə söz vardır ki, onlar müxtəlif qrammatik funksiya və məna daşıyır. Şagirdlər bu sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu təyin etməkdə çətinlik çəkirlər. Belə sözləri müəllim əvvəlcədən müəyyənləşdirməli və onları müqayisəli şəkildə izah etməlidir. Orta məktəblərdə sinifklər üzrə "metodik vəsaitlərdə" daha çox mətnlər üzrə işlərin tədrisinə geniş yer verilib. Qrammatika dərslərində motivasiya qurmaq, tədqiqat aparmaqda, dərslərin fəal şəkildə qurulmasında müəllimlər çətinliklərlə üzləşir. Məhz bu cəhətdən köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi mövzusunun fəal üsullarla tədrisi aktual mövzulardandır.

Açar sözlər: polifunksionallıq, omonimlik, qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida

Milli təhsil sistemində baş verən təkamül Azərbaycan dili təliminin məzmununda müəyyən dərəcədə dəyişmələrlə hiss olunur. Bu dəyişmələr ana dilimizin tədrisi üzrə araşdırmaların sferasının genişlənməsini zəruriləşdirir. Bu baxımdan köməkçi nitq hissələrinin öyrənilməsi dil təliminin çox vacib və mühüm tərkib hissələrindən birinə çevrilir.

Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin tədrisi tarixi bütün mərhələlərdə bu və ya digər dərəcədə nəzərdən keçirilmişdir, onların həm nitq hissələri içərisində, həm də dilin qrammatik sistemində rolu müəyyənləşdirilmişdir. "Bütün dillərdə olduğu kimi türk dillərində də köməkçi nitq hissələri tarixən müstəqil mənalı sözlər olmuş, dilin keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərində öz müstəqilliklərini ya qismən və ya da tamamilə itirərək köməkçi vəzifə kəsb etmişdir."(6, 393)

Orta məktəb dərsliklərində qoşma, ədat, modal sözlər və nida köməkçi nitq hissəsi kimi tədris olunur.

Ali məktəb dərsliklərində nida, modal sözlər və təqlidi sözlər xüsusi nitq hissəsi qrupuna aid edilir.

B.Xəlilov "Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası" kitabında nitq hissələrini üç yerə bölür: 1. Əsas nitq hissələri; 2. Köməkçi nitq hissələri; 3. Xüsusi nitq hissəsi." (3,144)

Bütün bunlara baxmayaraq, biz orta məktəb dərsliklərinə əsaslanaraq "Köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi" mövzusunda 5 köməkçi nitq hissəsinin tədrisindən bəhs edəcəyik.

Təlim prosesi şagirdə fəallığı, məntiqi düşünməyi, ətrafdakı şeylərə və hadisələrə tənqidi yanaşmağı, müstəqil bilik almağı və fərdi inkişaf etmək bacarığını tərbiyə etməlidir. Bu tələbləri nəzərə alaraq elə təlim metodlarından istifadə olunmalıdır ki, onlar özlərində aktiv, yaradıcı düşünmə qabiliyyətini və yeni biliklərə sərbəst yiyələnməyi aşılama yollarını birləşdirmiş olsunlar.

Son zamanlar təhsil sistemimizdə istifadə olunan fəal/interaktiv təlim bu deyilənləri əhatə etmək imkanına malikdir. İnteraktiv təlim müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsi, ünsiyyət prosesidir. Bu zaman müəllim tərəfindən problem qoyulur, problemin həll olunması prosesində şagirdlər aktiv, tədqiqatçı mövqeyi tuturlar.

Müəllimin əsas vəzifəsi şagirdlərə yol göstərmək, istiqamət vermək, müəyyən çətinliklər ortaya çıxarsa, onlara yardımçı olmaq, ən başlıcası isə "öyrənməyi öyrətməkdir". Bu təlim üsul və formalarından Azərbaycan dili təlimində də istifadə etməyin böyük idraki əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı, xüsusilə omonimlik təşkil edən sözlərin fərqləndirilməsi zamanı şagirdlər müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər, belə ki, sözügedən mövzuda bu gün nəinki şagirdlər, hətta bəzi yetkin fərdlər də çətinlik çəkməkdədirlər. Eyni sözün həm qoşma, həm bağlayıcı, həm ədat, həm şəkilçi, həm də əsas nitq hissəsi olması onun öyrənilməsinin, düzgün şəkildə və yerində işlədilməsini və düzgün yazılmasını çətinləşdirir və bu məsələ qrammatikamızın ən vacib problemlərindən biri hesab olunur. "Hal-hazırda dünya dilçiliyində, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində xüsusi diqqətçəkən məsələlərdən biri də polifunksionallıqdır. Bu məsələ hər bir dilin daxili qanun və qanunauyğunluqları ilə əlaqədar olan prosesdir. Polifunksionallıq müəyyən bir nitq hissəsinə aid sözün həm də digər nitq hissəsi kimi çıxış etməsidir. Məsələn, "yaxşı" sözü nitq hissəsinə görə sifət olsa da, isim və zərfin yerində işlənərək onların funksiyasını daşıya bilir.

Həmin proses dilçilikdə konversiya adlanır. Konversiya həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələri arasında baş verir. Bunu köməkçi nitq hissələri arasında daha aydın şəkildə müşahidə etmək olur. Məsələn, da, də, ki və s. həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənir və onların yaratdıqları qrammatik mənaları yaxındır." (5, 55)

"Dilimizdə bir neçə söz vardır ki, onları müxtəlif qrammatik funksiya və məna daşıyır. Şagirdlər bu sözlərin hansı köməkçi nitq hissəsinə aid olduğunu təyin etməkdə çətinlik çəkirlər. Dilimizdə bir neçə söz vardır ki, onlar müxtəlif qrammatik funksiya və məna daşıyır. Şagirdlər bu sözlərin hansı köməkçi nitq hissəsinə aid olduğunu təyin etməkdə çətinlik çəkirlər. Belə sözləri müəllim əvvəlcədən müəyyənləşdirməli və onları müqayisəli şəkildə izah etməlidir." (1, 219.)

Orta məktəbdə müəllimlər üçün "Metodik vəsait" kitabında köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi mövzusunda motivasiyanı aşağıdakı kimi qurmaq məsləhət görülür.

"Oxunmuş mətndəki cümlədə (***Belə*** bir uşağın gələcəkdə böyük alim olacağı heç kəsin ağlına ***belə*** gəlmirdi.) Qara rənglə verilmiş sözlərə sual verməklə həmin sözlərin əsas və köməkçi nitq hissəsi olduğunu müəyyənləşdirmək tələb olunur.(4,139)

Köməkçi nitq hissələrin tədrisinə və onların omonimliyi mövzusuna bir çox tədrisi metodika kitablarında toxunulmuşdur. Bu mövzunun müasir fəal –interaktiv üsul və formalardan istifadə edərək tədrisi bir az çətinliklər törədir. Çünki orta məktəb metodik vəsaitlərində daha çox mətnlər üzrə işlərin tədrisinə geniş yer verilib, qrammatika dərslərində motivasiya qurmağı, tədqiqat aparmaqda, dərsləri fəal şəkildə qurmaqda müəllimlər çətinliklərlə üzləşirlər. Məhz bu cəhətdən "Köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi" mövzunun fəal üsullarla tədrisi aktual mövzulardandır. "Köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi" mövzusunun tədrisi müasir təlimdə motivasiya mərhələsi ilə başlayır. Bu mövzuda motivasiyanı aşağıdakı şəkildə qurmaq məqsədəuyğun sayılır: Əvvəl şagirdlərə yönəldici suallar verilməklə;

"Uşaqlar siz aşağı siniflərdə omonim keçmisiniz, omonim nəyə deyilir? Kim omonimliyə aid nümunələr deyə bilər? Omonimlərin çoxmənalı sözlərdən fərqi nədədir? Məsələn: qol, top, sarı, tərəf sözlərini omonim kimi kim ifadə edə bilər? " şagirdlər öz fikirlərini bildirir və qeyd olunur. Sonra müəllim sinfə müraciət edir: Köməkçi nitq hissələrini öyrənən zaman hansı sözlərlə rastlaşdız ki, həm də digər nitq hissəsi kimi işlənsin? Kim nümunə göstərə bilər? Şagirdlər nümunə göstərirlər, məsələn: doğru, qabaq, tək, ilə, -ca[2], bax, gəl, qoy, artıq, bir, çox və s.

Sonra müəllim cümlələrdən ibarət nümunələri lövhədə göstərməklə:

1. Elə adam tanımıram. Elə mən də onu tanımıram.
2. Dünəndən bəri külək əsir. Bəri gəl, görüm nə deyirsən?!
3. Sən nə düşünürsən? Nə qəşəng havadır!

Daha sonra müəllim şagirdlərə bu nümunələrdəki altından xətt çəkilməli sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu göstərməyi tapşırır. Şagirdlər bunları ayırd edir-

lər. Müəllim şagirdlərə: "sizcə bunların bizim mövzumuzla nə əlaqəsi var? Mövzumuzun adını kim deyə bilər?- deyə yönəldici suallarla müraciət edir. Şagirdlər mövzunun köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi olduğunu qeyd edirlər və lövhəyə yazırlar.

Bundan sonra dərslikdən nəzəri məlumatlar mənimsədilir. Müəllim əsas və köməkçi nitq hissələrinin omonimlik yaratdığını qeyd edir, onları fərqləndirərkən köməkçi nitq hissələri heç bir suala cavab vermədiyini və cümlə üzvü olmadığını vurğulayır. Köməkçi nitq hissələrinin təkcə əsas nitq hissələri ilə deyil, həm də köməkçi nitq hissələrinin özləri ilə də omonimlik yaratdığı məqamı da qeyd olunur və müəllim bunların asan yolla fərqləndirmə qaydaları əsasında şagirdlərə aydınlaşdırır.

Müəllim əvvəlcə hər köməkçi nitq hissəsinə aid omonim sözləri qeyd edir və sonra onların bir-bir fərqləndirmə yollarını göstərir. Bu mövzuda təkcə köməkçi və əsas nitq hissələrinin omonimliyi deyil, köməkçi nitq hissələri ilə şəkilçilərin omonimliyindən bəhs olunur. Şagirdlərə aydın və anlaşıqlı şəkildə izah olunur. Qoşmalarda omonim kimi işlənən sözlər: tərəf, tək, sarı, əvvəl, doğru, özgə, qabaq, qarşı, kimi, sonra, əsasən, bəri və s. Bağlayıcılarda omonim kimi işlənən sözlər: *ki, da/də, amma, ancaq, ilə, hətta, yoxsa, yəni, nə* sözləri həm bağlayıcı, həm ədat kimi "nə" sözü sual əvəzliyi, ədat və inkar bağlayıcısı kimi. Ədatlarda omonim sözlər: *Elə, belə, necə, nə* sözləri ədat və əvəzlik kimi; *yalnız* və *tək* sözləri ədat, sifət, say və zərf kimi. Bir, bircə say və ədat kimi. Məsələn:

Artıq, yaman, düz, əsl sözləri həm ədat, həm sifət, həm də zərf kimi;

Bax, gör, gəl, gəlin, qoy, qoyun sözləri həm ədat, həm də feil kimi;

Yoxsa, ki, da/də, ancaq, hətta sözləri həm ədat, həm də bağlayıcı kimi.

Modal sözlərdə omonim sözlər: görəsən, yaxşı, demək, təəssüf, sözsüz, olmaya, doğrudur, məncə.

Bütün köməkçi nitq hissələri kimi bəzi nidalar da digər nitq hissələri ilə qrammatik omonimlik yarada bilir. Məsələn, ay, ox, oy, ax, vay və s.

Nidalarda omonimlik şərtidir.

Yuxarıda köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi kimi işlənən sözləri fərqləndirmə yolları şagirdlərə izah olunmalıdır.

1. İlə- həm qoşma, həm bağlayıcı, həm də zərf düzəldən şəkilçi (-la, -lə) kimi işlədilir. Bunları qarışdırmamaq üçün aşağıdakı qaydalara riayət olunmalıdır.

Zərf düzəldən şəkilçi kimi işlənən ilə *(-la[2]) necə?* sualına cavab verir. Ilə köməkçi sözün ixtisarı kimi işlənən söz isə *nə ilə?* sualına cavab verir.

Həsən bu işi həvəslə yerinə yetirirdi.

Ən çox şikayət olunan məsələ mənim surətlə danışmağımdır.

2. İlə -qoşma kimi-Əgər ilənin yerinə birgə, vasitəsilə sözünü işlədə biliriksə, bu zaman o, qoşmadır.

Atamla gedirəm.- Atamla birgə gedirəm.

Maşınla gedirəm.- Maşın vasitəsilə gedirəm.

3. Əgər ilə-nin yerinə və qoya biliriksə, bağlayıcı olur.

Atamla mən gedirəm. Atam və mən gedirəm.

Lakin burada iki istisna məqam vardır:

1. Əgər ilə-dən sonra vergül qoyulursa, onu və ilə əvəz edə bilsək də, qoşma kimi götürülür.

Sən qarşıladın məni duzla, çörəklə. –burada duz və çörəklə deyə bilsək də, ilə-qoşmadır.

2. Həmin sözlərdən sonra xəbər təkdə olarsa, ilə-və ilə əvəz olunsa belə, qoşma götürürük.

-Əli ilə Vəli ilə gedir.-qoşma

- Əli ilə Vəli gedirlər.- bağlayıcı

Da[2] –dörd vəzifədə işlənir. Zərf düzəldən şəkilçi, bağlayıcı, ədat və yerlik hal şəkilçisi kimi:

1. Zərf düzəldən şəkilçi kimi: *Gündə bizə gəlir.*

2. Yerlik hal şəkilçisi kimi kimdə? nədə? harada? sualına cavab verir: Evdə bütün tapşırıqlarını yerinə yetirdi.

Yerlik hal və zərf düzəldən şəkilçi kimi sözə bitişik yazılır.

3. Özündən əvvəl başqa şəxsi və ya əşyanı qoya biliriksə, bağlayıcı olur: Sən də gedəcəksən. (Yəni Əli, Həsən, Hüseyn gedib sən də gedəcəksən.)

4. Xəbərdən sonra gəlirsə, ədatdır: *Dərsi pozma da*

Hətta sözü həm ədat, həm də bağlayıcı kimi işlədilir.

1. Həmcins üzvlərdən sonra gələrsə, hətta bağlayıcı olacaqdır. *Nigar, Elvin hətta Nurlan da cavab verirdi.*

Həmcins üzvlər mütləq cümlədə olmalıdır. Əgər cümlədə olmasa, fikirləşmək olsa belə, biz ədat götürəcəyik. Məsələn: *Hətta Nurlan da cavab verdi*.

Ancaq bağlayıcısının yerinə amma qoyuruqsa, bağlayıcı, yalnız qoyuruqsa ədat olur:

Ancaq sən mənə kömək edə bilərsən.-ədat

Sən bunu bildin, ancaq özünü bilməməzliyə qoydun.-bağlayıcı

Elə cümlələr də olur ki, həm bağlayıcı, həm də ədat kimi düşünmək olur. Məsələn: *Mən danışdım, ancaq (amma, yalnız) sən dinləmədin.*

-ki-sifət və isim düzəldən şəkilçi kimi işlənir. Sifət kimi-*səninki,* ismin yiyəlik halından sonra gələrsə, isim olacaq. Digər hallarda bitişik yazılarsa, sifətdir.

Ki-feili və ismi xəbərdən sonra gələrsə, bağlayıcıdır:

Feili xəbər +ki – *Bilir ki, sonumuz gözəldir.*

İsmi xəbər+ ki – *Bizə aydındır ki, ən gözəl mübarizə dinc yolla olur.*

Ki-şəxs adları və əvəzliklərdən sonra işlənərsə, ədatdır.

Biz ki müəllim olacaq cəmiyyətin xilaskarıyıq, bizi niyə döyürsünüz?

Vasif ki belə oğlan deyildi.

Nitq hissələrinin omonimliyinin sxemlərlə izahı:

Qoşmaların omonimliyi:

İsim-Bu tərəf meşəlikdir.

Qoşma- Evə tərəf gedirəm.

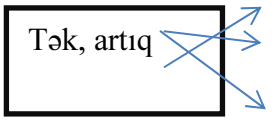

Sifət: Artıq tamah baş yarar.
Zərf: Bütün günü tək işləmişlər.

Ədat: Artıq burda qala bilmirəm.

Ədatlar öz aralarında da omonimlik təşkil edir, yəni eyni ədat bir neçə məna növündə işlənir:

1. Ondan xəbər var ki? (sual ədatı) Uşaq ki dərslərinə hazırdır. (qüvvətləndirici ədat)
2. Gəl də! (əmr ədatı) Gəlirəm də! (qüvvətləndirici ədat)
3. Tez gəl ha. (əmr ədatı) Anana deyərəm ha. (qüvvətləndirici ədat)

Modal sözlərdə omonimlik yaradan sözlərin izahı: Qeyd etmək lazımdır ki, digər nitq hissələrində olduğu kimi, öyrədiyimiz modal sözlərin əksəriyyəti əsas nitq hissələri ilə qrammatik omonimlik xüsusiyyətinə malikdir. Qrammatik təhlil zamanı belə sözlər də dolaşıqlıq yaranmaması üçün onların cümlədə işlənmə vəziyyətinə, daha dəqiq desək, modallıq xüsusiyyəti olub-olmamasına, intonasiyasına və vurğusuna diqqət yetirmək lazımdır.

Qrammatik omonimlik yaradan modal sözlər də vardır: Əgər söz modal söz kimi işlənilibsə fikirə münasibət bildirir və heç bir suala cavab vermir. Əsas nitq hissəsi kimi işlənilibsə, həmin nitq hissəsinə aid suala cavab verir və həmin nitq hissəsinin digər morfoloji xüsusiyyətlərini qəbul edir. Modal sözlər həm də digər nitq hissələrindən vergüllə ayrılır. Əgər modal sözlər sözün əvvəlində gəlirsə ondan sonra, ortada gəlirsə, hər iki tərəfində, sonda gələrsə ondan əvvəl vergül qoyulur. Məsələn:

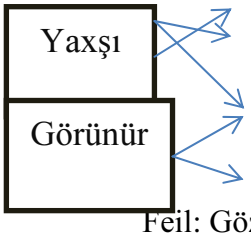

Modal söz: Yaxşı, get qara xəbər ver, amma tez qayıt.
Sifət: Yaxşı yuxu görər rahat uyuyar.
Zərf: Kərimin gözü də yaxşı görmür.
Modal söz: Görünür, yaxşı insanlara çox ehtiyacım var.
Fel: Gözüm aydın, gözümə surəti-canan görünür.

Nidalarda omonimlik. Bütün köməkçi nitq hissələri kimi bəzi nidalar da digər nitq hissələri ilə qrammatik omonimlik yarada bilir.

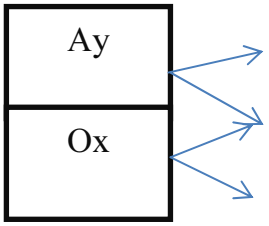

Nida: Sən ol mənim qismətim, ay gecikən məhəbbətim.
İsim: Ay yuvarlanıb, yuxarı qalxmışdı.
Nida: Ox, kimlər gəldi, kimlər getdi bu dünyadan.

İsim: Ox yaydan çıxdı geri dönməz.

Nidalarda başqa nitq hissələri ilə omonim, bir qayda olaraq mütləq deyil, şərtidir. Müəllim tərəfində bu izahatlar verildikdən sonra şagirdlər müəyyən qruplara bölür. Hər birinə tapşırıqlar verərək şagirdlərin biliyini müəllimin bilavasitə rolu olmadan öyrədilməsinə şərait yaradılır.

Kartoçka № 1

Qoşma	Əsas nitq hissəsi
A	B

1. A) Onun kimi rejissor az tapılar.
B) Mən qadından kimi istədiyini soruşdum.
2. A) Yaxşı götür-qoy edib sonra işə başladı.
B) Tamaşadan sonra qızğın mübarizə başladı.
3. A) Zabit üzünü əsgərə tərəf çevirib nə isə dedi.
B) Qarşı tərəf məğlubiyyəti ilə barışmalı olacaq.
4. A) Qabaq belə şeylər məni narahat etməzdi.
B) Bu hadisə müharibədən çox-çox qabaq olub.

Kartoçka № 2

Fərqləndirilmiş sözlərin mətndəki yerinə görə bağlayıcı və ya ədat olduğunu müəyyənləşdirin.

1. Qoyma öz qanına boyana ceyran,
Nə gözə yaraşır Muğana ceyran. (S.Vurğun)
Hələ sən çox gəncsən, nə müharibələr görmüsən, nə də qalalar fəth etmisən.(M.Sord)
2. Yəni bu tanıdığımız xanların hamısının dədə-babaları xan olmuşdur? (Y.V.Çəmənzəminli)
Həqiqətdən uzaq insanda, yəni beyni qapalı, kar, kor insanda kin, ədavət hissi güclü olur.

Kartoçka № 3

Verilmiş cümlələrdə altından xətt çəkilmiş sözlərin modal söz, yoxsa başqa nitq hissəsi olduğunu müəyyənləşdirin.

1. Sözü gərək vaxtında deyəsən.
2. Mənəvi saflıq, doğrudan, ən böyük sərvətdir.
3. Məncə, sən də uğur qazanacaqsan.
4. Təəssüf dolu baxışları üzümə zilləndi.
5. Görünür, məni unutmusan.

Şagirdlər qruplar formasında tapşırığı yerinə yetirirlər. Tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi aparılır, doğru və yalnış olan məqamlar qeyd olunur və müəllim tərəfindən aydın şəkildə izahatlar verilir.

Bundan sonra müəllim mövzunun şagirdlər tərəfindən nə dərəcədə başa düşüldüyünü bilmək üçün yaradıcı tətbiqetmə tapşırıqları həyata keçirir:

Aşağıdakı sözləri (omonim) köməkçi nitq hissəsi kimi cümlədə işlədin.

Bax, gəl, tək, artıq, da, ki, ilə, əvvəl, sonra, amma, düzü, təəssüf, birincisi, deməli və s.

Şagirdlər bu sözləri qruplar şəklində həm əsas, həm köməkçi, həm də şəkilçi mövqeyində işlədilir. Bundan sonra təqdimatlarını edirlər. Bu mərhələdən sonra müəllim şagirdləri əvvəlcədən qeyd etdiyi meyarlar əsasında obyektiv şəkildə qiymətləndirir. Qiymətləndirmə şagirdləri fəal dərslərə daha da həvəsləndirir və onlara stimul verir.

Ədəbiyyat:

1. Balıyev H.B., Balıyev A.H. “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası”, Bakı, 2014
2. Bəşirov K., Mehralıyeva B. “Orta məktəblərdə Azərbaycan dili morfologiyasının tədrisi məsələləri”, Bakı, 2018
3. Xəlilov B., “Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası”, I hissə, Bakı, 2016
4. Rüstəmov A. , Allahverdi H., Cəfərova D., Məmmədova S. “Azərbaycan dili” 7-ci sinif metodik vəsait, Bakı, 2018
5. Rüstəmova Q. “Köməkçi nitq hissələrinin tədrisi”, dərs vəsaiti, Bakı, 2013
6. Zeynalov F. “Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri, Bakı, 1971

У.Тагизаде

Методы обучения омонимии в структурных частях речи

Резюме

История структурных частей речи на Азербайджанском языке обсуждалась на всех этапах. Принцип категоризации частей речи был классифицирован по-разному некоторыми авторами. И здесь мы говорим о преподавании структурных частей речи на основе школьных учебников, и мы говорим о преподавании 5 частей речи - послеслог, союз, частица, модальные слова, междометие. Статья посвящена омонимии структурных частей речи. В последнее время использование интерактивных методов обучения в средних школах поставило преподавание этого предмета в современный аспект и с современными методами и формами обучения. Одним из наиболее примечательных вопросов в мировой лингвистике и лингвистики Азербайджанского языке на данный момент является полифункциональность. Полифункциональность - это слово, относиться определенной части речи, также может выступать как слово другой части речи. Это процесс, связанный с внутренними правилами и законами каждого языка. Например: слово «tək» на Азербайджанского языке прилагательное с точки зрения речи, но оно может нести функцию наречия и послеслога. В нашем языке есть несколько слов, которые имеют разные грамматические функции и значения. Студентам трудно определить, к какой части речи они относятся. Учитель должен заранее определить эти слова и сравнить их. В общеобразовательных школах «методическое пособие» больше ориентированы на работу с текстами. Преподаватели сталкиваются с трудностыми в мотивации, проведении исследований и организации учебного процесса на уроках грамматики. С этой точки зрения преподавание посредством активных методов омонимии в структурных частях речи является одной из актуальных тем

Ключевые слова: полифункциональность, омонимия, послеслог, союз, частица, модальные слова, междометие

U.Taghizadeh

The Teaching Methods of homonymy in Structural Parts of Speech

Summary

The history of teaching structural parts of speech in the Azerbaijani language has been reviewed at all stages. The principle of categorization of the structural parts of speech has been classified differently by some authors. And here we are talking about the teaching of structural parts of speech based on high school textbooks, and we have talked about the teaching of 5 parts of speech - postposition , conjunction, particle, modal words, interjection. The article deals with the homonymy of the structural parts of speech. Recently, teaching through interactive methods in secondary schools has put the teaching of this subject in the contemporary aspect and with modern teaching methods and forms. One of the most noteworthy issues in world linguistics and Azerbaijani linguistics at the moment is polyfunctionality. Polyfunctionality is that a word belonging to a particular part of the speech can also act as a part of another. This is a process related to the internal rules and laws of each language. For example: the word "tək" is an adjective in terms of speech, but it can carry the function of the adverb and posposition. There are several words in our language that have different grammatical functions and meanings. Students find it difficult to determine which part of the speech they refer to. The teacher should identify these words in advance and explain them comparativly. In secondary schools, "teacher's books" are more focused on the work with texts. Teachers face difficulties in motivating, conducting research, and organizing teaching process actively in grammar lessons. From this point of view, teaching through active methods of the homonymy in the structural parts of the speech is one of the actual topics.

Keywords: polyfunctionality, homonymy, postposition , conjunction, particle, modal words, interjection

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.10.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.01.2019
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Könül Dənziyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏHANƏ YAQUBLU
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlil küç
sehane.yaqublu@gmail.com

MƏHDUD DAİRƏDƏ İŞLƏNƏN SÖZLƏRİN SƏRHƏDLƏRİNİN TƏYİN EDİLMƏSİ

Xülasə

Məqalə dilimizdəki bir qrup sözlərin məhdud şəkildə işlənməsi məsələsinə həsr olunub. Dilçilik sahəsində bu barədə bir sıra araşdırmalar aparmışlar. Biz məqalədə Səlim Cəfərovun, Həsrət Həsənovun, Afad Qurbanovun sözlərin işlədilməsi ilə bağlı yazdıqları nəzəri fikirləri əsas götürmüşük. Nəzəri fikirlərin əksəriyyətində məhdud dairədə işlənən sözlər müxtəlif bölgülərin daxilində qeyd olunmuşdur. Məqalədə müxtəlif bölgülərin daxilində verilən həmin sözləri bir bölgü daxilində qeyd etməyə çalışmışıq. Belə ki, sözlərin aktiv və passiv işlənməsi, milli və alınma olması, loru- saya danışıq olub- olmaması və s. ilə bağlı bölgülərin daxilində olan sözlərin bir çoxu məhdud dairədə işlənən sözlərdir. Sözlərin işlənməsində olan məhdudluq özünü müxtəlif cəhətdən göstərir. Ərazi baxımından məhdud dairədə işlənən sözlər. Bu qrupa ayrı- ayrı bölgələrdə işlədilən dialekt sözlər daxildir. Bəzi sözlər yalnız bu və ya digər elm sahəsi və peşə ilə bağlı məhdud şəkildə işlənir. Terminlər, peşə- sənət sözləri, hərbi leksika, idman leksikası, ictimai- sisyasi lekskia müəyyən elm, texnika, peşə sahəsi ilə bağlı olduğu üçün bu qrupa daxil olunur. Arqo və jarqonlar isə müəyyən sosial və ictimai qruplar tərəfindən məhdud istifadə olunur və anlaşılır. Bu sözlər məhdud istifadə olunmasına baxmayaraq sosial qrupların dilində aktiv istifadə olunur. Vulqarizmlər, kobud sözlər, söyüşlər də müyyən situasiya və psixoloji vəziyyətlə əlaqədar məhdud şəkildə və passiv istifadə olunur. Ümumişlək sözlər hər zaman, ümumişlək sözlərə daxil olmayan digər sözlər isə müəyyən ərazidə, sahədə aktiv istifadə olunduğu halda köhnəlmiş sözlər və yeni sözlər hər zaman passiv istifadə olunur. Neologizm və köhnəlmiş sözlərin işlənməsində olan məhdudluq onların passiv istifadə olunmasındadır. Dilimizdə işlənən alınma sözlərin bir qismi ümumişlək sözlər sırasına keçsə də, bir qismi məhdud şəkildə işlənir. Bu sözlər ekzotik sözlər və varvarizmlərdir. Bunların bəzisi lüğətlərdə qeyd olunsa da, bir qismi yalnız şifahi nitqdə istifadə olunur və lüğətlərdə verilmir.

Açar sözlər: məhdudluq, söz, bölgü, lüğət, aktiv, passiv

Məhdud dairədə işlənən sözlərin sərhədlərinin təyin edilməsi

Leksikologiyanın vəzifəsi dilin müasir vəziyyətini və tarixi inkişaf prosesini, lüğət tərkibini, onun tarixən dəyişməsi və zənginləşməsi amillərini, sözlərin mənbəyi və işlədilmə sahəsini, aktiv və passiv işlənməsini, istifadəolunma dairəsini və emosional- ekspressiv çalarlarını sistem şəklində araşdırmaqdır. Azərbaycan dilinin bütün lekisk ehtiyyatını bilmək üçün ədəbi dili, bütün elmlərin xüsusi terminoloji leksikasını, dialektlərinin hamısını, bütün jarqonları və s. bilmək, mənimsəmək və anlamaq lazımdır. Şübhəsiz ki, bu mümkün deyildir. (3, s178).

Professor Həsrət Həsənovun da qeyd etdiyi kimi Azərbaycan dilində danışanların hamısı eyni biliyə, dünyagörüşünə, eyni mühitə, iş şəraitinə, təhsilə malik deyildirlər. Məhz buna görə də insanların ümumi söz ehtiyyatı eyni olmaycaqdır.

Sözlərin çoxsahəli olmasına görə dilin lüğət tərkibi iki hissəyə ayrılır:

1) Lüğət təkibinin əsas hissəsi (əsas lüğət fondu)
2) Lüğət tərkbinin əlavə hissəsi

Dilin əsas lüğət fondu ilə əlavə hissəsi bir- birindən işlənmə tezliyinə, yəni aktiv və passivliyinə, davamlılığına, məhdud və geniş dairədə işlənməsinə və başqa xüsusiyytələrinə görə fərqlənir. Dilin əsas lüğət fonduna daxil olan sözlər həyat üçün zəruri əşyaların, hadisələrin adlarını bildirir, ümumxalq səciyyəsi daşıyır, davamlı olur, yəni dəyişikliyə gec və az uğrayır, geniş dairədə işlənir, hər kəs tərəfindən istifadə olunur və anlaşılır. Lüğət tərkibinin əlavə hissəsinə daxil olan sözlər isə ümumxalq səciyyəsi daşımır, tez- tez dəyişikliklər baş verir, məhdud dairədə işlənən sözlər çoxluq təşkil edir və sözlərin kəmiyyətinə görə əsas hissədən daha çoxdur, hər zaman hər yerdə və hər kəs tərəfindən istifadə olunmur və anlaşılma cəhətdən çətinlik törədir. Dilin əsas lüğət fonduna ümumişlək sözlər daxildir. Əlavə hissəyə isə ümumişlək olmayan sözlər: terminlər, dialektlər, jarqon və arqolar, peşə-sənət sözləri, yeni sözlər, köhnəlmiş sözlər və s. aiddir. Əsas lüğət fonduna daxil olan ümumişlək sözlərin işlənməsində heç bir məhdudiyyət, sərhəd yoxdur, çünki ümumişlək sözlər lüğət tərkibinin əsasını, özülünü təşkil edir, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində istifadə olunur, ən zəruri anlayışları ifadə edir, hamı tərəfindən anlaşılır və istifadə olunur. Ümumişlək sözlər ədəbi dilə daxil olan, həm şifahi, həm də yazılı dildə işlənən sözlərdir, həmçinin bu sözlərdən aktiv şəkildə istifadə olunur. Bütün filoloji lüğətlərdə ümumişlək sözlər əks olunur, əsasən hər bir azərbaycanlı tərəfindən eyni dərəcədə işlədilir və eyni mənada anlaşılır. Lüğət tərkibinin əsas fonduna, ümumişlək sözlərə daxil olmayan sözlərin işlədilməsində isə müəyyən sərhəd, məhdudiyyət var. Bu məhdudiyyət müxtəlif cəhətdən özünü göstərir.

Leksikaya aid yazılan nəzəri fikirlərin əksəriyyətində sözlər bir neçə cəhət üzrə qruplaşdırılır: sözlərin işlədilmə dairəsinə görə, aktiv və passiv işlənməsinə, mənşəyinə görə və s. Dilçi alim S. Cəfərov lüğət tərkibində olan sözlərin işlədilməsi baxımından müasir Azərbaycan dilinin leksikasını belə qruplaşdırır: dialekt leksikası, peşə- sənət leksikası, terminoloji leksika, jarqon leksikası və arqotizmlər. (2, s

70). Bu haqda yazan digər dilçi alim Həsrət Həsənov isə işlədilmə dairəsinə görə dilimizin leksikasını üç qrupa bölür:

1) ümumişlək sözlər (hamı tərəfindən işlədilən sözlər),

2) məhdud dairədə müəyyən kollektiv və ya ictimai qruplar tərəfindən işlədilən sözlər,

3) xüsusi leksika.

Məhdud dairədə işlənən sözlər ərazi və ictimai cəhətdən ayrılan müəyyən qrup adamlar, müəyyən kollektiv tərəfindən işlədilən sözlərdir. Müəllif məhdud dairədə işlədilən sözlərə yalnız dialektizmləri aid edir. Xüsusi leksikaya terminoloji leksika, peşə- sənət leksikası, ictimai-siyasi leksika, idman leksikası, hərbi leksika, jarqon və arqo leksikasını daxildir edir. (3, s 289). A.Qurbanov isə dildə işlənən söz qruplarının bir qisminin bütün üslublarda işlənməsi, digər qisminin isə müəyyən üslubi məqsəd üçün yalnız bir üslubda işlənməsini qeyd edir, həmçinin dildə bəzi sözlərdən az, bəzi sözlərdən isə çox istifadə olumasını nəzərə alaraq leksikanı aşağıdakı söz qruplarına ayırır: ümumişlək sözlər, poetik sözlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, terminlər, dialektizmlər, loru sözlər, vulqar sözlər. (5, s 234).

Qeyd olunan bölgülərə nəzər saldıqa aydın olur ki, ümumişlək sözlərə daxil olmayan bir qrup sözlərin işlənməsində müəyyən məhdudluq, sərhəd var. Bu sözlər ümumişlək sözlər kimi hər üslubda istifadə olunmur. Sözlərin işlənməsində olan məhdudluğu bir neçə cəhətdən düşünmək olar:

1. Ərazi baxımından məhdud dairədə işlənən sözlər. Dialekt sözlər bu qrupa daxildir. Ərazi baxımından məhdudluq o deməkdir ki, müəyyən qrup sözlər yalnız məhdud bir ərazidə istifadə olunur. Dialekt sözlərin mənası müəyyən ərazidə yaşayanlara məlumdur, başqa ərazidə yaşayanlara isə aydın deyil. Bu sözlərin məhdud dairədə işlənməsinin əsas səbəblərindən biri qeyri- ədəbi dil ünsürü olmasıdır. Dialekt sözlər şifahi dildə istifadə olunur. Yazılı şəkildə yalnız bədii əsərlərin dilində rast gəlinir. Dialektizmlərdən surətin nitqini fərdiləşdirmək, hadisəni real əks etdirmək üçün istifadə olunur. Dialeket sözlərin işlənmə dairəsi məhdud olduğu üçün bədii əsərlərin də dilində dialektizmlərdən çox istifadə dili qəlizləşdirər və anlaşılmazlıq yaradar. Dialektizmlər ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq yalnız aid olduğu ərazidə aktiv isifadə olunur.

2. Müəyyən elm, texnika, peşə- sənətlə bağlı məhdud dairədə işlənən sözlər. Terminlər, peşə- sənət sözləri, idman leksikası, hərbi leksika, ictimai- siyasi leksika əsasən aid olduğu sahə ilə bağlı işlənir. Bu sözlər dialektlərdən fərqli olaraq ədəbi dildə işlənir və yazılı dildə istifadə olunur. Terminlər və peşə- sənət sözlərinin işlənməsində əsas məhdudiyyət onların yalnız müəyyən sahə ilə bağlı olması, əsasən həmin sahənin mütəxəssisləri tərəfindən istifadə olunmasıdır. Elmi dilin leksikasında terminlər əsas spesifik vahiddir. Ümumişlək leksika hər zaman aktiv işləndiyi halda terminoloji leksika yalnız aid olduğu sahədə aktiv şəkildə istifadə olunur.

3. Sosial və ictimai cəhətdən məhdud işlənmə dairəsinə malik sözlər. Bu qrupa daxil olan sözlər arqo və jarqonlardır. Arqolardan yalnız müəyyən sosial qrup-

lara aid insanlar, peşəkarlar, müəyyən peşə adamları gizli anlaşma vasitəsi kimi istifadə edirlər. Jarqonlar isə ali zümrə arasında işlədilən əcnəbi danışıqdır. Bu sözlərin işlənməsində zaman və məkan baxımından heç bir məhdudiyyət yoxdur. Həmin sosial qrupların üzvləri istədikləri zaman, istədikləri yerdə arqo və jarqonlardan istifadə edirlər. Bu sözlərin işlənməsində məhdudiyyət ondadır ki, həmin sözləri hər kəs istifadə etmir, yalnız həmin qrupun üzvləri öz aralarında istifadə edirlər. Arqo və jarqon sözlər dil üçün zərərlidir. Bu sözlər yalnız şifahi dildə işlənir, ədəbi dildə istifadə olunmur. Bunlar hər kəs tərəfindən aktiv istifadə olunmasa da aid olduğu sosial və ictimai qruplar arasında aktiv istifadə olunur.

4. Məhdud şəkildə işlənən kobud, nəzakətsiz, təhqiredici, qeyri -ədəbi sözlər. Bu qrupa daxil olan vulqarizmlər, kobud sözlər müəyyən xarakterdə olan, kifayət dərəcədə mədəni olmayan, öz nitqinə əhəmiyyət verməyən adamların nitqində özünü göstərir. Bəzən müəyyən üslubi çalarlıq yaratmaq, insanların mənfi xüsusiyyətlərini demək, təsvir etmək, müəyyən hadisəyə etiraz etmək məqsədi ilə ədəbi dil üçün münasib olmayan söyüş, qarğış səciyyəli sözlərdən mədəni adamlar da öz nitqlərində məhdud şəkildə də olsa istifadə edirlər. Bu sözlərin işlənməsindəki məhdudiyyət müəyyən situasiya və xarakter, psixoloji vəziyyətlə bağlıdır.

5. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini milli sözlər, bir qismini də alınma sözlər təşkil edir. Lüğət tərkibində olan alınma sözlərin bir qismi dilimizə xas olan qrammatik, leksik, fonetik əlamətləri mənimsəyərək dilimizin leksik sisteminə tam daxil olmuşdur. Bir sıra alınma sözlər də var ki, dilimizdə məhdud şəkildə işlənir. Bunlar ekzotizmlər və varvarizmlərdir. Ekzotik (yun. yad, özgə, əcnəbi) leksika başqa xalqların ictimai həyatının adət və məişətinin fərqli cəhətlərini təsvir etmək, spesifik milli xüsusiyyətləri ifadə etmək, yerli kolorit yaratmaq üçün istifadə olunan alınma sözlərdir. Bu səbəbdən ekzotik sözləri istifadə etmək, anlamaq üçün həmin sözlərin aid olduğu milləti, onun tarixini, məişətini, mədəniyyətini bilmək lazımdır. Aydındır ki, hər kəs eyni dünyagörüşünə malik olmadığı üçün bu mümkün deyil. Ona görə də ekzotik sözlər dilimizdə məhdud şəkildə istifadə olunur.

Varvarizmlər də məhdud dairədə işlənən alınma sözlərdir. Digər məhdud şəkildə işlənən alınma sözlərdən fərqli olaraq varvarizmlər yersiz işlənən sözlərdir. Varvarizmlərdən də bədii üslubda obrazların dilində istifadə olunur. Elm və texnikanın sürətli inkişafı insanların ünsiyyətini də asanlaşdırmış və müxtəlifdilli insanlarla olan kommunikasiya prosesi dilə də təsirsiz ötüşməmiş və dilimizdə yersiz alınma sözlərin, varvarizmlərin işlənməsinə şərait yaratmışdır.

6. Sözlərin işlənməsində olan bu sərhədlərdən, məhdudiyyətlərdən əlavə onların aktiv və passiv şəkildə işlənməsi də müəyyən cəhətdən məhdudluq sayılır. Sözlərin aktiv və passiv şəkildə işlədilməsi ayrıca bölgü kimi verilir və aktiv qismə ümumişlək sözlər, passiv leksikaya isə yeni və köhnəlmiş sözlər daxil edilir. S. Cəfərov aktiv leksikaya ümumişlək sözləri və terminləri, passiv leksikaya isə könəlmiş və yeni sözləri aid edir. (2, s 65). H. Həsənov isə qeyd edir ki, Azərbaycan dilində danışan hər bir şəxsin nitqində işlədilən sözlər, yəni həm köhnəlik, həm də yenilik çalar-

larından eyni dərəcədə məhrum olan sözlər dilimizin lüğət tərkibinin aktiv ehtiyyatını təşkil edir. Əksinə, köhnəlmiş və ya ümumi işlədilməyə keçməyən yeni sözlər dilimizin passiv ehtiyyatını yaradır. (3, s 249).

Əsas lüğət fonduna aid olmayan sözlərə daxil olan neologizmlər və köhnəlmiş sözlər passiv istifadə olunur. Bu sözlərin işlənməsində məhdudiyyət çox aktiv istifadə oluna bilməməsidir. Əksəriyyət tərəfidən ümumişlək sözlər aktiv istifadə olunur. Ümumişlək sözlərə daxil olmayan sözlər, terminlər, arqo və jarqonlar, peşəsənət sözləri, dialektlər və digər bu kimi sözlər də aktiv istifadə olunur. Belə ki, dialektlər müəyyən ərazidə yaşayan insanlar tərəfindən, terminlər müəyyən elm, ixtisas sahibləri tərəfindən aktiv işlədilir. Köhnəlmiş sözlər və yeni sözlər, vararizmlər, vulqarizmlər, ekzotizmlər isə hər kəs tərəfindən passiv, çox az istifadə olunur.

Ümumişlək sözlərə daxil olmayan, məhdud işlənən sözlərin lüğətlərdə işlənib işlənməməsi, maraq doğuran məsələlərdəndir. Lüğətlərdə əks olunması məsələsinə nəzər yetirsək görərik ki, məhdud dairədə işlənən sözlərin bir qismi lüğətlərdə verilir, bir qismi isə qeyd olunmur. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində buraya daxil edilməmiş sözlər qeyd olunmuşdur: a) bu və ya digər formada yazıçı və müəllifin icadı olan, yaxud onun tərəfindən yanlış işlənən və başqa yazıçı və müəlliflərin əsərlərində təsadüf edilməyən sözlər (məs: baharlı, axşamlı, qaralışmaq, vətənçi, viranlamaq və s.) b) müasr ədəbi dilimizdə işlənməyən qəliz ərəb və fars sözləri, c) yalnız bir məhəllə və məhdud peşəkarlıq mühitinə aid olan və başqaları tərəfindən başa düşülməyən arqotizmlər (məs: avaqa, ceydaraç, qacalov, hinqlov və s.) c) ədəbsiz sözlər və söyüşlər. (1, s 12). X. Heydərova qeyd edir ki, Azərbaycan filoloji lüğətlərinin hamısı normativ xarakterli olduğuna görə, sözlük tərtibatında qeyri- normativ leksikaya (vulqarizmlərə) heç birində yer ayrılmamışdır. Bu, görünür milli mentalitet və bədii ədəbiyyatda bu cür leksikanın demək olar ki, işlənməməsi ilə əlaqədardır. Başqa ölkələrdə ədəbi dillə yanaşı canlı danışıq leksikasını da lüğətə daxil etmək üçün iri həcmli müfəssəl prinsipli tezauruslar tərtib edilir [xh 36] Dialektlər dialektoloji lüətlərdə, terminlər terminoloji lüğətlərdə əks olunur. Ekzotik sözlər izahlı lüğətlərdə qeyd olunur. Lakin arqo və jarqonlar, vulqarizmlər, varvarizmlər lüğətlərdə qeyd olunmur. Jarqon və arqo sözlərdən bir qismi ədəbi dilimizdə işlənən sözlərdir. Lakin onlar əsl mənasında işlənmir, əlavə, başqa qondarma mənada işlənir. Lüğətlərdə qeyd olunanlar isə bu mənalar deyil.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan həm ümumişlək, həm də məhdud dairədə işlənən sözlər tədqiqata cəlb olunası problemlərdən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2006, 744s.
2. Cəfərov. S. Ə. Müasir Azərbaycan dili, II hissə, Leksika. Bakı, “Şərq- Qərb” nəşriyyatı, 2007, 192s

3. Həsənov. H. Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı. 2005, 452 s
4. Heydərova. X. S. Azərbaycan filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan sözlərin verilməsi. Bakı, "Avropa" nəşriyyatı. 2019, 222 s
5. Qurbanov. A. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı. 2010, 452 s.

Sha.Yagublu

Determination of the borders of the limited use words

Summary

The article deals with the group of the limited use words in the Azerbaijani language. There is a number of the researches dedicated to this issue in Azerbaijani linguistics. S.Jafarov's, H. Hasanov's, A.Gurbanov's theoretical conceptions and views on the studied problem are used as a basis in the article. The limited use words are recorded in the different groups in most theoretical views. The article attempts to unite these words in one group. Such words are grouped as follows: active and passive vocabulary, native and borrowed vocabulary, colloquial, low-colloquial vocabulary etc. Most of them are limited use words. This limitation manifests itself differently.

The limited use words from the territorial standpoint. This group consists of the dialect words. The other group includes terms, professional words: military, sports, social-political vocabulary, scientific and technical terminology.

Slang and jargon used especially by particular groups of people. Despite the limited scope such words are actively used in the language of the certain social groups. Vulgarisms, swear words used passively in connection with a certain situation and psychological state in the limited scope. The words that are not common: archaisms, hystorisms, neologisms belong to the passive vocabulary. Although some loanwords became common words in the Azerbaijani language a part of them is them used to a limited extent. They are exoticisms and barbarisms. Some of them are registered in dictionaries, but some of them are used only in the spoken language.

Keywords: limitation, word, vocabulary, group, dictionary, active, passive

Ш.Ягублу

Определение границ слов ограниченной сферы употребления

Резюме

В статье рассматривается группа слов ограниченной сферы употребления в азербайджанском языке. В азербайджанском языкознании проведён ряд исследований, посвящённых данной проблеме. В статье за основу берутся теоретические концепции и взгляды С.Джафарова, Х.Гасанова, А.Гурбанова на исследуемую тему. В большинстве теоретических взглядов слова ограниченной сферы употребления отмечены в различных группах. В статье делается попытка объединить эти слова в одну группу. Такие слова распределены по группам по следующим признакам: активная и пассивная лексика, исконная и заимствованная лексика, разговорная, просторечная лексика и т.д. Большинство их – слова ограниченной сферы употребления, и Эта ограниченность проявляется по-разному. Слова ограниченной сферы употребления с территориальной точки зрения. В данную эту группу входят диалектные слова. Другую группу составляют термины, профессиональные слова: военная, спортивная, общественно- политическая лексика, научно – техническая терминология. Арго и жаргоны, употребляющиеся социально замкнутой группой лиц. Несмотря на ограниченную сферу такие слова активно употребляются в языке определенных социальных групп. Вульгаризмы, грубо-просторечные, бранные слова, пассивно употребляющие в связи с определённой ситуацией и психологическим состоянием в ограниченной сфере. Слова, не относящиеся к общеупотребительным словам: архаизмы, историзмы, неологизмы, составляющие пассивную лексику. Несмотря на то, что часть заимствованных слов перешла в разряд общеупотребительных слов в азербайджанском языке, тем не менее часть их употреблятся в ограниченной степени. К ним относятся экзотизмы и варваризмы. Некоторые из них отмечены в словарях, некоторые же употребляются лишь в разговорном языке.

Ключевые слова: ограниченность, слово, лексика, группа, словарь, активный, пассивный

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.11.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.01.2020
Filologiya elmləru doktoru, professor Zenfira Şahbazova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NİSƏXANIM SALAMOVA
UNEC
6istiqlaliyyət,Bakı
nisakhanim_salamova@mail.ru

YENİ SÖZ YARADICILIĞI

Xüsalə

Məqalədə müasir Azərbaycan dilində mövcud olan söz yaradıcılığı üsullarından bəhs edilir. Azərbaycan dilinin leksik qatı tarixən də, hal-hazırda da dinamik və özünəməxsus bir inkişafa malik olmuşdur.

Belə ki, bu dildə həm dilimizin öz sözləri, milli qaydaları, həm də əcnəbi sözlər hesabına çoxlu sayda yeni sözlər yaradılmış, indi də yaradılmaqdadır.

Söz yaradıcılığı hər bir dilin leksik qatının zənginləşməsində mühüm rola malikdir.Azərbaycan dilində əsasən leksik, morfoloji və sintaktik üsulla yenis sözlər yaranır və bu proses fasiləsiz olaraq davam etməkdədir.

Leksik yolla zöslərin əmələ gəlməsi prosesi morfoloji və sintaktik yolla əmələ gəlmə prosesində əsasən öz sadəliyi ilə fərqlənir. Leksik yolla sözlərin yaradılmasında əsasən sözlərin müxtəlif şəkil və formalara düşməsi və eləcə də başqa dillərdən alınaraq öz dilimizə uyğunlşması ilə xarakterizə olunur.

Morfoloji üsulla söz yaradıcılığı prosesində dilimizin milli fondunda çoxlu sayda şəkilçilər mövcuddur. Onlar yeni sözlərin yaranmasında çox aktivdir, milli sözlərimizlə yanaşı alınma sözlərə də artırıla bilər. Bu üsuldan danışarkən bir neçə şəkilçilərin bu prosesdəki rolunu göstərərək morfoloji üsulun mahiyyətini izah etməklə kifayətlənəcəyik, çünki bu, geniş mövzudur və ayrıca bir tədqiqat predmetidir.Dilimizdə söz yaradıcılığının digər üsulu sintaktik yolla yeni sözlərin yaradılmasıdır. Sintaktik yolla söz yaradıcılığından müxtəlif sözlərin birləşməsi ilə yeni sözlərin yaradılması, daha doğrusu, mürəkkəb sözlərin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edilənlərin hamısı məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: tarix, semantika, sintaktik, dialekt, köhnəlmiş sözlər, yeni söz,

Azərbaycan dilinin leksik qatı tarixən də, hal-hazırda da dinamik və özünəməxsus bir inkişafa malikdir olmuşdur. Belə ki, bu dildə həm dilimizin öz sözləri, milli qaydaları, həm də əcnəbi sözlər hesabına çoxlu sayda yeni sözlər yaradılmış, indi də yaradılmaqdadır. Söz yaradıcılığı hər bir dilin leksik qatının zənginləşməsində mühüm rola malikdir. Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibi məhz yeni söz yaradıcılığı hesabına zənginləşərək öz əhatə dairəsini genişləndirmişdir.

Dilimizdə söz yaradıcılığının digər bir adı da derivatologiyadır. A.Qurbanov qeyd edir ki, "dilçiliyin şöbələrindən biri derivatologiya adlanır. Bu şöbə dildə yeni sözlərin necə düzəldildiyinin aydınlaşdırılması ilə məşğul olur. Məlumdur ki, cəmiyyətdə yaranan hər yeni şey dildə sözlər əks olunur. Məlumdur ki, cəmiyyətdə yaranan hər yeni şey dildə sözlə əks olunur. Yeni meydana çıxan anlayış və şeyləri dildə adlandırmaq üçün ya yeni söz yaradılır, ya da başqa dildən hazır söz alınır. Dildə başlıca olaraq 4 yolla söz yaradılır:

a) semantik yolla;

b) fonetik yolla;

c) morfoloji yolla;

ç) sintaktik yolla" (1, s. 235-236).

Dildə söz yaradıcılığının mühüm rola malik olmasının səbəblərindən biri də yeni məfhumları, anlayışları adlandırmaq üçün daim yeni sözlərin yaradılmasına və yeni sözlərin dilə daxil olmasına ehtiyacın olmasıdır. Qeyd edək ki, dildə təkcə yeni sözlər yaranmır, eyni zamanda müəyyən ifadələr və birləşmələr də yaranır. Nəticədə qeyd edilən bütün bu yeniliklərin nəticəsində lüğət tərkibi inkişaf edir və zənginləşir. Lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələri ancaq düzəltmə sözlərlə yekunlaşdırmaq olmaz. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) müxtəlif vasitələrlə yeni sözlərin yaranması;

2) dialekt və şivələrdən müəyyən söz və ifadələrin götürülməsi ilə lüğət tərkibinin zənginləşməsi;

3) lüğət tərkibinin alınmalar və kalkalar hesabına zənginləşməsi.

Qeyd edək ki, göstərilən bu bölgü şərti mahiyyət daşıyır, çünki dilimizdə söz yaradıcılığı prosesini müxtəlif vasitələrlə aparılması mümkün olduğu üçün bu vasitələri konkret şəkildə qruplaşdırmaq mümkün deyildir. Buna səbəb müasir Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu dilimizdə müxtəlif vasitələrin köməyi ilə yeni söz yaratmağa imkan verir. Hal-hazırda ədəbi dilimizdəki sözlərin böyük bir qismi məhz müxtəlif vasitələrə yeni sözlərin yaranmasının nəticəsində meydana çıxmışdır. Yəni ki "dildəki sözlərin demək olar ki, əksəriyyəti sözyaratma yolu ilə əmələ gəlmişdir. Deməli, sözyaratma dilin inkişafı və formalaşmasında başlıca vasitədir. Söz müxtəlif mənbələr əsasında bir sıra üsullarla əmələ gətirilir. Sözyaratmanın mənbələri, imkanları, vasitələri, formaları, xüsusiyyətləri və digər cəhətləri ilə məşğul olan dilçilik şöbəsi derivatologiya adlanır" (2, s. 439). Qeyd edək ki, derivatologiya və söz yaradıcılığı terminləri dilimizdə paralel şəkildə işlənə bilsələr də, daha çox söz yaradıclığı terminindən istifadə olunur. Söz yaradıcılığı prosesində sözdüzəldici şəkilçilərin böyük əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan dilinin daxili imkanları da sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə yeni sözlər yaratmağa imkan verdiyindən dilimizdə belə sözlər kifayət qədərdir. Ancaq dilimizdə söz yaradıcılığı prosesini morfoloji yolla yeni sözlərin yaradılması ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Müasir Azərbaycan dilində müxtəlif sözlərin birləşməsi ilə yeni sözlər yarandığı kimi başqa dillərdən dilimizə yeni sözlərin daxil olması hesabına da xeyli sayda yeni sözlər yaranmışdır. Daxil olan yeni sözlər dilin

qayda-qanunlarına uyğunlaşmış, fonetik dəyişikliyə uğramış, dilimizə məxsus şəkilçilər qəbul edərək başqa yeni sözlərin də yaranmasına yol açmışdır. Deməli, söz yaradıcılığı prosesi fasiləsiz davam edən bir proses olmaqla bərabər, eyni zamanda dilçiliyin leksikologiya və qrammatika bölmələrini də bir-biri ilə əlaqələndirir. S.Cəfərov bu haqda qeyd edir ki, "dilimizin söz yaradıcılığını təmsil edən bütün qayda və qanunları, hər şeydən əvvəl, dilin öz tərkibinə öz quruluş xüsusiyyətlərinə əsaslanır, daha doğrusu, onun təbiətini, quruluş xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Aydındır ki, hər hansı bir dilin təbiəti, onun quruluş xüsusiyyətləri, hər şeydən əvvəl, həmin dilin qrammatikasında öz əksini tapır. Nəticə etibarı ilə demək olar ki, dilin qrammatik quruluşu xaricində söz yaradıcılığı prosesinin heç bir (hətta ən kiçik) ünsürü əmələ gəlməmişdir. Daha doğrusu, bir dilin söz yaradıcılığı prosesi o dilin qrammatik quruluşu əsasında yaranmış və inkişaf etmişdir" (3, s. 5-6). Söz yaradıcılığı dilçiliyin daha çox leksikologiya və qrammatikası ilə sıx bağlıdır. Belə ki, söz yaradıcılığı yeni sözlərin yaranması ilə məşğul olur. Dildə yaranan hər yeni söz dilin leksikasına daxil olur. Deməli, söz yaradıcılığı lüğət tərkibini zənginləşdirir. Leksikologiya da söz yaradıcılığına material verir, yəni sözlərin birləşməsi və ya sadələşməsi ilə dildə yeni sözlər yaranır ki, nəticədə leksikologiya da söz yaradıcılığını zənginləşdirmiş olur. Söz yaradıcılığının nəticəsi olaraq yaranan yeni sözlər müxtəlif nitq hissələrində qruplaşdırılır ki, nəticədə qrammatika ilə derivatologiyanın sıx əlaqəsi yaranır. Ancaq bu o demək deyildir ki, söz yaradıcılığı dilçiliyin digər şöbələri ilə əlaqəli deyildir, əksinə o, dilçiliyin bir çox şöbələri ilə də bağlıdır, lakin ən böyük əlaqə və bağlılıq leksikologiya və qrammatika arasındadır.

Söz yaradıcılığının zənginləşməsinin mənbələrindən bəhs edərkən A.Qurbanov qeyd edir ki, "XX əsrdə Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin zənginləşməsində iki mənbədən istifadə edilmiş və hazırda da bunlardan istifadə olunur: birincisi, dilimizin daxili imkanları, ikincisi başqa dillərin vasitələri" (2, s. 441). Hər bir dilin müstəqilliyini şərtləndirən amillərdən biri də həmin dilin öz daxili imkanları hesabına yeni sözlərin yaranmasıdır. "Başqa müasir dillər kimi, Azərbaycan ədəbi dili də, başlıca olaraq, öz daxili imkanları və ümümxalq dili əsasında inkişaf edir. Buna görə həmin imkanlar dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün başlıca mənbədir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisə dilimizin varlığını və onun müstəqilliyini şərtləndirən əsas amillərdən sayılır" (2, s. 441). Ənənəvi olaraq müasir Azərbaycan dilində dilçilərin əksəriyyəti söz yaradıcılığının üsullarından danışarkən onları belə qruplaşdırırlar:

1) leksik;
2) morfoloji;
3) sintaktik üsul;

Leksik yolla söz yaradıcılığı prosesi o deməkdir ki, dildə mövcud olan sözlərin hesabına yeni sözlər yaransın. Leksik yolla yeni sözlərin əmələ gəlməsi əsasən sözlə bağlı olur, yəni yeni yaranan sözlər morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesindən

fərqli olaraq şəkilçilərin köməyi olmadan dilə daxil olur. Leksik yolla yeni sözlərin yaradılması bir neçə formada özünü göstərə bilər:

1) söz dilə hazır şəkildə daxil olur, yəni heç bir dəyişiklik olmur;

2) söz dilə daxil olarkən müəyyən fonetik dəyişikliyə uğraya bilər;

3) dilə daxil olan söz bəzən təkcə fonetik dəyişikliyə uğramadan ancaq məzmun baxımından dəyişikliyə uğrayaraq daxil olur.

"Leksik yolla sözlərin əmələgəlməsi prosesi morfoloji və sintaktik yolla əmələgəlmə prosesindən, əsasən, öz sadəliyi etibarı ilə fərqlənir. Lakin zahirən sadə görünən bu yol, həqiqətdə isə çox mürəkkəbdir. Çünki öz tarixi və mənşəyi etibarilə bu yolla əmələ gəlmiş yüzlərcə sözlər müasir ədəbi dilin lüğət tərkibində elə dəyişmiş elə formaya düşmüşdür ki, onların nə zaman və necə əmələ gəldiyini müəyyənləşdirmək çox çətindir" (4, s. 121). Leksik yolla söz yaradıcılığından bəhs edərkən S.Cəfərov onun altı üsulla yarandığını (4, s. 121), A.Qurbanov isə leksik üsuldan danışarkən abreviaturadan bəhs edir (2, s. 442), B.Xəlilov isə 4 qrupunu qeyd etmişdir (5, s. 394).

1) dialekt və şivələrin hesabına yeni sözlərin yaranması;

Qeyd edək ki, hər bir ədəbi dilin formalaşmasında dialektlər mühüm rol oynayır. Ona görə də, dilimizə dialektlərdən daxil olan xeyli sayda sözlər vardır ki, proses bu gün də davam etməkdədir. Dialektlərdən ədəbi dilimizə sözlərin daxil olmasında ayrı-ayrı şair, yazıçı və dramaturqlarımızın böyük xidmətləri vardır. Yəni dialektlərdən sözlərin ədəbi dilimizə daxil olmasında bədii üslubun böyük rolu vardır. ***Sayrışmaq***, ***tıncıxmaq***, ***gənəşmək*** kimi dialekt sözləri ədəbi dilimizə bu yolla daxil olmuşdur.

2) Alınma sözlər hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi də müasir Azərbaycan dilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünyada elə bir dil tapmaq olmaz ki, başqa dillərdən bu və ya digər formada söz almamış olmasın. Azərbaycan dilinin lüğət fonduna diqqət yetirsək görərik ki, o yalnız öz sözlərimizdən ibarət deyildir. S.Cəfərov qeyd edir ki, "başqa dillərdən keçmiş sözlər bir müddətdən sonra o dilin lüğət tərkibindən onun lüğət fonduna keçərək, qismən mənsub olduğu dilin xüsusiyyətlərini itirir və düşdüyü mühitdə yeni dilin xüsusiyyətlərini qəbul edərək, özünə elə möhkəm yer tutur ki, nəticədə tanınmaz şəklə düşür" (3, s. 10). Məsələn, ərəb mənşəli ***"əql"*** sözü dilimizə daxil olduqdan sonra dilimizin fonetik qaydalarına uyğunlaşaraq ***"ağıl"*** şəklinə düşmüşdür. ***"Vedro"*** rus dilindən dilimizə daxil olan sözdür. Bu söz dilin qaydalarına uyğunlaşaraq ***"vedrə"*** şəklində işlədilir.

Digər dillərdən söz alınması prosesinin bir çox səbəbləri vardır ki, onlardan biri də qonşuluq, sıx ticarət əlaqələri, eləcə də müəyyən dövrlərdə dövlətlər arasında müharibələrin baş verməsidir. A.Məhərrəmqızı yazır ki, "dilçilik elmi sübut edir ki, dünyada yalnız öz milli sözlərindən ibarət olan saf dil yoxdur. Dünya xalqları arasında müxtəlif əlaqələrin ictimai-siyasi, mədəni-maarif, elmi-iqtisadi və s. dildə də öz əksini tapır. Bu əlaqələr bir dildən başqa dilə müxtəlif sözlərin keçməsi üçün zəmin yaradır. Bu proses dünyanın bütün dillərinə xasdır və indi də mövcud dillərdə davam edir" (6, s. 66). Azərbaycanın müxtəlif ölkələrlə tarixən mövcud əlaqələri onun digər dillərdən söz alması ilə nəticələnmiş və beləliklə, lüğət tərkibinin zənginləşməsinə

imkan vermişdir. Belə ki, VII əsrdən başlayaraq Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğalından sonra dilimizə xeyli sayda ərəb mənşəli sözlər daxil olmuş, daha sonra XI əsrdən başlayaraq fars dilinə məxsus olan sözlərin ədəbi dilə daxil olmasına səbəb olmuşdur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində həmin sözləri dilimizin öz sözlərindən ayırmaq, demək olar ki, xeyli çətinlik törədir. XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycan dilinə xeyli sayda rus sözləri daxil olmağa başladı ki, buna da səbəb Çar Rusiyasının işğalı idi. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ***dəftər, kitab, dilbər, oruc, lüğət*** kimi sözlər Azərbaycan dilinə ərəb və fars dillərindən daxil olaraq dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir.

3) kalkalar hesabına yeni sözlərin yaranması da leksik yolla söz yaradıcılığı prosesində böyük əhəmiyyət kəsb edir. "Dilçilik ədəbiyyatında "hərfi tərcümə", "oxşarlıq" və "kalka" adı ilə adlandırılan bu üsulun dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müəyyən yeri vardır" (6, s. 64). Məsələn, *informasiya müharibəsi, göydələn, sahə həkimi* və s. kimi vahidlər dilimizdə kalka üsulu ilə yaradılmışdır. B.Xəlilov qeyd edir ki, "Kalka Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Kalka üsulu ilə söz yaratmada dilin daxili imkanı əsasdır. Burada dilin daxili imkanı hesabına başqa dildən alınmış söz tərcümə olunur. Bu proesesdə hər hansı bir anlayış bir dildən başqa bir dilə mexaniki olaraq gəlir" (5, s. 396). Bir sözlə, kalka üsulu ilə söz yaradıcılığının əsasında dilimizin milli quruluşu və dil elementləri dayanır.

4) Abreviaturaların da dilimizdə söz yaradıcılığında mühüm rolu vardır. S.Cəfərov, B.Xəlilov leksik yolla söz yaradıcılığının üsullarından bəhs edərkən abreviaturaları bu qrupa daxil etmirlər. Ancaq A.Qurbanov leksik yolla söz yaradılmasından bəhs edərkən abreviaturaları da bura daxil edir və onların leksik yolla söz yaratma prosesinə daxil edilməməsini belə izah edir: "Müasir Azərbaycan dilində leksik sözyaratmanın xüsusi qrupunu ixtisarlar – abreviaturalar vasitəsilə yaranan sözlər təşkil edir. Abreviatur geniş anlayışdır. Buna görə də bütün abreviaturalar dildə leksik sözyaratma prosesinə aid edilmir" (2, s. 442).

Biz də abreviaturaların bu qrupa daxil edilməsi fikri ilə razıyıq, çünki onlar dildə yeni sözlər yaratmırlar, buna görə də leksik yolla söz yaradıcılığında iştirak etmirlər. Bnun səbəbi odur ki, abreviatura dildə yeni anlayışı adlandırmır, yeni söz yox, yeni soz-forma yaradır. Yəni ki, onlar sadəcə mövcud sözlərin və söz birləşmələrinin qısaldılmış formalarıdır. Məsələn, BDU (Bakı Dövlət Universiteti), AZTU (Azərbaycan Tibb Universiteti), SOCAR (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti), DİM (Dövlət İmtahan Mərkəzi), BMT (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı), NATO (Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı) və s. Göründüyü kimi, adı çəkilən qısaldılmaların əsasında müvafiq olaraq müəyyən mürəkkəb adlar dayanır.

Leksik yolla söz yaradıcılığı prosesi haqqında fikir söyləyənlər müxtəlif üsullar irəli sürmüş, bəzən leksik üsulla semantik üsulu bir-birindən fərqləndirmişdir. Ancaq üsulların müxtəlif cür adlandırılıb qruplaşdırılmasına baxmayaraq hər biri yeni sözlərin yaradılmasına xidmət edir.

Müasir Aərbaycan dilində söz yaradıcılığının digər üsulu morfoloji yolla söz yaradıcılığıdır. Azərbaycan dili morfoloji quruluşuna görə iltisaqi dillərdən olduğu üçün dilimizdə şəkilçi morfemlərin köməyi ilə yeni sözlərin yaradılması prosesi söz yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Morfoloji yolla yeni sözlərin yaradılması zamanı bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsi və ya eyni nitq hissəsi daxilində yeni söz yaranır. A.Axundov dilimizdə söz yaradıcılığının üsullarından bəhs edərkən onları 4 qrupa bölür və birinci üsul kimi söz kökünə müxtəlif şəkilçilərin artırılması ilə söz düzəldiməsini göstərir (7, s. 159). Daha sonra o qeyd edir ki, "bunlardan birincisi dilçilik ədəbiyyatında morfoloji üsulla söz yaradıcılığı da adlanır. Müxtəlif dillərdə şəkilçilər müxtəlif olduğundan bu üsulun mütəlif növləri vardır: a) önşəkilçili (prefiksal) söz yaradıcılığı; b) sonşəkilçili (postifiksal) söz yaradıcılığı; c) içşəkilçili (infiksal) söz yaradıcılığı (7, s. 159-160). Azərbaycan dilində sonşəkilçilərin köməyi ilə yeni sözlərin yaradılması prosesi daha məhsuldar prosesdir. Ön şəkilçilərin də köməyi ilə dilimizdə yeni sözlər yaranır, ancaq bu proses son şəkilçilərin iştirakı ilə yaranan yeni sözlər kimi geniş yayılmamışdır. Ön şəkilçili sözlərin böyük əksəriyyəti alınma mənşəlidir. Məsələn, ***laqeyd***, ***bivəfa***, ***naşükür***, ***antifaşist*** və s. Azərbaycan dilində ***nadinc***, ***nakişi, natəmiz*** sözlərinin kökü ***dinc, təmiz*** və ***kişi*** sözləri milli mənşəlidir, ancaq ***na*** şəkilçisi alınmadır.

Morfoloji üsulla söz yaradıcılığı prosesində dilimizin milli fondunda çoxlu sayda şəkilçilər mövcuddur. Onlar yeni sözlərin yaranmasında çox aktivdir; milli sözlərimizə artırılmaqla yanaşı, alınma sözlərə də artırıla bilirlər. Bu üsuldan danışarkən bir neçə şəkilçinin bu prosesdəki rolunu göstərərək morfoloji üsulun mahiyyətini izah etməklə kifayətlənəcəyik, çünki bu geniş mövzudur və ayrıca bir tədqiqatın predmetidir.

Qeyd edək ki, morfoloji üsulla söz yaradıcılığında daha çox aktivliyi ilə diqqət çəkən aşağıdakı şəkilçilərin yeni söz yaradıcılığındakı roluna diqqət yetirək:

- ***çı***[4]**.** Bu şəkilçi dilimizdə aktiv söz yaradıcılığı prosesində iştirak edir və onun köməyi ilə daha çox sənət, peşə bildirən isimlər düzəlir. Məsələn, ***çəkməçi, dənizçi, qaynaqçı, üzümçu, qababçı*** və s.

- ***lıq***[4]**.** Bu şəkilçinin köməyi ilə əsasən yer və cansız əşya anlayışı bildirən isimlər düzəlir. Məsələn, ***daşlıq, meşəlik, çəmənlik, düzlük, dağlıq*** və s. Həmçinin bu şəkilçinin köməyi ilə müxtəlif əşya adları da düzəlir. Məsələn, ***başlıq, önlük, gözlük, donluq, nəfəslik*** və s.

- ***lı***[4]**.** Bu şəkilçi də dörd variantlı şəkilçidir, ahəng qanuna müvafiq olaraq sözlərə artırılaraq insan və ona xas olan bəzi keyfiyyətləri və s. anlayışları bildirən sözlər düzəldir. Məsələn, ***şəhərli, məktəbli, atlı, şehli, yəhərli, insaflı, könüllü, düşüncəli, dərrakəli, xeyirli*** və s.

Göründüyü kimi müxtəlif nitq hissələrinə şəkilçi morfemlər artırmaqla həm eyni nitq hissəsi daxilində, həm də müxtəlif nitq hissələri arasında yeni sözlər yaratmaq mümkündür. Azərbaycan dilində xeyli sayda şəkilçi morfemlər vardır və bunlardan bəziləri məhsuldar, digər qismi isə qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir. Bizim məqalə-

də qeyd etdiyimiz şəkilçilər müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən şəkilçilərin sadəcə olaraq bir qismidir. Şəkilçilərin hamısını bir mövzuya sığışdırmaq qeyri-mümkündür. Deməli, morfoloji yolla yeni söz yaradıcılığı dilimizdə daha zəngindir.

Dilimizdə söz yaradıcılığının digər üsulu sintaktik yolla yeni sözlərin yaradılmasıdır. Sintaktik yolla söz yaradıcılığında müxtəlif sözlərin birləşməsi ilə yeni sözlərin yaradılması, daha doğrusu, mürəkkəb sözlərin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sintaktik üsulla yeni sözlərin yaradılmasından bəhs edən H.Həsənov qeyd edir ki, "Bu yolla sözyaratma prosesinin Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rolu vardır. Bu üsulun tədqiqat obyekti mürəkkəb sözlərdir. Forma və məzmun əsasında iki söz birləşərək mürəkkəb söz əmələ gətirir. Burada leksik vahidlər sintaktik əlaqə əsasında birləşərək mürəkkəb söz yaradır" (8, s. 445). Məsələn, *it* və *burun* sözlərinin birləşməsindən *itburnu*, *dəvə* və *quş* sözlərinin birləşməsindən *dəvəquşu* mürəkkəb sözlər yaranmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb sözlərin müxtəlif yaranma üsulları vardır və onlar aşağıdakılardır. Qeyd edək ki, mürəkkəb sözlər həm bitişik, həm də defislə yazılır. Bitişik yazılan mürəkkəb sözlərə aşağıdakıları nümunə gətirə bilərik.

İki və daha artıq müstəqil və müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər. Məsələn, ***ağacdələn, kəklikotu, yerkökü, əlüzyuyan, mərkəzdənqaçma*** və s.

Bitişik yazılan mürəkkəb sözlər tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə müxtəlif şəkildə olur.

1) tərəflərinin hər iki sözü isim olan mürəkkəb sözlər: Məsələn, ***suiti, itburnu, dəvədabanı, qızılgül*** və s.

2) tərəflərindən biri isim, digəri sifət olan mürəkkəb sözlər: Məsələn, ***suyuşirin, istiot***, ***acıdil, şirindil*** və s.

3) tərəfləri say və isimdən yaranan mürəkkəb sözlər: Məsələn, ***üçbucaq, beşillik*** və s.

4) iki sözün təkrarı və tərkibində ba, ha, a sözlərinin işləndiyi mürəkkəb sözlər. Məsələn: ***vurhavur, qaçaqaç, gəlhagəl, basabas*** və s.

5) tərəflərindən birincisi isim ikincisi feili sifət olan mürəkkəb sözlər. Məsələn: ***ağacdələn, əlüzyuyan, tozsoran, aşsüzən, günəbaxan*** və s.

6) tərkibindəki isimlərdən ikincisi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş mürəkkəb sözlər. Məsələn: ***şəhərlərarası, dağkeçisi, əmioğlu, çobanyastığı*** və s.

7) tərkibindəki sifətlərin hər ikisi düzəltmə olan mürəkkəb sözlər: Məsələn, ***soyuqqanlı, açıqürəkli, açıqqəlbli, sınıqqəlbli*** və s.

8) Hər iki tərəfi sifət olan mürəkkəb sözlər: Məsələn, ***qarabuğdayı, ucaboylu*** və s.

9) Birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isim, ikinci tərəfi sifət olan mürəkkəb sözlər. Məsələn, ***dilişirin, yaxasıaçıq, alnıaçıq*** və s.

Ayrı yazılan mürəkkəb sözlərə aşağıdakıları daxil edə bilərik:

1) eyni sözün təkrarından yaranan mürəkkəb sözlər: Məsələn, ***tez-tez, yavaş-yavaş, bir-bir, səhər-səhər*** və s.

2) yaxınmənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər: Məsələn, ***toyuq-cücə, dost-tanış, oğul-uşaq, qoyun-quzu, yorğan-döşək*** və s.

3) əksmənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər: Məsələn, ***gec-tez, əvvəl-axır, gecə-gündüz, dost-düşmən, pis-yaxşı*** və s.

4) tərkibindəki sözlərdən birinin ayrılıqda leksik məna bildirməyən mürəkkəb sözlər: Məsələn, ***uşaq-muşaq, kağız-kuğuz, sür-sümük*** və s.

5) birinci tərəfi *qeyri, külli, anti, əks, vitse, ober, kontr* sözləri ilə yaranan mürəkkəb sözlər: Məsələn, ***qeyri-adi, külli-aləm, anti-islam, əks-inqilab, vitse-prezident, ober-leytenant, kontr-admiral*** və s.

6) Azərbaycan dilinə əsasən fars və ərəb dilindən daxil olan izafət tərkibləri: Məsələn, ***tərcümeyi-hal, nöqteyi-nəzər, tərzi-hərəkət, həddi-buluğ*** və s.

Digər nitq hissələrindən fərqli olaraq mürəkkəb feillərin demək olar ki, böyük əksəriyyəti defislə yazılır.

7) əksmənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb feillər: Məsələn, ***atıb-tutmaq, oturub-durmaq, yazıb-pozmaq*** və s.

8) yaxınmənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb feillər. Məsələn, ***bəzənib-düzənmək, düzüb-qoşma, yazıb-yaratmaq*** və s.

Nəhayət, qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu, sintaktik xüsusiyyətləri bu dildə zəngin söz yaradıcılığının yaranmasına səbəb olmuşdur. Morfoloji baxımdan Azərbaycan dili aqlütinativ dillər qrupuna daxil olduğu üçün dilimizdə xeyli sayda leksik şəkilçilər vardır. Dilimizdə sintaktik əlaqələrin də geniş yayılması sonralar mürəkkəb sözlərin yaranmasına yol açmışdır. Leksik yolla yeni sözlərin yaradılması da tarixi bir prosedir və düzəltmə sözlərin zaman keçdikcə sadə sözlərə, mürəkkəb sözlərin də sadə və ya düzəltmə sözlərə çevrilməsi ilə nəticələnmişdir. Nəticədə, dilimizdə hər zaman yeni sözlər yaranmışdır və bu proses dayanmadan davam etməkdədir.

Ədəbiyyat

1) Qurbanov A. Ümumi dilçilik. 3 cilddə. I Cild. Bakı: 2019, 448 s.
2) Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 2 cilddə. I cild. Bakı: 2019, 464 s.
3) Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1960, 203 s.
4) Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
5) Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
6) Məhərrəmqızı A. Dil quruculuğunun yeni mərhələsi. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2004, 104 s.
7) Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
8) Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.

N.Salmanova

Creating new words

Summary

Article was devoted to the word formation methods available in modern Azerbaijani language. Lexical part of Azerbaijani language has specific and dynamic development both historically and also currently.

Thus, multiple new words were formed and being formed due to words of our language, national rules and also due to foreign words.

Word formation has significant role in expansion of lexical part of each language.

New words are formed by lexical, morphological and syntactic methods in Azerbaijani language and such process is going on without interruption.

The process of formation of new words by lexical method differs by its simplicity in the process of formation by morphological and syntactical methods mainly. Formation of words by lexical method is featured with the variation of words in various and different form and shapes and as well as adaptation to our language by being taken from other languages.

There are lots of affixes in national fund of our language in the process of formation of word by morphological method. These are active in formation of new words, and may be increased to borrowed words along with our national words. While speaking about these methods, it would be sufficient by indicating the role of several affixed in this process, and by explaining the essence of morphological method, it is because the mentioned topic is wide topic and separate subject of study.

Other method of formation of word in our language is the formation of new words by syntactic method. Word formation by syntactic method is very significant for the formation of new words by various combinations of words, in fact, the formation of complex words.

All abovementioned information is reflected in the article.

Key words: History,Syntactic, dialect,semantics, new word, archaism

Н.Салманова

Создание новых слов

Резюме

В статье говориться о методах словообразования, которые существуют на азербайджанском языке. Лексический пласт азербайджанского языка историческим и на данный момент обладает динамическим и своеобразным развитием.

Так как, на этом языке не только образованы собственные слова, национальные правила, а также, образованы многочисленные новые слова за счет иноязычных слов.

Словообразование играет значительную роль в обогащении лексического пласта каждого языка.

На азербайджанском языке в основном образуются новые слова благодаря лексическому, морфологическому и синтактическому методу и этот процесс беспрерывно продолжается.

Процесс образования слов лексическим путем в основном отличается своей простотой в процессе образования слов морфологическими и синтактическими способами. В образовании слов лексическим путем в основном процесс характеризуется различной формой слов и адаптацией заимствованных слов родному языку.

Многочисленные суффиксы существуют на национальном фоне родного языка в процессе словообразования морфологическим способом. Они слишком активны в образовании новых слов, и при этом наряду с национальными словами увеличивается количество заимствованных слов. Говоря о данном способе, мы довольствуемся с разъяснением сущности морфологического способа с указанием роли нескольких суффиксов в данном процессе, потому что, данная тема является широкой и является предметом отдельного исследования.

На нашем языке другим способом словообразования является словообразование синтактическим путем. Важное значение приобретает образование новых слов и различных словосочетаний, а точнее, образование сложных слов чем словообразование синтактическим путем.

Все вышеуказанные моменты нашли свое отражение в данной статье.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.11.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.01.2020
Filologiya elmləru doktoru Mətanət Əmrahova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NAİLƏ YUSİFOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Filologiya üzrə fəlsəfədoktoru
Istiqlal küç 6
nailayusifova@yahoo.com

AZƏRBAYCAN DİLİ - ANA DİLİMİZ, MİLLİ SƏRVƏTİMİZDİR!

Hər bir xalqı, milləti başqalarından fərqləndirən mühüm amillərdən biri və ən başlıcası onun dilidir. Azərbaycan dili də özünəməxsus zənginliyi ilə başqa dillərdən seçilir. XVIII əsrdə Qafqaza səfər etmiş məşhur fransız yazıçısı və səyyahı Aleksandr Düma yazırdı: "Avropada fransız dili necə əhəmiyyətə malikdirsə, Qafqazda da Azərbaycan dili o cür əhəmiyyətə malikdir". Ulularımızın bizə miras qoyub getdikləri ana dilimiz İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Səməd Vurğun, Hüseyn Cavid və digər görkəmli qələm sahiblərinin əsərlərində daha da zənginləşmiş, böyük sənətkarlarımız yaradıcılıqları ilə Azərbaycan dilinin inkişafına öz əvəzolunmaz töhfələrini vermişlər. Dilin müstəqil inkişafı, zənginləşməsi və nüfuzu bilavasitə dövlətçiliklə bağlı olduğu üçün dil dövlətçiliyin ən aparıcı atributlarından biri hesab olunur. Dövlətçilik zəminində dilin cəmiyyətdəki rolu artır, informasiya imkanları genişlənir. 1919-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dilimizi dövlət dili kimi təsdiqləyib. 1936-cı ildən sonra isə Azərbaycan dili rəsmən dövlət dili sayılsa da, bu, formal xarakter daşımış və dövlət idarələrində məhdud çərçivədə işlənmiş, təqiblərə məruz qalmışdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev ölkəmizə rəhbərliyinin ilk dövründən başlayaraq Azərbaycan dilinin inkişafı istiqamətində məqsədyönlü iş aparmış, mövcud tarixi təcrübəni və müasir dövrün tələblərini nəzərə alaraq mükəmməl dil siyasəti həyata keçirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, 1970-ci ildən başlayaraq Azərbaycan dili elmi şəkildə öyrənilmiş, müasir Azərbaycan dilinin problemləri ilə bağlı çoxsaylı elmi-nəzəri əsərlər yaradılmışdır.

Açar sözlər: ana dilim, milli, inkişaf, amil

Azərbaycan Respunlikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimiz rəsmi dil statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmısdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların , təzyiq və təhriflərin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edirsə də, onun tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolgun olmasına təkan verir.Bütün xalqlarda oldugu kimi, Azərbaycan xalqı-

nın da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən agır günlərində belə onun milli mənliyini , xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir , ölməzdir , böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı , daim qaygı ilə əhatə etməlidir. Bu , onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarınadək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyin , hisslərdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə yetişə bilməsi üçün hər hansı xalqa bir necə minillik tarix yaşaması lazım gəlir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır.Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri oldugu həqiqətini bir çox xalqların görkəmli nümayəndələri də dönə-dönə etiraf etmişlər. Onlar öz əsərlərində bu dili XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dili ilə müqayisə edərək , onu Avrasiyanın hər tərəfində işlənilən bir dil kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Milyonlarla azərbaycanlının hal-hazırda mədəni inkişaf vasitəsi olan bu dil tarixən nəinki Qafqazda yayılmışdır, hətta müəyyən dövrlərdə daha geniş məkanda müxtəlifdilli xalqların da istifadə etdikləri ümumi bir dil olmuşdur. Neçə-neçə böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan xalqımızın tarixi qədər onun dilinin təşəkkülü tarixi də olduqca qədimdir. Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışıq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüzilliklər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir.Qədim və zəngin tarixə malik türk dili ailəsinin Oguz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Aərbaycan xalqının etnogenezi ilə ardıcıl məşğul olan prof. Y.Yusifov belə bir nəticəyə gəlir ki, " ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması III-VII əsrlərdə o türk dillərinin dialektləri əsasında baş vermişdir ki, həmin dillərdə danışanlar artıq Azərbaycanın və Zaqafqaziyanın ərazisini bütövlükdə mənimsəmişdilər. Odur ki,Azərbaycan dilinin bir sıra fonetik xüsusiyyətləri, digər türk dillərindən fərqli olaraq, eramızın III-VII əsrlərində müəyyənləşmişdir. İlk orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində qohum türk dilləri arasında qarşılıqlı təsir baş vermiş və oğuz əsaslı qədim Azərbaycan dili formalaşmışdır". Ayrl-ayrı türk boy birləşmələrinin ümumi anlaşma vasitəsi olan bu dil ta qədimlərdən ümumxalq danışıq dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Dilimizin özəyini, Azərbaycan torpaqlarındakı türk əsilli boyların və soyların dili təşkil etmişdir.Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin, geniş Avrasiya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini bu torpaqlarda etnik baxımdan eyni köklü türk etnoslarının mövcud olması nağıllar, bayatılar, laylalar, holavarlar və Azərbaycan şifahi ədəbi dilin erkən formalaşması və təkamülü zərurətini yaratmışdır.Azərbaycan ədəbi diiinin yazılı qolu da əlverişli tarixi şəraitdə ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Xalq şifahi şəkildə yaratdıqlarının əbədiləşdir-

mək üçün sonradan onları yazıya köcürmüşdür. Bu prosesin də yazı dilinin təşəkkülü və sabitləşməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu olduqca səciyyəvidir. Abidənin bədii dilinin özünəməxsus səlisliyi bir daha göstərir ki , "Kitabi-Dədə Qorqud" meydana çıxa bilməsi üçun Azərbaycan dili böyük tarixi-ədəbi hazırlıq mərhələsi idi.Qaynagını uzaq keçmişdən alan Azərbaycan dilinin ilk və ən qədim yazılı nümunələri günümüzədək gəlib çatmasa belə, ölkəmizin ərazisində qədim əlifbaların varlıgı, həmçinin yazı dilimizin bədii məna kamilliyi və digər amillər bu dilin dərin tarixi köklərə malik oldugunu sübuta yetirir. XVI əsr Azərbaycan dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsi ilə əlamətdardır. Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxaraq, rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədildi.Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili sarayda və orduda tam hakim mövqe tutaraq dövlət dili kimi rəsmiləşdi. Ana dilli ədəbiyyatın böyük ustadları Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli , xalq ədəbiyyatımızda adı bizə bəlli ilk qüdrətli nümayədəsi Aşıq Qurbani bu dövrdə yetişmişdir. Əgər şifahi şeir dili Qurbaninin əsərlərində əks olnmuşdusa, xalq şeiri dilinin yazılı qolu Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Əmaninin yaradıcılıgı ilə təmsil olunmuşdu. Füzulinin dolgun dili isə elmi və fəlsəfi oldugu qədər də xəlqi idi.Azərbaycan xalqının varlığını yaşadan Azərbaycan dili neçə yüz illərdir ki, onun milli-mənəvi xüsusiyyətini, mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Azərbaycan dili dünyanın ən qədim dillərindən biri olub, geniş və zəngin daxili imkanlara malikdir. Buna baxmayaraq, bütün digər dillər kimi, Azərbaycan dili də təsirlərdən kənarda qalmamış, dünyanın bir sıra yaxın və uzaq dilləri bilavasitə, yaxud dolayı yolla, bu və ya digər dərəcədə Azərbaycan dilinə öz təsirini göstərmişdir. Daima inkişafda olan ana dilimizdə xüsusilə onun lüğət tərkibində baş vermiş yeniliklər orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapması üçün yeni prinsiplər yaradılır. Lüğət tərkibi inkişaf etmiş dillər digərlərindən daha zəngin və qüdrətli sayılır. O, deyirdi ki, Azərbaycanda, İranda, Türkiyənin şərq hissəsində yaşayan və eyni dilə mənsub olan insanlar əsrlərlə yadelli şahlıqların, sultanların, xəlifələrin, dövlətlərin əlinə keçdiyi vaxtlarda da dilini itirməyib, yaşadıb, böyük şəxsiyyətlər yetirib və keçmişdə də, elə XX əsrdə də biz danışdığımız dildə danışıblar, ona görə öz əcdadlarımıza daim minnətdar olmalıyıq. Dilimizin dövlət dili statusu alması yalnız 1978-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada təsbit olunubdur. O, deyirdi: "Məhz bu dövrdə biz Nizami Gəncəvini qaldırıb dünyaya tanıda bilmişik. Məhəmməd Füzulini də, Nəsimini də, Mirzə Fətəli Axundovu da, Sabiri də, Seyid Əzim Şirvanini də, Abbasqulu Ağa Bakıxanovu da tanıtmışıq və bütün bunların hamısını o dövrdə etmişik. Bu şəxsiyyətlər keçən əsrlərdə, dövrlərdə məgər dünyada bu qədər məşhur olublarmı? Yox, heç vaxt. Bu, bizim dövrümüzün bəhrəsidir və bunların hamısı da Azərbaycan adı ilə, dili ilə bağlı olubdur".

Heydər Əliyev XX əsri Azərbaycan dilinin inkişafında məhsuldar bir dövr kimi səciyyələndirirdi: "Bu dövr bizim üçün, ədəbiyyatımız, tariximiz üçün böyük bəhrəli, məhsuldar bir dövrdür və bu dövrdə dilimiz inkişaf edibdir...Tarixi keçmişimizə, tarixi köklərimizə böyük hörmət və ehtiramımızı bildirərək, eyni zamanda bu gün de-

məliyik və mənəvi haqqımız var deyək ki, XX əsrdə bizim dilimiz öz inkişaf dövrünü keçib, formalaşıb, özünəməxsus adını götürüb və gəlib dövlət dili səviyyəsinə çatıb. İndi bunun adını dəyişdirib başqa ad qoymaq heç bir nöqteyi - nəzərdən düzgün deyil - həm tarixi nöqteyi - nəzərdən, həm fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən, həm Azərbaycan dövlətçiliyi nöqteyi-nəzərindən, ölkəmizin nöqteyi-nəzərdən, həm Azərbaycanın dövlətçiliyi nöqteyi-nəzərindən, ölkəmizin bu günü və gələcəyi nöqteyi-nəzərindən düzgün deyil". Müdrik şəxsiyyət tarixi keçmişimizin dərslərini yada salır, unutmamağı, ibrət almağı tövsiyə edirdi. Onun müəllifi olduğu azərbaycançılıq fəlsəfəsi bu gün bütün dünyaya səpələnmiş həmvətənlərimizi birləşdirən milli ideologiyadır. O, keçmişimizi, soy-kökümüzün ünvanını da doğru-düzgün göstərərək deyirdi: "Bizim keçmişimiz məlumdur, biz onu inkar etmirik, - yenə də deyirəm, biz türk mənşəli bir xalqıq. Bizim dilimiz türk dilləri qrupuna məxsus dildir. Ancaq o 23 dil kimi, bizim də öz dilimiz var".Heydər Əliyev real tarixi gerçəkliyi, sadə həqiqəti də göstərir, deyirdi ki, bütün dünya bizi azərbaycanlı kimi tanıyır və dilimizin adı da Azərbaycan dilidir. Belə olan halda, dilimizin adını dəyişməklə biz dünya ictimaiyyətini çaşdıra bilərik və birdən-birə dünyanı bu istiqamətdə maarifləndirmək heç cür mümkün ola bilməzdi: "Bizim ərazimizdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul olunmuş hüdudlar çərçivəsində Azərbaycan Respublikasında yaşayanlar azərbaycanlılardır...Biz öz dilimizi gedib heç bir başqa dilə nə qarışdırmalıyıq, nə də ona yapışdırmalı, qoşmalıyıq. Bizim özümüzün dilimiz var. Mən bunu demişəm, yenə də deyirəm, - türk dilləri qrupuna məxsus olan digər dillər, ola bilər, həsəd apara bilərlər ki, bizim dilimiz nə qədər zəngindir". H.Əliyevin bu müdrik kəlamı gənclərimiz üçün dərin tərbiyə, bilik məxəzidir: "Mən hər bir dilə öz hörmət və ehtiramımı bildirirəm. Amma hesab edirəm ki, öz dilimizlə, Azərbaycan dili ilə hər birimiz fəxr edə bilərik. Çünki bu, zəngin dildir, artıq dünyada tanınmış dildir. Xalqımızın adı da tanınıb, respublikamızın adı da tanınıb, dilimizin adı da tanınıb. Bu reallıqdır. Günü-gündən, aybaay inkişaf etmiş reallıqdır". Ölkə başçısının "Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında" 2018-ci il 17 iyul tarixli Sərəncamı və "Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" 2018-ci il 1 noyabr tarixli Fərmanı müstəqil ölkəmizdə dövlət dili istiqamətində ardıcıl olaraq aparılan məqsədyönlü siyasətin məntiqi davamı, dilimizə dövlət səviyyəsində göstərilən qayğının daha bir nümunəsidir.

Dilimizin qorunması, zənginləşdirilməsi, inkişaf etdirilməsi istiqamətində əlindən gələni əsirgəməmək hər birimizin vətəndaşlıq borcudur. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı öz ana dilini qorumalı,onun mənəvi-siyasi nüfuzunu təkcə ölkə daxilində deyil, bütün dünyada yüksəltməyə çalışmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Şərq Qapısı qazeti, 21.02.2019, Əbülfəz Quliyev
2. 525-ci qazeti, 31.07.2017, **Şəlalə Nəkşani**
3. Şərq Qapısı qazeti, 21.02.2019, Əbülfəz Quliyev
4. Юсифов Ю. Б. К этногенезу азербайджанцев.- Фольклор, литература и история Востока. Ташкент. 1984.
5.Qurbanov A. Ümumi dilçilik. 3 cilddə, I cild, Bakı: 2019,359s.
6.Qurbanov A.Müasir Azərbaycan dili. 2 cilddə, I cild, Bakı: 2019,458s.
7.Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.308s.

Н.Юсифова

Азербайджанский язык- наш родной язык, наше достояние

Резюме

Одним из наиболее важных факторов, которые отличают каждый народ и нацию, является ее язык. Азербайджанский язык также отличается от других языков своим уникальным богатством. Наш язык из эпосов Дада Коркут и Кероглу, запал в наши души, как убаюкивающая колыбель матери. Александр Дума, известный французский писатель и путешественник, который путешествовал по Кавказу в 18 веке, писал: «Насколько важен французский язык в Европе, так и азербайджанский язык на Кавказе». Прадеды наших прародителей, Имададдин Насими, Шах Исмаил Хетаи, Молла Панах Вагиф, Мирза Фатали Ахундзаде, Джалил Мамедгулузаде, Самед Вургун, Гусейн Джавид и многие другие великие художники Они способствовали развитию азербайджанского языка.Язык считается одним из ведущих атрибутов государственности, поскольку независимое развитие, обогащение и влияние языка напрямую связаны с государственностью. Роль языка в обществе возрастает в контексте государственности, а информационные возможности расширяются. В 1919-1920 годах Азербайджанская Демократическая Республика утвердила наш язык в качестве государственного. Хотя после 1936 года азербайджанский язык был официально признан государственным языком, он был формализован и действовал ограниченным образом в государственных учреждениях и подвергался преследованиям.Наш общенациональный лидер Гейдар Алиев целенаправленно занимался развитием азербайджанского языка с первого периода своего руководства и проводил идеальную языковую политику с учетом современного исторического опыта и требований настоящего. В результате с 1970 года азербайджанский язык был научно изучен, и были созданы многочисленные научно-теоретические работы по проблемам современного азербайджанского языка. Четырехтомный учебник «Современный азер-

байджанский язык» для вузов был удостоен Государственной премии в 1974 году по инициативе великого лидера.

Ключевыеслова:родной язык, национальный,развитие, фактор

N.Yusifova

Azerbaijani language, our mother tongue, our heritage

Summary

One of the most important factors that distinguish each nation and nation is its language. The Azerbaijani language also differs from other languages in its unique wealth. Our language from the epics Dada Korkut and Koroglu, sunk into our souls, like a lulling cradle of a mother. Alexander Duma, a famous French writer and traveler who traveled to the Caucasus in the 18th century, wrote: "How important is the French language in Europe and the Azerbaijani language in the Caucasus." The great-grandfathers of our ancestors, Imadaddin Nasimi, Shah Ismail Khatai, Molla Panah Vagif, Mirza Fatali Akhundzade, Jalil Mammadguluzade, Samed Vurgun, Huseyn Javid and many other great artists They contributed to the development of the Azerbaijani language. Language is considered one of the leading attributes of statehood, since the independent development, enrichment and influence of the language are directly related to statehood. The role of language in society is increasing in the context of statehood, and information opportunities are expanding. In 1919-1920, the Azerbaijan Democratic Republic approved our language as a state language. Although after 1936 the Azerbaijani language was officially recognized as the state language, it was formalized and acted in a limited way in state institutions and was subjected to harassment.Our national leader Heydar Aliyev has been deliberately engaged in the development of the Azerbaijani language since the first period of his leadership and pursued an ideal language policy, taking into account modern historical experience and the requirements of the present. As a result, since 1970, the Azerbaijani language has been scientifically studied, and numerous scientific and theoretical works on the problems of the modern Azerbaijani language have been created. The four-volume textbook “Modern Azerbaijan Language” for universities was awarded the State Prize in 1974 at the initiative of a great leader.

Key words: mother language, national, promotion, aspect

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 2011.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.11.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Sayalı Sadıxova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYTAN AFANDİYEVA
Head teacher,GSU
ayten.efendiyeva13@gmail.com

LANGUAGE,MEANING AND CONTEXT

Sammary

This article is explored some of the main pragmatic aspects of communication within the meaning and context. It will be argued that in some crucial respects, the pragmatics of language is unique, involving consider-ations that are not typically present in ordinary conversational contexts.

Language doesn't do everything we think it does. It seldom achieves a precise encapsulation of our thoughts, though we may be blind to this fact as speakers because we imagine we are expressing ourselves perfectly. Sometimes it does more than we think. Unlike logic, there are surprises in language. We need to distinguish between how we apply a sentence – the conditions under which we assert or assess it – and the various ways that the world could be that would make the sentence true. Failure to note this distinction makes for quick though flawed argument about what is (or isn't) expressed by a sentence, and what is required to engage in explicit communication, and this article is taken to have considerable significance for the semantics-pragmatics distinction. There may be more room for a truth-conditional semantics than cognitive pragmatics currently acknowledges, though cognitive pragmatics will still have the central role to play in explaining how we make selective use of what our linguistic capacities make available.

Keywords: surprises in language, potential impact, semantic content, the standard view of semantics

In uttering a sentence, we are often taken to assert more than its literal meaning; though we sometimes assert less. For example, when someone utters 'I haven't had breakfast' it is seldom, if ever, taken to express the improbable claim that the speaker has never eaten breakfast. Robyn Carston and others take this phenomenon to show that what is said or asserted by a speaker on an occasion is usually a contextually enriched version of the semantic content of the uttered sentence. I shall argue that we can resist this conclusion if we recognise that what we think we are asserting, and take others to be asserting, involves selective attention to one of the ways the uttered sentence could be true while neglecting others. Most of the time people converge in their selective attention and so communication is not impaired, though in the case of sentences involving predicates of taste, people's selective attention to different aspect of a sentence's truth conditions can lead to seemingly intractable disputes. I will propose a treatment of such cases on which speakers can mean the same thing

by a sentence, assert no more than its semantic content, and yet hold conflicting opinions as to its truth-value and both be right.

Philosophers of language mostly concentrate on semantic issues and regard pragmatics as concerned with the problems left over by a completed semantics. Cognitive scientists, on the other hand, see pragmatics as concerned with the mental processes that yield interpretations of people's utterances in a context. The two approaches seem to pass each other by: philosophers of language concentrate on the semantic properties of expression types, and cognitive scientists concentrate on how speakers and listeners communicate by means of utterances. This division of labour understates the potential consequences cognitive pragmatics has for philosophy of language. For if pragmatic processes must be invoked in order to fix something propositional – the explicitly communicated proposition – then the standard view of semantics as accounting for the way declarative sentences express propositions falls by the wayside.

Recently, philosophers of language have begun to see the potential impact on their subject of accepting the conclusions of cognitive pragmatics and have started fighting a rearguard action (see, in particular, Cappelen and Lepore 2005).

Relevance theorists like Carston assume that since the semantic content of a sentence typically fails, by itself, to determine the thought- content communicated by an utterance of the sentence, as in (2), cognitive processes are needed to get at the precise thought-content conveyed.[3,127] In fact, pragmatic processes are (almost) always involved in the interpretation of speech, according to Carston, since the sentence uttered (almost) always underdetermines the content communicated by speaker to hearer. As she puts it: The semantics of the linguistic expression type employed in an utterance, while clearly crucial to comprehension, is seen as having just an evidential, rather than a fully determining, role in the identification of what a speaker has explicitly communicated ('what is said'). [3,130]The pragmatic processes work to make up the shortfall between what is made available to the listener by the linguistically encoded content of the uttered sentence, and the thought content conveyed to the listener by its utterance: The linguistically encoded element of an utterance is not generally geared towards achieving as high a degree of explicitness as possible, but rather towards keeping processing effort down. [24,130]

Such defenses often trade on the distinction that Carston draws between semantic theories being about what words and sentences mean, and theories in pragmatics being about what speakers mean and how they communicate. Philosophers of language try to rescue the mission of semantics by making it the study of either minimal propositions (whatever they are)1 or the sub-propositional contents2 literally expressed by sentences, neither of which looks very much like the contents the folk think their sentences literally express.[5,22] In response, advocates of cognitive pragmatics suggest that what we mean in using a sentence is almost never what the sentence means; instead we rely on a great deal of non-linguistic inference to figure out what is said when a sentence is uttered in a given context. However, the ordinary

speaker's intuition is that what someone says in uttering a sentence is closely tied to the words they used to say it. 'I took him at his word,' we say, and, 'He may have meant something else but this is what he said.' I think there's something to the ordinary speaker's intuition but in order to respect it one must reject the view that the literal meaning of an uttered sentence is either the proposition the semantic minimalist points to, or the incomplete proposition determined by the meaning of the sentence's syntactic constituents and the way they are put together. [8,78]A more sympathetic construal of the (naive) intuition – that what you said is tied to the words you used to say it – requires a re-working of the notion of literal meaning in order to connect it more closely with the thought typically, or most often, communicated by the use of a sentence. Nevertheless, a distinction exists between what we take ourselves to be saying in our use of words, and what we actually say by means of them. And neither the philosopher of language nor the cognitive scientist in Carston's picture has the relation between these two things exactly right.[9,383] The problem is the use made of the notion of proposition and truth condition in both semantic and pragmatic theorising. The notion of proposition and truth condition are assumed to go together, on the one side, but to diverge from what is explicitly expressed by a sentence, on the other.

Carston is right to consider our use of language to concern the relation between thoughts and utterances, but in stressing the role contextual inference plays in arriving at the thoughts conveyed she downplays the everyday aspects of linguistic sentence meaning and the role it plays in securing regular communication of our thoughts to one another.[7,31] By focusing on the strict, and hard to access, theoretical notion of what is literally expressed, which diverges from our ordinary, intuitive understanding of sentences, she is able to secure a premise for an argument designed to show that truth and truth conditions enter only at the level of the pragmatically derived proposition communicated. By contrast, the intuitive notion of what is literally said focuses on the restricted application we make of sentences on a selective understanding of their truth conditions. We cannot make every bit of our thinking explicit, but we do say enough to direct one another's thinking, in context, to what we are talking about, provided we remain (unlike Asperger's subjects) unaware of the rather surprising things our utterance could rightly be taken to mean.[10,87] There is considerable slack between thought and language. Focused thoughts are not uniquely captured in the words chosen to express them, though speakers are largely unaware of this fact. The meaning of the sentence constrains the ways the world has to be in order for what we say in uttering it to be true but does not select one definite way of it being true. However, our perceiving or thinking – and other people's perceiving and thinking – selectively illuminates a small number (perhaps one) set of possibilities compatible with what our words say. Thus it is not propositions – either minimally expressed or arrived at by enrichment – that we should be searching for in order to get at the truth of our utterances, so much as our selective take on the truth conditions of the sentences we utter. Room is always left for a distinction between all that is ac-

tually claimed by the uttered sentence, and what we typically take ourselves to be claiming in uttering it. [9,457]Cognitive pragmatics and relevance theory can help at this point to explain our tendency to focus on only one understanding of what we actually say. Meanwhile, intelligible links can be maintained between the words people use to express themselves and what they intuitively understand themselves to be saying. This is the ordinary and intuitive notion of what is literally said. The more theoretical notion of what a sentence literally expresses is hard at first to recognise, and accessing it can be a considerable achievement.

There are several things to note about Carston's view. First, it assumes that what gets communicated or conveyed is a truth-evaluable proposition: what is communicated, that is, the output of the pragmatic processor, is usually a set of fully propositional thoughts or assumptions, which are either true or false of an external state of affairs in the world. (2002a: 134) There may be more than one proposition recovered in cases where there are explicitly and implicitly communicated propositions. But I shall concentrate on the explicitly communicated propositions since these are 'in some sense, built out of [upon] the semantic template contributed by the linguistic expression used' (2002a: 134). Second, the picture assumes that the proposition communicated is seldom, if ever, entirely fixed by the linguistic meaning of the sentence uttered: linguistically decoded information is usually very incomplete and [...] pragmatic inference plays an essential role in the derivation of the proposition explicitly communicated. (2002a: 133) Not only does the sentence uttered fail to provide evidence of precisely which proposition the speaker intends to convey, but it also supposedly fails to express a proposition at all. (On this point Carston and radical minimalists like Kent Bach agree.)[1,124] A successful linguistic act results in the recovery by a hearer of a proposition conveyed by a speaker. So pragmatics needs to explain the means by which the hearer derives the proposition explicitly communicated. This view has potentially worrying consequences for the semanticist because if it is propositions that have truth conditions, and pragmatic processes are needed to arrive at propositions, then pragmatic processes will be required to derive anything truth conditional. Hence, for anyone who thinks truth conditions belong in the domain of semantics, there would appear to be no clear boundary between semantics and pragmatics, no boundary between what is fixed by the semantic properties of expressions and what is fixed by the cognitive processing of those expressions in context. To maintain a firm boundary between semantics and pragmatics one would have to show how an uttered sentence could so much as express a proposition, or else settle for the conclusion that sentences expressed only incomplete propositional functions from which hearers somehow figured out the proposition the speaker intended to communicate.

Contextualists and relevance theorists, if they are prepared to acknowledge the existence of such theoretically motivated minimal propositions, can argue that they play no role in the processes by which a hearer arrives at the proposition communicated by a speaker. Pragmatics begins with processes that adjust the meanings of expressions

used, and enrich the sentence structure in the light of certain features of the context to reach relevant interpretations of utterances in context.[8,41] No use is made at any stage of the literal meaning of the sentence-type.4 Radical minimalists, like Bach, do take sentence meanings to contribute to interpretation, but the hearer must augment these incomplete propositions to reach the communicated content of the utterance.

The 'more' here can be brought to light by contemplating unusual circumstances, which help us to recognise the compatibility of what we said with more states of affairs than we first realised. For example, beside the alarm button in the lifts at Stockholm University is written: 'Press the alarm button if the lift stops between two floors.' For all the sentence says, when we travel from floor five to seven, we could comply with the instruction by pressing the button when the lift stops at floor six.7 Most people would take the instruction to mean that we should press the button only if the lift stops between two adjacent floors. But the sentence allows for more than this way of complying with it. Thus even if we don't use sentences in accordance with their full range of linguistically permissible applications, we can confirm their other rather surprising applications just by reflecting on the meaning we attach to these sentences. Language can surprise us. This doesn't mean that communication is bound to fail, or that on every occasion elaborate pragmatic inferences are required to figure out what people are saying. In pragmatic theories, truth conditions enter only at the level of utterance interpretation, coinciding with the explicitly communicated proposition retrieved by pragmatic processing. But that's a mistake. The sentence uttered was true (or false) all along, even under conditions that may surprise us. A sentence's truth conditions can cover circumstances not thought of by speakers and hearers who use the sentence. We can come to appreciate that a sentence could be true in circumstances previously unconsidered, when we recognise those circumstances to have been compatible all along with what the sentence says. Thus it is a mistake to suppose that truth conditions only appear when we construct the proposition normally communicated. Certainly, the natural way of taking a sentence to be true pairs it with our intuitive understanding of what is said in uttering that sentence, and this coincides with certain pragmatic interpretations. In cognitive pragmatics, the notions of truth condition and proposition communicated are aligned, forcing us to divorce them from what is strictly expressed by the sentence uttered. The ordinary notion of what (1) literally says coincides with the proposition we typically communicate by uttering it. But in failing to anticipate all the ways (1) could be true in the world, ordinary understanding diverges from the actual truth conditions of the sentence. One could institute a special notion of intuitive truth conditions for a sentence, aligned with the notion of proposition communicated, but that would not be the only relevant notion of truth for the sentence, or the only thing we could recognise as compatible with its meaning.

Preferences

1.Bach, K. (1994) 'Conversational Impliciture'. Mind and Language 9: 124–62.
2. Cappelen, H. and Lepore, E. (2005) Insensitive Semantics: A Defense of Semantic Minimalism and Speech Act Pluralism. Oxford: Blackwell.
3.Carston, R. (2002a) 'Linguistic Meaning, Communicated Meaning and Cognitive Pragmatics'. Mind and Language 17: 127–48.
4. Carston, R. (2002b) Thoughts and Utterances: The Pragmatics of Explicit Communication. Oxford: Blackwell.
5.Frith, U. and Happé, F. (1996) 'Theory of Mind and Self-Consciousness: What Is It Like to be Autistic?' Mind and Language 14: 1–22.
6.Lasersohn, P. (2005) 'Context Dependence, Disagreement and Predicates of Personal Taste'. Linguistics and Philosophy 28 (6): 643–86.
7.MacFarlane, J. (2007) 'Relativism and Disagreement'. Philosophical Studies 132: 17–31. 8.Smith, B.C. (2007) 'The Objectivity of Tastes and Tasting'. In B.C. Smith (ed.), Questions of Taste: The Philosophy of Wine. Oxford: Signalbooks, and New York: Oxford University Press, pp. 41–78.
9.Stainton, R. (2005) 'In Defense of Non-sentential Assertion'. In Z.G. Szabó (ed.), Semantics versus Pragmatics. Oxford: Clarendon Press, pp. 383–457.
10.Stainton, R. (2006) Words and Thoughts. Oxford: Oxford University Press. Travis, C. (1997) 'Pragmatics'. In B. Hale and C. Wright (eds), A Companion to the Philosophy of Language. Oxford: Blackwell, pp. 87–107.
11.Wright, C. (2006) 'Intuitionism, Realism, Relativism and Rhubarb'. In P. Greenough and M. Lynch (eds), Truth and Realism. Oxford: Oxford University Press, pp. 38–60.

A.Əfəndiyeva

Dil məna və kontekst

Xülasə

Məqalədə məna və kontekst daxilində ünsiyyətin əsas praqmatik cəhətlərindən bəziləri araşdırılır.Adətən adi danışıq kontekstlərində olmayan mülahizələri əhatə edən dil praqmatikasının özünəməxsus olduğu iddia edilir.Dil düşündüyümüz hər şeyi etmir. Nadir hallarda düşüncələrimizi dəqiqləşdirməyə nail oluruq. Baxmayaraq ki, biz özümüzü mükəmməl şəkildə ifadə etdiyimizi düşünürük əslində bu heç də belə deyil. Bu həqiqəti görməməzliyə vuran dinləyicilər kimi . Bəzən dil düşündüyümüzdən də çox şey edir. Məntiqdən fərqli olaraq dildə sürprizlər var. Bir cümləni necə tətbiq etdiyimizi - onu təsdiqlədiyimiz və qiymətləndirdiyimiz şərtləri və dünyada movcud ola bilən müxtəlif yolları ifadə etməliyik. Hər hansı bir cümlənin ifadə etdiyi qüsurlu arqumentdə semantik praqmatik fərqin cəld tapılması uğursuz ola bilər.

Bu məqalə semantika-praqmatik fərqləndirmə üçün çox vacib əhəmiyyətə malikdir. Hazırda alimlərin də etiraf etdiyi kimi, linqvistik qabiliyyətlərimizdən istifadə edərək bizim necə seçim etməyimizin izahatında hələ də mərkəzi rol oynamasına baxmayaraq koqnitiv praqmatikadan daha çox həqiqi şərti semantikaya yer ayrılmalıdır.

Açar sözlər: Dildə heyrətləndirmələr, potensial tesir, semantik məzmun, semntikanın standart baxışları.

А.Эфендиева

Язык, значение и контекст.

Резюме

В статье анализируются некоторые прагматические особенности коммуникативной речи внутри контекста и в значении его содержания. Так,отмечается своеобразие языковой прагматики, охватывающей суждения,которые отсутствуют в обыденной речи.Следует отметить, что язык не в полной мере способен выражать все то, о чем мы думаем. Редкостными являются случаи, когда мы с точностью способны передать свои суждения и мысли. Мы считаем себя вполне способными точно передать в речевом потоке свои мысли и суждения.

Однако это не так. Зачастую в речи мы способны намного подробнее описывать наши мысли и представления. В отличие от логического мышления, в речи могут проявляться различные сюрпризы. Порой при передаче какой- либо мысли, нам приходится использовать предложения,которые доказывают и оценивают правоту нашей идеи, а также ее ценность.Эти обстоятельства сводятся к тому, что проявляется безуспешность определении предложения, имеющего аргументированные недостатки и семантико- прагматические различительные особенности.Статья представляет актуальность тем, что затрагивает вопросы умения определять семантико- прагматические отличительные особенности предложений в речевом потоке. В настоящее время ученые также обращают внимание на то, что лингвистические средства играют важную роль ввыборе определений и выражений при передаче каких- либо мыслей исуждений. Однако следует уделять должное место когнитивной прагматике,которая намного уточняет смысл передаваемого речевого потока.

Ключевые слова: сюрпризы в языке, потенциальное влияние, семантический контент, стандартный взгляд на семантику

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.09.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Suqurə Məhərrəmova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYTAN SULEYMANOVA
Baku Engineering University
English language and literature
ayten.suleymanova.98@list.ru

HOW STANDARDIZED TESTS LIMIT STUDENTS' ENGLISH LANGUAGE LEARNING AT SCHOOLS IN AZERBAIJAN: ARE SCHOOLS GETTING TONGUE-TIED?

Summary

ABSTRACT

The aim of this study is to bring light to edification intellectually, make educators and administrators cognizant of the limitations and negative impacts that standardized tests bring to English language classes. This article provides readers with information on how school graders feel about being tested all the time and if they are given sufficient time and opportunity to put their language knowledge into practice or not. By applying quantitative research, 22 school graders were interviewed and asked certain questions at in "Sayyed Jafar Pishevari" school in Azerbaijan. One of the most significant inquiries was that if English lessons are actually supported with a creative learning process. The ones who said yes, gave "writing essays ", "peer-checking", "having debates" and majoritively uttered one - "playing games in English" answers as they're doing all these whilst learning English. The purpose of the next question is to expose if school graders are given any opportunities to put their English knowledge into practice effectively. The aim was to visualize if students are given a good chance for advancement in regards to progressing their language skills in the classroom. Not surprisingly, this inquiry was answered as "No" by more than half respondents. Some justified their answers by saying: "We don't have sufficient time since we're a lot in one class", some of them mentioned tests as barriers in front of them, others highlighted that "we're learning just to pass exams". The purpose of the next query was to figure out which of the classroom item is being valued and preferred more by respondents. Only a few interviewees see standardized tests preferable and effective in that sense. Another question was aimed to investigate whether school graders find those standardized tests/examinations as the ones which demonstrate one's ability and knowledge in English lessons effectively or not. Over half of those questioned reported a certain dearth of tests by bringing into conformity to it. Majority of participants indicated that tests are too stressful, some find tests as the limitation in regards to the demonstration of their knowledge by replying that they forget learned materials easily right after being tested. This question was asked to highlight what students think the exact, productive and constructive ways of learning English

might be at school and classroom environment. Micro – teaching, debates, educative games and one to one interaction were the outlined methods. Findings revealed that more than half of students are not content with being tested constantly and not being able to practice their knowledge in classes due to getting programmed only for passing exams. Such a result got emerged from this research that teachers and administrators are the responsible ones for giving useful, effective language lessons to graders. As a result, we are of the opinion that children are expected to learn the English language from young ages in the modern world, but that's when the learning process takes place at school. Therefore, they need to be aware of it and should teach for learning by presenting students several chances to put their knowledge into practice not only for testing.

key words: standardised tests, practising language, English classes, school graders

3. INTRODUCTION

Schools have an important role in people's lives in every aspect, especially, in education. Students learn certain social skills, being savvy and upgrade their knowledge. In that sense, teachers also have an undeniable impact on students at specified institutions. However, in most cases, teachers are not aware of it. What they mostly do is only testing, assessing and evaluating students or presenting certain materials which will never be used ever again and easily get forgotten after a while in English classes. Today, not all, but some schools do not provide learners with sufficient and useful materials in regards to learning English. They don't give any single effort to help students stretch their minds and to think "outside of their boxes" in English classes. Language is something should be practiced in every single opportunity but unfortunately, in some Azerbaijani schools, there are not effective English language classrooms and effective learning in which students can learn and practice their English language skills. Students are not putting their knowledge and learned materials into practice but only are being tested within certain instructed guidelines. Teachers are not teaching for learning but for testing.

4. LITERATURE REVIEW

"Most teachers are expected to spend an increasing amount of time on practice tests or drill sessions to prepare students for tests. Materials and requirements like these de-professionalize teachers, reducing their authority and autonomy in instruction and gives no room for students to practice their language skills. Spending more time on institutional tasks causes teachers have less time for instruction in their own classrooms. "One study found that teachers lose between 60 to 110 hours of instructional time in a year because of testing and the institutional tasks that surround it". (James R. Anne Ruggles Gere) . They leave teachers limited opportunity to make

instructional decisions, to have more time to get students practice language items during the learning process".

Jennifer developed a different approach for it and concluded that teaching to the test include the validity of one test to impact major educational decisions, the negative impact on minority students, test skills don't help students after middle school who have not developed critical thinking skills, the increase of cheating in high stakes testing, the lack of excitement and motivation to learn, and a lack of emphasis on other areas not found on testing such as physical education, music and the arts. (Teaching to the Test: A Controversial Issue in Quantitative Measurement, 2012)

"The current test-and-punish accountability system has squeezed out vital parts of the curriculum that are not subjected to accountability testing, sacrificed student learning time to testing and test preparation" and forced teachers—particularly those teaching our most vulnerable students—to focus their attention on students achieving just below the passing score" (Nelson).

Ph. D. outlines that a noticeable trend in schools today that attracts the attention in the field of education is the increase of the school enrolment of the English language learners (ELLs). "A critical concept for learning a second-language is to increase comprehensible input and this comes from L2 acquisition theories. According to this theory, learners must be able to understand the essence of what is being said or presented to them, i.e., the message must be comprehensible. In order to increase comprehension for ELLs, teachers need to use various teaching techniques and strategies to ensure that ELLs understand the materials presented to them" (Bylund, Abraham and Hyltenstam, 2012) . Therefore, teachers should use a variety of teaching techniques to help the ELLs understand the materials presented to them not only testing and assessing students or just overloading learners with materials which will never be useful to students. Learning is influenced by many factors and learning environment is an important one. Teachers must be cognizant of this fact and understand that they are responsibility to provide a healthy learning environment for all students to learn productively (2013).

However, Nathan claims that standardized admissions tests are valid predictors of many aspects of student success across academic and applied fields". Standardized Tests Predict Graduate Students' Success. "When we receive standardized test data at Whitby, we use it to evaluate the effectiveness of our education program. We view standardized testing data as not only another set of data points to assess student performance, but also as a means to help us reflect on our curriculum. When we look at Whitby's assessment data, we can compare our students to their peers at other schools to determine what we're doing well within our educational continuum and where we need to invest more time and resources". (2007)

In view of all these have been mentioned so far, the majority of scholars see those tests as tongue -tied in English language classes. On the other hand, it should be mentioned that some researchers prefer standardized tests, believing that they're

even more beneficial for teenagers at schools because they increase higher retention of information.

5. RESEARCH METHODS

Quantitative research was conducted in "Sayyed Jafar Pishevari" school in Azerbaijan. The present report aims to investigate how standardized tests limit students' learning, their creativities in English language learning. A questionnaire consisting of 5 questions was held among native Azerbaijani teenagers who study English language at school.

22 school graders participated in this research study whose ages range from 13 to 15 and answered the given questions as follows:

Figure 1. Being provided with creative learning process

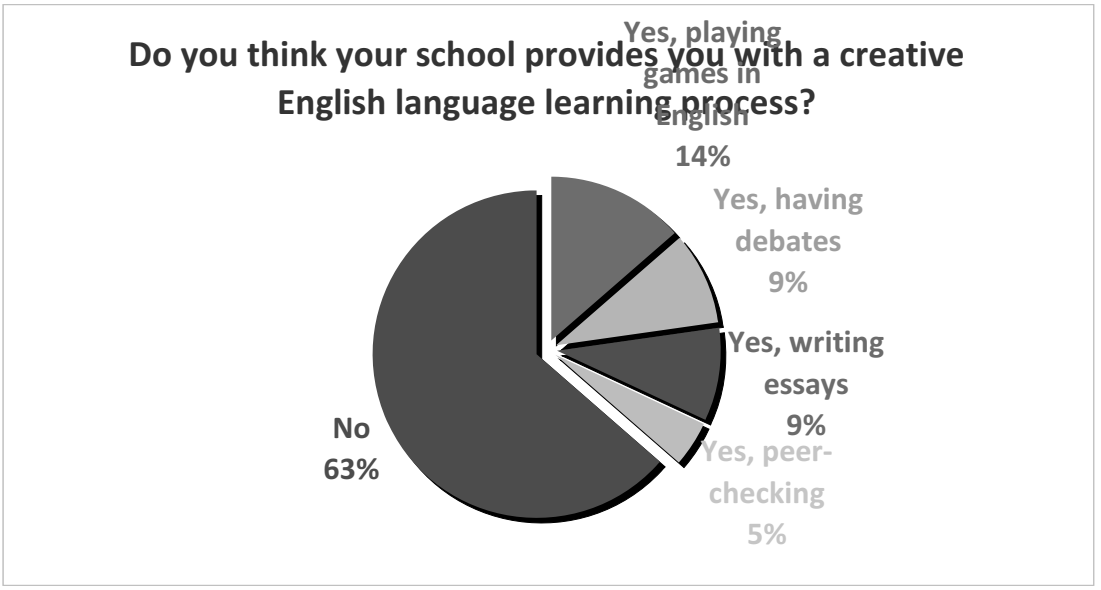

One of the most significant inquiries is that if English lessons are actually supported with a creative learning process. From the introduced chart, it can be easily outlined that the majority of students – 64% which account for 14 graders are not provided with an initiative lesson and said No. The ones who said yes, gave "writing essays ", "peer-checking", "having debates" and majoritively uttered one - "playing games in English" answers as they're doing all these whilst learning English.

Figure 2. Practising English language skills

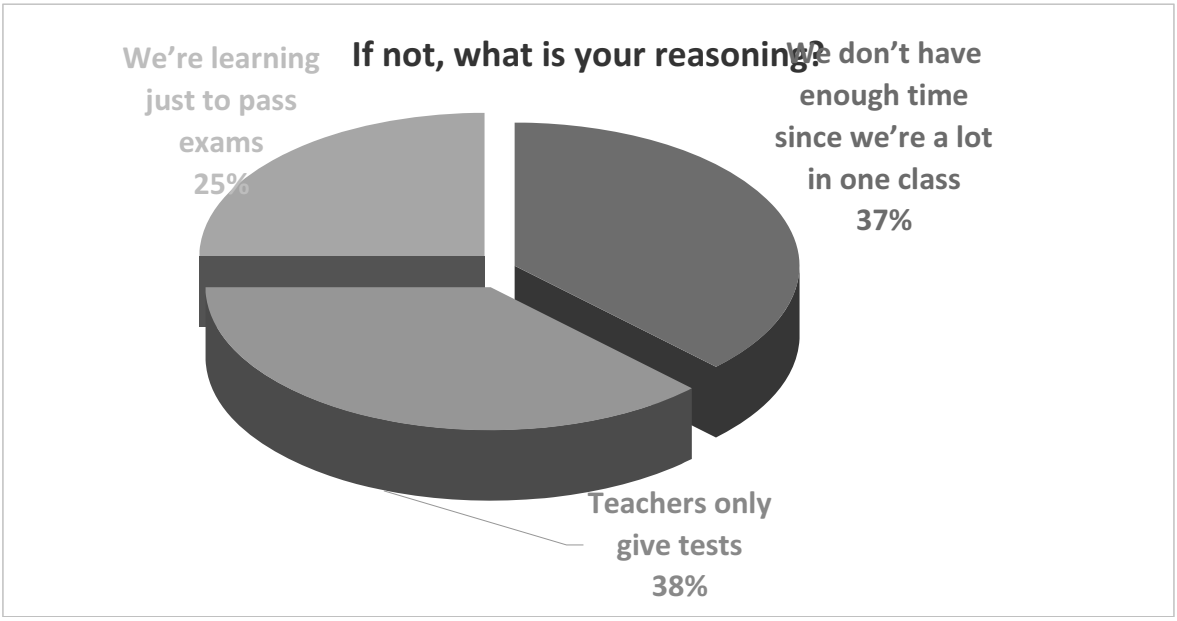

The purpose of the next question is to expose if school graders are given any opportunities to put their English knowledge into practice effectively. The graph above (Figure 2) was designed to visualize if students are given a good chance for advancement in regards to progressing their language skills in the classroom. Not surprisingly, this inquiry was answered as "No" by more than half – 16 respondents. Some justified their answers by saying: "We don't have sufficient time since we're a lot in one class", 6 of them mentioned tests as barriers in front of them, 4 highlighted that "we're learning just to pass exams". Little to no students – 27% agreed on having certain opportunities to apply their learnings.

Figure 3. Preference of school graders

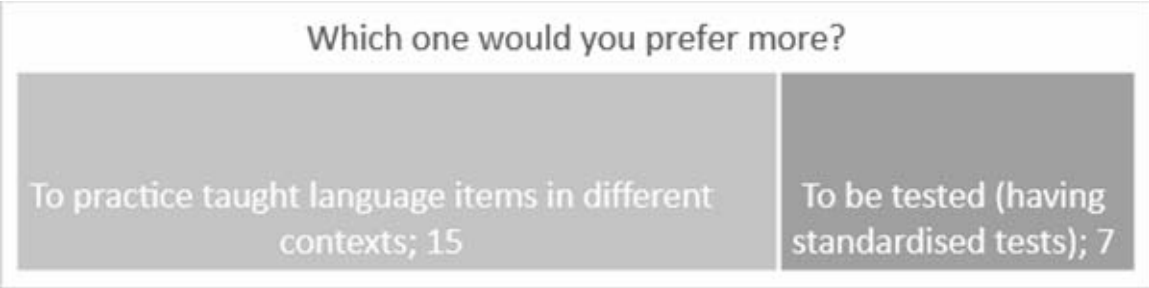

The aim of this question is to figure out which of the classroom item is being valued and preferred more by respondents. As the graph displays (Figure 3), 15 students are for demonstrating their knowledge for its own desire by practicing their ability in English. Meanwhile, rest – 7 interviewees see standardized tests more preferable and effective in that sense.

Figure 4. A true test of ability

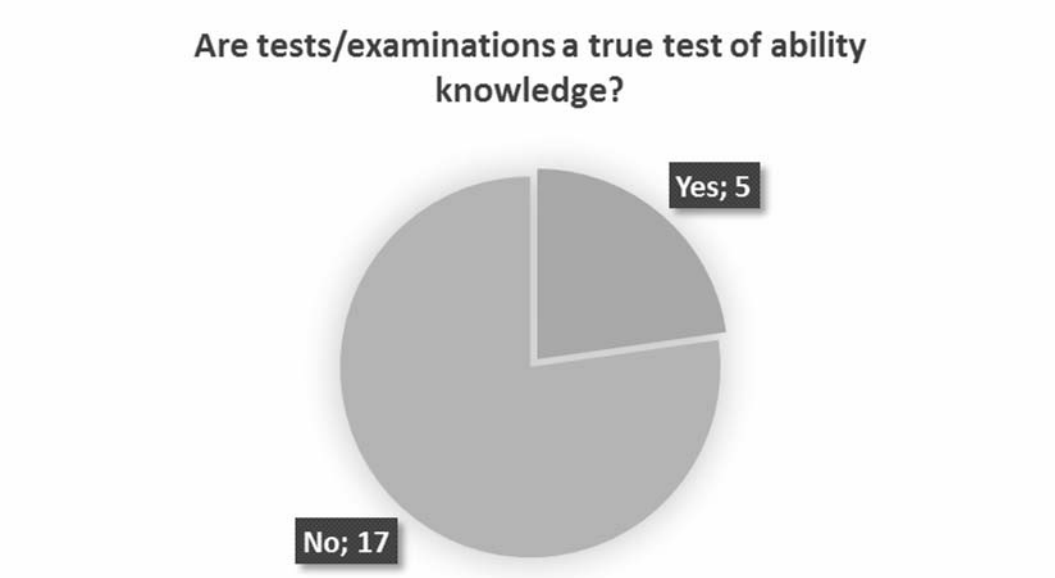

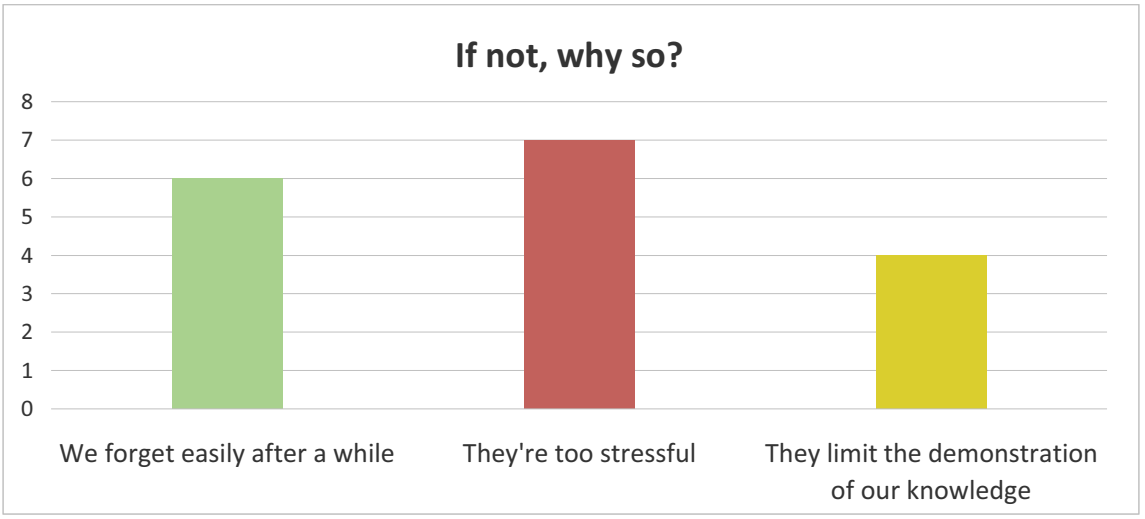

This question is aimed to investigate whether school graders find those standardized tests/examinations as the ones which demonstrate one's ability and knowledge in English lessons effectively or not. Over half of those questioned reported a certain dearth of tests by bringing into conformity to it. Majority of participants indicated that tests are too stressful, some find tests as the limitation in regards to the demonstration of their knowledge, 6 interviewees replied that they forget learned materials easily right after being tested.

Figure 5. Ways of learning English effectively at school

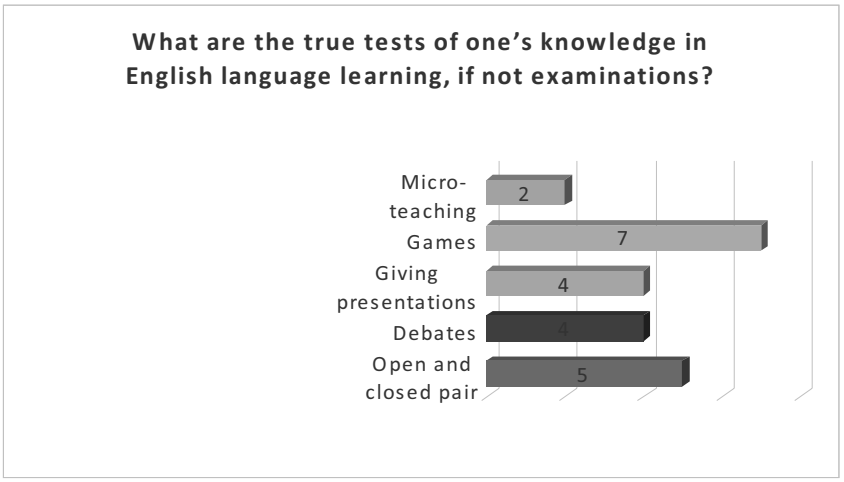

This question was asked to highlight what students think the exact, productive and constructive ways of learning English might be at school and classroom environment. The response rate was 7 for seeing games as one of the most effective ways of learning. Of the 22 surveyed graders who agreed to participate, 4 learners found debates and giving presentations the most useful methods. 5 students which account for 23% agreed on selecting open and closed pair works as the most beneficial activity. Just a small number – 2 people preferred micro - teaching as the one out of presented choices.

6. DISCUSSION

This paper is a preliminary attempt to analyze and investigate today's English language learning process at Azerbaijani schools and in what ways all those standardised tests limit students' English language learning. By conducting this research study, we have obtained accurate and satisfactory results. First of all, out of the study participants, just 36% confirmed that they're provided with creative English language classrooms by playing games, having debates and writing essays. More than half – 64% gave the answer "No". The evidence from this study points towards the idea that lessons are not creative, innovative and don't strike to excellence at all.

Conceivably, in response to the 2nd question, most of those surveyed – 73% indicated that they don't have any opportunity to practice their language skills and learned materials on hand, thanks to having lots of students in one class and being overloaded with materials which will only be used for passing tests successfully. Furthermore, a vast majority of respondents – 15 preferred practicing taught materials in different contexts rather than being tested all the time.

Similar to the previous result, students find testing system quite stressful, considering it as a limitation in demostration of their knowledge and they stated that because they're already programmed to pass exams only, language items are forgotten easily right after being tested.

Further analysis revealed that standardised tests are not a true test of ability knowledge for school graders. Instead, preparing presentations, having debates, playing educative games and micro - teaching in English would be much more beneficial in the language classroom rather than studying language without practising just for the sake of passing exams.

7. RESULT

The presented disquisition was carried out to find out how standardized tests limit students' English language at Azerbaijani school and how schools are getting tongue-tied. This finding validates the drawbacks of standardized tests and teaching only for testing, not learning. This result has further strengthened our conviction that students' abilities in practicing language skills and learning by applying their knowledge are limited by that organized testing system. Consequently, the result expanded

our knowledge that students are definitely not given opportunities to get even more information on 4 skills in English. As a result, we are of the opinion that children are expected to learn the English language from young ages in the modern world, but that's when the learning process takes place at school. Teachers and administrators should be cognizant of the negative impacts that the testing system has on students whilst learning English. There should be more chances and opportunities presented to school graders so that they can be even savvier in having good command in English.

8. REFERENCES

Bylund, Abraham and Hyltenstam. (2012). Language needs practice.
James R. Anne Ruggles Gere. (n.d.). How Standardized Tests Shape — and Limit — Student Learning. *A Research Brief.*
Jennifer L. Styron, M.Ed, Ronald A. Styron. (2012). Teaching to the Test: A Controversial Issue in Quantitative Measurement. *SYSTEMICS, CYBERNETICS AND INFORMATICS , 10*(5), 22-24.
Nan Li, Ph.D. (2013). Seeking Best Practices And Meeting The Needs Of The English Language Learners. *Journal of International Education Research, 9*(3).
Nathan R. Kuncel & Sarah A. Hezlett. (2007). Standardized Tests Predict Graduate Students' Success. *Science, 315*(5815).
Nelson, H. (n.d.). Testing more, Teaching les. *American Federation of Teachers*, 2-4.

А.Сулейманова

Как стандартизированные испытания ограничивают английский язык учащихся в школах азербайджана: школы участвуют?

Резюме

Целью данного исследования является интеллектуальное освещение процесса назидания, информирование преподавателей и администраторов об ограничениях и негативных последствиях, которые стандартизированные тесты приносят урокам английского языка. Эта статья предоставляет читателям информацию о том, как школьники относятся к тестированию, и достаточно ли у них времени и возможности применить свои знания языка на практике или нет. В результате количественного исследования в Азербайджане в школе «Саид Джафар Пишевари» были опрошены 22 ученика, которым задали определенные вопросы. Цель состояла в том, чтобы визуализировать, дают ли учащимся хороший шанс для продвижения в отношении развития их языковых навыков в классе. Неудивительно, что на этот вопрос ответили "Нет" более половины респондентов. Некоторые оправдывали свои ответы словами:" у нас

не хватает времени, так как мы много занимаемся в одном классе“, некоторые называли тесты барьерами перед собой, другие подчеркивали, что”мы учимся только для того, чтобы сдать экзамены". Цель следующего запроса состояла в том, чтобы выяснить, какой из предметов класса больше ценится и предпочитается респондентами. Лишь немногие опрошенные считают стандартизированные тесты предпочтительными и эффективными в этом смысле. Другой вопрос был направлен на изучение того, считают ли школьники эти стандартизированные тесты/экзамены теми, которые эффективно демонстрируют их способности и знания на уроках английского языка. Более половины опрошенных сообщили о некоторой нехватке тестов, приведя их в соответствие с ними. Большинство участников указали, что тесты являются слишком напряженными, некоторые считают тесты ограничением в отношении демонстрации своих знаний, отвечая, что они легко забывают выученные материалы сразу после тестирования. Этот вопрос был задан, чтобы подчеркнуть, что, по мнению студентов, точные, продуктивные и конструктивные способы изучения английского языка могут быть в школе и в классной комнате. Микро-обучение, дебаты, обучающие игры и взаимо-действие один на один были намеченными методами. Результаты показали, что более половины студентов не удовлетворены постоянным тестированием и не могут практиковать свои знания в классах из-за того, что они запрограммированы только для сдачи экзаменов. В результате этого исследования был получен такой результат, что учителя и администраторы несут ответственность за предоставление полезных и эффективных уроков по языку для учащихся. Поэтому они должны знать об этом и должны обучать школьников, предоставляя им возможность применять свои знания не только при тестировании, но и на практике.

A.Süleymanova

Azərbaycan məktəblərinin ingilis dili dərslərində keçirilən standard testlərin dil biliyinə mənfi təsirləri

Xülasə

Bu tədqiqatın məqsədi müəllimləri və administratorları standartlaşdırılmış testlərin məktəblərin ingilis dili dərslərinə gətirdiyi məhdudiyyətlər və onların mənfi təsirlərindən xəbərdar etməkdir. Bu məqalə oxuculara sinif şagirdlərinin davamlı olaraq yalnız test olunması və dil dərslərində öyənilən materialı praktika etmək üçün kifayət qədər vaxt və şansın verilib - verilməməsi araşdırılmışdır. Araşdırmanı daha dəqiq etmək üçün Azərbaycanda yerləşən “Seyid Cəfər Pişəvəri” adına məktəbin 22 şagirdi sual-cavab edilmişdir. Əsas toxunulmuş məsələlərdən biri şagirdlərin məktəbdə hansı formada İngilis dili dərslərini keçməsidir. Aparılmış bu sorğuya əsasən təhsil alanların bəziləri bu dildə müxtəlif oyunlar oynadıqlarını, debatların keçirildiyini,

bir-birlərinin yazılarını yoxladıqlarını qeyd etmişdirlər. Çox az bir hissə isə ingilis dilində inşa yazdıqlarını bildirmişdir. Şagirdlərin böyük bir qismi yalnız test etdiklərini, bunla da dil bacarıqlarını arzuolunan dərəcədə inkişaf etdirə bilmədiklərini demişdirlər. Digər narahatlıq doğuran ikinci bir məsələ məktəblərdə ingilis dilinin praktiki olaraq öyrədilməsi, şagirdlərə bütün lazım olan imkanların həqiqətən də yaradılıb – yaradılmamasıdır. Soruşulan bu sualda isə çox cüzi bir qisim verilən sualla razılaşaraq praktiki imkanların yaradıldığını təsdiqləmişdir. Praktiki imkanların çox az olmasının səbəbini isə həftədə çox az dərs vaxtının olmasını və daimi olaraq yalnız test işlədikləri ilə əlaqələndirdilər. Soruşulan üçüncü sualda şagirdlərin nəyə ən çox üstünlük verdiklərini, praktikanın yoxsa testin daha effektiv olması barədə düşüncələri əks olunmuşdur. Təəccüblü deyildir ki, testin yalnız mexaniki olması və onlara dil bacarıqlarına yiyələnməyə imkan verməməsi aşkar olunmuşdur. Digər bir məsələ standart şəkildə keçirilən testlərin şagirdlərin bilik səviyyələrinə nə kimi təsir göstərməsidir. Keçirilən sorğu əsasında məlum olmuşdur ki, testlər həddindən artıq stressli olmaqla yanaşı dil bacarıqlarının inkişafını da əngəlləyir. Böyük bir qisim bildirmişdir ki, testlərin mənfi cəhəti mexaniki olduğundan və nəzəri biliklərin praktika nəticəsində yaxşı mənimsənilməməsindən dolayı qazanılmış biliklərin hamısı test olunduqdan sonra yaddan çıxmasıdır. Şagirdlərə son olaraq bu məsələdə nə kimi təkliflərinin olduğunu və onların ingilis dilini məktəblərdə hansı vasitələrlə öyrənmək istəmələri soruşuldu. Təhsil alanlar dil öyrənilməsini kiçik təqdimatlar təqdim etməklə, təhsil yönümlü oyunlar oynamaqla, debatların keçirilməsi ilə və bir - birləri ilə ingilis dilində interaktiv şəraitində olmasında görürlər. Nəticələrdən məlum olmuşdur ki, tələbələrin yalnız test olunması və dil dərslərində çox cüzi praktika olduğu üçün öyrənilən material tez surətdə yaddan çıxır və bir daha istifadə olunmur. Nəticə olaraq bunu qeyd etmək olar ki, müəllimlər və administratorlar sinif şagirdlərinə yararlı və effektiv dil dərslərilə təmin etməkdə məsuliyyət daşıyırlar. Buna görə də, tələbələri yalnız imtahandan keçmək xatirinə yox, onlara biliklərini tətbiq etmək, ingilis dilini daha yaxşı öyrənmək üçün bir çox imkanlar yaradılmalıdır.

Açar sözlər: standart testlər, dil praktikası, ingilis dərsləri, sinif şagirdləri

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.11.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 01.012020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəfəq Dadaşova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİL XƏLİLOVA
LEYLA İBRAHİMOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri
H.Cavid pr.25.
sevil-leyla.@,gmail.ru.

FƏLSƏFİ KATEQORİYA İNKARIN-İNKAR QANUNUNUN MÜASİR ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI

Xülasə

İnkarlıq kateqoriyası və onun ifadə vasitələri, müasir alman və Azərbaycan dilçiliyində də böyük tədqiqat əhəmiyyəti olan bir mövzudur. Alman alimləri Q.İpsen, İ.Trir, V.Portsiq, U.Qudenaf, T.Launsberi, E.Koseriu; rus dilçiliyində - A.M.Peşkovski, A.A.Şaxmatov, V.V.Vinoqradov, N.İ.Karıyev, V.A.Trofimov, A.M.Şerbakova, N.A.Bulax, L.F.Kumaniçkina, L.P.Şipulina və başqaları bu problemə toxunmuş, tədqiq olunan hər dilin spesifik cəhətlərini nəzərə almış, düzgün nəticələr əldə etmişdilər. Azərbaycan dilçiliyinə gəldikdə isə, bu mövzu S.Ə.Abdullayev, A.Aslanov, B.R.Məmmədov, C.A.Cəfərov, E.Q.Yusifov və başqaları tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu məqalədə isə, biz danışıq zamanı öz inkari fikirlərini dinləyiciyə tamamilə çatdırmaq və bu fikirlərin dinləyiciyə yetişəcəyinə özünü inandırmaq istəyərkən ikiqat inkarlıqdan, müxtəlif inkarlıq vasitələrindən istifadə edilməsindən bəhs edəcəyik.

Məlumdur ki, inkarlığın leksik-qrammatik ifadə vasitələri kimi inkar əvəzliklərinin vəzərflərin xüsusiyyəti onların ümumiləşdirilməsi ilə nəticələnir. Belə inkar vasitələr alman və Azərbaycan dillərində müxtəlif xüsusiyyətlərlə çıxış etsə də, ümumi mərhələdə leksik-qrammatik xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, qeyri-müəyyənlik anladan inkar əvəzlik və zərflər inkarlıq semasının reallaşması üçün kifayət etdikdə, başqa sözlə, bütün cümləni inkarlaşdırmaq funksiyası yerinə yetirdikdə mononeqativ sxem, digər inkarlıq əlamətinin işlənməsi zərurəti meydana çıxdıqda polineqativ quruluş yaranır.Aşağıdakı sxemdə alman dilində inkar əvəzlikləri və zərfləri, Azərbaycan dilində onların ekvivalentləri verilmişdir. Alman dilində: Kein, keiner, niemand, nichtsİnkar əvəzlikləri nie, nimmer, nie und nimmer, niemals, keineswegs, keinesfalls nirgends, nirgendwo. İnkar zərfləri -Azərbaycan dilində:heç bir, heç biri, heç kim,heç kəs, heç nə;heç vaxt, heç zaman, heç yerə;heç yerdə, heç cürə, heç vəclə

Açar sözlər: mononeqativ, polineqativ, inkarın inkarlığı, ikiqat inkarlıq,Alman dili.

Müasir alman dilində inkar əvəzlikləri və zərflər yalnız cümlə üzvü kimi çıxış etmir, həmçinin təsdiqdə işlənən xəbərə inkar məna çaları verir. Məs.:

Hat (irgend) jemand nach mir gefragt?, Wer weiß es? - Niemand. Wie gesagt, keine Menschenseele kannte mich, ich war völlig frei. Er hat niemanden gesehen. Er hat keinen (Menschen) gesehen. Er hat nicht einen (Menschen) gesehen. Niemand in Gefahr hätte das getan. Niemand (= nicht irgendjemand). Außer Kerem hatte das Geringste gesehen. Gar niemand hat ein Wort mit ihm gesprochen. (= gar nicht irgendjemand).

Azərbaycan dilində inkarlığın belə vasitələri cümlə üzvü kimi işlənməsi ilə əsasən bir məqsədə – inkarlığın qüvvətləndirilməsinə xidmət edir. Məs.:

"Müasir alman dilində ikiqat inkarlıq işlənmir, çünki alman dili inkarlığın mononeqativ sisteminə xasdır. İkiqat inkarlıq bəzi yazıçıların əsərlərində nadir hallarda işlənir ki, bu da müəllifin savadsız personajın nitq xüsusiyyətlərini göstərmək istəməsindən irəli gəlir. Məs.:

In meinem Distrikt hat niemand eine Waffe, nicht einmal einTaschenmesser. Im ganzen Taurus gibt es keine Sommerweide und in der Çukurova kein Winterquartier. Niemand in meinem Alter lebte noch - Alle in meinem Alter leben. Ich verstehe überhaupt nichts mehr. Rahmi starrte sie an, als erinnerten sie ihn an etwas, sagte aber nichts, redete nicht und ging dann weg. Wenn der Wolf ganz blind ist, kann er [nirgendwohin] fliehen und dreht sich auf der Stelle.b) Azərbaycan dilində:

Belə bir qayınatanın bu cür hərəkəti onda ağır duyğular oyatmaya bilməzdi (M.İbrahimov, Böyük dayaq).

Aliyənin təşvişə düşməsi səbəbsiz deyil (C. Əmirov, Brilyant məsələsi).

Bu kağızdan görünür ki, adamı yox deyil (M.Cəlal, Bir gəncin manifesti).

Qeyd etmək lazımdır ki, alman dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində inkarlığın inkarlığının inkarı mövcuddur. Bu, üç inkar vasitənin köməyi ilə mümkündür. İnkarlığın inkarlığının inkarı zamanı predmet və hadisə eyni bir vaxtda inkar olunur və nəticədə təsdiq deyil, inkar məzmun alınır. Məs.:O, məndən, əlbəttə, narazı olmaya bilməzdi. Mən həmin günü kinoya həvəssiz getməmiş deyildim**. A.Aslanov** öz fikirlərini belə izah etmişdir:

"Dildə, eyni bir cümlədə inkarlığı qüvvətləndirmək üçün müxtəlif vasitələrlə iki, üç, hətta dörd, beş inkar işlədilə bilər və bu inkarların heç biri bir-birini məhv etməz, əksinə, bu inkarlığı daha da qüvvətləndirər, onun obyektlərini genişləndirər. Heç kəs, heç zaman mənim haqqımda heç bir söz söyləməmişdir cümləsində üç inkar mövcuddur, yəni burada üç obyekt (zaman, şəxs, əşya) inkar edilir və inkarların heç biri bir-birini yox etmir. Əksinə, belə hallarda inkarlıq daha da qüvvətlənir."(2-səh:44-51)

Yalnız bir halda iki inkar təsdiqə çevrilir. Bu, o zaman baş verir ki, iki inkar eyni bir obyektə, eyni bir anlayışa aid olsun. Əgər iki inkar eyni anlayışa, eyni obyektə, eyni sözə aiddirsə, o zaman nəticə həmişə təsdiq bildirir. (Bu xüsusiyyət bütün dillər üçün belədir). Məs.: Onun hərəkəti qeyri-qanuni deyil, yəni onun hərəkəti qanunidir. Yəqin ki, siz bu məktubu oxumamış deyilsiniz, yəni – yəqin ki, siz bu məktubu oxumuşsunuz. Bu baxış mənasız deyil, yəni bu baxış mənalıdır. Wenn ihr nicht hier wä-

ret, würde auch dieser Berg nicht hier stehen. Das ist nicht unmöglich = Das ist möglich. Man sollte mit Kindern nicht ohne Geduld umgehen = Man sollte mit Kindern mit Geduld umgehen. Təsdiqin mürəkkəb şəkildə, yəni iki inkarın işlədilməsi ilə ifadəsində təsdiq müəyyən qədər zəifləyir. Bu zəifləmənin səbəbi ondan ibarətdir ki, iki inkar vasitəsi ilə təsdiqin ifadəsi dinləyənin dərketmə qabiliyyətini, əqli qüvvəsini az da olsa zəiflədir. Çünki belə halda fikrin başa düşülməsi asan olur. Burada həm danışan, həm də dinləyicidən əqli gərginlik tələb olunmur.Polineqativ quruluş əsasən iki şəkildə, iki struktur situasiyada təzahür tapır:

1) inkar əvəzlik və zərflərin konstituent tərkibinə daxil olduğu cümlələrdə;

2) inkar bağlayıcılı cümlələrdə. Birinci vəziyyət polineqativ struktur tip üçün daha müntəzəm xarakter daşıyır və çoxinkarlıq modelinin ən bariz sxemini yaradır.**V.N.Bandarenko** qeyd etmişdir:"İkiqat inkarda bədii, təsviri, idiomatik vasitələrdən də istifadə edilir. Belə hallarda inkarlığın ifadəsində müəyyən çalarlıq, bədiilik nəzərə çarpır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, idiomatik, bədii ikiqat inkarlıq inkarın qüvvətlənməsinə xidmət edir. Burada nəinki bütün əşya, həmçinin həmin əşyanın, anlayışın ən kiçik hissəsi də inkar edilir."(3-səh:66) Burada inkar edilən əşyanın ən xırda, kiçik hissəsini bildirən sözlərdən istifadə edilir. Obrazlı inkarda ən çox aşağıdakı ifadələr işlədilir. Məs.:

Alman dilində: gar nicht, durchaus nicht, ganz nicht, ganz und gar nicht, nicht im geringsten, nicht im mindesten, nicht mehr, nicht einmal mehr;

Sag doch etwas Haydar, was sollen wir tun? Sag nicht etwas, Haydar. [= Sag nichts, Haydar.]. Ihm fiel überhaupt nichts ein.Azərbaycan dilində: heç bir damcı da, heç bir zərrə də, heç bir tikə də, heç bir gilə də, heç bir qram da, heç bir misqal da, heç bir qırıq da, heç bir qəpik də, heç bir qarış da, heç bir sətir də və s. Həmin nümunələrdə nəzərə çarpan obrazlı inkar həqiqi mənadadır, əşyanın, anlayışın ən kiçik hissəsi inkar edilir. Obrazlı inkarda məcazi məna da ola bilər." Vedrənin içində heç bir damcı da su qalmamışdır" cümləsində obrazlı inkar ifadəsi olan "heç bir damcı da" həqiqi mənadadır. Lakin "Mənim bu işə heç bir damcı da etibarım yoxdur" cümləsində isə inkar ifadəsi olan "heç bir damcı da" məcazi mənadadır, bu, ikiqat idiomatik inkardir.**N.A.Bulax** bu haqda belə təsnifat etmişdir:"İkiqat inkarı təxmini olaraq aşağıdakı qruplara bölmək olar.

1. İkiqat inkar, əsasən, isimlərdən ibarət olur, inkar edilən anlayışın ən kiçik hissəsi bildirilir. Məs.:Er liest ein nicht uninteressantes Buch. (= ein ziemlich interessantes Buch). Er hat die Ansprache nicht ohne Spannung verfolgt. (= mit Spannung).

2. İkiqat inkarlıq inkar edilən anlayışın ən kiçik ölçüsünü göstərən sözlərdə ifadə olunur. Məs.:Diese Leute haben überhaupt niemals Land.Bu sözlərin bahasına heç nə verməzlər.

3. Obrazlı inkar elə qurula bilər ki, orada ən kiçik hissə deyil, ən sadə, elementar əşya, məsələ inkar edils (4.-101-110).Məs.:Weder ein Vogel, noch eine Ameise,. noch eine Biene, noch ein Schmetterling stirbt. Ich habe weder mit den Augen gezwinkert, noch einen Moment die Sterne aus den Augen gelassen. Nə "a"nı, nə də

"b"ni tanıyır.Həmin nümunədə, ümumiyyətlə, hadisənin tam inkarı verilir. Əgər o (şəxs) nə "a"nı, nə də "b"ni bilirsə, deməli, ən sadə, ən elementar bir şeyi bilmirsə, bu həmin şəxs heç nə bilmədiyindən (savadsızlığından) xəbər verir. Belə konstruksiyalar ikiqat inkara yaxındır.Beləliklə, müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlığın leksik-qrammatik ifadə vasitələrini qarşılıqlı tədqiq etmək, hər iki dildə inkarlığın özündə ümumiləşdirdiyi bir sıra xüsusiyyətləri aşkar etmək, fikrimizcə, nəinki alman və Azərbaycan dilçiliyi üçün, xüsusən də ümumi dilçilik üçün müəyyən əhəmiyyətə malik olardı.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası, Bakı. "Maarif", 1998.səh:13-18.
2. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları, Bakı, Asərb, SSR EA nəşriyyatı, 1963.səh:44-51.
3. Бондаренко В.Н.Отрицание как логико-грамматическая категория.М.Наука,1983.с.66.
4. Булах Н.А. Развитие грамматической категорий отрицания в немецком языке. Автореф. дис..канд. фил. наук. Ярославль1954 .стр:101-110.

S.Khalilova,
L.Ibragimova

Methods for the denial of the philosophical category of denial in modern German and Azerbaijani languages

Summary

The article deals with the theoretical problems of the category of negation. It is devoted to the nature of negation from different points of view, to the double negation, negative negation. In this article the negative pronouns and negative adverbs are used as means of negation.The article is dealing with the ways of morphological expression of negation in English and Azerbaydjan.The article is devoted to the implicit negation of the cerman language. It aims to exmine different lexical, morphological, syntactical means of negation in all lingual levels-for right understanding. This indirect and implicitğ negation, detect the similarities, the differences language and pragmatic character, fill a negative reaction speaking in a variety of shades, the true meaning of wich are contexitually caused, purposely to show aggresion and roughness, provides to communicant a wide range of options to negative reaction.

This article deals with the means of implicit negation and its role in the expression of the thought. Is noted that they are not expressed directly, but implicitly.

Lexical meanings of the word and their interaction in the syntactic chain play the important role in the existence of implicit elements.

Key words: mononegative, polynegive, denial denial, double denial, German.

С.Халилова,
Л.Ибрагимова

Законы отрицания философской категории отрицания в современном немецком и азербайджанском языкознаниях.

Резюме

Статья посвящена теоретическим вопросам категории отрицания.

Здесь же рассматриваются различные точки зрения о природе отрицания, в двойном отрицания, об отрицании отрицания.

В этом статье отрицательные местоимение и наречие употребляются как средства выражения отрицания.В статье дана достаточно количество примеров по теме отрицание обоих языков и проводится их сравнение.

Таким образом, косвенное и имплицитное отрицание обнаруживающие как сходства, так и различия языкового и прагматического характера, наполняют негативную реакцию говорящего самыми разнообразными оттенками, истинный смысл которых контекстном обусловлена проявляет агрессию и грубость, предоставлять коммуниканту широкий спектр возможностей реализовать отрицательную реакцию.

В статье говорится о законе отрицание имеющихся в немецком и азербайджанском языках. Здесь, в первую очередь приводятся все лексические и грамматические характеристики двойных отрицание.

Ключевые слова: мононегативность, полинегативность, отрицания отрицании, двойная отрицания.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 18.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dilarə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

.
MARAL QƏNDİLOVA
İRADƏ BƏDƏLOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid pr.25.
maral.iradə@gmail.ru.

INGILIS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN NÖVLƏRİ, ONLARIN OXŞAR VƏ FƏRQLİLİYİ

Xülasə

Frazeoloji birləşmələrdə komponentlərdən biri frazeoloji cəhətdən bir- birilə əlaqədar sözlərdən olan və yalnız müəyyən sözlərlə işlənən sabit söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Belə frazeologizmlərin komponentlərinin bir- biri ilə əlaqəli mənası yalnız müəyyən leksik birləşmələr mühitində həyata keçirilə bilər.Məsələn , to close one`s day – gününü başa vurmaq , dünyasını dəyişmək , ömrünü başa vurmaq ; cloud buster – göydələn , çoxmərtəbəli ev , sürətli təyyarə və s. Frazeoloji birləşmələr fərqli şəkildə də verilə bilər : to be under a cloud – şübhə altında , çətin \ çıxılmaz vəziyyətdə olmaq ; to bear \ to carry a coal – ağır işlə məşğul olmaq , özünün təhqiramiz vəziyyəti ilə razılaşmaq və s .V.V. Vinoqradovun irəli sürdüyü təsnifatda frazeoloji birləşmələr bəzən frazeoloji ifadələr də adlanır .Burada sərbəst mənaya malik sözlərdən ibarət olan , yəni semantik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən sabit söz birləşmələri nəzərdə tutulur.Dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji birləşmə şəklində olan frazeologizmlər sərbəst söz birləşmələrinin quruluş modelləri əsasında formalaşır .Sərbəst söz birləşmələri dildə uzun müddət işlənməklə məcazlaşır , tərəflər qaynayıb – qovuşaraq sərbəst birləşmələrin sabit birləşməyə çevrilməsinə səbəp olur .Sərbəst birləşmələr müstəqil mənalı sözlərin birləşməsi ilə yaranır .Söz birləşməsi deyəndə sintaktik əlaqələr əsasında müstəqil mənaya malik olan sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan nitq vahidi , yəni sözlərin məna və forma baxımından bağlılığı , əşyaların , hadisə , proses , keyfiyyət və xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur .Ötən əsrin 60-cı illərindən “ söz birləşməsi “ termini geniş mənada işlədilməyə başlandı .Onu demək lazımdır ki , bütün söz birləşmələri (istər sabit , istərsə də sərbəst) ayrı-ayrı sözlərin birləşməsindən yaranır .

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr,sabit birləşmələr,ekvivalentlik,komponent,məna

Hacıyevanın fikrinə görə , “frazeolji birləşmələrin quruluşu, iki və daha artıq komponentlərdən düzəldilməsi onu sərbəst söz birləşmələrində fərqləndirmək üçün amil hesab etmək olmaz .Frazeolojı birləşmələrin əsas cəhəti onun semantik bütövlüyündədir.Frazeoloji birləşməyə daxil olan sözlər bir-biri ilə əlaqəyə girirlər , onların

komponentlərini artıq sərbəst söz hesab etmək olmaz.Məsələn , hard nut (sərt qoz) sərbəst birləşmədir , amma cümlə daxilində məcazlaşaraq " çətin həlledilməz problem " kimi anlaşır"(1-s.14-19) .Bu birləşmə " çətin yolgəlməz adam " kimi mənalarda da işlədilir .Sərbəst söz birləşməsinin mənaca dəyişib frazeoloji birləşmələrə çevrilməsini komponentlərinin semantikalarının itirilməsi ilə əlaqələndirilib , onların leksik mənalarının dəyişməsi , başqa mənalarda işlənərək yeni bir xüsusi söz birləşməsinin yaranması kimi baxmaq düzgün deyil , həmin yeni mənada işlənən frazeoloji birləşmə onun genetik ekvivalenti kimi eymi formada səslənir , onları başqa mənada işlədilən omonim kimi söz birləşməsi hesab etmək düzgün deyil .Çünki , frazeoloji birləşmə bir məfhum , bir semantik məna verir .

Məsələn; **to cross the river** – ilkin mənası " çayı keçmək " amma məcazlaşmaq bir məfhum , bir semantik məna verir – " ölmək " .

Verilmiş misalda birinci sərbəst söz birləşməsi kimi komponentlər öz leksik mənalarını itirmir (çayı keçmək) , sintaktik vahiddir , amma frazeoloji birləşmə kimi komponentlər özlərinin leksik mənasını itirmiş sözlərdən ibarətdir , bütöv birmənalı söz birləmələri , bəziləri isə cümlə formasında olur .

Məsələn ; **" Deaf nut** " , həm cümlə kimi " Mənasız iş " , həm də söz birləşməsi kimi " çürük qoz " – mənalarını verir . Məlumdur ki , formasız frazeoloji birləşmə ola bilməz .Forma dedikdə , frazeloji forma və paradiqmatik forma nəzərdə tutulur **.Dilşünas S.R.Rzayevanın** yazdığı üzrə

"Frazeolji formanın əlamətləri frazeolgizmi əmələ gətirən komponentlərinin tərkibi , onların sərhəddi , variantı və quruluşu nəzərdə tutulur . İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin tərkibində olan köməkçi sözlər , artıq onların yaranmasında yardımçı olduğu halda (without turning an eye- gözünü qırpmadan , to get one`s feet in – bir kəsin qılığına girmək və s .) . Azərbaycan dilində isə frazeologizmlərin çox hissəsi iki və daha artıq əsas nitq hissələrindən əmələ gələn sözlərə birləşmə yaradır" .(2-səh:45-48).

Məsələn , başağrısı vermək , göz qabağında , arzusu ürəyində qalmaq , ayağı yerdən üzülmək və s. Dilçilikdə bir sıra müəlliflər frazeologiyanı geniş mənada götürür və sabit birləşmələri frazeolji birləşmələrlə eyniləşdirirlər.Dildə sabit birləşmələrin hamısını deyil , onlardan nitq və ya dilvahidlərinə ekvivalent olanları , komponentləri mənasına və quruluşuna görə parçalanmayan bir qrup birləşmələri frazeologiya adlandırırlar (F.də Sossür , Ş.Balli , V.V.Vinoqradov, N.N Amasova , A.İ. Smirnitski , A.V .Kunin və başqaları). Azərbaycan dilçilərindən H. Bayramov da ba qrupa daxildir və frazeologiyanın tədqiqat obyektinə dar mənada yanaşıblar .

Eyni zamanda ingilis dilçiliyində də frazeologiyadan bəhs edən müəlliflərin bir qismi – M.Svon , V.H. Kollens , K. Rosemeri , J. Simpson , A.Kovi , V. Smit , B. Foster frazeologiyanın tədqiqat sahəsinə dar mənada yanaşmırlar .Bizim fikrimizcə , frazeologiyanı dilçilik sahələrindən biri kimi onun tədqiqat obyektinə hər cür sabitbirləşmələri deyil , yalnız dil strukturunun tərkib hissəsi kimi işlənənləri aid etmək olar. Azərbaycan dilində sərbəst söz birləşmələri əsil qrammatik birləşmə kimi sin-

taktik təlimin əsas vahid obyekti , sabit birləşmə isə dilin tarixi inkişaf prosesində yaranmış və dilimizdə dəyişmədən , hazır şəkildə gəlmiş və işlənən birləşmələrdir.**Dilşünas alim N.Ç.Vəliyeva** "Frazeoloji birləşmələrin linqvistik təhlili"məqaləsində yazır:"Bu birləşmələrin bəzən oxşar cəhətlərinin olması Azərbaycan və ingilis dillərində onların mənşəyi ilə bağlıdır.Belə birləşmələr hər iki dildə eyni mənşəyə malik olduqlarından oxşarlıq yaradırlar .Məs:small change – xırda dəyişiklik ;Small change – xırda pul Azərbaycan dilində üz çevirmək (sərbəst birləşmə) , üz çevirmək – bir kəsdən uzaqlaşmaq mənasında (sabit birləşmə) ayağından çəkmək – həqiqi mənada (sərbəst birləşmə) ayağından çəkmək- mane olmaq , badalaq vurmaq."(3-səh:6-8)

Sərbəst söz birləşmələri ilə sabit sabit söz birləşmələrini belə dəqiqləşdirmək olar ki , sabit söz birləşmələri də cümlə üzvü olur , lakin sərbəst zöz birləşmələrində komponentlər mənasına görə müstəqil olur .Sabit söz birləşmələrində komponentlərdən biri zəif olur və məcazi mənada işlənir.Məsələn , a bad penny- saxta sikkə (sərbəst söz birləməsi) , a bad penny – yaramaz adam (sabit söz birləşməsi).

A.Axundovun göstərdiyi kimi , sərbəst söz birləşməsinin rərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olur , morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərə ayırılır və qrammatikanın sintaksis sahəsində öyrənilir . Sabit söz birləşmələrinin tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olmur , morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərə ayrıla bilmir. (4-səh:32-38)

Belə birləşmələr frazeoloji birləşmələr və ya frazeologizmlər adlanır.Mövcüd frazeoloji tədqiqatların arşdırılmasından aydın olur ki , söz birləşməsinin frazeologizm kimi müəyyən əlamətlərlə təyin edilməsi tədqiqatçıların qarşısında qoyulmuş əsas vəzifədir . Sabit söz birləşmələrini sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirən sintaktik xüsusiyyətlər qismində , ilk növbədə sabit söz birləşmələrində komponentlər arasında sintaktik əlaqələrin azalmasıdır , sonra isə sabit söz birləşmələrinin sintaktik bölünməzliyidir.Əslində sabit söz birləşmələrində olan sözlər arasında sintaktik əlaqələr sərbəst söz birləşmələrində olan sözlər arasındakı əlaqədən heç nə ilə fərqlənmir .Burada sintaktik əlaqəlrin zəifləməsi yox , söz birləşmənin semantik yeniləşməsindən irəli gələn sintaktik funksiyaların dəyişməsidir .Leksik cəhətdən bölünməz birləşmələr olan sabit birləşmələrə frazeoloji birləşmələr kimi baxmaq olar , çünki onların adi birləşmələr kateqoriyasınından fərqli spesifik əlamətlərlə malikdirlər . Frazeologizmlərin mahiyyəti söz birləşmələrinin leksik bölünməzliyindən ibarətdir , bu da ona gətirib çıxarır ki , bütövlükdə birləşmənin mənası komponentlərin mənasından yaranmır . Beləliklə , nəticə olaraq demək olar ki, sabit və sərbəst söz birləşmələrinin yaranması üçün sözlərin bu və ya başqa leksik mənalarının istifadəsi vacib deyildir.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva Ə. H.İnilis və Azərb. D.illərində frazeologiyanın əsasları,Elm və Təhsil,2011.s14-19

2. Rzayeva S.R . Frazeoloji birləşmələr və onların tərcümə üsulları , Bakı 2006 səh:45-49.
3. Vəliyeva N.Ç Frazeoloji birləşmələrin llinqvisitik təhlili , Bakı , 2004.səh:6-8.
4. Axundov A.A. Dilçiliyin tarixi , nəzəriyyəsi və metodları , Bakı 1979.s

M.Gandilova
I.Badalova

The types of phraseological compounds in English and Azerbaijani are similar and different

Summary

The article is dedicated to the similarity and differences of phraseological combinations with free word combinations and set expressions in English and in Azerbaijani languages . It is deait with the analysis of phraseological combinations in differentsystemed languages and their linguistic peculiarities in linguistic situation. Semantic structure of words and types of lexical replacement are analysed in this article . Connotation of phrases and their expensive – stylistic peculiarities are elaborated here as well.This article deals with the analysis of the phraseological units upon the different approaches of the distinguished linguists in the scientific context. Linking to the modern approaches and views of either the Western or Russian linguists, the author has investigated the different peculiarities of the phraseological units in English language. So, in her article the author showed that the classification of phraseological units has been carried out in different directions in linguistics. That is why in her first study, she could say that the Swiss linguist, the founder of "The theory of Phraseology" Charles Balli's classification has greatly influenced the development of phraseology.

Charles Balli gave the first classification of the word combinations in his first work, "Summary of Stylistics". In his second book, "French Stylistics" Charles Balli noted that the use of phraseology was a tradition, and a number of words tended to be closer to one another than the other words in French language. He divided the word combinations into four groups: 1) free word combinations, 2) ordinary combinations, 3) phraseological group, 4) phraseological associations.On the basis of the Russian language material called "frazeological associations", and "frazeological combinations" academician V.V.Vinogradov divided the frazeological units into three semantic groups.

Key words: phraseseologicalcombination,setexpression,figurativeness,equivalent,component,semantic

М.Гандилова,
И.Бадалова

Типы фразеологических соединений, сходства и различия на английском и азербайджанском языках

Резюме .

Данная статья посвящена изучению схожести и различия фразеологиических словосочетаний со свободными словосочетаниями и устойчивыми выражениями на английском и азербайджанском языках . В статье проводится анализ фразеологических словосочетаний в различных системных языках и их лингвистических особенностей в лингвистической ситуации . В данной статье анализируется семантическая структура слов и виды лексической замены . Здесь также подробно изложено второстепенное значение фраз и их выразительно- стилистические особенности.

Данная статья анализирует фразеологические единицы с точки зрения различных подходов, предпринятых выдающимися лингвистами в научном контексте. Автор статьи провела исследование различных аспектов фразеологических единиц английского языка, увязывая свои исследования с современными подходами и взглядами, существующими в западной и российской лингвистике. Исходя из этого, автор статьи отметила, что классификации фразеологических единиц были проведены по различным направлениям лингвистики. Поэтому в своем первом исследовании она утверждает, что классификация швейцарского лингвиста, основателя теории фразеологии Чарльза Балли оказала огромное влияние на развитие фразеологии. Чарльз Балли первым разработал классификацию словосочетаний в своей первой работе « Выводы о стилистике” .

Ключевыеслова:фразеологическиесочетание,устойчивыеслова,переносный эквивалентность,компонент,значения**.**

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 19.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Süleymanov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏHLA MƏMMƏDOVA
KÖNÜL MƏMMƏDOVA
AzTU, Xarici Dillər kafedrası
H.Cavid pr.25.
Şəhla-könül@ gmail.ru

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN FUNKSİYA ÜZRƏ TƏSNİFATI VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin struktur-tematik təsnifi və onların Azərbaycan dilində qarşılığı.Məqalədə ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin struktur-tematik təsnifi və onların Azərbaycan dilində qarşılığından bəhs edilir.Atalar sözləri, zərb-məsəllər və idiomlar həyatın müxtəlif sahələrinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, xalq düşüncəsinin qısa, dolğun və mənalı bir şəkildə ifadəsidir. Onlar istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də adi danışıq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən münasib vasitədir. Əsrlər boyu xalqın süzgəcindən keçmiş xalqın hikmətli sözlərinin daşıyıcısı olan atalar sözləri və zərb-məsəllər yığcam, obrazlı, dərin mənalı və tutarlı nitq məhsuludur. Onlar xalqların obrazlı təfəkkürünün məhsulu olmaqla, onun milli ruhunu təcəssüm edir. Məna dərinliyi, forma dolğunluğu belə ifadələrin başlıca xüsusiyyətidir.Kommunikativ frazeoloji vahidlərə atalar sözləri və deyimlər daxildir. Məlum olduğu kimi atalar sözləri və deyimlərdə hər bir millətin düşüncə tərzi, həyatı, milli xüsusiyyətləri, adət ənənələri əks olunur. Qeyd etmək kzımdır ki, frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi ümumxalq dilinin məhsuludur və xalq tərəfindən yaradılmışdır. Odur ki, onların izləri folklora, xalq deyimlərinə, dialekt və ləhcələrə gedib çıxır. İngilis dilində atalar sözləri və zərb-məsəllərin çox az hissəsi mənaca və ya strukturca dəyişdirilərək dil vahidi səviyyəsinə salınmışdır və onlar dilin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində əsas mənbə rolunu oynayırlar. Hər dövr, hər nəsil üçün onların təlim-tərbiyəsində olduqca mühüm rol oynayan atalar sözləri və zərb-məsəllər və müdrik kəlamlar həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində çox zəngindir. Lakin onu da qeyd etmədən keçmək olmaz ki, bu Azərbaycan dili üçün daha xarakterikdir. Atalar sözlərində xalqın öz mənəvi aləmi, milliliyi, tarixi, elmə, təhsilə, əməyə münasibəti əks olunur və onları kitablarda yığılan ağıl, zəka da adlandırmaq olar^^ın təfəkkür tarixinin inkişaf mərhələlərində ilk fəlsəfi görüşlərin inkişaf pilləsini müəyyənləşdirmək, ictimai şüurun forması kimi bədii və estetik təfəkkür arasında üzvi bağlılığın olduğunu aydınlaşdırmaq üçün atalar sözü və zərb məsəllərə müraciət etmək Qımdır. Atalar sözü və zərb məsəllərin nitq ilə xüsusi əlaqəsi nəzərə alınmasa, onları bəzən başa düşmək, çətinlik törədir. Onlardakı mühakimələr nə qədər maraqlı

görünsə də, o qədər də həyatın bir çox hadisə və şəraitini semantik cəhətdən daha da gücləndirir. Bir sözlə xalqın aynası kimi orada öz əksini tapır.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, kontekst, komperativ frazeoloji vahidlər, nominativ frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və zərb məsəllər.

Frazeoloji vahidləri təsnif etmək üçün ən qədim və ənənəvi prinsiplərdən biri onların həqiqi, əsl məm^rım əsaslanır. Bu prinsipi tematik xüsusiyyət adlandırırlar. Bu prinsip əsasən qərb dilçilik ədəbiyyatlarında geniş istifadə olunur və onlar (Qərb dilçiləri) bu prinsipə görə idiomları öz həqiqi mənalarına görə qruplaşdırırdılar. Məlum olduğu kimi, idrambrın mənbələri insan fəaliyyətinin, həyatının müxtəlif sahələrinə və təbiət hadisələrinə aid ola bilir.N.N.Amosova frazeoloji vahidlərin təsnifinə kontekstoloji cəhətdən yanaşır. O, frazeoloji vahidləri daimi kontekstli vahidlər kimi müəyyənləşdirir. Daimi kontekst müəyyən leksik elementin özünəməxsus və dəyişməz uzlaşması, onlar arasındakı semantik əlaqə ilə xarakterizə olunan kontekst kimi müəyyən olunur. N.N.Amosova daimi kontekstli vahidləri frazemlərə və idiomlara bölür. O, göstərir ki, frazemlər ikilidir, tərkib hissələrindən birinin frazeoloji cəhətdən bağlı mənası var; digər tərkib hissəsi isə müəyyənedici kontekst rolunda çıxış edir. Məsələn, *small hours, small change* və s. İdiomlarda isə hər bir elementin mənası ya zəifləyə, ya tamamilə itə bilər, ya da yeni məna bütöv vasitəsilə qurulur.. Məs, *in the nick of time (dəqiq vaxtda)* (1-8 -10)N.N.Amosovaya görə, frazeoloji vahidləri müəyyən edilmiş ünsiyyətdəki funksiyalarına görə dörd sinfə bölmək olar. Bu təsnifat əsasında frazeoloji birləşmələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

1. Nominativ frazeoloji vahidlər - söz birləşmələri ilə təqdim olunur: *cut and run, draw the line* və s.

Nominativ frazeoloji vahidlərə həmçinin tərkibində yalnız bir tam mənalı söz olan söz qrupları aiddir: at large (azadlıqda, ipdən açılmış); in hand (tabelikdə); in the soup (çətin vəziyyətdə); in the altogether (çılpaq, tamamilə açıq-aydın); on the rocks (çətin vəziyyətdə); at a time (o dəqiqə); to go on (davam etmək); to look for (axtarmaq) və s.

Birinci qrupa həmçinin komparativ frazeoloji vahidlər və predikativ ifadələr də daxildir (as) large as life - canlı kimi; (as) red as a turkey-cock - xoruz kimi qırmızı; see how the cat jumps - işlər necə olur; (as) good as ever - daha yaxşı; too clever by half - daha çox ağıllanmaq; (as) many as - daha çox; as dead as a duck - cansız (həyat izi olmayan); as dark as when - əvvəlki kimi qaranlıq; as much as possible - mümkün olan qədər; as good as she - onun kimi mehriban; as better than - daha yaxşı və s.

2. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin bir qismi qrammatik cəhətdən bitmiş bir fikri ifadə etdirir və cümləyə oxşayır. Tədqiqatçılar belə konstruksiyaları müxtəlif cür adlandırırlar. Məsələn: Hüseyn Bayramov onları frazeoloji cümlələr [2-səh,14-67], predikativ quruluşlu vahidlər, frazeologizmlər və ya kom-

munikativ frazeoloji birləşmələr adlandırırdı .Qeyd etmək lazımdır ki, həmin müəlliflərin əksəriyyəti belə vahidlərin sırasında əsasən atalar sözü və məsəlləri nəzərdə tutmuşdular. Odur ki, H.Bayramov və A.Kuninin yanaşmaları daha məqsədəuyğundur. Bunu onunla izah etmək olar ki, nəqli intonasiya ilə deyilən belə konstruksiyaların bəziləri məzmunla əlaqədar olaraq sual sözlərinin artırılması ilə və nida işarələri ilə cümləyə ekvivalent kimi işlədilir.

1. Frazeoloji nəqli cümlələri digər cümlələrdən fərqləndirən cəhət odur ki, belə cümlələrdə ifadə edilən fikir məzmununa görə bu və ya digər şəxsə aid olsa da, həmin şəxsi bildirən söz frazeoloji cümlə daxilində müstəqil cümlə kimi çıxış etmir və ya şəxssiz cümlələr şəklində özünü göstərə bilir .Məsələn, Azərbaycan dilində:xoşu gəlmək, acığı gəlmək; yazığı gəlmək.

Onun hərəkətləri mənim heç də xoşuma gəlmirdi (M.S.Ordubadi).

Mən gülümsədim, həm də ondan acığım gəldi (M.S.Ordubadi).

İngilis dilində:

I am not every Tom, Dick and Harry. - Mən hər yoldan ötən deyiləm.

But she would pick up with everybody, of course. He would have to make himself agreeable to Tom, Dick and Harry (The Silver Spoon p.III Ch. XI p. 237).

Və ya unless I'm a Dutchman - lənətə gəlim ki (işdir olmasa onda...).

It's a complete fiasco thank God! "Then we've won" said Fleur. "Unless I'm a Dutchman", answered Soames. "I'm not sure", muttered Michael (The Silver Spoon p.III Ch. VIII).

2. Frazeoloji sual cümlələri adətən iki cür ifadə olunur; cavab almaq məqsədilə işlədilən və ritorik səciyyə daşıyan sual cümlələri.

Cavab almaq məqsədilə işlədilən frazeoloji sual cümlə növü qeyri-ritorik; ritorik səciyyə daşıyan frazeoloji sual cümləsi isə ritorik frazeoloji sual cümləsi adlandırılır [1, 139].

Qeyri-ritorik frazeoloji sual cümlələri dilimizdə sayca elə də çox deyildir. Bəlkə də elə ona görə də bu məsələ dilçiliyimizdə çox tədqiq olunmamışdır. Azərbaycan dilində ən geniş yayılan qeyri-ritorik frazeoloji sual cümləsi aşağıdakıdır:

Soames was silent, feeling vaguely that he had been near the proverb. "The kettle and the pot" - What was the use, indeed, of going anywhere unless you wanted something? It was one of the cardinal principles of life (Swan Song p.III Ch VII).

3. Nominativ-kommunikativ səciyyə daşıyan frazeoloji nida cümlələri özlərində nida söz qruplarını birləşdirir. My aunt (my hat) - belə-belə işlər, işə bir bax; that's the spirit - əhsən, özüdür ki, var; By heaven! - Sən Allah; Good God - İlahi; The Holy Ghost - Müqəddəs Ruh; Great Scott - Rəhm edin!; My hat - Mərhəmətli Tanrı, mənim Allahım, Rəbbim!; No jolly fear! - Rəhm et Allahım!; My gum! - Mənim Tanrım!, İlahi, mənim Allahım.

"I should be interested to know how you would have handled a situation if you had been on the Board. It is extremely easy to condemn other people! Hear, hear! sa-

id Michael, astanished - at his own voice! (Doğrudur, özüdür ki, var) (The White Monkey p.III Ch. XIII).

Ə.Dəmirçizadə qeyd edir:Məlum olduğu kimi atalar sözləri və deyimlərdə hər bir millətin düşüncə tərzi, həyatı, milli xüsusiyyətləri, adət ənənələri əks olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi ümumxalq dilinin məhsuludur və xalq tərəfindən yaradılmışdır. Odur ki, onların izləri folklora, dialekt və ləhcələrə gedib çıxır.”(4-səh;59-62).

ƏDƏBİYYAT:

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л.,1963 səh 8-10..
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978. səh:14–67.
3.Кунин А. «Фразеология современного Английского языка»»М.1987.стр:16
4.Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962. səh 59–62.

Ш.Маммадова
К.Маммадова

Функциальная классификация фразеологических единиц на английском и азербайджанском языках и их лексико-семантические свойства

Резюме

В статье рассматривается функциональная классификация фразеологических единиц на английском и азербайджанском языках.Фразеологических единиц,и идиомы являются кратким, всеобъемлющим и значимым выражением мыслей людей в коротких фразах в различных аспектах жизни. Они являются наиболее подходящим инструментом, используемым для обоснования идеи художественной литературы и обычной речи. Пословицы и идиомы - это компактные, образные, глубокие и последовательные фразы, были носителями мудрости людей, которые прошли через века. Они представляют национальный дух людей. Глубина смысла, полнота формы - главная особенность таких выражений. Слова и понятия общения широко распространены в народных разговорах. Как известно, слова и фразы каждой нации отражают образ мышления, быт, национальные особенности, традиции. Следует отметить, что следы большинство фразеологических соединений попадают в фольклору. В английском языке очень мало слов и фраз были переведены в осмысленную или структурную форму и являются основным источником обогащения фразеологической системы языка. Каждое поколение играет очень важную роль в образовании поговорки. Слова, фразы и пословицы очень богаты как на английском, так и на азербайджанском языках. Но следует отметить, что это более характерно для азербайджанского языка..

Ключевые слова: фразеологические единицы, контекст, компаративные фразеологические единицы, номинативные фразеологические единицы, пословицы и поговор.

Sh.Mammadova,
K.Mammadova

Funcstonal classification of phraseological units in English and their correspondence in the Azerbaijani language

Summary

The article deals with the structural-thematic classification of phraseological units in English and their correspondence into Azerbaijani.

Phraseological units, and idioms are a brief, comprehensive and meaningful expression of people's thoughts in short phrases in various aspects of life. They are the most appropriate tool used to substantiate the idea of fiction and ordinary speech. Proverbs and idioms are compact, imaginative, deep and consistent phrases. They were the bearers of the wisdom of people who passed through the centuries. They represent the national spirit of the people.The depth of meaning, the fullness of the form is the main feature of such expressions. Words and concepts of communication are widespread in popular conversations. As you know, the words and phrases of each nation reflect the way of thinking, life, national characteristics and traditions. It should be noted that traces most of the phraseological compounds fall into folklore. In English, very few words and phrases have been translated into meaningful or structural form and are the main source of enrichment of the phraseological system of the language.Colloquial language plays a very important role in the formation of proverbs and sayings. Words, phrases and proverbs are very rich in both English and Azerbaijani languages. But it should be noted that this is more characteristic not only in speech but also in plays. Phraseological units reflect the attitude of people to their spiritual world, nationality, history, science, education.

Key words: phraseological units, contex, comparative phraseological units, nominative phraseological units, proverbs and sayings.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.02.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Tamilla Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

СЕВИНДЖ БАБАЕВА
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности (Кафедра Иностранных языков -2)
Sevinc.pedaqoq.gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ВЫБОРА МЕТОДИКИ НАЧАЛЬНОГО КУРСА ПРЕДВУЗОВСКОГО ЭТАПА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ГРАЖДАН ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИМ ДИСЦИПЛИНАМ

Резюме

В статье изложены методологические особенности начального курса предвузовского обучения иностранных граждан общетеоретическим дисциплинам. Основной упор в статье делается на формирование процесса обучения иностранных граждан одной из основополагающих данных дисциплин, а именно, математике. Показаны наиболее оптимальные формы организации учебного процесса на этапе ввода этой дисциплины. Приведены основные терминологические слова и словосочетания по математике, которыми должен овладеть студент-иностранец за указанный период обучения.

Также в статье даны рекомендации по совершенствованию приобретенных навыков прикладного и языкового характеров применительно к прохождению последующих разделов математики на предвузовском этапе обучения.

Содержание учебного материала по математике на предвузовском этапе обучения иностранных граждан определено специальной программой, где перечисляются основные темы курса. В этой статье рассматриваются терминологические нормы и стандарты, которые являются одной из актуальных проблем прикладной терминологии по математике. Поскольку терминология играет важную роль в развитии научных отраслей, она дает направление теоретическому развитию определенных научных направлений. При формировании терминов очень важно учитывать практические вопросы, способность выражать смысл и степень соответствия существующим требованиям, нормам и правилам. Термины, образованные путем специализации общерусских слов, представляют для иностранных учащихся особую трудность, т.к. при их изучении легко впасть в ошибку, заключающуюся в подмене терминологических значений общими.

Ключевые слова и словосочетания: терминологические нормы, математические термины, научная отрасль, развитие языка, языковая среда, иностранные граждане, методические особенности, сложные слова, цель, словари, разъяснение.

Оптимизация процесса обучения иностранных граждан на презвузовском этапе обучения неразрывно связана с проблемой совершенствования коммуникативных отношений между преподавателем и студентом-иностранцем. Одним из аспектов решения этой проблемы является выбор индивидуальной методики, адекватной каждому этапу обучения и региональным особенностям обучаемого контингента.

Для создания оптимальных условий функционирования коммуникативной системы при изучении общеобразовательных дисциплин необходим правильный выбор содержания и объема учебного материала, а также методики его преподавания на начальном этапе обучения, так как именно при вводе новых дисциплин часто происходит нарушение системы связи между обучающим и обучаемым [1]. Наиболее очевидно это при обучении студентов из КНР, немалый опыт работы с которыми за последние годы накоплен в Азербайджанском Государственном Университете Нефти и Промышленности, где ежегодно обучается большая группа китайских граждан.

В данной статье рассмотрены особенности выбора методических форм при обучении иностранных граждан одной из общеобразовательных дисциплин, а именно, математике на начальном этапе изучения этой дисциплины в академических группах русского сектора обучения. Приведенные в статье предпосылки могут быть использованы также в группах, в которых в качестве языка обучения выбран азербайджанский язык.

В качестве положительного фактора следует отметить, что китайские студенты в своей основной массе имеют прочные вычислительные навыки, навыки преобразований алгебраических выражений и решения простейших уравнений. Именно на эти навыки, прежде всего, можно опираться при изучении терминологической лексики, как на начальном этапе изучения предмета, так и на всех последующих этапах.

При выборе приемов и методов обучения математике на начальном этапе необходимо исходить из его содержания и целей, определяющих познавательную деятельность, связанную с изучением терминологии и формированием вычислительных навыков. Изучение матемтической лексики – это основной вид деятельности на данном этапе [3]. Поэтому на этом этапе обучения целесообразно использовать приёмы овладения лексикой, применяемые при изучении русского языка как иностранного. Естественно, на данном этапе обучения иностранных граждан потребуется скоординированная работа преподавателя-предметника с преподавателями языковых дисциплин, в особенности, ведущий научный стиль речи.

Согласно основным методическим требованиям в преподавании русского языка на начальном этапе в иноязычной аудитории, изложенным в работе методиста-филолога И.М.Пулькиной [4], каждое вновь вводимое слово должно быть учащимся записано, прочитано и многократно произнесено. Тщательная

отработка произношения нового словаа особено важна в начальный период занятий, когда произносительные нормы русского языка еще не достаточно прочно усвоены учащимися. Нельзя допускать, чтобы новые слова входили в речь учащихся в искаженном виде.

К началу изучения вводного курса математики иностранные учащиеся не ознакомлены на уроках русского языка с системой падежей имен существительных, прилагательных и числительных. Поэтому, при введении терминологической лексики следует использовать конструкции: ***что, это что***, позволяющие предстаить каждый новый термин формой именительного падежа.

Например, знак 5 (пять) – это цифра и число, выражение *(a+b)* – это сумма, один процент – это дробь одна сотая, все рациональные и иррациональные числа – это действительные числа. Таким же образом, эта лексика должна вводиться и записываться на доске на уроках математики. На последующих этапах, когда учащиеся будут ознакомлены на уроках русского языка с падежной системой, представляется возможным использовать характерные для подъязыка математики дефинитивные конструкции вида: ***что называется чем, чем называется что*** и другие.

В процессе изучения вводного курса употребляются конструкции: ***если …, то …; чтобы …, нужно …; столько …, сколько …*** и аналогичные им конструкции. Эти конструкции наиболее часто употребляются в математических текстах, поэтому при их появлении при изучении материала вводного курса следует обратить на них внимание учащихся и хорошо отработать.

Изучение курса математики на предвузовском этапе иностранными учащимися в условиях постепенного овладения русским языком осуществляется посредством раскрытия содержания знакомых им математических понятий и последующей работы над ними. В процессе прохождения учебного материала основную трудность для его понимания представляет не столько его содержание, сколько сопровождающие его введение словесные разъяснения. Такое положение, прежде всего, объясняется тем, что практически на всех этапах обучения математике, и особенно на начальном этапе, должному восприятию учебного материала препятствует языковой барьер. В сложившихся условиях первостепенное значение приобретает форма подачи материала, наилучшим образом обеспечивающая его понимание и усвоение. Так, на начальном этапе изучения материала курса существенную помощь оказывает широкое привлечение символического языка математики.Математическая символика в своей общей основе является языком международным и поэтому представляется понятным иностранным учащимся. Поэтому на предвузовском этапе обучения иностранных граждан при прохождении начального курса математики символический язык выступает в качестве эффективного средства наглядности, создающего смысловую опору, направляющую мыслительную

деятельность учащихся. Использование символического языка в этой роли позволяет свести до минимума словесные разъяснения, чем снижается влияние языкового барьера и повышается доступность обучения, как на занятиях по предмету, так и на занятиях по языковым дисциплинам.Отметим, что к концу начального курса обучения математике представляется целесообразным предъявить следующие требования к знаниям и умениям учащихся, включая требования к усвоению математической лексики. В соответствии с этими требованиями студент-иностранец должен знать: названия цифр и натуральных чисел; названия арифметических операций и их компонентов; названия знаков математических операций (плюс, минус, умножить, разделить, корень) и отношений (равно, не равно, больше, меньше, принадлежит, не принадлежит); названия и символические обозначения числовых множеств; законы сложения и умножения: коммутативный, ассоциативный, дистрибутивный.

С целью оценки уровня усвоения пройденного материала, в соответствии с учебным планом, начальный курс обучения математике для иностранных граждан завершается мониторинговой работой, посредством которой производится контроль степени овладения ими математическими знаниями, навыками и знанием математической лексики в объеме вводного курса, соответствующими сформулированным выше требованиям. Последнее целесообразно проводить совместно с преподавателем по данной дисциплине с преподавателями языковых дисциплин.

В заключении заметим, что начальный курс по математике – это самый трудный для иностранных студентов материал, но вместе с тем и самый важный. На базе знаний материала этого курса строится изучение всего предвузовского курса математики: алгебры и элементарных функций, тригонометрии, начальных понятий математического анализа. При изучении этих разделов курса терминологическая лексика вводного курса многократно повторяется и прочно усваивается учащимися, что в конечном итоге обеспечивает им возможность продолжения обучения на основных факультетах высших учебных заведений.

Литература:

1.Яковлева А.Г., Гусейн-заде Ч.С., Агаев А.Б. Коммутативные роли студентов-иностранцев в учебно-познавательской деятельности // Сб. тезисов докладов и сообщений Межвузовской научно-практической конференции «Современные проблемы обучения языкам в ВУЗе». Баку, “Kitab aləmi”, 2004, с.198-199.

2. Гусейн-заде Ч.С., Керимова М.Ю., Зейналова М.М. Программа по математике (для иностранных граждан, обучающихся на подготовительных

факультетах и отделениях вузов технического профиля). // Баку, изд-во АГНА, 2011, с.11.
3.Зверев Н.И., Лазарева Е.А., Олесинова М.М. Математика. Вводный курс. Учебное пособие по математике для студентов-иностранцев. // М., изд. МГУ, 1986, с.91.
4.Пулькина И.М. Значение и содержание начального этапа обучения. В кн. «Основные математические положения» // М., Высшая школа, 1965, с.11-12.

Babaeva S.O.

Xarici vətəndaşların universitetə qədərki mərhələsində ilkin kursu üzrə təlim metodikasının seçilməsinin ümumi-nəzəri xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə xarici vətəndaşların ümumi nəzəri fənlər üzrə universitetə qədərki mərhələsində təhsilinin metodik xüsusiyyətləri təsvir edilmişdir. Məqalədə əsas diqqət xarici vətəndaşların fənlərin təməl məlumatlarından biri olan riyaziyyatdan təlim prosesinin formalaşmasına yönəldilmişdir. Bu fənnə daxil olmaq mərhələsində tədris prosesinin təşkilinin ən optimal formaları göstərilir. Riyaziyyatda müəyyən bir təhsil müddəti üçün xarici bir şagird tərəfindən mənimsənilməli olan əsas terminoloji sözlər və ifadələr verilmişdir. Məqalədə həmçinin təlimlərin universitetə qədərki mərhələsində riyaziyyatın sonrakı bölmələrinin keçməsi ilə əlaqədar olaraq tətbiqi və linqvistik simvolların əldə edilmiş bacarıqlarının artırılması ilə bağlı tövsiyələr verilir.Xarici vətəndaşların təlim keçməsinin universitet əvvəli mərhələsində riyaziyyat fənni üzrə tədris materialının məzmunu, şübhəsiz ki, kursun əsas mövzularını əks etdirən xüsusi bir proqramdır. Məqalədə riyaziyyatda tətbiqi terminologiyanın aktual problemlərindən olan terminoloji normaları və standartları müzakirə olunur. Terminologiya elmi sahələrin inkişafında mühüm rol oynadığından müəyyən elmi sahələrin nəzəri inkişafına istiqamət verir. Terminləri formalaşdırarkən praktik məsələlərin, mövcud tələblərə, norma və qaydalara uyğunluğunun mənasını və dərəcəsini ifadə etmək qabiliyyətini nəzərə almaq çox vacibdir. Ümumrusiya sözlərinin ixtisaslaşması ilə yaranan şərtlər xarici tələbələr üçün xüsusilə çətindir, çünki onları araşdırarkən ümumi terminoloji mənaları əvəz etmək səhvinə düşmək asandır.

Açar sözlər və ifadələr: terminoloji normalar, riyazi terminlər, elmi sahə, dil inkişafı, dil mühiti, xarici vətəndaşlar, metodoloji xüsusiyyətlər, mürəkkəb sözlər, məqsəd, lüğətlər, aydınlaşdırma.

Babaeva S.O.

Features of choosing the method of initial course of the pre-university stage of teaching foreign citizens to general-theoretical disciplines

Summary

The article describes the methodological features of the initial course of pre-university education of foreign citizens in general theoretical disciplines. The main emphasis in the article is on the formation of the process of training foreign citizens of one of the fundamental data of the disciplines, namely, mathematics. The most optimal forms of organization of the educational process at the stage of entering this discipline are shown. The basic terminological words and phrases in mathematics, which a foreign student should master in a specified period of study, are given.

Recommendations are given on improving the acquired skills of applied and linguistic characters in relation to the passage of subsequent sections of mathematics at the pre-university stage of training.The content of the educational material in mathematics at the pre-university stage of training foreign citizens is definitely a special program that lists the main topics of the course. This article discusses terminological norms and standards, which are one of the urgent problems of applied terminology in mathematics. Since terminology plays an important role in the development of scientific branches, it gives direction to the theoretical development of certain scientific areas. When forming terms, it is very important to consider practical issues, the ability to express the meaning and degree of compliance with existing requirements, norms and rules. Terms formed by the specialization of all-Russian words are especially difficult for foreign students, because when studying them, it is easy to fall into the mistake of substituting common terminological meanings.

Key words and phrases: terminological norms, mathematical terms, the scientific industry, language development, language environment, foreign citizens, methodological features, complex words, purpose, dictionaries, clarification.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nərmin Musabəyova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FƏXRİYYƏ ZAHİDOVA
ADU
Rəşid Behbudov 134
fexriyye@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASINDA ƏSAS STRATEJİ FƏALİYYƏTLƏR

Xülasə

Məlum olduğu kimi, kommunikativ səriştə tələbələrdə şifahi nitq vərdişlərinin inkişafı ilə əlaqədardır. Şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasında motivasiyanın rolu böyükdür. O dilöyrənənlərin həm linqvistik vasitələrə, həm də təlim materiallarının məzmununa olan maraqlarını əks etdirir. Motivasiya bütün fəaliyyət növlərinin əsasında dayanır. Təlim materiallarının məzmunu bir stimul rolunu daşıyaraq, kommunikativ prosesi sürətləndirir və nəticə etibarilə, dilöyrənənlərin fəal verbal fəaliyyətini sürətləndirir.

Dil öyrənənlərin maraq və ehtiyaclarına əsaslanaraq, onlara müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmaq bacarığı aşılanmalıdır. Əgər biz iki sinfi müqayisə etsək, birində on, digərində 30 nəfər olsa bu müqayisəmiz metodoloji baxımdan maraq doğuracaqdır. Belə ki, bizim 10 nəfərlik sinifdə müəllim hər kəsə fərdi yanaşmanı təmin edə bilir. Onların hər birinin maraq və ehtiyaclarından xəbərdar olur. Azsaylı auditoriyalarda dilöyrənənlərin gözdənyayınma hallarına az rast gəlinir.Çoxsaylı auditoriyalarda isə əksinədir. Burada problemin həlli yolunda cəhdlər və qiymətləndirmə maraqlı və rəngarəng xarakter alır. Həm də burada interaksiyanın təmin olunmasında həddi maksimuma çatır. Azsaylı auditoriyalarda ünsiyyət və kommunikativlik çevik və tez başa gəlir. Kurrikulumda nəzərdə tutulanlar tez həyata keçirilir.

S.İ.Seyidovun və M.Ə.Həmzəyevin apardıqları psixoloji tədqiqatlar sübut etmişdir ki, müəyyən qabiliyyətin inkişafı üzərində aparılan işlər, eyni vaxtda bir neçə qabiliyyətin inkişaf etdirilməsi nəticəsini verir, bu prosesdə müəllim gənc nəslə elmlərin əsasları haqqında dərin və möhkəm biliklər vermək, həmin bilikləri təcrübədə tətbiq etmək bacarıq və vərdişləri aşılamaq, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırılması işini uğurla həyata keçirmək üçün təlim və tərbiyənin psixoloji qanunlarına dərindən yiyələnməlidir. Qloballaşma prosesi bir çox sahələrdə olduğu kimi elm, təhsil, elmi tədqiqatlar sahəsində də özünü büruzə verir. Bu da qeyd olunan sahələr qarşısında müəyyən vəzifələr və tələblər qoyur. Məhz bu baxımdan ölkəmizdə təhsilə, tədrisə və mütəxəssis hazırlığına münasibətlər də dəyişir.

Xüsusilə son illərdə Azərbaycanda milli təhsil sisteminin inkişafı, təkmilləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm

tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, məzmun cəhətdən dərsdə həyata keçirilən işlər daha çox müəllim tərəfindən qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsinə yönəlir.Materialların mənimsənilməsində mərhələli təlimlər, metod və vasitələrin rəngarəngliyi, uğurlu fəaliyyət, müəyyən müsbət nəticə əldə etdikdən sonra sevinc hissləri və digər amillər uzunmüddətli və şəbəkə formasında əldə olunan biliklərin əsas məğzini təşkil edir. Sosial sferada bu işlər fərdin sosial mühitdəki mövqeyini möhkəmləndirir. Şagird və ya tələbənin qoyulan tapşırıqla mümkün qədər daha dərindən tanış olmaq istəyi və problem yarandıqda birbaşa müəllimə deyil, əvvəlcə şagird və ya tələbə yoldaşına müraciət etmək arzusu bu işlərin ayrılmaz hissəsidir.

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Orta və ali məktəblərdə motivasiyanın rolunu E.N.Solovova, P.B.Qurviçin motivasiyaya verdiyi təsnifat (tam, uğurlu, ölkəşünaslıq, estetik, instrumental) əsasında müəyyənləşdirilmiş və onun xarici dillərin tədrisi prosesinə daxil edilməsini vacib saymışdır[2,s.23].

Burada işin faydalı tərəfləri aşağıdakılardır:

1. Tələbələr mədəni normalara yaxın olurlar;
2. Müəllim və tələbələr arasında güclü əlaqələr formalaşır.

Bunlar yaxşı nəticənin olmasından xəbər verir. Kiçik qruplarda müəllimin diqqəti daha çox dilöyrənənlərə yönəlir. 10 nəfərlik siniflərdə xaos az olur.

Beləliklə, bu müəllimlər üçün daha məqsədəuyğundur.

Xarici dillərin tədrisində interaksiyanın rolu danılmaz hesab olunur. Belə ki, bu müəllim və tələbələrə əməkdaşlıq fonunda tədrisin baş tutmasına imkan yaradır. Bu onlara özlərinin mənalı proyektlərini təqdim etməkdə və yoldaşları ilə bölüşməkdə kömək edir. Burada əsas məsələ kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasını təmin etməkdir. Bu da günün vacib məsələsidir.

Bundan əlavə, internet üzərindən müəyyən tapşırıqların həyata keçirilməsi və yoldaşları ilə müzakirəsi əməkdaşlıq fonunda öyrənmənin real təzahürünə çevrilir. Burada müxtəlif səpkili dialoqların, replikaların baş tutması da maraqlı faktlardan hesab olunur. Bu zaman kommunikativ səriştənin uğurla baş tutması üçün intonasiya vacib amilə çevrilir.

Kommunikativ dil təlimi sahəsində tədqiqatlar aparan metodist-alimlər belə hesab edirlər ki, xarici dil təliminin müxtəlif şəraitlərində eyni müvəffəqiyyətlə həyata keçirilə bilən yeganə, universal bir metod mövcud deyil. Hər hansı konkret təlim kontekstlərində istifadə ediləsi olan bu və ya digər metod və ya üsulun seçilməsi üçün məsuliyyət məhz xarici dil müəlliminin üzərinə düşür.

Heç şübhəsiz, tədris edilən xarici dildə ədəbiyyat nümunələrinin dilöyrənənlərə aşılanması müəllim və dilöyrənənlərin şüurlu, xüsusi şəkildə qurulmuş və məqsədyönlü fəaliyyəti prinsipləri üzərində təşkil edilməlidir. Bu da maraq və

niyyətləri tam şəkildə fərqli olan müəllim və dilöyrənənlərin təlim prosesində fəal iştirakını nəzərdə tutur.

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin məqsədyönlü öyrədilməsi həm müəllim, həm də dilöyrənənlər tərəfindən tədris prosesinin məqsədlərinin dərk edilməsini və tədrisin keyfiyyətini təmin edən vacib şərtlərdəndir.

Müəllimin replikaları ünsiyyətin baş verdiyi konkret situasiyanı nəzərə almaq zəruriliyini nəzərdə tutur, dilöyrənənlərin qurduğu dialoqda isə funksional-üslubi vahidlik əlamətləri verilir.

Aşağıdakı misallara nəzər salaq:

Choose a passage from a coursebook and count the number of punctuation.

Marks in the passage you have chosen.

a) Write the punctuation marks from your chosen passage on the board. Check that the students know the English words for them.

b) Divide the class into groups.

There should be as many people in each group as there are punctuation marks in the passage, plus one, if necessary, two students can share a punctuation mark.

Ask the students to look at the text chosen.

Qeyd edək ki, əgər kimsə bacarıqlı (well rounded) kommunikator olmaq istəyirsə bu zaman dörd bacarığın hər birindən məlimatlı olmalıdır. Bu bacarıqlar danışıq, oxu, yazı, dinləmə hesab olunur. Bunları qısa olaraq "LSRW" də adlandırırlar. Bu dörd bacarığın istifadəsi kommunikatorları real həyat hadisələri barədə fikir yürütmək, hiss və həyəcanlarını bölüşdürmək kimi vacib məsələlərdə daha həvəsli edir.

Beləliklə, şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində istifadə edilən strategiyalar tələbələrin yaş, maraq və ehtiyaclarına uyğun şəkildə qurulmalıdır. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu çalışmalar şifahi dialoji nitq ünsiyyətini nəzərdə tutmur. Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi məqsədilə müxtəlif diskussiyaların, debatların aparılması məqsədəuyğun hesab olunur.

Ədəbiyyat

4. Richards J., Plan J. Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. - Harlow: Longman, 1997, 211p.
5. Diane Larsen- Freeman and Anderson. M. Techniques & Principles in Language Teaching. 3rd ed. Oxford University Press, 2011, 316 p.
6. Douglas H. Brown. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson Education, 2007, 569 p.

7. Gass S. M. An interactionist perspective on second language acquisition. Kaplan, R.B. (ed.) In The Oxford handbook of applied linguistics, 2002, pp.170-181.

F. Zahidova

The main strategies in developing communicative competence in ELT

Summary

The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of projects should be goal-oriented systematic. It will make the process more effective. In communicative output, the learners' main purpose is to complete a task, such as obtaining information, developing a travel plan, or creating a video. To complete the task, they may use the language that the instructor has just presented, but they also may draw on any other vocabulary, grammar, and communication strategies that they know. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. It is important that teachers know and understand the minimum expected outcomes, or end-of-year benchmark standards, for comprehension development at each grade level, especially in the early years. This information becomes an essential roadmap for teachers to use in assessing each student's level of comprehension development. With this knowledge, you can plan instruction that best fits the needs of every child and that lays the groundwork for appropriate "next steps" in comprehension development.

Key words: communication, innovation, method, technology

Ф. Захидова

Основные стратегии на формировании коммуникативный компетенции на преподавании английского языка

Резюме

В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Здесь мы должны говорить о компетенции. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения немецкому языку в целом и процесс должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Прежде всего, учителя должны быть сами компетентны в этой области. Они должны быть чувствительными в лингвистическом отношении и коммуникативно компетентными. Далее, современные учителя иностранного языка должны уметь видеть себя глазами других и быть готовы считаться с тем, как они их видят. Также они должны быть готовы к экспериментам, должны быть готовы и способны делиться опытом и эмоциями с носителями других культур и своими студентами; должны находиться в постоянном поиске того, какими средствами современные языки могут содействовать пониманию на глобальном уровне. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль проектного метода. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Основной целью Государственной программы является формирование единой обшенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образовании.

Ключевые слова: коммуникация, инновация, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 16.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülər Həsənova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİNC NAMƏTOVA,
ZÜMRÜD QAFARLI
ADU
Rəşid Behbudov 134
e-mail: z_qafarli@hotmail.com
mahmudovasevinc828@gmail. com

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN FORMALAŞDIRILMASINDA AUDİO VƏ VİDEO MATERİALLARDAN İSTİFADƏ METODİKASI

Xülasə

Kommunikasiya interaktiv proses olub, insanlarla ünsiyyət qurduqda daha mənalı olur. İnsanlarla ünsiyyət qurarkən biz təkcə danışmır, həmçinin qarşımızdakını dinləyir və qəbul etdiyimiz informasiyaya münasibət bildiririk. Görkəmli metodistlərdən biri olan Penni Ur "A course in language teaching" kitabının "Real-life listening in the classroom " bölməsində qeyd etmişdir ki, tələbələrin dinləmə bacarıqlarının inkişafı audio materialların düzgün seçilməsindən asılıdır. Bildiyimiz kimi, hər bir dil rəsmi və qeyri-rəsmi olaraq, iki qrupa bölünür. Bizim gündəlik danışıqda istifadə etdiyimiz dil qeyri-rəsmi dildir. Xarici dili öyrənən bir çox insan heç də həmişə dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətdə olmaq şansını əldə etmir. Belə olan halda məsulliyətin çox hissəsi müəllimin üzərinə düşür və müəllim tələbənin dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün qeyri -rəsmi dilə əsaslanan audio materiallardan daha çox istifadə etməlidir. Audio materiallar nə qədər qeyri-rəsmi dilə əsaslanarsa tələbələr bir o qədər bu dilə yaxın olar. Eyni adlı kitabda Penni Ur videomaterialların istifadəsinə də toxunmuşdur. Onun yazdığına görə, videomaterialların istifadəsi tələbələrə təkcə dinləmə deyil, həmçinin görmə şansı yaradır. Tələbələr bir-birindən yeni informasiyanı qavrama və yadda saxlama üsullarına görə çox fərqlənir. Bəzi tələbələr ancaq dinləyərək, bəziləri isə vizual şəkildə görərək, informasiyanı yadda saxlayır. Videomateriallardan istifadə tələbələrə təkcə eşitmə deyil, həmçinin vizual şəkildə görmə şəraiti yaradır. Bu da informasiyanin daha yaxşı mənimsənilməsinə səbəb olur. C.Harmer "The practice of English Language Teaching" kitabının "Listening" bəhsində tələbələrin kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə olunan audio materiallardan və dinləmə bacarığı haqqında geniş məlumat vermişdir. C.Harmer eyni adlı kitabında dinləmənin iki növü olduğunu qeyd etmişdir. Tələbələrin sadəcə dinlədikləri parçadan zövq almaq və kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə etdiyi dinləmə növü ekstensiv dinləmədir.

Açar sözlər: innovasiya, dil, metod, texnologiya, nitq

Bəzən tələbələr hər hansı söz və yaxud da ifadəni anlamadıqları üçün dinlədikləri mətnin məzmununu da dərk edə bilmirlər. Söz və ifadələrin tam şəkildə başa düşülməməsinə başlıca səbəb bəzi səslərin fərqli tələffüz edilməsidir. Danışıq zamanı səslərin bəzilərinin assimilasiya prosesində təhrif edilməsi problemlərə yol açır. Bu səbəbdən tələbələr tələffüz edilən söz və ifadənin nə olduğunu anlamaqda çətinlik çəkirlər.C.Harmer problemin həllinə dair iki yol göstərmişdir. İlk növbədə, tələbələrə nümayişlər, diaqramalar və izahat vasitəsilə səslərin danışıq prosesində necə ifadə olunduğunu göstərə bilərik. Daha bir həll yolu dinləmə prosesində tələbələrin diqqətini bu səslərə yönəltməkdir. Onlar təhrif edilən səsləri tam eşitsinlər deyə biz konkret bir parçanı təkrar-təkrar onlara dinlətdirə bilərik. Bu tələbələrin bu səslərə alışmasını təmin edəcəkdir. Onlar dinləmə ilə bərabər tələbələri görüntü ilə də təmin edir. Lakin bəzi hallarda videomaterialların istifadəsi də problemsiz ötüşmür. Bir çox xarici və yerli metodistlər meydana çıxan problemləri qeyd etmişdir. Burada Potosinin fikrinə istinad edə bilərik. O iddia edir ki, videolardan uğurlu şəkildə istifadənin başlıca şərti təqdim edilən mövzunun tələbələrin maraq dairələrinə uyğun olmasıdır. Bundan əlavə, o, dil bilmə səviyyəsi aşağı olan tələbələr üçün mürəkkəb strukturlu qaydaların, sürətli danışıq tempinin və qabaqçıl səviyyəyə aid olan idiomatik ifadələrin istifadəsinin bir çox çətinliklər yarada biləcəyini qeyd etmişdir. Buna görə, yanlış videomaterialların seçilməsi anlşılmazlığa və materialdaki məlumatın düzgün təhlil edilməməsinə gətirib çıxara bilər. Dilöyrənmə prosesində audio və videomaterialların istifadəsinə dair qarşıya çıxan problemləri aşağıdaki kimi qruplaşdıra bilərik:

1.Texniki problemlər;

Audio və videomateriallardan istifadə prosesində texniki avadanlıqlarla işlədiyimizi nəzərə alsaq texniki problemlərin qaçılmaz olduğunu anlaya bilərik. Videomaterialların proyektorlar vasitəsilə işiqlandırılması zamanı lampalarda yaranan problemlər görüntünü mümkünsüz hala gətirir. Power Point slaydlarından istifadə zamanı şriftin ölçülərinin və ya rənginin standartlara uyğun olmaması çətinliklər törədə bilər.

2.Diqqətin yayılması;

Biz texniki vasitələrin üstünlükləri barədə danışarkən onların tələbələrin diqqətini dərsə yönəltməyə vəsilə olduğunu xüsusi vurğulamışdıq. Lakin bəzi hallarda texniki avadanlıqlar belə tələbələrin diqqətinin yayınmasına səbəb ola bilər. Misal üçün, proyektorlardan gələn xüsusi effektlər və ya işıqlar dilöyrənənlərin diqqətini çəkə və videodakı məlumatın tam şəkildə mənimsənilməməsinə səbəb ola bilər. Başqa bir problem isə slaydlardaki məlumatın mürəkkəb və çox olması ilə bağlıdır. Təqdim edilən videomaterialdaki parçanın mürəkkəb, dilöyrənənlərin dil səviyyələrinə uyğun olmaması onların demotivasiyasına və diqqətlərinin yayınmasına səbəb ola bilər.

3.Xərc;

Proyektor, kompyuter və başqa texniki vasitələrdən istifadə maddi cəhətdən müxtəlif problemlər törədə bilər. Bu vasitələrin çox bahalı olması səbəbindən bəzən alınması və istifadəsi mümkün olmur. Büdcə məhdudiyyətləri üzündən bəzi məktəblərdə də hər bir sinif üçün kifayət qədər audiovizual avadanlıqlar olmaya və ya mövcudluğu məhdudlaşdırıla bilər.

1. Vaxt;

Audivizual materialların hazırlanması kifayət qədər vaxt apara bilər. Materialın hazırlanması dedikdə biz keçilən mövzuya uyğun videoların və ya film parçalarının tapılması, buna uyğun olaraq dərs planının yazılmasını nəzərdə tuturuq.

5. Məkan;

Texniki avadanlıqların istifadəsi zamanı ortaya çıxan başlıca problemlərdən biri də otaqlarla bağlı olur. Bəzən otaqların çox böyük olması nümayiş etdirilən videonun hamı tərəfindən izlənilməsinə və yaxud da istifadə edilən audio materialın hər kəs tərəfindən eşidilməsinə mane törədə bilər. Başqa bir problem isə sinif otaqlarının işiqlandırılması ilə bağlıdır. Çox işiqlı otaqlarda proyektorun istifadəsi mümkünsüz ola bilər. Günəş işığının çox olması səbəbindən proyektor vasitəsi ilə təqdim edilən video və ya slaydların keyfiyyəti aşağı düçə bilər. Bu problemi yaşamamaq və yüksək keyfiyyətli səs və görüntü təqdim etmək üçün müəllim dərs keçəcəyi otağı əvvəlcədən nəzərdən keçirməli və lazımı gəldikdə otağı dəyişməlidir.

Biz videomaterialların xüsusiyyətləri və onlardan ala biləcəyimiz informasiyanı təhlil edərkən qeyri-verbal dilidə nəzərdən keçirdik. Ünsiyyət prosesində çox tez-tez istifadə edilən jestlər, mimika və digər qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri dilöyrənən şagirdlərə əlavə məlumat ötürmüş olur. C.Streyncə görə dilini öyrənməyə çalışdığımız ölkənin mədəniyyəti bizim mədəniyyətimizdən tam fəqləndikdə, qeyri-verbal dili anlamaq da çətinləşir. Bildiyimiz kimi, eyni jestlər, eyni hərəkət ayrı-ayrı mədəniyytlərdə fərqli mənalara sahibdir. Bu mənalardan xəbərsiz olan şagirdlər izlədikləri video parçasının mənasını düzgün anlamağa və nəticədə səhv interpretasiya edə bilərlər. Bu isə dərs prosesinin faydalı və səmərəli olmasını şübhə altında qoyur. Belə çətinliklərin yaşanmaması üçün müəllim əvvəlcədən bəzi hərəkət, jest və mimikaların mənasının şagirdlərə anlatmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993,47, 2, p. 136-43
2. Harmer J. Teaching foreign language teaching, 2005, pp. 45-46
3. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

S. Namatova
Z. Qafarli

The methodology of using audio and video materials in English in developing communicative competence at Universities

Summary

The article deals with the role of audio and video materials in developing communicative competence in language faculties and working out effective ways of listening skills.Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. The article is devoted to the audio and video materials in modern methodology. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in methodology. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process.

Key words: innovation, language, method, technology, speech

С. Наматова.,
З. Кафарлы

Методика использовании аудио и видео материалов на формирования коммуникативную компетенцию в университетах на английском языке

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы обучения устной речи на английском языке в условиях языкового вуза. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения

устной речи на иностранном языке. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целена-правленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль упражнении. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Одной из основных целей изучения языка является обладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. Сегодня в нашей стране существует настоятельная потребность в изучении иностранных языков. Внедрение новых идей в практику преподавания очень важно и актуально в нашей ситуации, так как владение языком сегодня является одним из необходимых условий для профессионального развития, и изучающие язык стремятся к овладению английским языком как средством общения.В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами.Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. Соответственно, в процессе обучения необходимо использовать реальные тексты и истории из реальной жизни, а не созданные писателями и зачастую не имеющие ничего общего с реальной действительностью и реальными условиями использования языка рассказы.

Ключевые слова: инновация, язык, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 19.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülər Həsənova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NÜŞABƏ ƏLİYEVA
ATU
Səməd Vurğun küçəsi
nushabe.aliyeva@bk.ru

İSMAYIL ŞIXLININ "DƏLİ KÜR" ROMANINDA ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRB-MƏSƏLLƏRDƏN İSTİFADƏ

Xülasə

İsmayıl Şıxlının nəsri XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm bir mərhələni təşkil edir. Yazıçı "Ayrılan yollar", "Dəli Kür", "Ölən dünyam" kimi əsərlərin müəllifidir. İsmayıl Şıxlı bədii yaradıcılığıa şeirlə başlamışdır. Gözəl pedaqoq olmuşdur. Eyni zamanda istedadlı tənqidçi kimi də çoxlu məqalələr yazmışdır. Bəlkə də ona görədir ki, İsmayıl Şıxlının əsərlərində artıq, yersiz ifadələrə rast gəlinmir. Yazıçının əsərləri Azərbaycan ədəbi dilinin zirvəsidir desək, səhv etmərik. Bütün yazıçı və şairlər əsərlərində atalar sözləri və zərb- məsəllərdən geniş istifadə etməyə çalışırlar. Ancaq buna çox zaman nail ola bilmirlər. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi onların canlı xalq dilindən düzgün şəkildə bəhrələnməmələridir. İsmayıl Şıxlı xüsusilə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ənənələrini layiqincə davam etdirmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Nəcəf bəy Vəzirovun və digərlərinin yaradıcılığı deyilənlərə əyani sübutdur. XX əsrdə Cəfər Cabbarlı atalar sözləri və zərb-məsəllərdən mükəmməl şəkildə istifadə etdi. Çünki atalar sözləri və zərb-məsəllərdə bütün məna çalarlarını ifadə etmək mümkündür. İsmayıl Şıxlı "Dəli Kür" romanında atalar sözləri və zərb-məsəllərdən əsasən obrazlar vasitəsi ilə bəhrələnmişdir. Obrazların səciyyəvi xüsusiyyətləri sanki "dillərinin arxasında gizlənmişdir". Həm də yazıçı dövrə, mühitə uyğun sözlər işlədir. Obrazların dilini süni şəkildə müasirləşdirmir. Bu da öz növbəsində obrazların koloritliyinə, fərdiliyinə dəlalət edir. Məsələn, Cahandar ağanın sözlərində qətiyyət, mərdlik, cəsarət duyulur. Molla Sadıqda isə hiyləgərlik, məkrlik, arxadan zərbə vurma meyli hiss olunur. Rüstəm kişi və Qoca kişinin işlətdiyi ifadələrdə kasıblıq, zəmanədən şikayət motivləri üstünlük təşkil edir. "Dəli Kür" romanındakı qadın surətləri də öz dözülməz, acınacaqlı vəziyyətlərinə uyğun ifadələr işlədirlər. Eyni sözləri Azərbaycan dilini "bilməyən" rus pristavına da aid etmək olar. Atalar sözləri və zərb-məsəllərdən düzgün istifadə dilin zənginliyi, əsərin və yazıçının uğurudur. Məqalədə məhz yuxarıda göstərilən problemlərin araşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: İsmayıl Şıxlı, Dəli Kür, obrazlar sistemi, qadın surətləri, atalar sözləri, zərb-məsəllər, təsvirlər

İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanı XX əsrin 60-cı illərində yazılmışdır. Bu günə qədər «Dəli Kür» romanının obrazlar sistemi, təbiət təsvirləri, ideya-məzmun

xüsusiyyətləri və dili haqqında mübahisələr səngimir. Bunun əsas səbəbi yazıçının minillik Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin ənənələrindən layiqincə bəhrələnməsi və dilin üstünlüklərindən səmərəli şəkildə istifadə etməsidir. Yuxarıda göstərilənləri İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanında məharətlə, yerli-yerində istifadə etdiyi atalar sözlərinə və zərb məsəllərə də aid etmək olar...

"Dəli Kür" yazılı ədəbiyyat nümunəsidir. Bununla belə, onun poetikasına xalq ədəbiyyatının güclü təsiri vardır" (1,33).

«Dəli Kür» romanı təbiət təsvirləri ilə başlayır. Yazıçının təbiət təsvirlərində insanla təbiətin qarşılıqlı vəhdətində heç bir problem yoxdur. Əksinə, onlar ideal şəkildə münasibət yaradır və yaşayırdılar. «Göytəpə kəndinin yastı qazma daxmaları Kürün sahilinə qədər səpələnmişdi. Bu il yağınlıq olduğundan, otlar vaxtından əvvəl göyərmiş, yazın ilıq nəfəsini duyandan sonra isə püskürüb qalxmışdı. Hələ aprel sona çatmamış bu çal-çəpərsiz kəndin həyətləri, xırman yerləri, tövlə və samanlıqların üstü, hətta evlərin damları da yaşıllaşmışdı. Həyətləri birləşdirib torpaq yola çıxan, sonra da sahildəkt çəmənliyi çalın-çarpaz doğrayıb Kürə enən cığırları ot basmış, kəndin üst tərəfindəki təpələrin rəngi dəyişmişdi. İl quraqlıq keçəndə bahar gəlməmiş saralıb-solan dəmyələr bu il gül-çiçəyə qərq olmuşdu» (6,7).

Yuxarıdakı təbiət təsvirləri Azərbaycan dilinin zənginliyinə, ecazkarlığına, füsunkarlığına ən bariz nümunədir. Eyni sözləri atalar sözləri və zərb-məsəllər haqqında da söyləmək mümkündür. İsmayıl-Şıxlı «Cəbhə gündəliyi» əsərində, «Ayrılan yollar», «Dəli Kür» və «Ölən dünyam» romanlarında atalar sözlərindən, zərb məsəllərdən kifayət qədər istifadə etmişdir. Ancaq fərqli şəkildə... Maraqlı və qanunauyğun haldır ki, İsmayıl Şıxlı bədii təsvir vasitələrindən və müxtəlif üsullardan zəmanəyə, mühitə, dövrə, ictimai-siyasi hadisələrə və məişətə uyğun şəkildə istifadə etmişdir. «Dəli Kür» romanında XIX əsr Azərbaycan həyatı bütün ziddiyyətləri, mürəkkəbliyi ilə gözlərimiz qarşısında canlanır. Oxucu özünü XX, XXI əsrlərdə deyil, məhz XIX əsrdə hiss edir. Bu xüsusiyyət isə az-az sənətkarlara müyəssər olur. Digər tərəfdən belə bir faktı vurğulamaq lazımdır ki, atalar sözləri və zərb məsəllər minilliklərin sınağından uğurla çıxmışdır. Azərbaycan dilində demək olar ki, lazımsız, mənasız atalar sözləri yoxdur. Yaxşı və ya pis mənalarda işlədilməsindən asılı olmayaraq… İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanındakı ədəbi qəhrəmanlar da bu mənada istisnalıq təşkil etmirlər. Əsərin əsas qəhrəmanlarından biri olan Zərnigar xanım atalar sözlərini və zərb məsəlləri düşdüyü çıxılmaz vəziyyətə uyğun şəkildə işlədir. İşlədilən sərt ifadələrdən Zərnigar xanımın vəziyyətini duymamaq, qavramamaq qeyrimümkündür. Çünki sevimli həyat yoldaşı Cahandar ağa onun üstünə günü gətirmişdir. Ona görə də Zərnigar xanımın kini, qəzəbi soyumaq bilmirdi. Oğlu Şamxalı gözləyirdi.. Deyəcəyi sözlər məhz ona ünanlanmışdı. «Zərnigar xanım tez-tez kəlağayısının ucu ilə gözünün yaşını silir, «mən bu dərdə necə dözüm, kimdən imdad istəyim» deyə inildəyirdi» (6,8).

Hirsindən gözü ayağının altını görmürdü. Az qalmışdı uçuruma yuvarlansın. «Bir parça çörəyim ovsanata keçdi. Yoxsa balalarım yetim qalacaqdı. – deyə dünüş-

dü. Şamxal bu işləri belə qoymaz. Harada olsa, gəlib çıxacaq. Kimin anasının mələr qaldığını onda görərik» (6,8-9). Oğlunu görəndən sonra kövrələn Zərnigarın sözləri sərtlik, qəddarlıq pərdəsinə büründü. «Gördünmü, ay bala, atan mənim başıma nə oyun açdı? Mənim hayıfımı ondan almasan, südümü sənə halal eləmirəm, oğul! Qiyamətəcən ahu-naləm səni yandırar, bala! Belə, atan ölmüş təzə eşqə düşüb, ay bala. Bizi el içində biabır edib. Heç ərlik-boyluq qızı olan, sənin kimi oğul böyüdən kişi də belə iş tutarmı? Deyəsən, mənim dediklərimi qulaqardına vurursan?! Atan ölmüşün tərəfini saxlayırsan?! Yoxsa inanmırsan, hə? Gəl, yaxın gəl, gör atan sənə nə yaxşı ana gətirib? Hər yanı bir gəmi boyda. Yeriyəndə yırım-yırım yırğalanır. Gəl, yaxın gəl, tamaşa elə! İndi gördünmü tərifli atan nə iş tutub? Xalqın halal-kamal kəbinli arvadını gətirib, mindirib mənim boynuma! O, saçını yolub, üzünü cırmağa, şappıltı ilə dizlərini döyməyə başladı. – Haradasan, ay gözü tökülmüş tanrı, bu zülmü niyə götürürsən?» (6,10-11).

Şamxal anasına diqqətlə qulaq adı, ona haqq qazandırdı. Evə gələndə artıq gözü ayağının altını görmürdü. Qızı Salatının yalvarışları da Zərnigarı qətiyyən maraqlandırmırdı. «Qurbanın olum, ay qağa, evimizə qan salma. Amanın bir günüdü, əlini qana bulama! Dərdin alım, ay qağa, farağat dur. Başına dönüm, evimizi yıxma. Amanın bir günüdü, bizi yazıq eləmə. Dədəm hamımızı tikə-tikə doğrayar. Ana, oğlun, qızın var, günahsız qana bais olma» (6,11-12).

Qeyd etmək lazımdır ki, Salatın kifayət qədər gənc olmasına rəğmən, gələcəkdə baş verə biləcək ailə faciəsini əvvəlcədən hiss etmişdi. Atası Cahandar ağanın qəddarlığını, tüpürdüyünü yalamadığını yaxşı bilirdi. Bəlkə də Mələyə rəhmi gəlirdi. Çoxlarından fərqli olaraq onun gunahsız olduğunu da ilk günlərdən başa düşmüşdü… Ancaq qızı Salatından fərqli olaraq Zərnigar ailəsinin gələcəyi haqqında heç düşünmürdü də… Günüsünə olan qəzəbi, nifrəti onun gözlərini tamamilə bağlamışdı. Zərnigar xanım azacıq uzaqgörənlik göstərsəydi, səbrini basa bilsəydi, ailədə ikitirəliyə səbəb olmazdı. Ən başlıcası isə ata və oğulun ömürlük qarşıdurmasına, mənasız düşmənçiliyinə gətirib çıxarmazdı… Zərnigar xanım bəlkə də hadisələrin bu cür təhlükəli məcraya yönələcəyini təsəvvür etməmişdi. Axı, o, əri Cahandar ağanın nələrə qadir olduğunu hamıdan yaxşı bilirdi. Zərnigar xanım Cahandar ağanın Şamxalı yerə yıxıb təpiklə döyməsindən sonra özünə gəldi. Bir neçə saat əvvəlki qəzəbdən, nifrətdən əsər-əlamət qalmadı. Gözlərimiz qarşısında sadə, hüquqsuz, binəsib, yazıq, məsum Azərbaycan qadını canlanır. Zərnigar xanım özünü kişinin qabağına atdı. Dili dolaşa-dolaşa yalvarmağa başladı: «- A kişi, ağlını başına yığ. Ə, uşaqdan əl çək. Onda taqsır yoxdur, öldürürsənsə məni öldür. Ayə, qurbanın olum, vurma, yazığam, evimi yıxma.

Ərinin sakitləşmək istəmədiyini görəndə isə, qarğamağa başladı: - Əlin çürüsün, ona necə qıyırsan? Qolun qurusun, uşaqdan əl çək! Ay Allah, ay camaat, hardasınız, qoymayın, balamı öldürdü» (6,14). Zərnigar xanımın nəzərləri qeyri-ixtiyari olaraq bir neçə dəqiqə bundan əvvəl qanını içməyə hazırlaşdığı günüsü Mələyə zilləndi. Zərnigar yalvararaq ondan imdad diləyirdi. Mələk hirsindən gözü ayağının al-

tını seçməyən Cahandar ağanın getdikcə qızışdığını görəndə, sanki yuxudan ayıldı. Gəlinin bədənini üşütmə götürdü. «Bəlkə kişi birdən uşağı xəsarət etdi, ya da əlindən bir xəta çıxdı, evə qan düşdü, onda necə olar? Bütün günahlar mənim boynumda qalmazmı? Elə Cahandar ağanın özü də sonradan – qaradabansan, gələn kimi evimə qan saldın, - deyə mənim üstümə atılmazmı? Yox, mən qana bais ola bilmərəm. Mələk irəli atılıb iri bədənini qabağa verdi. Cahandar ağanın ağır yumruqları kürəyinə dəysə də, diz çöküb kişinin ayaqlarını qucaqladı:

Bəsdir, ay insafsız, yazıqda tutar qalmadı. Onu yox, mən başıbatmışı öldür ki, biryolluq canım qurtarsın» (6,14). Ancaq Cahandar ağa onun hönkürtüsünə baxmayıb, yenidən oğlunun üstünə yeridi. Mələyin inadkarlığı nəticəsində hadisələr nisbətən sakit məcraya yönəlməyə başladı. Digər nökərlər də köməyə tələsdilər. Tapdıq hamıdan əvvəl qabağa keçdi. Cahandar ağanın hədələrinə əhəmiyyət vermədi.

«- Əl-ayağıma dolaşma!

- Ağa, ayıbdır, yoldan ötən, keçən olar.

- Qabağımı kəsmə, deyirəm sənə!

- Ağa…

- Burax məni, o it küçüyünü tikə-tikə doğrayacağam!

- Ağa, səbrin olsun» (6,15).

Mələk, Tapdıq və digər nökərlər Cahandar ağanın oğul qatili olmasının qarşısını aldılar. Atasının qabağından geri çəkilməyən Şamxalı demək olar ki, zorla, gücbəla ilə evdən uzaqlaşdırdılar, Kürün qırağına, yarğanlara tərəf yola saldılar. Cahandar ağanın nəriltisi getdikcə kəsilirdi… Bir faktı vurğulamaq yerinə düşərdi ki, bir neçə saatın ərzində baş verən faciəvi hadisələr zamanı müxtəlif insanlar tərəfindən çoxlu, xeyli miqdarda atalar sözləri və zərb-məsəllər işlədilmişdir. İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanı demək olar ki, başdan-başa atalar sözlərindən və zərb-məsəllərdən ibarətdir. Təxminən yarım əsrdən artıq bir müddətdə «Dəli Kür» romanının böyük uğur qazanmasının əsas səbəblərindən birincisi məhz yuxarıda göstərilənlərdir. Hər bir obraz atalar sözləri və zərb-məsəlləri düşdüyü vəziyyətdən, şəraitdən asılı olaraq işlədir. Obrazlı şəkildə ifadə etsək, hamının köməyinə, harayına çatan bədii təsvir vasitəsidir. Bu faktın özü isə Azərbaycan dilinin qədimliyinə, zənginliyinə, obrazlılığına, sadəliyinə, yığcamlığına dəlalət edir. «Yığcamlıq, konkretlik istedadın bacısıdır» deyənlər yanılmayıblar. Həm də atalar sözləri və zərb-məsəllər min illərin sınağından uğurla çıxmış və bu günümüzə qədər gəlib çatmışlar. Eyni zamanda azərbaycan xalqının qan və fikir yaddaşı, «ən böyük, müdrik, sərt və qəddar hakimdir». Bəlkə də az-az xalqların ədəbiyyat, dil tarixlərində bu qədər atalar sözlərinə və zərb-məsəllərə rast gəlinir. Ola bilsin ki, bu fikir bir qədər mübahisəlidir… İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanının araşdırılması zamanı yuxarıda səsləndirilən fikirlərin düzgünlüyünü sübut etməyə çalışacayıq… Ümumiyyətlə, İsmayıl Şıxlının nəsri, ilk növbədə isə «Dəli Kür» romanı ən müxtəlif bədii təsvir vasitələrinin toplusudur… Digər tədqiqatçı Yaqub İsmayılovun sözlərinə görə "İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanı Azərbaycan ədəbi dilinin zirvəsidir" (4,150).

Şamxal sahilə, Kürün qırağına enəndən sonra xeyli müddət özünə gələ bilmədi. Hələlik nələr baş verdiyini dərk edə bilmirdi. Ən çox yadında qalan Mələyin Cahandar ağanın ayağına döşənərək yalvarması oldu. Nə baş verdiyini Şamxal indi başa düşdü. O, atasına əl qaldırmışdı. Bəs anam? Onun günahı nədir – deyə düşündü. Şamxal artıq geriyə yol olmadığını anladı. İnsan tək-tənha qalanda gələcək taleyi haqqında daha çox düşünür. Şamxalın öz-özünə etdiyi monoloq çox mətləblərdən xəbər verirdi. Eyni zamanda atalar sözləri və zərb-məsəllərin sərtliyi, zənginliyi ilə seçilirdi. «Gör nə günə qalmışam ki, mənim döydüyüm adam mənə qəhmər çıxır, mənə yazığı gəlir. Məni atamın əlindən almaq istəyir. İndi mən nə üzlə geri qayıdım? Bundan sonra Mələk mənə yazıq, yetim bir uşağa baxan kimi baxmazmı? Yox, mən bir də o evə üz tutmaram. Çıxıb gedəcəm. Harda olsa, bir parça çörək taparam. Bəs anamın, Salatının axırı necə olacaq?» (6,17-18). Şamxal nə qədər düşündüsə də çıxış yolunu tapa bilmədi. Gecədən xeyli keçəndən sonra yaxın dostu Çərkəzgilin qapısını döydü. Səhər tezdən onunla balığa degəcəyini bəhanə gətirdi. Çərkəz Cahandar ağagildə baş verən hadisəni bilirdi. Dostunu utandırmamaq üçün özünü bixəbər göstərirdi. Həmişəki kimi zarafatından, deyib-gülməyindən qalmırdı. «- Ə, mənəm, nə səsküy salıbsan? - Ə, xeyir ola, gecə vaxtı qəbirdən xortdamış kimi hardan gəlirsən? – Ə düşmənli adamlar kimi tüfəngi niyə hazır tutubsan?

- Nə çoxdu anasının əmcəyini kəsənlər. Ehtiyatlı oğulun anaçı ağlamaz» (6,27). Çərkəz tez yuxuya getdi. Şamxalın isə gözünə yuxu getmədi. Gözünü səmadakı ulduzlara dikmişdi. Elə bil yuxusu ərşə çəkilmişdi. Fikirlər, düşüncələr həssas qəlbini sıxdı. Anası Zərnigar, bacısı Salatın yadından çıxmırdı. Ürəyində həyata keçirilməsi mümkün olmayan planlar qururdu. Birdəfəlik kənddən çıxıb dayısıgilə getmək istədi. Digər tərəfdən kişi də anasını, bacısını atıb gedərmi? – deyib onu danlayacaqlar. "Bir də qoltuqda yaşamaq heç kişilikdən deyil. Dayım da olsa, minnətnən çörək yemərəm. Heç kəsə yalvaran deyiləm. Özümə bir daxma düzəldəcəyəm. Kənddəki qızlardan birini gətirib qoyacağam evə. Atamın acığına cah-cəlalla da toy edəcəyəm. Yox, atam da olsa, boyun əyməyəcəyəm. Onun bir çöpü də mənə lazım deyil. Təzədən onun qapısına getsəm, üzümə vurmasa da, üryəində «urvan məndən olmasa, kündən küt düşər» - deyəcək» (6,29-30). Şamxal nə qədər fikirləşirdisə, düzgün qərar qəbul edə bilmirdi. Anası Zərnigarı, bacısı Salatını düşünürdü. Dağı arana, aranı dağa aparırdı... Şamxalın evdən baş götürüb getməsindən sonra Zərnigar xanım özünə gələ bilmirdi. Müxtəlif fikirlərin arasında qalmışdı. Artıq keçmişdə baş verənlərlə təsəlli tapmaq istəyirdi. Bacarmırdı. Çünki topdağıtmaz evi, ailəsi gözünün qabağında dağılırdı. Zərnigar oğlu Şamxal kimi müxtəlif planlar qururdu. Hirsi soyuyandan sonra qurduğu planlardan sanki utanırdı. Ən çox da övladlarını düşünürdü. Nədənsə, əsrlərdən bəri türk, müsəlman qadınları ailənin müqəddəsliyi, birliyi, toxunulmazlığı uğrunda mübarizə aparır, kişilər isə ən gözlənilməz, bağışlanılmaz hərəkətlərlə ailə ocağını dağıdırlar… Zərnigar xanımın öz-özünə söylədiyi monoloq deyilənlərə ən bariz nümunədir. Zərnigar xanım olub-keçənləri düşündükcə başından tüstü çıxır, ünü göyə qalxırdı. «Səni görüm el içində xəcil olasan, ay kişi, oğul-uşaq yanında üzün qara

olsun», - deyə qarğayırdı. Həyətdə ocaq qalanıb maralın dərisi soyulanda arvad yenidən hirsləndi. «Səni görüm gora sağ baş aparmayasan! Təzə eşqə düşdüyün yerdə tanrı belini qıraydı. Gör nə tezcə də ova gedib? Gül kimi balamı evdən didərgin salıb, hələ utanmır, iştahından maral əti keçir. Görüm yediyiniz boğazınızda qalsın. Bilirəm ki, elə də olacaq. Təzə bardağın suyu sərin olar. İndidən xanımına maral əti yedirdir. Qoy olsun. Mənim ahım sizi tutmasa, daha heç nə bilmirəm» (6,36).

Doğrudan da İ.Şıxlının əsərində atalar sözü və zərb-məsəlində çox böyük mənalar varmış. Həm də atalar sözləri və zərb-məsəllərdə heyrət ediləcək dərəcədə müxtəliflik də diqqətdən yayınmamalıdır. İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanında təsvir olunan qadın surətləri ən çətin vəziyyətlərdən çıxış yolunu tapa bildilər. Mələk dava-dalaşın səhərisi günü Zərnigar xanımın yanına gəldi. Təpiklər, yumruqlar, təhqirlər yesə də inadından dönmədi, üzünü torpağa sürtərək Zərnigar xanımdan imdad dilədi. «Məni öldür, ancaq evdən qovma. Çevir balalarıyın başına, ömürlük qaravaşın ollam. Kaş öləydim, səni dərdə salmayaydım…» (6,53).

Mələyin Zərnigara olan münasibətinin saxta olmadığı tezliklə aydınlaşdı. Mələk Cahandar ağaya qoşulub gəlməmişdi, onun tərəfindən zorla götürülüb qaçırılmışdı. XIX əsrdə qadınların hüquqları yox dərəcəsindəydi. Onların fikri soruşulmurdu. Qadınlar taleyin hökmünə baş əyməyə məcbur edilirdilər. Mələk kimi, Güləsər kimi… Şamxalın Güləsəri götürüb qaçması xəbərini eşidən Cahandar ağa ulu sələfi Koroğlu kimi üç gün üç gecə ağzı üstə yatdı. Ailə üzvlərindən heç kim qorxusundan ona yaxınlaşa bilmədi. Cahandar ağa bir axşam div yuxusundan ayılan kimi ayıldı. Döyüşə gedirmiş kimi xəncərini, tüfəngini belinə bağladı. Hava isti olsa da, dəvə yunundan tikilmiş, toxunmuş başlığı boynuna doladı. Zərnigar, Mələk, Salatın Cahandar ağanın nə isə dəhşətli bir işi həyata keçirəcəyini yəqin etdilər. Zərnigarın yalvarıcı baxışları qeyri-ixtiyari olaraq yenidən Mələyə dikildi. Mələk Zərnigar xanımın nə demək istədiyini başa düşdü. Fikirləşmədən, ölümü gözünün qabağına alaraq Cahandar ağanın qarşısını kəsdi və soruşdu: - Belə bivaxt hara gedirsən? Onların arasında baş verən qısa dialoq Azərbaycan qadınının mətanətini, mərdanəliyini, dözümlülüyünü, müdrikliyini bir daha nümayiş etdirir. «Nə vaxtdan kişinin işinə qarışırsan?

- Qarışmıram, soruşuram. Mən nəkarəyəm ki, sənə söz deyəm, amma ürəyim uçunur. Səni and verirəm o balalarıyın canına, ətəyindən daşı tök. Cahandar ağa yolu kəsib, qapının ağzında dayanan və onu bayıra buraxmaq istəməyən Mələyin döşündən itələdi.

- Çəkil yolumdan!..

Gəlin tərpənmədi. Qollarını gərib qapının çərçivəsindən yapışdı. Cahandar ağa bir an nə edəcəyini bilmədi. Hələ indiyə qədər onun qabağını kəsən, getdiyi yoldan qaytaran olmamışdı.

- Cəhənnəm ol, deyirəm sənə, yoxsa o it küçüyünün hayıfını səndən alaram!

- Al, neynək, al, vallah düz sözümdür.

- Qanını üstümə tökmə!

- Halal eləyirəm, tök» (6,97). Mələyin onu buraxmayacağını dərk edən Cahandar ağa var gücü ilə şillə çəkdi. Mələyin ürəyinin keçəcəyini, şillənin təsirindən yerə yıxılacağını ağlına belə gətirmədi. Mələyin üzünü soyuq tər basdığını görəndə özünü itirdi: - Ay uşaq, kim var, tez olun, su gətirin". Səsə Salatın və Zərnigar xanım içəri daxil oldular. Zərnigar xanım Mələyin ağız-burnundan axan qanı gördükdə, dizinə döydü. «Allah sənə insaf versin, ay Cahandar ağa, bu yazığı niyə öldürdün: yetimin günahı nəydi?

- Günahın hamısı sənin küçüyündədir. Sümüyümüzü it sümüyünə caladı. Onun nəriltisi otağı başına götürdü. Zərnigar xanım «niyə mənim olur, elə sənin də küçüyündür, adımızı batırdı», - demək istədisə də, qorxusundan dinmədi. Mələyin üzünə su çiləyən qızına kömək etdi» (6,97-98). Cahandar ağa zahirən özünü laqeyd göstərirdi. Ancaq fikri-zikri Mələyin yanında idi. İçəri daxil olmaq istəmirdi. Yaralı pələngə bənzəyirdi. Ancaq özündə qəribə yüngüllük hiss edirdi. Sanki bütün əhvalat, hadisə Mələyə vurduğu şillə ilə birlikdə yox olmuşdu. Cahandar ağa öldürəcəyi oğlunu, tikə-tikə doğrayacağı gəlinini yaddan çıxarmışdı. Mələk Cahandar ağanı ikinci dəfə övlad qatili olmaqdan xilas etmişdi. Şamxal Cahandar ağanı odsuz-ocaqsız yandırırdı. Kişi Şamxalın küsməyinin bu qədər ciddi olacağını heç güman etmirdi. İndi oğlundan tamam əlini üzdü. «Öləndə vəsiyyət edəcəm, üstümə qoymasınlar, mənim o adda oğlum yoxdur». Digər tərəfdən Mələyi vurduğuna peşman olsa da, sevinirdi. «Bəlkə də belə olması yaxşıdır. Kim bilir, bəlkə də o, qabağıma keçməsə idi, gedib bir xata çıxaracaqdım. Vallah, Mələk yaxşı arvaddır. Bununla iki dəfədir yolumu kəsir, məni oğul qanı tökməkdən saxlayır» (6,100).Mələyin ardınca Zərnigar xanım da çox çək-çevirdən sonra Cahandar ağaya münasibətdə ağıllı, düzgün, müdrik qərar qəbul etdi. «Mən baş götürüb evdən çıxanda kimə nə eləyirəm? Günümün bundan ürəyimi ağrıyacaq? Bəlkə onlara da elə bu lazımdır? Əl-ayaqlarına heç kəs dolaşmaz. Zəhmət çəkib ev-eşik tikib, cah-cəlal düzəldən mən, hazıra çıxan onlar? Ay Allah, sənin nə insafsız işlərin var? Mənim balalarımı niyə gül kimi soldurub ürəklərinə çalçarpaz dağ çəkirsən? Mən nə günahın sahibiyəm? Yox, gedəcəm. Kişi məni evdən qovmayıb ki? Özüm çıxıb gəlmişəm. İndi də qayıdacam. Balalarımı başıma yığacağam» (6,211). Əşrəf məktəbdən qayıdandan sonra ailədə nələrin baş verdiyini öyrənmək istəyirdi. Ancaq əsl həqiqətləri heç kim ona demirdi. Ondan nələrisə gizlədirdilər. Əşrəfi ən çox narahat bibisinin qəfil ölümü idi. Üç gün idi ki, Əşrəf anasından ayrılmır, ona müxtəlif suallar verirdi. Ana ilə oğul arasında başlayan dialoq demək olar ki, bütün məsələlərə aydınlıq gətirdi, kimin kim olduğunu müəyyənləşdirdi. Ancaq Zərnigar Əşrəfin «ana bibim nədən öldü» sualına cavab verməkdə çətinlik çəkdi. Diksindi. O dəhşətli gün gözünün qabağına gəldi. Cahandar ağa adam göndərib Zərnigarı çağırtdırmış, meyidin yuyulub kəfənlənməsini ona etibar etmişdi. Baldızının qanlı bədənini görəndə başa düşdü ki, Cahandar ağa sirrin üstünün açılmasını istəmir. Zərnigar xanım bütün həqiqətləri açıb oğluna söyləyə bilməzdi. «- Taqsır özündə oldu, bala, müridlərə qoşuldu, axırda da özünü bədbəxt elədi.

- Deyəsən, atam mənim bildiyimdən də zalım adamdır.

- Yox, yox, dərdin alım, onda nə taqsır var? Özü öz suçunu başa düşdü. Görünür, bibinin qisməti buymuş.

- Bəs atam bu məsələyə necə baxır, Qoca kişi ilə barışıbsınızmı?

- Yox. Nə danışdığındır, ay bala, kişi Şamxalın əlindən zəncir gəmirir, heç barışar?

- Atam Şamxalla barışmasa, mən də o evə ayaq basmayacağam.

- Elə söz danışma, dərdin alım, Şamxal ayrı, sən ayrı. Atan da yazıqdır. Tək qalıb.

- Bəs sənə elədiyi pislik?

- Qismətdən artıq yemək olmaz, bala, görünür, Allahın əmri beləymiş. Olacağa çarə yoxdur.

- Bəndə yoldan çıxanda Allah nə eləsin, ana?

- Elə demə, bala, hər şey Yaradanın əlindədir. Bir də sən belə şeylərə çox fikir vermə. Cahandar ağa sənin atandır, onu tək qoyma.

- Deyirsən, yanına qayıdım?

- Qayıt bala, Salatına da deyəcəm getsin.

- Yox.

- Sözümdən çıxsan, üzünə baxmaram» (6,212-213).

Fikrimizcə, İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanının kulminasiya nöqtəsi yuxarıda göstərilən epizoddur. Zərnigar xanımla Əşrəfin səmimi dialoqunda bir çox mətləblərə aydınlıq gətirildi. Zərnigar xanım insanpərvər qadın, ana, müdrik ailə başçısı olduğunu bir daha sübut etdi. Var qüvvəsi ilə oğluna ailənin birliyini, sarsılmazlığını qorumayub saxlamağın vacib olduğunu vurğuladı. Əşrəfi atasının üzünə ağ olmaqdan xilas etdi. Cahandar ağanın ona etdiyi haqsızlıqlardan, pisliklərdən danışmadı. Bütün olub-keçənləri qismətlə, qəzavü-qədərlə əlaqələndirdi. İsmayıl Şıxlı tərəfindən istifadə olunmuş sözlər onun əsərində zərgər dəqiqliyi ilə seçilmişdir. Tükənməz xəzinə kimi şifahi xalq yaradıcılığından layiqincə bəhrələnmək həqiqətən yazıçıdan böyük istedad və ustalıq tələb edir. Bu qədər atalar sözləri və zərb- məsəllərin müstəsna bir dəqiqliklə və ardıcıllıqla işlədilməsi təəccüb doğurmaya bilməz. Yəqin ki, İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanının böyük uğur qazanmasının əsas səbəblərindən biri yuxarıda göstərilənlərdir. Ən başlıcası isə atalar sözlərinin və zərb-məsəllərin kiçik həcmli sözlərlə, cümlələrlə böyük mənalar ifadə etməsindədir. Molla Sadığın Allahyarın kimliyini biləndən sonra işlətdiyi qısa və konkret sözlər hər ikisinin eyni məqsədə xidmət edəcəyinə işarədir.

"-Qardaş, sən şir ürəyi yemisən, nədir, nə cürətlə bu tərəflərə ayaq basmısan? Deyəsən, sənin gözünü qan örtüb. Demirsənmi duyuq düşərlər, iri tikəni qulağın boyda eləyərlər?

-Namussuz yaşamaqdansa, ölmək yaxşıdır.

-Orası elədir, amma ehtiyat da lazımdır.Yoxsa ara yerdə qanın itər.

- Mən ölümdən qorxmuram, molla, hayfımı ala bilməməkdən qorxuram" (6, 191).

Əlbəttə, Molla Sadıq Cahandar ağa kimi mərd, cəsur, varlı, hörmətli, nüfuzlu düşmənlə mübarizədə xüsusilə ehtiyatlı olmalıydı... Oldu da...

Sonda vurğulaqmaq istərdik ki, "Dəli Kür" kimi möhtəşəm, sanballı əsərdə atalar sözlərini və zərb- məsəlləri dərindən araşdırmaq, hərtərəfli təhlil etmək bir məqalənin imkanı xaricindədir. Gələcək araşdırmalarımızda daha geniş, əhatəli təhlil nəzərdə tutulmuşdur.

Ədəbiyyat

1. "Dəli Kür" romanının poetik dili" ədəbi tənqiddə. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 344 s.
2. Babayev Y. "Dəli Kür" romanının gizli qatları. "Kaspi" qəzeti, 16-18 fevral, 2013, s.18
3. İmanov M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı, Elm, 1991, 127 s.
4. İsmayılov Y. İsmayıl Şıxlı. Həyatı, mühiti, sənəti. Bakı, Ayna Mətbu Evi, 1999, 223 s
5. Musayeva İ. İ. Şıxlının "Dəli Kür" əsərində atalar sözləri və məsəllərin cümlə tipləri. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi- nəzəri jurnal. 2014. №1 (89). s.54-56.
6. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 400 s.

N.Aliyeva

Use of proverbs and sayings in the novel
Ismail Shikhlı "Turbulent Kur"

Summary

Ismayil Shikhli's prose takes an important place in the XX century of Azerbaijani literature. He is the author of such works as "Dividing ways", "Turbulent Kur" and "My dead world". I.Shikhli began to his literature creation with the poems, and was also a good teacher. At the same time, as a talented critic he wrote a lot of articles. By this reason, one doesn't face with superfluous and needless expressions. Even we can say that, his works are top of Azerbaijani literature language. All writers and poets try widely to use proverbs and sayings in their works, but sometimes they can't to achieve their goals. We think that, the main reason is an incorrect benefiting from living folklore language. Ismayil Shikhli successfully continued traditions of XIX century Azerbaijani literature. Works if Abdurrahim bey Hagverdiyev, Najaf bey Vezriov and others' works are a good examples in this context. In XX century Jafar Jabbarli perfectly used proverbs and sayings, as the latter enable to present all meaning features. Ismayil Shikhli used proverbs and sayings by the dialogues of the characters in his "Turbulent Kur" novel. As if the peculiar features of the characters "are hidden behind their languages". The author also resorted to the using of words considering the period and environment, and didn't artificially modernize the cha-

racters' language, which proves their colorfulness and individuality. A correct use of the proverbs and sayings is a success of richness of language as well as writer's himself. This article is namely devoted to the studying of the above-mentioned problems.

Key words: Ismayil Shikhli, Turbulent Kur, system of characters, femal characters, proverbs, sayings, descriptions

Нушаба Алиева

Использование пословиц и поговорок в романе
Исмаила Шихлы «Кура неукротимая»
Резюме

Проза Исмаила Шихлы в Азербайджанской литературе XX века представляет важный период. Писатель является автором таких произведений как «Расходящиеся пути», «Кура неукротимая», « Мой погибший мир». И.Шихлы начинал свое художественное творчество с лирики. В то же время он написал много критических статей. Может быть поэтому в его произведениях нельзя встретить лишних выражений. Можно с уверенностью сказать, что произведения писателя являются вершиной Азербайджанского литературного языка. Все писатели и поэты стараются использовать в произведениях пословицы и поговорки. Но эти попытки не всегда бывают удачными. По-нашему, это происходит потому, что они неумело пользуются живым народным языком. Исмаил Шихлы достойно продолжил традиции Азербайджанской литературы X1X века. Творчество Абдурагим бека Хагвердиева, Наджаф бека Везирова наглядное подтверждение сказанному. В XX веке Джафар Джаббарлы прекрасно использовал пословицы и поговорки. Потому что ими можно выразить все оттенки значений.Исмаил Шихлы в романе «Кура неукротимая» пословицы и поговорки использовал для создания образов. Характеристика образов будто скрыта за «речью». Писатель использует слова, соответствующие эпохе и среде. Он не осовременивает язык героев искусственным путем. Это способствует созданию индивидуальных и колоритных образов. Правильное использование пословиц и поговорок – это успех автора. В статье ставилась цель – исследование именно вышесказанных проблем.

Ключевые слова: Исмаил Шихлы, Кура неукротимая, система образов, женские образы, пословицы, поговорки, описания

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevda Kadiyeva tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

NILUFƏR MAHMUDOVA
Baki Dövlət Universiteti
Zahid Xelil küç
nilufer.mahmudova@gmail.com

АББРЕВИАТУРА В СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Резюме

С развитием телекоммуникации, общества, науки и технологии сокращенные слова начали использоваться в средствах массовой информации. Еще одна причина использования сокращенных слов в средствах массовой информации - создание художественной экспрессии и игры слов. Сокращенные слова пополняют словарный запас. Необходимо также отметить тенденцию языковой экономии, которая приводит к экономии пространства при написании и времени. Язык развивается в обществе и любые изменения влияют на язык. Средства массовой информации отражают все изменения языка. Язык СМИ обладает высокой информативностью, лаконичностью, которое позволяет широко использовать аббревиацию. На данный момент эта сфера широко развивается, и появляются новые сокращенные слова, так как охватывает большую аудиторию. Аббревиации встречаются как в письменном, так и устной речи языка СМИ. Сокращенные слова можно встретить в газетах, журналах, книгах, авторских книгах, электронных книгах, в телепрограммах, в новостных роликах, рекламе, на плакатах, стенд газетах, объявлениях, электронных письмах, социальных сетях и переписках, СМС сообщениях. Многие сокращенные слова нуждаются в расшифровки, некоторые из них понятны читателю без расшифровки, так как наиболее популярны в общении. Однако, если используется сокращённое слово в контексте, то с начало необходимо дать его полную форму, а зачем при втором упоминание дать сокращенную форму слова. В средствах массовой информации используются различные типы сокращенных слов: буквенные, графические. Некоторые аббревиатуры используются в кириллической, некоторые в латинской графике. В данной статье приводятся примеры сокращенных слов в средствах массовой информации, которые позволяют отличить типы аббревиатур. Данная статья будет полезна для дальнейшего изучения аббревиации как продуктивного способа словообразования.

Ключевые слова: Средство массовой информации, язык СМИ, словообразование, сокращения

В настоящее время можно заметить, большое количество аббревиатур в СМИ (средствах массовой информации), что связано с развитием телекоммуникации, общества, науки и технологии. Средства массовой информации создают новые типы сокращенных слов. Средства масс-медиа используют общеупотребительные сокращенные слова, которые наиболее известны простому народу. Сокращенные слова такого характера не требуют расшифровки, так как они бывают понятны аудитории. Существует также авторские сокращения, которые требуют обязательной расшифровки сокращённых слов. Такие сокращения часто встречаются в стихотворениях, авторских статьях. Несмотря на это, при любом сокращении необходимо давать полную форму сокращенному слову, то есть его расшифровку, а в дальнейшим использовать сокращенное слово.Сокращенные слова в языке СМИ являются малоизученными и требуют дальнейшего изучения. Современная лингвистика уделяет большое внимание аббревиациям в сфере средств массовой информации, это связано не только с целью экономии времени и пространства в письменном виде, но и является средством создания экспрессии, художественной выразительности и языковой игры. СМИ отражает любые изменения, которые происходят в жизни общества и человека. Сокращенные слова широко распространены в телевизионных эфирах, названиях каналов, передач и шоу (*АЗтв, АТВ, РЕН тв, НТВ* и т.д.).Основной задачей языка прессы является передать ту или иную информацию читателю, при этом создать у него определенные впечатления и убедить его в этом. Поэтому журналисты часто приходят к публицистическому стилю передачи информации, а именно к экспрессии. Как известно, основными функциями прессы являются информационность, воздействие, экспрессивность, просвещение, и развлечение читателя. СМИ - это массовая коммуникация, которая занимается передачей информации, сюда можно отнести: газеты, журналы, телевидение, радио, интернет, социальные сети. К сожалению, в современное время интернет и новые коммуникативные технологии заменили книги, театры, музеи, филармонии и др. Как мы видим, электронные газеты стали постепенно вытеснять бумажные газеты, но это не говорит о том, что электронные газеты не используют аббревиатуры, они также богаты аббревиациями, и их основная цель, используя сокращенные слова, передать больше информации, при этом использовать меньше времени и занимать меньше времени при передаче информации.Самые популярные способы образования аббревиатур в новостях и СМИ – это графические и буквенные сокращенные слова.

В СМИ наиболее продуктивным способом образования аббревиатур является инициальный способ образования аббревиатур, в основу которого, входят первые буквы сокращенных слов, к примеру, приведем несколько сокращенных слов: *АиФ (аргументы и факты), МК (Московский Комсомолец)*. Графические (которые бывают заметны при письме *к/т – кинотеатр, млрд. –*

миллиард), а также сложносокращенные и заимственные аббревиатуры (*ЮНЕСКО, УЕФА* – это аббревиации, которые используют кириллицу) отстаивают свое место в разделах СМИ.

В связи с развитием интернета и социальных сетей, большое распространение получили форумы - групповое общение компьютерных пользователей того или иного сайта, их объединяет тематическая дискуссия и обмен мнений, советами. Пользователи форумов также прибегают к сокращениям слов, тут наиболее популярны – буквенные аббревиации.

Согласно Кувшинской, самым популярным способом общения в форумах является инициальный способ образования аббревиатур, особенно буквенные. В веб-общение и социальных перепискаx также популярен другой способ – разговорные сокращения одного слова с помощью усечения части слова, например, *магаз – магазин; счас (щас) –сейчас* [3; 32-33; 34-35]. В форумном общение и социальных сетях малоиспользуемыми сокращениями являются слоговые и слого-словные аббревиации, которые встречаются в веб-общении немного чаще слоговых [3;34-35]. По ее мнение англоязычные аббревиатуры используются реже русскоязычных исходных вариантов: *BTW (by the way) – кста –(кстати)*. Трофимова считает, что в веб-общение часто используются транскрибирование (*чат, офлайн*), усечение (*конфа*) и редуцирование (*комп, плз, спс - спасибо*) [4; 95]В СМИ аббревиацию часто используют для сокращения длинных слов, учреждений, организаций, передачи большой информации. Так, например, Трофимова считает основной функцией использования сокращенных слов в СМИ – быстрое написание слов и быстрое чтение комментариев. Голуб видит причины использования аббревиатур и сокращений в газетных текстах в экономии места [1; 37].Мы поддерживаем мнение Голуб о том, что в газетах и электронном общение сокращенные слова используются для экономии места, но в тоже время, мы не можем отрицать, что основной причиной использования сокращенных слов в СМИ является способ экспрессивности и выразительности. Сокращению подвергаются различные телеканалы, телевещание, передачи. Особо следует отметить само слово *ТВ* (*телевидение*), а также словообразовательную цепочку, состоящую из них *ТВ – прогноз, ТВ – программа, ТВ – центр*. В словарном составе телевидения встречаются инициальные аббревиатуры: *АТВ*; буквенные – *НТВ, СТВ, ОРТ; AZ.TV – Azərbaycan Televiziya Verilişləri; ANS (Azerbaijan News Service)*, хоть канал функционирует в Азербайджане, но название его взяли из производных английских слов. Следует отметить, что в азербайджанском языке нет согласного звука *–es* (есть звук *–se*), который читается в данной сокращенной цепочки и это вызывает путаницу с лингвистической точки зрения. А также смешанный тип буквенно-звуковой – *РЭН-ТВ*. В речи можно встретить и деривативные формы этих слов, например: *ОРТ—> ОРТшники*

(оэртэш-ники ,НТВ—>НТВшник(и),(энтэвэшник(и)). Таким образом, сокращенных слова можно склонять и образовывать производные из них.

Литература

1. Голуб, И.Б. Русский язык и культура речи. Москва. Издательство “Логос”.2010.
2. Костомаров В. Г. Наш язык в действии. Очерки современной русской стилистики. М.: Гардарики, 2005. С. 23.
3. Кувшинская, М.Ю. 2014. Аббревиация в речи интернет-форумов. Под. ред. Ахапкина, Я.Э., Рахилина, Е.В. 2014. Современный русский язык в Интернете. Языки славянской культуры. Коллектив авторов. Москва.
4. Трофимова, Г. Н. 2009 Языковой вкус интернет-эпохи в России. Функционирование русского языка в Интернете: концептуальносущностные доминанты: Монография. 2-е изд., испр. и доп. Москва.Изд. РУДН. 436с.

N.Makhmudova

Abbreviation in the Mass Media

Summary

With the development of telecommunication, society, science and technology abbreviations started to be used widely in Mass Media. The other reason of using abbreviations in the Mass Media is a way of making artistic expression and wordplay. Shortened words replenish vocabulary. It should also be noted the tendency of the language economy which leads to time and space saving during writing. A language develops in society and any changes in it affect the language. The Mass Media reflects all the language changes. The language of Media is highly informative and concise which makes abbreviations be used widely. Now this sphere is developing widely, and new shortened words appear as it covers a large audience. Abbreviations are found in both written and spoken language of the media. Shortened words can be found in newspapers, magazines, books, copyright books, electronic books, television programs, news clips, advertisements, on posters, newspaper booths, announcements, emails, social networks and correspondence, SMS messages. Many shortened words need decoding, some of them are clear to the reader without decryption if they are most popular in communication. However, if a shortened word is used in context, it is necessary to give its full form at the beginning of the contest and in the second mention to give a shortened form of the word. The media use various types of shortened words: alphabetic, graphic. Some abbreviations are used in Cyrillic, some in Latin script. This article provides examples of shortened

words in the media that distinguish types of abbreviations. This article will be useful for further study of abbreviation as a productive way of word formation.

Key words: Mass Media, the language of Media, word formation, shortenings

N. Mahmudova

Kütləvi İnformasiya Vasitələrində abbreviasiya

Xülasə

Telekomunikasiya, cəmiyyət, elm və texnologiya inkişaf etdikcə ixtisar sözlər kütləvi informasiya vasitələrinə daxil olmağa başlayıb. Kütləvi informasiya vasitələrində ixtisar sözlərin istifadəsinin digər səbəbi isə bədii ekspresiyani və dil oyununu yaratmaqdır. İxtisar sözlər söz ehtiyatını artırır. Yazı zamanı məkan və vaxt qənaətinə səbəb olan dil qənaət tendensiyasını da qeyd etmək lazimdır. Dil cəmiyyətdə inkişaf edir və hər hansı bir dəyişiklik dilə təsir edir. Kütləvi İnformasiya Vasitələri bütün dil dəyişikliklərini əks etdirir. KİV dili yüksək məlumata, ixtisar sözləri geniş istifadə etməyə imkan verən lokanizma malikdir. Hal-hazırda bu sahə geniş inkişaf edir və geniş bir kütləni əhatə etdiyi üçün yeni qısaldılmış sözlər meydana çıxır. İxtisarlar KİV-in həm yazılı, həm də danışıq dilində olur. Qısaldılmış sözlərə qəzetlərdə, jurnallarda, kitablarda, müəllif hüquqları kitablarında, elektron kitablarda, televiziya proqramlarında, xəbər kliplərində, reklamlarda, afişalarda, qəzet stendlərində, elanlarda, elektron poçtlarda, sosial şəbəkələrdə və yazışmalarda, SMS mesajlarında rast gəlmək olar. Qısaldılmış sözlərin çoxu şifrələnməlidir, onlardan bəziləri ünsiyyətdə çox populyar olduğundan, şifrələnmədən oxucuya aydındır. Əgər bir qısaldılmış söz kontekstdə istifadə olunursa, əvvəldən onun tam formasını və ikinci qeyddə sözün qısaldılmış formasını vermək lazımdır. Kütləvi İnformasiya Vasitələrində müxtəlif növ qısaldılmış sözlərdən istifadə edilir: hərfi, qrafik. Bəzi ixtisarlar kiril, bəziləri latın qrafikasında istifadə olunur. Bu məqalədə Kütləvi İnformasiya Vasitələrində ixtisar növlərini ayırd edən qısaldılmış sözlərin nümunələri təqdim olunur. Bu məqalə, söz yaradıcılığında məhsuldar vasıtə kimi ixtisarın gələcək öyrənilməsi üçün faydalı olacaqdır.

Açar sözlər: Kütləvi informasiya vasitələri, KİV dili, sözyaradıcı, ixtisarlar

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 19.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Abbas Abbasov tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

RUBABE MUSAEVA
Azerbaijan State Economic Universitety
Pr.Istiqlaliyat 6.
rubabamusaeva@gmail.ru

THE PERSON'S USAGE OF ENGLISH IN CULTURAL AND PUBLIC SPACE OF THE USA

Summary

To date, English is the most common and a significant language in the world. Dialects of the English language - a set of dialects that have developed in the British Isles, emerged as a result of the expansion of the British Empire and -after World War II - the influence of the United States around the globe. The number of dialects and English languages and pidgins is quite large.

The study of dialects gives invaluable and truly inexhaustible material not only for penetration into the deepest origins of the language, but also for in historical past, but allows us to assess and understand, without bias and unisteralism, the features of the formation and development of the literary norm, of various social and proffessional voices, as well as linguistic variants. Only the recording of dialectal data opens the opportunity to understand, not only the so - called "deviations" from the rules of pronunciation and grammar, but these rules themselves, and can serve as a solid basis for studying the formation and development of meanings of words [1-.p.21].

There is it point of view that dialects are a "vulgar speech" used by "uneducated" layers of society. However, such a judgment is anti - historical and incorrect in fact, because, firstly, the literary norm, as a rule, develops on the bests of one or several local dialects. Secondly, the linguistic features of any local dialects are due not to "negligence" of the speeches of its bearers, but 82 strict historical laws.

English does not have a central body coordinating its development, such as, for example: the Academy for the language, which leads to the absence of a single language norm. the two most common standardized dialects of the English language are the "British (Royal) English" based on the southern British dialects and "American (General American) English" based on the mid - Western American dialects.

Key words: English,pronunciation,dialects,grammar,development..

English in Canada or African American and South American English in the United Menawhile, it seems clear that the real parters of the according relationship between the American and British verious of fr English language can be not by simply listing their distinctive features. but only by revealing the specific weight cf

the distinctive elements, as well as the scale and depth of the differences at all levels of the linguistic structure. And this can be achieved only if the distinctive and common elements are considered as an integral part of a single language system. Dialect is a unique language, which uses for communication a separate group of persons. As a rule, these people live on the same territory or belong to the same social status and profession.There is a certain pattern, which is that different dialects are usually observed among the inhabitants of rural areas[2-.p.125]. As a rule, two types of dialects are distinguished, one of which is territorial. and the other is social. Thus, we see American standard of English language at the phonetic level has a number of spesific features, distinguishing it from British English. Most often differences in the pronunciation of vowel sounds, rather than consonants, widely retro flexion is widespread. Also sometimes there are lexemes, whose pronunciation does not meet the American standard Pronunciation, which can be characteristic of a certain regional pronunciation Territorial dialect is a kind of language that is used in a particular territory as a means of communication of local residents A social dialect is a language spoken by a specific social group of the population. The work carried out contributed to a deeper penetration into the structure of the language, the history of emergence of various variants of the English language. especially the American dialect. As already mentioned, there are manv dialects in the English language. The aim of the work was to study the differences between the two main English - versions British English and American English. The analysis of the sources showed that the main distinguishing features relate mainly to the folowing layers of language vocabulary, and grammatical structure [3.p.44]. The greatest discrepancy lies in the sound variety of British and American dialects, the less subject to change is the grammatical structure of the language, especially the written English language, the so - called Standart English. But the biggest and most noticeable difference is pronunciation.

-on the street (Am) — in the street (Br),

-He' s in the hospital (Am) — He's in hospital (Br).

This can easily be found in the utterance of in the words port, more, dinner. While this sound is not pronunced in British English, the inhabitants of Scotland have such a sound dominating in the spech. The English language surprise a variety of varieties of dialects. There are two most common standardized dialects of English. The second dialects of English is “American English” which, as you might guess, is based on the mid-Western American dialect. We also found that the quantitative growth of Americanisms is closely related to the history of the language (and mainly vocabulary as its most mobile part) and the history of the development of American society. Dialects of the language and the literary standart (example, normalized language, the norms of which are perceived as “correct” and universally binding. and which is opposed to dialects and common sense, are inextricably linked not only because dialectal speech arises on the basis of the standard, but also because, as

a rule, The language standard of the English language is not an exception. in the 15th century, Britain was abundant in the presence of many different dialects as it incteased I flowed the village to the city, these dialects became more and more nuxed up and the result was a linguistic standard (it could be said that originally it was the London form of the southeast dialect). Over time, this language was perfected and was recognized as a language on which said the educated part of the population of the country [4-,p.77-83].

The history of the development of opinion on this issue, however, deserves special attention on the statements and reflections that somehow contributed to them, and we can distinguish certain opinions or bases of evaluation. Language analysis has shown that differences between the American and British versions of the English language are quite noticeable. However, the opinion about the significant differences between the American and British versions of the English language is just a myth. As in the whole world, this process was conditioned by necessity. As a result, we have simplified orthography, grammar, as well as a peculiar pronunciation and a different from the British English lexical composition of the language. Everything depends on the goal that the person himself. If knowledge of the language is required in order to communicate with business partners living in the US, then, of course, you need to make efforts to learn basic American English. main phonetic differences between dialects and the literary standard consist both quantitative characteristics and in the quality of individual sounds Dialects are very characteristic of the pronunciation of those sounds, which the literary version are not pronounced at all.Theretore, society and the economic and cultural changes that occur in it can not but affect the various levels of language. Equally, language has a significant impact on society [5,p.36]. The consideration of the speech continuum from the point of view of the contrast of the northern and southren pronunciation charactiristics allows us to correlate the segmental and ultra-segmental levels of analysis of regional speechll is quite difficult to draw a line between the concept of the linguistic variant and concept of dialect speech, since, according to the definition, both can be characterized as a variant of the pronunciation of given language, specific to a certain group of people. For today day there is a need for a language of international communication for the implementation of international trade, business, diplomacy, security, mass communication, cultural exchange and other areas of intenational cooperation, so the possession of sound language structure, proper pronunciation and culture of voice is an indispensable condition for communication in any form, back side similar spread of language around the world is that it.

list of literature:

1. ArakinV.D. HISton of English. - 2005. P.21
2. Barkhudarov L.S, Shteling D A. English grammar. — 2003, p. 125

3.Features of English speakers 1987.page.44.
4. Kuzmenkova Y. B. From the traditions of culture to the norms of speech behavior of the British and Americans./2005. Page:77-83.
5. Social linguistics and social practice "Sciences of prof. OE Sements, High school, school, 2005 with 36.

Р.Мусаева

Английская языковая личность в культурно-обшественном пространстве США

Резюме

Исследована американская языковая личность в культурно-историческом пространстве США в XX в. Раскрываются возможности прототипического подхода к ее анализу и реконструкции как трехуровневой ментальной модели. Очевидио, что культурные объединения и культурные структуры, вместе с охватом всех аспектом общественной жизни, культуры иногда затрагивают и политические процессы. Признавая, что американская культура сегодня является глобальной культурой . «В качестве одной из причин возникновения американской культуры как глобальной культуры показывает, что США признает свои культуры как мультикультурную культуру». В идее мултикультуральной политики каждая довременная нация выступает в роль этнического и политико-правового гражданского сообщества.

В этой статье лингвистика в широком смысле слова подразделяется: теоретическая лингвистика, прикладная лингвистика, практическая лингвистика. Теоретическая лингвистика исследует языковые законы и формулирует их как теории. Можно говорить не только и «языках», но и о «языку» вообще, поскольку языки мира имеют много общего. Общую лингвистику изучает общие черты всех языках.

Частную лингвистику изучает отдельный язык, группу родственных языков или пару контактирующих языков. Практическая лингвистика в отличие от научной охватывает виды ненаучной деятельности. Каждому из направлений практической лингвистики соответствует его отражения. Одноязычная лингвистика описательная лингвистика ограничивается описанием одного языка. Сравнительная лингвистика сравнивает языки друг с другом.

Ключевые слова:Английский язык,призношение,диалекты,грамматика,развитие.

R.Musayeva

ABŞ-ın ictimai-mədəni həyatında şəxsiyyətin İngilis dilindən istifadəsi

Xülasə

XX əsrdə ABŞ mədəni və tarixi məkanında Amerika dil şəxsiyyəti tədqiq edilmişdir. Üç səviyyəli mental model kimi onun təhlili və yenidən qurulmasına prototip yanaşma imkanları aşkara çıxarılmışdır. Fərdin idrakı fəaliyyətin praqmatik yönümü, kateqoriyalar və binar qarşıdurma terminlərində informasiyanın dərk edilməsi, ekstralinqvistik reallığın dil biliklərinin çıxış prosedurlarına təsiri kimi amillər sistemyaradıcı amillər cismində nəzərə alınır. Demək bu fenomen sosiumun vacib elementi kimi qorunmalıdır ki, siyasiləşib müxtəlif fəsadlar törətməsin. Bu da bəllidir ki, mədəni birlik və mədəni qurumlar mədəniyyətin sosial həyatının bütün tərəflərini əhatə etməklə bahəm, bəzən siyasi proseslərə də təsir göstərir. Amerikan mədəniyyətinin elə bu günkü qlobal mədəniyyət olduğunu qeyd edərək yazır: "Amerikanizmin qlobal mədəniyyət kimi meydana gəlməsinin səbəblərindən biri kimi ABŞ-ın öz mədəniyyətlərini multikultual mədəniyyət kimi qəbul etdiklərini göstərir." Multikulturalizm siyasəti ideyasında hər bir müasir millət ham etnik, həm də siyasi-hüquqi vətəndaş icması rolunda çıxış edir.

Məqalədə dilçilik haqqında çox geniş məlumat verilmişdir. Dilçilik elminin tarixini, adətən, qədim dövrlərdən izləmək mümkündür. “Dil haqqında yeni təlim”in əsas müddəalarından biri elmi dilçiliyin böyük nailiyyətlərindən olan müqayisəli – tarixi diçiliyi tamamilə qəbul etmirdi. Həmin təlim dillər arasındakı inkaredilməz yaxınlığı bu dillərin eyni mənşədən olmaları kimi deyil, tamamilə fərqli bir mövqedən izah edirdi. Məlumdur ki, Stabler frazeologiyanı bir elm kimi ayıran ilk alimlərdəndir.

Açar sözlər:İngilis dili,tələffüz,dialekt,qrammatika,inkişaf,koordinasiya.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Mehdixanlı tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

RASİMƏ TEYMUROVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İstiqlaliyyat pr.6.
rasiməteymurova@gmail.ru

İQTİSAD TƏMAYÜLLÜ ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ DƏRSİN TƏŞKİLİ VƏ MOTİVASİYANIN ROLU

Xülasə

Hazırda digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sistemində də əsaslı istahatlar aparılır, təhsilin humanistləşdirilməsi, demolratikləşdirilməsi , inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təhsil sisteminə inteqrasiyası istiqamətində işlər görülür. XXI əsr şəxsiyyətin formalaşmasinda intellekt, yaradıcılıq,fərdiyyətçilik, tolerantlıq əsəi kimi dəyərləndirilir Yaradıcı təfəkkürün inkişafı, həmrəylik, müstəqillik cəmiyyətin demokratikləşdirilməsindən, şəxsiyyətin inkişafından vo onun vətəndaş kimi formalaşma səviyyəsindən asılıdır. Yalnız yaddaşla, yəni aktiv və passiv yadda-şaxlama ilə tələb olunan bütün informasiyaların öhdəsindən gəlmək mümük deyildir. Ona görə də tədris-təlim prosesində təfəkkür fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradılmalıdır. Fəal təlimdə tələbə zəruri biliklərə hazır şəkilda deyil, müstəqil yiyələnir;təlimin optimallaşdinılması nəticasində tələbənin təşəbbüskarlığı, təlimə, program materialına marağı artırır va təlim prosesinin fəal iştirakçısına çevrilir; dərsda tələbənin oyrənmə fəallığı artır, təlimin səmərəsi yüksəlir;mexaniki yaddaş öz yerini təfəkkür əməliyyatlarına verir;tələbə bilikləri konkret məsələlərin həlli prosesində dərk edir;müəllim tələbələrin biliklərə yiyələnməsində fasilitator rolunu oynayır;mexaniki yadda saxlamadan fərqli olaraq məlumatın dərk edilməsinə və ondan yaradici şəkildə faydalanmağa üstünlük verir, tələbənin şəxsiyyətinə hörmətli münasibət , onun təşəbbüskarlığına, müstəqilliyinə geniş meydan vermək onun öz qüvvəsinə inamını artırır.

Açar sözlər: kommunikasiya,şifahi niqt,kontekst,İngilis dili, motivasiya

Dərsi 7 hissəyə bölmək olar: 1. Motivasiya; 2. Tədqiqatin təşkili; 3. Malumatin mübadilasi; 4. Məlumatın təşkili; 5. Nəticələrin çıxarılması; 6. Tətbiqetmə; 7.

Qiymətləndirmə və ya refleksiya. Motivasiya - yəni müəllim tərəfindən problemin qoyulması, tələbə tərəfindən fərziyyələrin irəli sürülməsi deməkdir. Fəal dərs motivasiya ilə başlanır. Motivasiya-tələbələdə dərsə aid olan maraqdır. Motivasiyanın rolu şagirdi maraqlandırmaq, onun diqqətini cəlb etmək və onu aktiv

təlim fəaliyyətinə təhrik etməkdir. Məsələn, suallarla motivasiya; səkillə motivasiya; inteqrasiya ila motivasiya; mövzunun adını suallarla almaq; şəkildə nə görürsən ?; mövzu haqqında film, şeir demək. Tədqiqatın təşkili - müəllim problemin hall istiqamətində sinifə iş tapşırır

seçdikləri lider vasitəsilə müəllimə çatdırırlar. Nəticələrin çıxarılması - müəllim məlumatları topladıqdan sonra tədqiqat işi ilə əlaqədar yalnış fikirlər varsa, lazımi istiqamat verib, ümumi nəticə çıxır.**F.Veysəlov qeyd edir**:"Tətbiqetmə olunan biliklərə əsaslanaraq , müəllimin verdiyi tapşırığın sinifdə və ya evdə yerinə yetirilməsidir . Qiymətləndirmə və ya refleksiya - dərsin hər mərhələsində aparıla bilər. (**1-s.102**)Fəal dərsin üstünlüyü ondadır ki, tələbə əməyinin ağırlıq mərkəzi ev işi olmalıdır. Bu zaman tələbələrdə: fərdi yaradıcılıq bacarığı öyrənmək qabiliyyəti effektiv inkişaf etdirilir; hadisələri tədqiq etmək bacarıqları formalaşır; eksperiment prosesində nəzəri nəticələr çıxarılır; hadisələri modelləşdirmək bacarıqları formalaşır;

Tədris - təlim prosesinin əsəsını təşkil edən və bir-birilə üzvü əlaqədə olan - məqsəd, məzmun, forma, metod, üsul və vasitə kimi komponentlərin ümumi vəzifəsi fəal təlimin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təmin etməkdir. müzakirəsi, intervyular, sual cavab sessiyalari, problemla bağlı tədris materiallarından istifadə təsir göstərə biləcək effektiv suallar, oyunlar, qruplarla iş (böyük və ya kiçik qruplarda iş ola bilər), debatlar, mövzudan asıli olaraq əyani vəsaitlərdan istifada (ayani vesaitlor müxtolif ola bilar- xarita, disk, ferdi çokilan rasmlar, codvallar, xronoloji codval va s.), müxtəlif kompüter proqramlarından istifadə və s. ola bilər**.Ə.Dəmirçizadə yazır**" Bu metodlardan mövzunun müzakirəsi zamanı, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq va nəticə əldə etmək üçün istifadə edilə bilər. Məqsədə çatmaq üçün bütün işlarə nəzarət edən, yol göstəran və iştirakçıları həvəsləndirən müəllim isə fasilitator rolunu oynamalıdır" **.(2-s.123-125)** Debatlara qarşı tərəflərin mövqelərini bildirmələri, sorğu - sualla, iki tərəfin müdafiasini və mövgelərini inkar etmək daxildir. Bu üsuldan hər hansı problem haqqında ziddiyyətli fikirlər mövcud olduqda və bu fikirlər tam aydın olduqda həmin ziddiyyətli fikirləri dostcasina təqdim etmək üçün istifadə edilir.

Debat təşkil edilən zaman təşkilatçi (biz onu moderator da adlandira bilərik) iştirakçıları iki qrupa ayırır və onlara simvolik olaraq ad da verir. Bu qruplara ayırma iştirakçıların öz istəkləri və ya çəkiliş yolu ilə ola bilər . Mövzudan asılı olaraq əyani vəsaitlərdən istifadə (əyani vəsaitlar müxtəlif ola bilər xəritə, disk, fərdi çəkilən rəsmlər, cədvəllər, internetdən çıxarılmış məlumatlar və s.) adatən vizual görüntü yaratmaq məqsədi ilə edilir.

Bu mövzunun mənimsənilməsı üçün ən effektiv vasitələrdən biridir . A.Axundov "Fonemler sistemi" əsərində yazır:"Əyani vasaitər ümumi proqram əsasında və ya şəxsən hazırlana bilər. Məhz bu proqram vasitasilə müəllim mövzuya uyğun müəyyan slaydlar hazırlayaraq vizual görüntü yarada və əyani vasait kimi

ondan istifadə edə bilər .Tələbələr eşitdiklərini vizual gördükləri zaman mövzu daha aydın və maraqı olur. Power Point programı interaktiv üsulla keçirilən məşğalblərdə

tələbənin mövzuya tənqidi yanaşmasını va beyin hücumunu İnkışafetdirmək üçün çox vacib bir vəstadir "[3 s.19-21) Yuxanda sadalanan metodlar fəal təlim üsulunun tədrisi üçün çox vacib elementlərdir.

Xüsusi ilə Power Point proqramindan interaktiv üsul kimi istifadə edərək mövzunun təbqdim edilməsi məşğələləri daha da maraqlı və cəlbedici edir. Müasir dərsin əsas cəhatlərindən biri tələbatlərin alliğidir ki, buna da interaktiv (fəal) təlim metodlarından istifadə etməklə nail olmaq mümkündür.

Bu metodlara əsasan iş forması müəyyən edilir: fərdi, cütlarə, böyük və kiçik qruplarla iş daha əlverişlidir.

Tələbə ünsiyyit prosesində özünü daha yaxşı dərk etdiyinə görə istər qrup, istərsə da cütlərlə işdə fəallıq, tələbələrin fəaliyyətində bir-biri ilə əməkdaşlıq, yaradicıliq, qarşıliqli münasibatlor formalaşır. Müəllim dərs formasını seçərkən tələbələrin marağını nəzərə almalıdır. Bugün dərsdənkənar mühitdə mövcud informasiya vasitalərindən fəal istifadə edən tələbə dərsda onlar üçün maraq olanları görmək istayir Bunun üçün muallimin İKT - dan yüksək istifəda etmək bacarığı olmalidır.

Həm də bu texniki təminatı lazimi materiallarla zənginlaşdirməyi bacarmalıdır. Başqa sözlə desək, mövzuya uyğun resursları seçməlidir ki, bu resursların da rəngarəngliyi dərsin maraqi keçməsinə, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa imkan yaradacaqdiır.

Belə dərslərdə həmçinin digar texniki taminatların olmasi dərsin səmərəliliyini artırır.

Müəllim dərsə yaradıcı yanaşmalıdir, məzmun standartlarına əsəsan dərsin məqsədini müəyyənləşdirməlidir. Bu zaman öyrədici, inkişafetdirici, tətbiq edici funksiyalar nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat :

1.F. Veysəlov. Cümlədə intonasiyanın iki funksiyası. M.E. Axundov ad. ADDU əsərləri. 1974, No2.s.102

2.Ə.Dəmircizadə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı -1960.s.123-125.

3.A.Axundov. Azərb. dilində fonemlər sistemi. ADU-nin Elmi əsərləri.s.19-21.

R.Teymurova

The Role of Organizing and Motivating the English Language Teaching Process in Highly Impacted Higher Education Institutions

Summary

The article deals with the comparative analyses of traditional and student-centred ways of ELT. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching English should be based on the communicative functional approach to teaching languages. The author tries to detect and describe the ways on this problem.

The whole process of teaching speech should be goal oriented systematic. One of the main goals of language learning is too acquire the ability to communicate effectively.

The article deals with the methods of training of the intonation in English in the secondary schools also some components of phonetics and some main elements of the learning of intonation in English.

This article 15 about teaching foreign language with communicative method in the general educational schools beeing method dialog and discusson of pupils, developing orally speech and their morality, intluence reeiew forms to the world.In this article is showing achieu of pupils communicative ability with other partner dunng dialog and discussion and they are master discussion culture.

Key words : communication,oral speech,context,Englis,motivation

Р.Теймурова

Роль организации и мотивации учебного процесса
по английскому языку в высших экономических
учебных заведениях

Резюме

В данной статье рассматриваются К вопросу о сопостови тельному анализу к традиционнье н современные методы на преподавании иностранн ° ro языка . Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке . Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путем внедрения и использование современных информационно - коммуникатив ных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образовании .

Процесс английскому языку целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно функциональном принципе . Обучением устной речи должно носить целенаправленнь1й , системный , поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффекти вности данного процесса . Одной из основных целей изучения языка является облаление умением эффективно общаться на изучаемом языке .

В статье речь идет также о преподавании Английского языка в общеобразавательных школах с помощью коммуникативном метода. о влиянии диспутов как средств коммуникативного обучения на развитие устной речи учеников, о влиянии на их взглядов, на творческие способности. обогатит: духовности, на формирование взглядов на мир, что во время диалога и диспут: учению: не только обладаю: умением общаться, во и овладевают культурой дискуссии.

Ключевые слова: коммуникация ,устный речь ,контекст Английский язык,мотивасия

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.01.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Tamilla Hüseynova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

SEVİNC HÜSEYNOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, b\m.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İstiqlaliyyat pr.6.
sevinchüseynova@gmail.ru

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRBİ-MƏSƏLƏLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ OPTİMAL VARİANTIN TAPILMASI

Xülasə

Tərcümə dilçillik elminin sahələrindən biridir. Bildiyimiz kimi , elm və mədəniyyət inkişaf edir, xalqların qarşılıqlı münasibət , əlaqələri tərəqqi tapır. Təbiidir ki , xalqlar arasındakı mədəniyyət , münasibət , elm , ədəbiyyat , sənət-bütün bunlar hamısı tərcümənin vasitəsilə tərəqqi tapır, çiçəklənir. Bu cür inkişaf tərcüməsiz qeyri-mümkündür. Dünya mədəniyyəti , dünya ədəbiyyatı tərcümənin vasitəçiliyi ilə bir-birinə qaynayıb – qarışır.

Müxəlif dillərin istifadə olunmasına baxmayaraq, tərcümə insanlara ideyalarını, fikirlərini ötürdükləri imkanı verən bir vasitədir. Tərcümə həm elm , həm incəsənət , həm də bacarıqdır. Tərcümə iki dilin quruluşu və kombinasiyası haqqında mükəmməl bir bilik tələb etdiyinə görə ayrı bir elm sayılır. Tərcümə orijinal bir mətni onunla tanış olmayan oxucuya təqdim edərkən onu anlaşılan bir məhsul formasında yenidən işləyib hazırlamaq istedadı tələb etdiyinə görə bir incəsənət hesab olunur. Tərcümə zamanı yaranan hər hansı bir çətinliyi aradan qaldırmaq və hədəf dildə qarşılığı olmayan sözləri tərcümə etmək bacarığı tələb etdiyi üçün də tərcümə bir bacarıqıdır**. Z.Əlizadə** Atalar sözləri haqqında yazır: Hər iki dildə orijinal tərcümə olunmuş leksik , qrammatik və semantik cəhətdən özünəməxsus, xüsusilə zəngin olan dil vahidləri tərcümənin əsasını təşkil edir. Tərcümə zamanı bu dil vahidlərinin düzgün seçilməsi və yerində düzgün işlədilməsi , tərcümə olunan dilin orijinallığının qorunub saxlanması həm tərcümə olunan dilin , həm də hədəf dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərini bilməsini tələb edir**.(1-s.18)** Ələlxüsus da , xalqın yüzilliklər boyu yaratdığı milli və mənəvi sərvəti olan atalar sözləri və zərbi-məsəllər, idiomlar , frazeoloji birləşmələr - bunları başqa dillərə tərcümə edib , ekvivalentini verməkdə , onun özünəməxsus dəyərini qorumaqda tərcüməçilər həqiqətən də ciddi çətinliklərə üzləşirlər.

Açar sözlər: Tərcümə, ekvivalent, analoq, mənbə dil, hədəf dil.

Frazeoloji birləşmələri , o cümlədən də atalar sözlərini araşdırıb tədqiq edən alimlərimiz , ələlxüsus da atalar sözləri kimi idiomatik birləşmələrin başqa dillərə tərcüməsi problemi ilə məşğul olan dilçilərimiz tərcümə prosesində tez-tez çətinliklərlə rastlaşdığını , problemlərlə üzləşdiyini etiraf ediblər. Tərcümə prosesində verilmiş sözlərin , eləcə də atalar sözlərinin analoqunun və ya ekvivalentinin tapılması , bu ifadələrin məzmununun tərcüməsini münasib bir şəkildə verilməsi və bu frazeoloji birləşmələrin , o cümlədən atalar sözlərinin tərcümələrinin lüğət şəklində tərtibi sahəsində müvəffəqiyyətlərimizə baxmayaraq , təəssüf ki , bu sahəni incələdikcə yenə də bəzi problemlərlə üzləşdiyimizi görürük. Təbiidir ki , Azərbaycan və ingilis dillərinin folklorundakı atalar sözləri bu xalqların öz dünyagörüşünü , adət - ənənələrini təfəkkür formasını , özünəməxsus milli - mənəvi dəyərlərini qoruyub saxladığına görə bunların tərrcüməsi məsələsində də bir çox məsələlərlə qarşı – qarşıya duyuruq. **B.H. Tahirbəyovun** fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki , atalar sözlərinin mənbə dildən hədəf dilə tərcüməsi zamanı üç üsuldan istifadə etmək olar. Onlardan birincisi "uyğunsuz uyğunluqlar "dır ki , bura Azərbaycan və ingilis dilindəki məzmununa görə tamamilə uyğunluq təşkil edən və ekvivalent olan atalar özləri daxildir.(**2-s.12)** Həm Azərbaycan ,həm də ingilis atalar sözlərini müqayisə etdikdə görürük ki, hər iki dildəki atalar sözlərinin arasında bir-birinə tamamilə uyğun gələnləri də var . Bu da o deməkdir ki , hər iki xalqın düşüncəsi , həyata baxışı və bu baxışlardan qaynaqlanan , alınmış nəticələr (burada yaranmış atalar sözləri nəzərdə tutulur) oxşar və ya eyni olduğu üçündür . Bizə isə bu nəticələri (atalar sözlərini) müqayisə etmək qalır. Həm müqayisə edərək , həm də araşdıraraq biz hər iki xalqın tarixini , adət-ənənələrini və həm mənəvi , həm də psixoloji təkamül yolunu öyrənmiş oluruq.

Nümunələrə diqqət yetirək. Səhifənin sol tərəfindəki sütununda ingilis atalar sözləri , sağ tərəf sütununda isə onların Azərbaycan dilindəki qarşılığı verilir :

A stitch in time saves nine.	Hər iş öz vaxtında yaxşıdır.
He works best who knows his trade.	Hər iş öz ustasının əlində asandır.
All are not friends that speak us fair.	Hər axan su şirin olmaz.
Envy never enriched any man.	Paxıl artmaz.
The tongue is not steel , yet it cuts.	Dil qılınc deyil , amma kəsir.
Beauty is skin – deep.	Gözəllik yalnız zahiri əlamətdir.
All that glitters is not gold.	Hər parıldayan qızıl deyil.
Good wine needs no bush.	Yaxşı şərabın reklama ehtiyacı yoxdur.

Bu təhlil sübut edir ki , ingilis xalqına məxsus frazeoloji birləşmələrin - atalar sözlərinin məzmunu Azərbaycan xalqına məxsus atalar sözlərinin məzmunu ilə eyniliyə malikdir.Məs:

Every man thinks his own geese swans.	Heç kim öz ayranına turş de-

məz. İt never rains , but it pours. Xəta xəta üstündən gələr**A.A.Axundov özünün "Dilçiliyə giriş**"əsərində yazır:" Azərbaycan atalar sözləri arasında təsdiq formada işlənənlər var ki , onların ingilis dilindəki qarşılığının da inkar formada olduğunu görə bilirik**.(3-s.254**) Məsələn : Axtaran tapar. Nothing seek , nothing find. " Nothing seek , nothing find " atalar sözünün tərcüməsi - " Heç nə axtarmasan , heç nə də tapmazsan. " – inkar formada olsa da , ekvivalentinin - " Axtaran tapar " - təsdiq formada olduğunu görürük .

Meşə çaqqalsız olmaz - It is a small flock that has not a black sheep.

Bu tərcümə və ekvivalentlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki , əsas olan atalar sözlərinin tərcüməsində və ya ekvivalent v ə analoqun verilməsində cümlənin təsdiq və ya inkar formada olması deyil , əsas olan məzmunun , atalar sözlərinin məğzinin hədəf dilə işlək formada , xalqa rahat formada və öz milli keyfiyyətlərini qoruyub saxlaya biləcəyi formada verilməsidir . Bu da ki , tərcüməçidən xüsusi bacarıq tələb edən bir işdir. Tərcüməçi gərək ortalığa nəticə etibarilə yaxşı tərcümə çıxarsın. Yaxşı tərcümə orijinal mətnin bütün səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən tərcümədir. Yaxşı tərcümə dedikdə nə başa düşürsüz ? Hansı kriteriyaları izləyirik ?

Yaxşı tərcümə dedikdə , mümkün qədər səlist və rəvan , ideomatik (hələ atalar sözlərinin tərcüməsin də xüsusilə) , metaforik ,mətnin orijinallığını qoruyub saxlayan mətnin mənasını , məzmununu mümkün olduğu qədər yaxşı ifadə edən , mətnin , eləcə də , atalar sözlərinin bədii gözəlliyini olduğu kimi ifadə etməyi bacaran bir tərcümə nəzərdə tutulur. Yeri gəlmişkən , bu barədə Əl-Şafey adlı alimin yaxşı tərcümə üçün təklifləri kifayət qədərdir**. Q.H.Bayramov** tərcümə haqqında öz fikirlərini belə izah edir: "Tərcüməçi bütün bunları bilməsi üçün hərfi tərcümədən müəyyən qədər bədii tərcüməyə üstünlük verməlidir. Çünki hərfi tərcümə yuxarıda sadaladığımız bütün bu kriteriya və prinsipləri özündə cəmləşdirmək iqtidarına malik deyil. Amma bədii tərcüməylə isə bunları müəyyən qədər tərcümədə ifadə etmək mümkündür . Hərfi tərcümə bütün bu kriteriyaları özündə birləşdirə bilməsə də bəzən hərfi tərcümə ilə də tam dəqiq mənanı vermək olur. Ona görə də hərfi tərcümədəndə yeri gəldikdə istifadə etmək lazımdır**. (4-s.123-135).** Azərbaycanca ekvivalent və ya analoqu olmayan ingilis atalar sözləri vardır ki , onlar Azərbaycan dilinə kalka üsulu ilə və ya sərbəst üsulla tərcümə edilir.

Elə ingilis atalar sözləri vardır ki , onların azərbaycanca analoqu var , yalnız , obraz etibarilə və leksik tərkibinə görə tamamilə fərqlənir. Buna görə də , onların semantik cəhətdən oxşarlığını üzə çıxarmaq bir qədər çətinlik yaradır. Bunun üçün tərcümə zamanı səfbəst üsuldan və ya kalka (yəni köçürmə) üsulundan istifadə edilir.

....

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Z. " Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı baxışı". Bakı . Yazıçı , 1985 ,s.18.
2. B.H.Tahirbəyov:"İngilis atalar sözləri və onların azərbaycanca , rusca qarşılıqları". B : Elm ,1981.s.12 3.Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı . Maarif. 1988 . 254 s.
4. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti (Tərcümə nəzəriyyəsi üzrə dərslik) B. 2008, s.123-135.

S.Kusseynova

Proverbs and their translation in english and azerbaijan language

Summary

Translation is the one of parts of lexicology. Translation is science , art and skill. A perfect translation is the one which joins all the features of the original texts. The lexicographers , who deals with translation of idioms and proverbs admit that they come across with the difficulties.

As English and Azerbaijan proverbs preserves outlook , traditions , national values of these people , we face a number of problems in translations of these. Between azeri and English proverbs there are many closest meanings even similarities for their meanings and contents.

It is for the similar life style , having the same thoughts and as a result of it make the same decisions of the both countries . In translation of proverbs they use giving equivalents and analogues of them. And this means , the main part of the translator task is find out and give the true equivalents and analogues of the proverbs.

When preserving the artistic interfaces of proverbs shows that translation is more effective and perfect.

Key words: Translation, equivvalent, analogue, source languag, target language

С.Гусейнова

Английский и азербайджанский пословицы
и их перевод

Резюме

Перевод – один из овластей лингвистической науки. Перевод и наука , и уликие , и искусство. Хорошей перевод – это перевод , который включает в себе все типичные характеристики оригинального текста. Лингивисты занимаюшеся переводом фразилогических сочетаний , а также пословицы признались , что в процесе перевода они часто встречались с трудносями. Пословицы в фольклорах Азербайджанских и Английские языкох , в зтих народов за хранением своих мировоззрений , традищий , национально – духовных ценностей , в их переводах мы сталкиваемся с многими вопросами .

Между Азербаиджансими и Английскими пословицами много близости по смыслу и содержанию , даже есть много идентичность . Эти два народа похожи по образу жизни , содержанию и в основном это происходит от принятия одинакоых решений.

В переводах пословиц больше все используется способ эквивалентов и задавания аналогов. Это означает, что в переводе пословиц предоставление правильного эквивалента и аналога является основная сторона работа переводчика. Во время перевода пословица сохранения художественных выражений указывают на более эффективность перевода.

Ключевые слова: Перевод,эквивалент,аналог,исходный язык,язык перевода.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

ZÜLEYXA YUSİFOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İstiqlaliyyat pr.6.
züleyxayusifova@gmail.ru

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ EKVİVALENTLİK TƏŞKİL EDƏN PAREMOLOJİ CÜTLÜKLƏRİN SİSTEMLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ LİNQVİSTİK TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Müxtəlif xalqların atalar sözlərinin semantik və struktur ,oxşar və fərqli cəhətlərini aşkara çıxarmaq bir çox paremioloji tədqiqatların sahəsidir."Paremiya","paremiologiya","atalar sözləri və zərb-məsəllər" ,"atalar sözləri,zərb-məsəllər və tapmacalar sistemi" və yaxud "atalar sözləri,zərb-məsəllər,tapmaca,anekdot" və müxtəlif məsəllər daxil olan "forklorun kiçik janrları" mənasında istifadə olunur.

Məqalədə atalar sözləri və zərb-məsəllərdən söhbət gedəcək,çünki kiçik folklor janrlarının ümumi sistemindən məhz bu vahidlərdə oxşar cəhətlər çoxdur.Ona görə də işdə "paremiya","paremioloji vahid" terminləri "atalar sözləri və zərb-məsəllər" terminləri tamamilə sinonim kimi istifadə olunacaq.

Nəşr olunan lüğətlərin Azərbaycan,ingilis və rus variantları ilə kifayət qədər materialdan istifadə etməyə imkan yaradır.Bununla belə,bu lüğətlərdə ekvivalent cütlük təşkil etməyə,amma sinonimlik cütlüklər təşkil edən paremioloji vahidlər də mövcuddur.Məsələn:Şeytana papış tikir-Он сатане в дядьке годится

Müxtəlif dillərdə semantik ,struktur və ya semantik-struktur uyğunluq və ya tamamilə uyğunsuzluq təşkil edən paremioloji vahidlər müqayisə olunan dillərin konkret materillarında üz təhlilini və həllini tələb eden problemdir.**Prof.Ə.Hüseynzadə** qeyd etmişdir ki”Müxtəlif dərəcəli ekvivalentlik təşkil eden paremioloji cütlüklərin sistemləşdirilməsi ,onların linqvistlik xarakteristikası və uyğunluq -uyğunsusluq səbəblərinin göstərilməsi ümumiyyətlə ,parmioloji tətqiqatların kifayət qədər aktual problemidir .Həmin məsələ ingilis dilinin tədqiqatlarında da aktualdır.(1-s.16-23)

Açar sözlər: paremiloji vahidlər,atalar sözləri,ekvivalentlik, semantika,-sruktura,

Tədqiqatın obyekti Azərbaycan,ingilis və rus dillərində semantik-struktur ekvivalent təşkil eden paremioloji vahidlərdir.Onlar bu və ya digər hallarda bu dillərdə mütənasiblik təşkil edirlər.İşin analiz obyekti digər dillərdə məna və ya sematik-struktur ekvivalenti olan paremioloji vahidlərdir. Məsələn,

1.A good beginning is half the battle.- Доброе начало полдела откачать

2.As you sow,so shall you reap.-Что посеешь,то и пожнешь.

3.A great ship asks deep waters- Болышому кораблю-большое плавание.
Böyük gəmi üçün dərin su gərikdir(Böyük adamın işi də,fəaliyyəti də böyük olmalıdır) .
4.Action speak louder than words- Не по словам судят,а по делам.
İş sözdən bərk səslənir(yəni danışmaq yox,iş görmək lazımdır)

Tədqiqatçı alimlər **Ə.Hüseynzadə və B.Tahirbəyov** yazdıqları lüğətdə qeyd edirlər:"Biz əsasən geniş mənada ekvivalentliyə diqqət yetiririk :

1)Bu həm semantik (mənaca) ,struktur,həm də leksiki cəhətdən ekvivalent parmioloji vahidlərdir. Məsələn:Nə əkərsən ,onu da biçərsən.

As you sow ,you shall sow-Что посееш,то и пожнешь.(2-s.23-28)

Göründüyü kimi vahidlər arasında həm semantik ,həm də stuktur (hər iki vahid mürəkkəb cümlə) və hətta leksik ekvivaletlik (hətta struktura daxil olan sözlər bir-birinə uyğundur).

2)Ancaq məna cəhətdən ekvivalent olan paremoloji vahidlər.Məsələn :axşamın işini sabaha qoyma (bu günün işini sabaha qoyma)Never put off till tomorrow what you can today.Başlanmış işi yarıya qoyma deməkdir-Well begun is half done.

It is the early bird that catcees the worm.Qurd birinci quşa qismət olur.

Кто рано встает ,того удача ждет.With time patience the leaf of the mulberry becomes satin.Со временем и при терпении и тутовый лист станет атласом.Ср.:терпенье и труд все перетрут.Dəvə oynayanda qar yağar.Bakıda qazan Gəncədə xərcləAğanın malı gedir ,nokərin canı çıxır və s.

3)Həm semantik ,həm struktur (leksik dolğunluq cəhətdən uyğunsuz)ekvivalent parmeoloji vahidlər. Məsələn:Есть пирожки - есть и друшки, нет пирожков- нет и дружков.;Bağda ərik var idi ,salam məlik var idi ,bağda ərik qurtardı,salam - əleyk qurtardı

Parmeoloji vahidlər linqvistik baxımdan ,onların qrammatik analizi və sistemli şəkildə dilçilik nöqteyi nəzərdən izahı keçən əsrin 30-cu illərində başlanıb ,bununla belə bəzi işlər fraqment şəklində XIX əsrin sonunda da mövcud idi.

P.İ.Qlaqolevskinin "Rus atalar sözlərinin sintaksisi " işi (1873) atalar sözləri və zərb -məsəllərin dil baxımından analizinin əsasını qoymuşdur. Artıq sonralar alimlər parmeoloji vahidlərə linqvistik obyekt kimi müraciət etmişlər.(V.İ.Dal,A.A.Potebnya ,V.P.Anikin ,İ.Q.Savinkov və bir çox başqaları).

Sırf linqvistik baxımdan Z.K.Tərlanovun "Очерки по синтаксису русских пословиц"(Л., 1982),İ.Q.Həmidovun"Философия грамматика афоризмов и пословиц"(Baку,.2001),F.S.Baxşıyevin "Семантико-структурные изменения в пословицах и поговорках русского языка"(Bakı 2000)işlərini etmək olar .Azərbaycan dilində atalar sözləri və zərb -məsəlləri linqivistik baxımdan analizi Zinyət Əlizadənin "Azərbaycan atalar sözləri həyatı " (Bakı

,1985),Q.Yusifovun"Azərbaycan atalar sözləri nin linqvistik xüsusiyyətləri " disertasiyasını (Bakı, 1969)göstərmək olar.

Z.Əlizadə yazır:"Beləliklə, atalar sözləri və zərb -məsəllərin öyrənilməsinin əsas aspektləri müəlliflərin cavab verdikləri suallardan meydana gəlir.Bu vahidlərin öyrənilməsi aspektlərini müəyyən edən bu suallar aşağıdakılardır:

- Məna konstruksiyaları kimi parmioloji vahidlər nədir,yəni xalq deyimləri kimi atalar sözləri nəyə deyilir ?(3-s.45-49)

-Dil və məna baxımdan quruluşları hecədir,hansı tipli cümlələrdir(sadə-mürəkkəb,təktərtibli-cüttərkibli və s),hansı fikri ifadə edirlər-inkar yoxsa təsdiq ?

- Nəyə görə onlar həmişə saçan müdrik ifadələr adlanırlar ?

- Nəyə görə onlar idiomatik (və ya frazeolojiləşmiş)adlanırlar ?

-Mətində hansı funksiyaları ifadə edirlər- mətndə struktur ,onların stilistik-kontekstual rolu nədən ibarətdir?

-Paremioloji vahidlərin hansı leksikoqrafik işləmələri mövcuddur: yəni atalar sözləri və zərb -məsəllər lüğətlərinin tərtibi ,həmçinin hansı paremiloji lüğətlər mövcuddur ?

Bir çox tədqiqatlarda bu kompleks sualların cavabı praktiki olaraq atalar sözləri və zərb -məsəllərinin analizinin əsasını təşkil edir.

səbəblərdəndir:

1. Predikativ strukturlu paremiya - fazeololi vahidlər semantik strukturuna görə adi cümlələrlə eyni ola bilməz ,çünki adi cümlələrin və paremiyaların semantik strukturları adekvat deyil.

2. Adi cümlələrin styktur sxemləri kompleks (modelləri)eyni deyil.

3. Adi cümlə modelləri və paremioloji konstruksiyaların sematik və stuktur uyğunsuzluğu (adekvat olmaması)məntiqi ,sintaktik və cümlənin aktual üzvlənməsi səviyyəsində müqayisə olunan vahidlərin özünü müxtəlif cür göstərməsi ilə izah edilir.

5. Və nəhayət ,qeyd etmək lazımdır ki,tarixən müntəzəm olaraq adi cümlələr və parmioloji vahidlər semsntik və stuktur dəyişikliklərə uğrayır.

Azərbaycan,ingilis və rus dillərində bir sıra ekvivalent atalar sözləri və zərb məsəlləri mövcuddur.Biz ekvivalentlilik anlayışından geniş mənada istifadə edirik.(mütənasiblik əmələ gətərən əlamətlərin cəmi).Həm leksik dolğunluq ,həm ümumi məna cəhətdən)və "məna ekvalentliliyi " nəzərdə tutulur.

Məsələn ,- Dəmiri isti ikən döyərlər.-Куй железо пока горячо

Stike white the iron is hot .Make hay while the sun shines.

Q.Yusifova qeyd edir:"Bu hallarda biz əlbəttə ki, iki dildə olan atalar sözləri və zərb -məsəllərin tam semantik stuktur mütənasibliyi ilə rastlaşırıq.Bundan başqa qismi mütənasiblik ,yəni yalnız semantik ekvivalentlik ilə qarşılaşırıq .Məs:Babasına kəfan almağa gedib.Его только за смертью посылать. Buna görə də biz ekvivalentlik termini geniş mənada istifadə edirik.(4-s.16) Strukturunda atalar sözləri olan tam mətnin adekvat mənasını vermək üçün

tərcüməçilər bu mütənasiniblikdən istifadə edə bilərlər. İki dildə tam ekvivalent olan atalar sözləri istər-istəməz bizi atalar sözlərinin bu və ya digər dildən alınması fikri barədə düşünməyə vadar edir.Bununla belə,aydın olmalıdır ki,bir çox müxtəlif atalar sözlərinin işlənməsində ekvivalentliyin bu cür geniş olması və yaxud olmaması təbiidir,bundan başqa elə hallar olur ki,digər dildən sinomimlik vahidi tamamilə mümkün deyil.Məsələn,-Dəvə oynayanda qar yağar(nə ingilis,nə rus ekvivalenti yoxdur На сердитых воду возят, а на дутых кирпичи(Azərbaycan ,ingilis ekvivalent yoxdur)

.

Ədəbiyyat:

1.Əbdülqasım Hüseyinzadə .Atalar sözləri və məsəllər (rusca-azərbaycanca)B, 1971s.16-23.
2.Ə.Hüseyinzadə və B.Tahirbəyov . Rusca -azərbaycanca və Azərbaycanca - rusca paremiyalar.lüğət.Bakı 1983.s.23-28.
3.Əlizadə Z.Azərbaycan atalar sözləri həyatı ,Bakı ,1985.s.45-49.
4.Q.Yusifovun Azərbaycan atalar sözlərinin linqvistik xüsusiyyətləri dissertasiyası ,B.1969s.16.

Z.Yussifova

About equivalence of the paremiological unint in the Azerbaijani,English and Russian languages.

Summary

The paremiological units -proverbs and sayings research have been discussed in the article.Semantic-structural equivalence of the paremiological units in the Azerbaijani,English and Russian languages is considered.These are such proverb and sayings which anyway correspond in both languages.The attention is concentrated on studying of equivalent paremias in a broad sense.The article says about studying aspects of paremiological units.By the level of phraseological degree paremiological structures are opposed not only to classic sentences,but also aphoristic expressions.Proverbial expressions are subject to the comprehensive analysis both from a semantic point of view and from positions of a structural radio of three language units. This article deals with the analysis of the phraseological units upon the different approaches of the distinguished linguists in the scientific context. Linking to the modern approaches and views of either the Western or Russian linguists, the author has investigated the different peculiarities of the phraseological units in English language. So, in her article the author showed that the classification of phraseological units has been carried out in different directions in linguistics. That is why in her first study, she could say that the Swiss linguist, the

founder of “The theory of Phraseology” Charles Balli’s classification has greatly influenced the development of phraseology

Key words: paremiological units,proverbs,equivalence,semantic,-structural,ratio

З.Юсифова

Эквивалентыне паремиологические единицы в азербайджанском , английском и русском языках

Резюме

В статье речь идет об исследовании паремиологических единиц - пословиц и поговорок. Рассматривается семантико-структурная зквивалентность паремиологическиъх единиц в азербайджанском , английском и русском языках .Зто такие пословицы и поговорки , которые так или иначе соотносяася в обоих языках .Внимание сосредоточено на изучении зквнвалентных паремий в широком смысле.В статье говорится об аспектак изучения паремиологических единиц .Паремиологические структуры по степени фразеологизированности противопоставлены не только классическим предложениям, но и афористическим выражениям. Пословичные выражения подвергнуты всестороннему анализу как с точки зрения семаитики, так и с позиций структурного соотношения между собой единиц трех языков.

Данная статья анализирует фразеологические единицы с точки зрения различных подходов, предпринятых выдающимися лингвистами в научном контексте. Автор статьи провела исследование различных аспектов фразеологических единиц английского языка, увязывая свои исследования с современными подходами и взглядами, существующими в западной и российской лингвистике. Исходя из этого, автор статьи отметила, что классификации фразеологических единиц были проведены по различным направлениям лингвистики.

Ключевые слова: паремиологические единицы, поговорки,эквивалентность,семантика структура.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Adilə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SARIGÜL SADIXOVA
ADPU
Üzeyir Hacıbəyli
raminsadıxov@gmail.com

COMMUNICATIVE COMPETENCE IN LEARNING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE

Summary

Millions of people today want to improve their command of English or to ensure that their children achieve a good command of English. And opportunities to learn English are provided in many different ways such as through formal instruction, travel, study abroad, as well as through the media and the Internet.

Communicative language teaching can be understood as a set of principles about the goals of language teaching, how learners learn a language, the kinds of classroom activities that best facilitate learning, and the roles of teachers and learners in the classroom.

Communicative language teaching sets as its goal the teaching of communicative competence. Grammatical competence refers to the knowledge we have of a language that accounts for our ability to produce sentences in a language. It refers to knowledge of the building blocks of sentences (e.g., parts of speech, tenses, phrases, clauses, sentence patterns) and now sentences are formed. Grammatical competence is the focus of many grammar practice books, which, typically present a rule of grammar on one page, and provide exercises to practice using the rule on the other page. The unit of analysis and practice is typically the sentence. While grammatical competence is an important dimension of language learning, it is clearly not all that is involved in learning a language since one can master the rules of sentence formation in a language and still not be very successful at being able to use the language for meaningful communication. It is the latter capacity which is understood by the term communicative competence.

Key words: communicative, competence, skill, create, demand, dimension

The ever-growing need for good communication skills in English has created a huge demand for English teaching around the world. Millions of people today want to improve their command of English or to ensure that their children achieve a good command of English. And opportunities to learn English are provided in many different ways such as through formal instruction, travel, study abroad, as well as through the media and the Internet.

The worldwide demand for English has created an enormous demand for

quality language teaching and language teaching materials and resources. Learners set themselves demanding goals. They want to be able to master English to a high level of accuracy and fluency. Employers, too. insist that their employees have good English language skills, and fluency in English is a prerequisite for success and advancement in many fields of employment in today's world.

The demand for an appropriate teaching methodology is therefore as strong as ever.

What Is Communicative Language Teaching?

Perhaps the majority of language teachers today, when asked to identify the methodology they employ in their classrooms, mention communicative has the methodology of choice. However, when pressed to give a detailed account of what they mean by communicative, explanations vary widely.

Does communicative language teaching mean teaching conversation, an absence of grammar in a course, or an emphasis on open-ended discussion activities as the main features of a course ?

What do we understand by communicative language teaching?

Which of the statements below do we think characterizes communicative language teaching?

1. People learn a language best when using it to do things rather than through studying how language works and practicing rules.
2. Grammar is no longer important in language teaching,
3. People learn a language through communicating in it.
4. Errors are not important in speaking a language.
5. GLT is only concerned with teaching speaking.
6. Classroom activities should be meaningful and involve real communication.
7. Dialogues are not used in GLT.
8. Both accuracy and fluency are goals in CLT.
9. GLT is usually described as a method of teaching.

Communicative language teaching can be understood as a set of principles about the goals of language teaching, how learners learn a language, the kinds of classroom activities that best facilitate learning, and the roles of teachers and learners in the classroom. Let us examine each of these issues in turn.

Communicative language teaching sets as its goal the teaching of communicative competence.

What does this term mean? Perhaps we can clarify this term by first comparing it with the concept of grammatical competence. Grammatical competence refers to the knowledge we have of a language that accounts for our ability to produce sentences in a language. It refers to knowledge of the building blocks of sentences (e.g., parts of speech, tenses, phrases, clauses, sentence patterns) and now sentences are formed. Grammatical competence is the focus of many grammar practice books, which, typically present a rule of grammar on one page, and provide exercises to

practice using the rule on the other page. The unit of analysis and practice is typically the sentence. While grammatical competence is an important dimension of language learning, it is clearly not all that is involved in learning a language since one can master the rules of sentence formation in a language and still not be very successful at being able to use the language for meaningful communication. It is the latter capacity which is understood by the term communicative competence.

The range pf exercise types and activities compatible with a communicative approach is unlimited provided that such exercises enable learners to attain the communicative objectives of the curriculum, engage learners in communication, and require the use of such communicative processes as information sharing, negotiation of meaning, and interaction. Classroom activities are often designed to focus on completing tasks that are mediated through language or involve negotiation of information and information sharing.

Communicative activities try to get students to talk in ways that approximate the way they will actually have to use the language outside of the classroom (Galloway, [1; 58, 1993]. Many of these activities depend on one student having information that the second student doesn't have. The first student has to get the information from the second student by using English, to the best of his or her ability [Moss, 3, 2005]. The process by which the students work together to communicate that information is where language is learned, or more specifically, acquired. It is the role of the teacher to set up and manage the activity, but the students actually help one another to learn. "The teacher's role is primarily to facilitate communication and only secondarily to correct errors" [Celce-Murcia, 7, 8, 1991].

Learner roles: the emphasis in Communicative Language Teaching on the processes of communication, rather than mastery of language.

Teacher roles: several roles are assumed for teachers in Communicative Language Teaching, the importance of particular roles being determined by the view of CLT adopted. Breen and Candlin describe teacher roles in the following terms.

The teacher has two main roles: the first role is to facilitate the communication process between all participants in the classroom, and between these participants and the various activities and texts. The second role is to act as an independent participant within the learning-teaching group. The latter role is closely related to the objectives of the first role and arises from it. These roles imply a set of secondary roles for the teacher; first, as an organizer of resources and as a resource himself, second as a guide1 within the classroom procedures and activities.... A third role for the teacher is that of researcher and learner, with much to contribute in terms of appropriate knowledge and abilities, actual and observed experience of the nature of learning and organizational capacities.

Setting up a successful communicative activity requires a great deal of planning and preparation ; on the part of the instructor.

One of the goals of CLT is to develop fluency in language use. Fluency is

natural language use occurring when a speaker engages in meaningful interaction and maintains comprehensible and ongoing communication despite limitations in his or her communicative competence. Fluency is developed by creating classroom activities in which students must negotiate meaning, use communication strategies, correct misunderstandings, and work to avoid communication breakdowns. Fluency practice can be contrasted with accuracy practice, which focuses on creating correct examples of language use. Differences between activities that focus on fluency and those that focus on accuracy can be summarized as follows:

Activities focusing on fluency

- reflect natural use of language
- focus on achieving communication
- require meaningful use of language
- require the use of communication strategies
- produce language that may not be predictable
- seek to link language use to context.

Activities focusing on accuracy

- reflect classroom use of language
- focus on the formation of correct examples of language
- practice language out of context
- practice small samples of language
- do not require meaningful communication
- control choice of language

Another useful distinction that some advocates of Communicative Language Teaching proposed was the distinction between three different kinds of practice, mechanical, meaningful, and communicative.

Mechanical practice refers to a controlled practice activity which students can successfully carry out without necessarily understanding the language they are using. Examples of this kind of activity would be repetition drills and substitution drills designed to practice use of particular grammatical or other items.

Meaningful practice refers to an activity where language control is still provided but where students are required to make meaningful choices when carrying out practice. For example, in order to practice the use of prepositions to describe locations of places, students might be given a street map with various buildings identified in different locations. They are also given a list of prepositions such as across from, on the corner of, near, on, next to. They then have to answer questions such as: Where is the book shop? Where is the cafe? etc.

The practice is now meaningful because they have to respond according to the location of places on the map.

Communicative practice refers to activities where practice in using language within a real, communicative context is the focus, where real information is

exchanged, and where the language used is not totally predictable.

For example, students might have to draw a map of their neighbourhood and answer questions about the location of different places, such as the nearest bus stop, the nearest cafe, etc. Exercise sequences take students from mechanical, to meaningful, to communicative practice.

Since the language classroom is intended as a preparation for survival in the real world and since real communication is a defining characteristic of Communicative Language Teaching, an issue which soon emerged was the relationship between classroom activities and real life. Some argued that classroom activities should as far as possible mirror the real world and use real world or authentic sources as the basis for classroom learning. Clarke and Silberstein (8, 51) thus argued:

Classroom activities should parallel the real world as closely as possible.

Since language is a tool of communication, methods and materials should concentrate on the message and not the medium.

The purposes of reading should be the same in class as they are in real life.

Arguments in favor of the use of authentic materials include:

- they provide cultural information about the target language,
- they provide exposure to real language,
- they relate more closely to learners needs,
- they relate more closely to learners needs,
- they support a more creative approach to teaching.

Others argued that it is not important if classroom materials themselves are derived from authentic texts and other forms of input, as long as the learning processes they facilitated were authentic. Critics of the case for authentic materials point out that: created materials can also be motivating for learners, created materials may be superior to authentic materials because they are generally built around a graded syllabus, authentic materials often contain difficult and irrelevant language, using authentic materials is a burden for teachers.

Since the 1990s, the communicative approach has been widely implemented. Because it describes a set of very general principles grounded in the notion of communicative competence as the goal of second and foreign language teaching, and a communicative syllabus and methodology as the way of achieving this goal, communicative language teaching has continued to evolve as our understanding of the processes of second language learning has developed. Current communicative language teaching theory and practice thus draws on a number of different educational paradigms and traditions, and since it draws on a number of diverse sources, there is no single or agreed upon set of practices that characterize current communicative language teaching. Rather, communicative “gunge teaching today refers to a set of generally agreed upon principles that can be applied in different

ways, depending on the teaching context, the age of the learners, their level, their learning goals, and so on. The following core assumptions or variants of them underlie current practices in communicative language teaching.

Ten Core Assumptions of Current Communicative Language Teaching

1. Second language learning is facilitated when learners are engaged in interaction and meaningful communication.

2. Effective classroom learning tasks and exercises provide opportunities for students to negotiate meaning, expand their language resources, notice how language is used, and take part in meaningful interpersonal exchange.

3. Meaningful communication results from students processing content that is relevant, purposeful, interesting, and engaging.

4. Communication is a holistic process that often calls upon the use of several language skills or modalities.

5. Language learning is facilitated both by activities that involve inductive or discovery learning of underlying rules of language use and organization, as well as by those involving language analysis and reflection.

6. Language learning is a-gradual process that involves creative use of language, and trial and error. Although errors are a normal product of learning, the ultimate goal of learning is to be able to use the new language both accurately and fluently.

7. Learners develop their own routes to language learning, progress at different rates, and have different needs and motivations for language learning.

8. Successful language learning involves the use of effective learning and communication strategies.

9. The role of the teacher in the language classroom is that of a facilitator, who creates a classroom climate conducive to language learning and provides opportunities for students to use and practice the language and to reflect on language use and language learning.

10. The classroom is a community where learners learn through collaboration and sharing.

All of these theories are important in trying to design successful models for foreign language teaching. Theories of communicative competence and communicative language teaching have contributed a great deal to our understanding of language acquisition. We need to continue studying and clearing up confusion in the area of communicative competence.

Foreign language teachers and those who design educational materials are especially affected since approaches to language learning using theories of communicative competence place high demands on teachers and material designers. Understanding the concepts of communicative competence and applying them to language teaching is hard work, but the benefits to our students' language learning are well worth the time invested.

References

1. Galloway, Ann. Communicative Language Teaching An Introduction and Sample Activities. Washington, DC: ERIC Clearinghouse for ESL Literary Education, 1993
2. Arlington Education and Employment Program (2003) REEP Adult ESL Curriculum: ESL Techniques.
3. Moss, D. “Teaching for Communicative Competence: Interaction in the ESOL Classroom” in Focus on Basics, Volume 7, Issue C, March 2005.
4. Moss, D. “Interactive Classroom Activities” in Focus on Basics. Volume 8. Issue A. November 2005
5. Sandra J. Savignon. 2001. “Communicative Language Teaching for the Twenty-first Century”, Teaching English as a Second and Foreign Language, ed. Marianne CelceMurcia, Heinel & Heinel,.
6. Savignon, S.J. 1997. Communicative Competence: Theory and Classroom Practice. New York: McGraw Hill.
7. Celce Murcia , "Communicative Language Teaching”, London, 1991.
8. Clarke. ‘’Communicative teaching activities”, Washington, DC. USA, 2005,

.

С.Садыхова

Роль коммуникативной компетенции в обучении иностранному языку

Резюме

В статье показывается, что задача учителя и учеников научиться работать сообща, отойти от индивидуализированного обучения. Ученик учится слушать своих товарищей, вести беседы и дискуссии в группе, работать над проектами вместе с другими участниками группы. Одна из целей КК- развить свободное владение языком. Свободное владение-это использование естественного языка, возникающее, когда говорящий вступает в значимое взаимодействие и поддерживает понятное и постоянное общение, несмотря на ограничения в его или ее коммуникативной компетенции. Свободное владение развивается путем создания учебных занятий, в которых учащиеся должны обговаривать смысл, использовать коммуникационные стратегии, исправлять недоразумения и работать, чтобы избежать нарушений коммуникации. Миллионы людей сегодня хотят улучшить свое владение английским языком или обеспечить, чтобы их дети хорошо владели английским языком. А возможности для изучения английского языка предоставляются различными способами, такими как формальное обучение, поездки, учеба за границей, а также через средства массовой информации и Интернет.

Коммуникативное обучение языку можно понимать как совокупность принципов, касающихся целей преподавания языка, того, как учащиеся изучают язык, видов деятельности в классе, которые лучше всего способствуют обучению, а также роли преподавателей и учащихся в классе.

Обучение коммуникативному языку ставит своей целью обучение коммуникативной компетентности.

Грамматическая компетентность относится к знанию языка, который объясняет нашу способность составлять предложения на языке. Это относится к знанию строительных блоков предложений (например, частей речи, времен, фраз, фраз, шаблонов предложений), и теперь предложения формируются. Грамматическая компетентность является предметом многих учебников по грамматике, которые, как правило, представляют правило грамматики на одной странице и предоставляют упражнения для практики с использованием правила на другой странице. Единицей анализа и практики обычно является предложение. Хотя грамматическая компетентность является важным аспектом изучения языка, очевидно, что это не все, что связано с изучением языка, поскольку можно овладеть правилами формирования предложений на языке и при этом не очень успешно использовать язык для значимого коммуникации. Это последняя способность, которая понимается под термином коммуникативная компетентность.

Ключевые слова: разговорный, компетенция, умение, требование, критерия

S.Sadıxova

Xarici dilin tədrisində kommunikativ səriştənin rolu

Xülasə

Bu məqalə ingilis dilinin kommunikativ yolla öyrənilməsinin üsulları və metodlarından bəhs edir. İngilis dilinin öyrədilməsinin müxtəlif yolları mövcuddur. Ənənəvi üsullardan fərqli olaraq, kommunikativ təlim dil strukturundan normalara uyğun şəkildə istifadə etmək bacarığının tələbələrə ünsiyyət prosesində aşılanmasını əsas məqsəd kimi irəli sürür.

Kommunikativ təlimin məqsədlərindən biri də dil istifadəsində səlisliyi inkişaf etdirməkdir. Sərbəstlik, ünsiyyət qabiliyyətindəki məhdudiyyətlərə baxmayaraq başa düşülən və davamlı ünsiyyət saxladığı zaman meydana gələn təbii dildir. Ünsiyyət qurduqları zaman danışan ünsiyyət strategiyalarından istifadə etməli, düzgün, səlist, mənalı, anlaşılan ünsiyyət qurmağa çalışmalıdır. Bu gün milyonlarla insan İngilis dilini inkişaf etdirmək və ya övladlarının ingilis dilini yaxşı bilmələrini təmin etmək

istəyir. İngilis dilini öyrənmək üçün fürsətlər rəsmi təlim, səyahət, xaricdə təhsil, habelə media və internet vasitəsilə müxtəlif yollarla təmin olunur.

Kommunikativ dildə tədris dedikdə bir dilin tədrisi məqsədləri, tələbələrin bir dil öyrənməsi, sinifdə öyrənməyə ən yaxşı töhfə verən fəaliyyət növləri, müəllim və tələbələrin rolları ilə əlaqəli prinsiplər toplusu başa düşülə bilər.
Kommunikativ dilin tədrisi kommunikativ səriştənin tədrisi məqsədi daşıyır. Qrammatik bacarıq dedikdə, bir dildə cümlə qurmaq qabiliyyətimizi izah edən dil biliklərinə aiddir. Bu, cümlələrin quruluş blokları (məsələn, nitq hissələri, gərginliklər, ifadələr, ifadələr, cümlə nümunələri) haqqında biliklərə aiddir və indi cümlələr formalaşmaqdadır.. Qrammatik bacarıq dil öyrənmənin vacib bir tərəfi olsa da, bu dildə öyrənmə ilə əlaqəli olanların hamısının olmadığı açıqdır, çünki bir dildə cümlələr yaratmaq qaydalarını mənimsəməyinmiz və mənalı ünsiyyət üçün çox önəmli şərtlərdən biridir.. Bu, kommunikativ səriştə termini ilə başa düşülən mühüm qabiliyyətdir.

Açar sözlər: kommunikativ, səriştə, bacarıq, yaratmaq, tələb, meyar

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.012020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elmira Əliyeva tərəfindənçapa tövsiyə olunmuşdur.

NƏSRİN ƏLİBƏYLİ
BDU
Zahid Xəlil küç
alibeyli nesrin@gmail.com

"SƏYAHƏT" KONSEPTİNİN PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRDƏ İFADƏSİ

Xülasə

Bu məqalə "konsept" terminin mənası və tədqiqatından bəhs edir. Müasir dilçilik üçün aktual olan "konsept" termini koqnitiv dilçiliyin əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Konsept dil vahidlərində üzə çıxır. Konsept barəsində bir çox yanaşmalar vardır.Konseptin fəaliyyəti müxtəlif dillərin materialları əsasında müqayisəli öyrənilir. Linqivistik enskilopedik lüğətə "konsept" termini daxil edilməsə də "anlayış" sözü ilə sinonim götürülə bilər. Bu gün "konsept" termini dilçiliyin müxtəlif sahələrində geniş şəkildə istifadə olunur.Dilçilikdə sözdən fərqli olaraq konseptin daha çox qarışıq qurluşu var.Konseptin mənası iki yerə bölünür: dilçilik və mədəni məna.

Konseptlər şüur ünsürləri kimi dildə tam müstəqildir.Koqnitiv dilçilik anlayışına əsasən konseptin əlaqəsi ifadənin verbal (birbaşa) mənası ilə əlaqəlidir.Dil konseptləri yaratmır ,lakin onların mübadiləsinə və ünsiyyət prosesində müzakirəsinə xidmət edir.

Bu məqalədə konsept terminini və onun mənası haqqında bütün fikirlər ümumiləşdirilmişdir. Eyni zamanda müxtəlif dillərdə "səyahət" konsepti haqqında atalar sözləri və məsəllərin təhlilindən bəhs edilir. Paremiologiya -(qədim yunan dilində paroimia — ibrətli hekayə, atalar sözü və logos — söz, öyrənmə) filologiya elminin xalqların həyat təcrübələrinə, baxışlarına, mənəvi dəyərlərinə əsaslanan qısa, verbal və obrazlı ifadələr olan atalar sözləri, məsəllər, deyimlər, şüarlar, devizlər, aforizmlər və başqa bu kimi ifadələrin öyrənilməsi və təsnif edilməsi ilə məşğul olan bir hissəsidir.Atalar sözləri və məsəllər xalqın mədəniyyətini düşüncəsini və dəyərlərini özündə əks etdirir.Onlar konseptlərin verballaşması sahəsində yüksək ekspressivliyi ilə seçilir.Paremioloji vahidlər bütün dillərdə əsaslı bir fond təşkil edir. Təhlil etdikdə müxtəlif dillərin linqvo mədəniyyətlərində "səyahət" konseptinin bir neçə dəyərli komponentləri və xarakteristik xüsusiyyətləri aşkarlanmışdır.

Açar sözlər: konsept, linqvo mədəniyyət, səyahət, atalar sözü, məsəllər

Konsept termini dilçilikdə tez-tez rast gəldiyimiz və Avropa dilçiliyində çoxdan işlənən termin olsa da, ancaq terminoloji baxımdan bu, ayrı-ayrı dövrlərdə nisbətən fərqli mənalara malik olmuşdur. Müasir rus dilçiliyində müxtəlif konsepsiya və nəzəriyyələr mövcuddur. Rus dilçiliyində S.A.Askoldov ilk dəfə 1928-ci ildə "konsept" terminini terminini tamamilə yeni bir mənada işlətmiş və konseptlə bağlı problemi yeni səpkidə qoymuşdur [4, s.267-279]. Rus dilçisi Y.S.Stepanov isə konsepti aşağıdakı strukturda nəzərdə tuturdu:

1.Əsas əlamət. Bu, həmin dil daşıyıcısının hamısına məlumdur.

2. Passiv əlamət. Bu, bir sosial qrup üçün məlumdur.

3. Daxili forma. Bu da tədqiqatçılar tərəfindən müəyyənləşdirilir [5, c.46-54].

Konsept nəzəriyyəsi haqqında araşdırma aparan Azərbaycan dilçisi Ə.Ə.Abdullayev tədqiqatında aşağıdakıları təklif etmişdir [1, s.220]:

1. Hər təbii dil dünyanın qavranması və təşkilinin müəyyən üsulunu əks etdirir; ifadə onda edilən mənalar bir növ nöqteyi – nəzərlər sistemi vahidi, onun bütün təmsilçilərinin dil adlandırdığı kollektiv fəlsəfədir;

2. Dünyanın konseptuallaşması barədə dilə xas olan üsul qismən milli spesifikdir;

3. Dünyaya baxış (konseptuallaşma üsulu) bu mənada "sadəlövhdür" ki, o, dünyanın elmi mənzərəsindən fərqlidir, lakin bu bəsit təsəvvür deyil.

E.Piriyev "konsept" termini barədə yazırdı ki, "milli mentalitetlərin də mühüm fərqləri bir tərəfdən dildə əks olunur, digər tərəfdən isə dillə müəyyən olunur. Hər halda dil vahidlərinin təşəkkülü koqnitiv bazada baş verir. Bəzi hallarda bu koqnitiv baza müasir dil səviyyəsində dərk olunur, bəzi hallarda isə dərk olunmur, "oxunmur". Koqnitiv baza bizə qaranlıq qalanda bu heç də onun olmaması demək deyil" [2, s.108]. F.Veysəllinin fikrincə isə "konsept" dünya haqqında bilikləri yadda saxlamaq funksiyasını yerinə yetirir. Koqnisiya sistemi subyektiv təcrübə vahidlərini yadda saxlayıb onları müəyyən əlamətlər əsasında koqnitiv strukturlara - informasiya siniflərinə bölür. Bu koqnitiv strukturlar vasitəsilə insanın ünsiyyətdə fəaliyyəti və göndərilən informasiyanın başa düşülməsi öz həllini tapır [3, s.32]. V.İ.Karasikin fikirincə, dil şüurunda mədəni konsept mənaların çoxölçülü zənciri kimi verilir və leksik, frazeoloji, paremioloji vahidlərlə, etiket düsturları, nitq davranışı taktikaları ilə ifadə olunur.

Atalar sözləri və zərb məsəllər konseptlərin verballaşması sahəsində yüksək ekspressivliyi ilə seçilir. Paremiyaların digər növləri dilin frazeoloji səviyyəsinin periferik vahidlər statusu ilə fərqlənir. İvanova qeyd edir ki, atalar sözlərinin semantikası freym və ssenariləri təqdim edir, bir çox hallarda implisit zəmanət səciyyəsi daşıyır, yəni vəziyyətdən necə çıxmanı əks etdirir. Bununla belə, freym mənbə rolunu biliklərin müxtəlif sahələri oynayır. Lakin paremiyaların bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar etnosun həyatının müxtəlif aspektlərini aktuallaşdıraraq yeni ümumi, müştərək məna kəsb edə bilər və beləliklə, bir neçə konseptlə əlaqə yaradar. Başqa sözlə desək, paremiologiyada mürəkkəb məsələ atalar

sözlərinin mənasının dərkidir, belə ki, atalar sözləri müxtəlif şərhi özündə əks etdirə bilər. “Səyahət” konseptinin müxtəlif dillərdə paremioloji vahidlərdə ifadəsinə baxsaq, müxtəlif mənalarda işləndiyini müşahidə edə bilərik:

Azərbaycan dilində səyahət konsepti paremioloji vahidlərdə aşağıdakı mənaları ifadə edə bilər:

-vətənə sevgi

Gəzməyə qərib ölkə ölməyə vətən yaxşı.

-səyahətin vacibliyi

Yüz dəfə eşitməkdənsə bir dəfə görmək yaxşıdır.

Su qaldıqca iylənər.

-səyahətdə vaxtın vacibliyi

Yolçu yolunda gərək.

-insanı tanımaq

Dost yolda tanınar.

“Qardaşın kimdir?”- “yol yoldaşı olmamışıq”.

Yoldaşı yolda tanı.

-“səyahət” sözü “yayılmaq” sözü mənasında

Qara xəbər tez yayılar.

Rus dilində :

- səyahətin vacibliyini:

1) Стоячая вода гниет.

2) Глаза не видят, так и душа не ведает.

3) Где дорога, там и путь.

4) Хвали заморье, на печи сидючи.

5) Мир, что огород: в нём всё растёт.

6) На людей посмотреть и себя показать.

7) И камень лежа мохом обрастает.

8) Вольному воля, ходячему путь.

- səyahətin dünyagörüşünə təsirini:

1) Печка нежит, а дорожка учит.

2)Чужая сторона прибавит ума.

3) Кто путешествует, тот познает.

4) В игре да в попутье людей узнают.

- səyahət zamanı yolu tanımağın vacibliyini:

1) На дороге стоит, а дороги спрашивает.

2) Спрос все укажет.

3) Язык до Киева доведет.

4) Не ищут дороги, а спрашивают.

- doğma məkana sevgi:

1) всюду хорошо, а дома лучше.

2) За горами хорошо песни петь, а жить дома лучше.

3) За морем теплее, а у нас светлее.
4) Зачем далеко, и здесь хорошо.
5) В родном краю сокол, в чужом - ворона.
6) Всякому мила своя сторона.
7) И кулик свою сторону знает.
8) На родной стороне даже дым сладок.
9) Много стран прошёл а добро лишь на Родина нашёл.
10) На чужой стороне и орел – ворона.
11) На чужой стороне и весна не красна.
-səyahət zamanı ehtiyatlı olmağın vacibliyini:
1) Дома рука и ноги спит в дороге и головушка не дремли.
2) Домашняя дума в дорогу не годится.
- digər mədəniyyətlərə hörmətin vacibliyini:
1) В каком народе живёшь, того обычая и держись.
- yolda çətinlik görməyən həyatı yaxşı dərk edə bilməz:
1) Кто в море не бывал, тот горя не видел.
2) Кто моря не боится, тому и чёрт не страшен.
- səyahətdən əvvəl dua etməyin vacibliyini:
1) Без бога – ни до порога а с богом – хоть за море.
2) Не помолившись богу, не ездят в дорогу.
- səyahət zamanı yol yoldaşının vacibliyini:
1) Одному ехать – дорога долга.
2) Умный товарищ – половина дороги.
3) Хороший посох лучше плохого попутчика.
4) Лучше плохая дорога, чем плохой спутник [6].
İngilis dilində:
- səyahətin vacibliyini, dünaygörüşünə təsirini:
1) Travel broadens the mind.
2) A gentleman ought to travel abroad ,but dwell at home.
3) With great learning, a horse, and money, you may travel the world .
4) Travel teaches how to see.
5) He that travels far knows much.
- səyahət zamanı ehtiyatlı olmaq hazırlıqlı getmək:
1) The heaviest baggage for a traveler is an empty wallet.
2) Better to ask the way than to go astray.
3) Travelers lie by authority.
4) A hopeful heart and an open mind are the best travelling companions.
5) The more you dare, the more you win.
6) Don’t rely on others to show you the way, carry your own map.
-vətənə sevgi:
1) East or West, home is best.

2) There is no place like a home.
3) Every bird likes its own nest [7].
- "travel" sözü bu atalar sözündə yayılmaq mənasını verir:
1) Bad news travels fast.

Fransız dilində "səyahət" sözü "voyage" deməkdir. "Səyahət" konsepti fransız dilində paremioloji vahidlərdə aşağıdakı mənaları ifadə edir:

-səyahətin vacibliyini:
1) Quand on n'avance pas, on recule.
2) En voyageant on apprend.
3) Les grands voyages rendent les hommes sages.
4) Les voyages forment la jeunesse.
- səyahətin hazırlaşmağın vacibliyini:
1) Qui veut voyager loin, ménage sa monture.
- səyahətin təşkil edilməsinin vacibliyini:
1) Bon pain et bon vin aident à manger le chemin.
2) Il ne faut pas s embarquer sans biscuits.
3) Bon feu et bon vin eschauffent le chemin.
- səyahətdə səbrli olmağın vacibliyi:
1) Pas à pas on va bien loin.
2) Il vaux mieux arriver en retard qu arriver en corbillard.
3) Voyager loin c est bien mais voyager avec passion et intelligence c est mieux.
4) Qui va doucement va sùrement .
- səyahətdə ehtiyatlı olmağın vacibliyi:
1) A lounge voie paille pèse.
2) Mieux vaut la vieille voie que le nouveau sentier.
3) Il ne faut pas aller pas quatre chemins.
4) Le bois a des oreilles et le chemin des yeux.
5) C'est follie d aller de nuit quand on peut aller de jour.
- səyahətdə yol yoldaşının vacibliyini:
1) Mieux vaut etre seul que mal accompagné.
2) Les compagnons de voyqge s entrecommuniquent leurs pensées.
3) Compagnon bien parlant vaut le chariot branlant.
- səyahət zamanı hər bir mənfi hadisəyə hazır olmaq:
1) Partir c est mourir un peu – Quand on part on laisse toujours quelque chose derrière soi.
2) C'est bien allé quand on revient.
3) On sait bien quand on part mais jamais quand on revient.

Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, müxtəlif dillərdə paremioloji vahidləri təhlil etdikdə "Səyahət" konseptinin həmin dillərin linqvo mədəniyyətində "yol

yoldaşının vacibliyini, yol çıxarkən dua edilməsini, ehtiyatlı olmağı, vətənə sevgi və s.” bu kimi anlayışları ifadə etdiyini müşahidə edə bilərik.

Ədəbiyyat

1 Abdullayev Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları, Bakı, 2005, s.220.
2 Piriyev E. Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum, Dərs vəsaiti. Bakı: 2012, Mütərcim, 108 s.
3 Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışlar və perskpektivləri. Bakı: Mütərcim, 2015, 119 s.
4 Асколъдов С.А. Концепти слово. Русская словесность, М.: Academia, 1997, с.267- 279.
5 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. с. 46-54.
6 http://travellife.com.ua/tourism-aphorism/poslovitsyi-i-pogovorki-pro-puteshestviya-dorogu-i-turizm
7 https://www.wapititravel.com/blog/en/travel-proverbs/

Н.Алибейли

“Концепт “Путешествие” в паремиологии

Резюме

В статье приводится определение термина "концепт". В современной когнитивной лингвистике актуальным является изучение концепта, так как в его структуре отображаются признаки функционально значимые для соответствующей культуры. Раскрываются различные точки зрения.

В статье обобщаются все точки зрения термина “концепт” и дается его определение. В “ Лингвистико - энциклопедическом словаре” нет термина “концепт”. Действие концепции изучается сравнительно на основе материалов разных языков. Это всего лишь синоним термина “понятие”. В настоящее время термин концепт находит широкое применение в различных областях лингвистической науки. Концепт это единица коллективного сознания. По мнению исследователя Е.А. Кругликовой, все существующие определения термина концепт можно отнести к двум типам дополняющим друг друга:1) концепт как ментальная сущность, особая категория нашего сознания хранящая информацию об определенном фрагменте действительности; 2)концепт как ключевой элемент культуры

. В статье осуществлен анализ пословиц и поговорок на разных языках на тему “Путешествие. Паремии (греч. “paromia” — изречение, притча) — это

универсальное явление, характерное для всех языков мира. Паремиология – лингвистическая дисциплина, изучающая паремии, объединяющие в себе в широком смысле большой класс народных афоризмов: пословицы, поговорки, загадки и приметы. Пословицы представляют собой завершенный самостоятельный текст и, появляясь в каком-либо акте коммуникации, имеют информационное, когнитивное, прагматическое значение. В статье термин паремии мы в основном используем как синоним понятия пословицы. В последней трети 20 века — начале 21 веков успехи лингвистики, фольклористики и других смежных научных дисциплин, вызвали бурное развитие паремиологии..

Именно пословици и поговорки являющиеся носителями культуры и мудрости народа, позволяют представить идеалы и ценности этноса. Пословицы так же древни, как и сам язык, поэтому всегда были привлекательным материалом для изучения в разных научных разделах.

В результате анализа были обозначены ценностные составляющие концепта “Путешествие” в разной лингвокультуре и выделены его доминантные признаки.

Ключевые слова: концепт, лингвокультура, путешествие, пословицы, поговорки

N.Alibeyli

“ Travel” concept in paremiology

Summary

This article gives the meaning of the term “concept” and is dedicated to research the term of concept. In modern cognitive linguistics studying of concept is actual and as functionally significant for the corresponding culture are displayed in structure of a concept signs. Any concept is realized in language units. There are a lot of points of view about what concept is. According to the Y.Stepanov’s definition,linguo-cultural concept is a mental unit ,aimed at a comprehensive study of language,consciousness and culture. There is no dictionary entry in linguistics encyclopedic dictionary of the term “concept”.The operation of the concept is studied comparatively on the basis of material from different languages. It is only synonym of the term “conception”.

Today , the term “concept”is widely used in various fields of linguistics.In linguistics ,the concept , in contrast to a word ,has a more complicated structure.The content of the concept is divided into linguistic meaning and cultural sense. According to the linguistic – cognitive understanding the relation of the concept is

related with verbal means of expressions.Language does not form concepts ,but serves as a means of the exchange of them and for the discussion in the process of communication. This article summarize all points of view about the term concept and gives its definition. At the same time this article is devoted to the analysis of proverbs and sayings in different languages on the topic “Travel”. The study of proverbs is called paremiology (from Greek- paroimia “proverb”)and can be dated as far as Aristotle. The world’s leading paremiologist, Wolfgang Meider (1985) has defined the proverb as "a short, generally known sentence of the folk which contains wisdom, truth, morals, and traditional views in a metaphorical, fixed and memorizable form and which is handed down from generation to generation". Proverbs from different languages are popular and used many times by all people. The proverbs and sayings reflect culture and wisdom of people and present ideals and values of ethnos. As a result of the analysis some valuable components of the concept “Travel” in linguaculture of different languages were revealed and its dominant characteristics were distinguished.

Key words: concept, linguistic culture,travel, proverbs, sayings

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 1212.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.01.2020
Filologiya elmləri doktoru Nərmin Əliyeva tərəfindənçapa tövsiyə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

HƏCƏR VƏLİYEVA
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
istiqlaliyyət küç
E-mail: doktorant2011@yandex.ru

"MƏNAQIB-I İBRAHİM GÜLŞƏNI" ƏSƏRİNDƏ ŞEYX İBRAHİM GÜLŞƏNİNİN FÖVQƏLTƏBİİ BACARIQLARININ TƏSVİRİ

***Xülasə*:** Məqalə orta əsrlərin məşhur şairi və şeyxi gülşəniyyə təriqətinin qurucusu kimi məşhurlaşan İbrahim Gülşənidən bəhs edir. Yaradıcılığının zirvəsini "Mənaqib-i İbrahim Gülşəni" əsəri təşkil edən, dövrünün qabaqcıl şairlərindən biri, müəllif Muhyi bu əsəri öz qayınatası, möcüzəvi keyfiyyətləri ilə məşhurlaşan Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəiyə həsr etmişdir. Bu məqalədə əsas məqsəd "Mənaqib"ə istinadən İbrahim Gülşəninin ədəbi fəaliyyəti, təhsili, həyatına səfər etmək onu Azərbaycan torpaqlarının yetirməsi ki tanıtmaq, poetik qabiliyyətindən irəli gələn sənət nümunələrini, ədəbi üslubunu tədqiq etmək, şairin ədəbi irsi, yaradıcı istedadını ümumşərq kontekstində təbliğ etməkdir. Övliyaların dini baxışlarını ehtiva edən kult kimi "Mənaqib"də işlənən istər nəzm, istərsə də nəsr nümunələrində Azərbaycan, Orta Şərq, o cümlədən Cənub-Şərqi Anadolu və Misirdə də tarixi-əfsanəvi şəxsiyyətə çevrilən İbrahim Gülşəninin xariqüladə keyfiyyət və həyat hekayələri öz əksini tapmışdır. "Mənaqib-i İbrahim Gülşəni" əsəri orta əsrlər Osmanlı ədəbi ənənələrinə əsaslanmaqla osmanlıcanın fonetik-leksik-qrammatik normalarının tələblərinə uyğun ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Əgər biz İbrahim Gülşəninin lirikasına toxunsaq, ədəbi yaradıcılıq metodu, hissi-emosional düşüncə tərzinin sadə xalq folklorundan süzüldüyünü, bədii düşüncə qabiliyyətinə təsir göstərən ədəbi qəhrəmanların daxili dünyasınının xalq ruhundan qaynaqlandığını görmək mümkündür.

Açar sözlər: mənaqib, gülşəniyyə, təsəvvüf, ilahi eşq, möcüzəvi kəramətlər

"Mənaqib-i İbrahim Gülşəni" əsəri tarixi proseslərin, siyasi hadisələrin xronoloji ardıcıllığını, Yaxın Şərqin 200 illik bədii panoramasını, ictimai-mədəni mühitin kəskin təbəddülatlarını, tarixi keçmişin münaqişə dolu fövqəlbəşəri faktlarını, Ağqoyunlu hakimiyyəti dövründə tarixən Azərbaycan etnoslarının məskunlaşdığı torpaqların müntəzəm çəkişmə meydanlarına çevrildiyini sərgiləməkdədir. "Mənaqib" dövrlə bağlı həqiqi Azərbaycan reallıqlarını, Osmanlı dövlət əyalı, Misir torpaqlarında

Osmanlı idarəçiliyi, elmi, dini, mühit, ictimai asayiş haqqında dəyərli bilgiləri əxz etməklə qaranlıq məqamları işıqlandıran dövrün güzgüsü funksiyasını daşıyır.

Mütəsəvvif şəxsiyyət ilkin variantda əsərin adını "*Qəlb-i kitab-i əshab-i tərayiq*" ("Təriqət dostlarının qəlb kitabı") şəklində adlandırsa da, zamanla ad modifikasiyaya uğramaqla "Mənaqib-i İbrahim Gülşəni" qismində sabitləşməklə bir "*sai*", on "*təqəllüb*", bir "*silahdar*" və bir "*rikabdar*" bölmələri üzrə nümayan olmuşdur.

"Mənaqib-i İbrahim Gülşəni" əsərinin əvvəlki *təqəllübündə* əhl-eşqin və şövqün məxdumi həzrəti Mövlanə Xüdavəndigar Cəlaləddin Ruminin fövqəlbəşəri fəziləti, möcüzəvi bacarığı sayəsində təsəvvüf aləminin bayraqdarı, təriqət piri Gülşəni Bərdəinin həyata gəlişini 200 il öncədən müjdələməsi faktı öz əksini tapmışdır[6, s. 8]. Mövlanənin nəvələrindən Divanə Məhəmməd Çələbinin Qahirəyə gələrək zindanda olan İbrahim Gülşənini qurtarmasına dair dəyərli məlumatlarmənqəbədə təsvir olunmuşdur [1, I, s. 183]. Şeyx İbrahim Gülşəninin həyat yolçuluğu haqqında ən müfəssəl məlumatları əks etdirən "Mənaqib"ə istinadən, onun əsil-nəcabəti, soy kökü etibarilə Oğuz Ataya söykəndiyi, türklərin oğuz qrupuna mənsubluğu real həyati faktlara əsaslanır. *""Şeyx İbrahim Gülşəni"nin nəsəb-i zahirisi Oğuz Ataya irişür bu vəchlə ki zikr olunur Şeyx İbrahim ibn Mövlanə əşşeyx Məhməd ibn Mövlana Hacı İbrahim ibn əşşeyx Şəhabəddin ibn Aytoğmuş bin Güntoğmuş bin Qutlutoğmuş bin Oğuz rəhmətullah yedi atayə dəgin Oğuz nəslindən olduğuna kitablarda işarət etmişdir və oğuz vazi lisan-i türkdir..."* Gülşəni Bərdəinin qohumluq tellərinə mənaqibdə toxunulan məqam onun atasının *"Pedəri mərhum Mövlanə Şeyx Məhəmməd Amidinin fiqh, kəlam və məntiqdə müəəlifatı məruf olub* [6, s. 13]" dünyəvi elmlərə dair mükəmməl qabiliyyət, müfəssəl bacarıq nümayiş etdirməsi faktı ilə bağlıdır. İbrahim Gülşəninin anası isə "Mənaqib"də əhli-irfan sahibi Şərafəddinin qızı Hədiyətullah dünyəvi biliklərdən uzaq qadın kimi xatırlanır: *"..Mərhum Gülşəninin validəsinin nami Hədiyətullahdır ki babasi Şərəfəddinə vaqeəsində derlər ki sana bir qız hədiyyə verildi, ol səbəbdən namini Hədiyyətullah qor...*[6, s. 15"]. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Cəmaləddin Hülvi "Ləməzat"ında Gülşəninin anasını Şərifə adı ilə tanıdır [2, s. 523].

Gülşəni Bərdəinin hələ uşaq yaşlarından etibarən nümayiş etdirdiyi fövqəladə bacarıqlar, xariqüladə keyfiyyətlər onun seçilmiş tanrı bəndəsi olması, fövqəlbəşəri davranış və əməlləri ilə əqli-küllə daxili rabitə ilə sipərlənməsi fikrini bir daha izah edir. Heç də təsadüfi deyil ki, babası Şərafəddinin möcüzəvi kəramətləri İbrahim Gülşəniyə irsi yolla nəsildən-nəslə keçməklə ötürülmüşdür. Tədqiqatçı Məhəmməd Sürəyya da Gülşəninin seyidliyini ana tərəfi ilə bağlayır. [4, III, s. 755]. Gülşəninin doğulduğu andan etibarən nümayiş etdirdiyi fövqəladə keyfiyyətlər, möcüzəvi hərəkətlər hələ iki yaşlı danışa bilməyən körpənin xalq arasında eşitdiklərini hafizəsində saxlayıb sonradan söhbət əsnasında cümləbəcümlə, sözbəsöz təkrarlaması faktı Qurani-Kərimdə yer alan Hz. İsanın beşikdə uşaq olarkən dil açması faktı ilə səsləşməkdədir . Atası vəfat etdikdən sonra iki yaşlı İbrahim əmisi

Seyyid Əlinin himayəsində həyata qədəm qoymaqla erkən yaşlarından etibarən babası və atasından miras qalmış kitabları mütəmadi mütaliə edərək dünyəvi bilik xəzinəsini zənginləşdirmişdir. İbrahimin 4 yaşında olarkən Qurani-Kərimin "Buruc (85)" surəsinə qədər vaqif olması, fasiləsiz mütaliələr sayəsində elm-i lədünə yiyələnməklə mütləq varlığa qovuşmanın həsrəti ilə yanıb qovrulması, istəkli tanrı bəndələrinə qismət olan ilahi yanaşmanı hiss etməsi seçilmiş fövqəlbəşər üçün səciyyəvi cəhət kimi qiymətləndirilir. Hətta Hz. Musanın elm-i lədüni öyrənməyə cəhd etsə də, buna müvəffəq olmadığı irəli sürülür [3, s. 94].

Gülşəni 8 yaşında olarkən fala baxmaqla uzun müddətlik səfərdən qayıtmayan qonşusu Hacı Əli adlı şəxsin gələcəyi günü ailəsinə müjdələməklə kəramətini göz önünə sərmişdir [6, s. 21]. Gülşəni Qurani-Kərimin ayə və surələrini, türkcə kitabları təfsir etdikdən sonra 15 yaşında dünyəvi biliklərini zənginləşdirmək, şeir, sənət aləminə vaqif olmaq məqsədilə Mavərənnəhrə doğru yol alır. Gülşəni kəramətini duyan Təbriz əhli onu göy qübbəsində qərar tutmuş mütləq varlığın yer üzündəki kölgəsi, bəndələrin dadına Xızır peyğəmbər kimi yetişən fövqəlbəşər hesab edirdilə.

"Mənaqib"də Şirazda ağalıq edən Uzun Həsənin oğlu Xəlilin bihəya davranışları, idarəçilik prosesində etdiyi zülm, haqsızlıqlar əhali arasında narazılığa səbəb olmaqla yanaşı, sultanın divanxanasında əks-səda yaradaraq Uzun Həsənin xeyli narahatlığına vəsilə olmuşdur. Uzun Həsən "tarxan" tituluna sahib Gülşəni Bərdəini hüzuruna dəvət etməklə yazdığı hökmü əlbəəl Xəlilə çatdırmağı şeyxə həvalə edir. Əhvalatdan vaqe olan Xəlilin anası oğlunu mümkün bəlalardan, sultanın qəzəbindən uzaq tutmaq məqsədilə övladına şeyxin gəlişini xəbər verməklə Sultan Xəlili mövcud bədbəxtlikdən qorumağa çalışır. Sultan Xəlil keşikdə duran adamlarına şeyxi görən kimi həbs edib hüzuruna gətirməyi əmr etdikdən sonra divanına çəkilməklə şeyxin gəlişi məqamını gözləyir. Nəhayət, Şiraza yetişən Şeyx Gülşəni Sultan Xəlilin hüzuruna gətirilməklə onun suallarını müfəssəl şəkildə cavablandırır. Xəlil şeyxdən Təbrizdən neçə gündür çıxdıqlarını soruşduqda 17 gün cavabını alıb Gülşəninin yalan söylədiyi qənaətinə gəlir. Şeyx isə cavabında *"Bən ömrümdə kəzb söyləmədim və kəzb edəni dəxi sevməzəm..*[6, s. 35]" deməklə Xəlildə övliyaya qarşı ziddiyyətli təəssüratın yer almasına səbəb olmuş, lakin sonradan Uzun Həsənin hökmü ilə tanış olan sultan söylənilən fikirlərin həqiqət olduğuna inanmaq məcburiyyətində qalmışdır. Övliyanın həqiqi kəramət, möcüzəvi qabiliyyətə malik olduğunu şübhə altına almayan Sultan Xəlil şiddətli qışda sular və yolların buz bağladığı bir zamanda bu qədər uzaq məsafənin qısa vaxtda qət edilməsini ilahi möcüzə hesab etmişdir. Şeyxin fövqəlgücünə əmin olan Sultan Xəlil növbəti gün övliyanın canına qıymaq istəmiş, Gülşəniyə bu niyyət əyan olmuş, yuxuda ikən sultanı boğmağa cəhd göstərsə də,*"Allahü Təalanın xalis toğri qullarına dəxi qəsd edərsən....*[6, s. 35]" kəlməsini eşitdikdən sonra fikrindən dönüb tövbə qapısına əl açmalı olduğunu dərk etmişdir. Sultan sarayına təşrif buyuran Şeyx Gülşəni Xəlilin fikrindən döndüyünü, Uca Yaradanın ilahi qüdrətinidərk etməklə haqqa yol aldığını müəyyənləşdirdikdən sonra tövbələrini qəbul edib dualarını hasil qılmışdır.

Gülşəni Bərdəidən hüzuruna gələn möhtaclardan biri meyitin əzabının dəfi üçün hansı vasitənin tələb olunduğunu soruşduqda şeyx qeybdən gələn səs sayəsində vəfat etmiş şəxsin kimliyini bilməklə bütün günahlarının bağışlandığını, qəbirdə uyuyan kimsənin tanrı dərgahına yol aldığını ifadə edir. Şeyxin danışığının həqiqiliyini isbat etmək məqsədilə qəbiristanlığa yollanan şəxslərdən biri qəbrə enməklə meyitin əzabının dəf olunduğuna təəccüb hissi keçirir, yenidən Gülşəninin müqəddəs məkanına üz tutan şəxslər xeyli maraqla sorğu-suala başlarlar. Şeyx isə cavabında vəfat etmiş şəxsin oğlunun Bəsmələ oxumağa başlaması, *"Bismillahir rəhmanir rəhim"* kəlməsini dilinə gətirməsi ilə qəbirdə uyuyan kəsin günahlarının bağışlanaraq cismən və ruhən mənəvi rahatlıq tapdığını söyləyir [6, s. 119].

Şeyxin Misirə qaçış olayını Əhməd Xəyalinin dilindən nəql edən Hülvi hürriyyəti dadan tanrının istəkli quluGülşəninin müqəddəs "*Hu*" kəlməsi ilə qızılbaş bəylərini qatı duman burulğanına qərq etməsini fövqəltəbii sehr, magik qüvvə kimi təsvir etmişdir [2, s. 527].Misirdə Qübbət-əl Mustafada qərarlaşan İbrahim Gülşəninin irşad fəaliyyəti yeni səpkidə üzlətə çəkilmə, ərbəin çıxarma, müqəddəs gecələrdə ehya etmək, zöhd, təqva, riyazət və zikrlə birgə yeni məcraya yönəlmiş olur.

Şeyx Gülşəni Məmlük torpaqlarını işğal etməklə burada xütbə oxudan Sultan Süleyman həzrətlərinin Misiri hakimiyyəti altında birləşdirəcəyini öncədən müjdələməklə bu şəxsiyyətin tarixi proseslərin gedişində özündən sonra səs salacağına işarə etmişdir. İbrahim Gülşəninin sürətlə artan qüdrəti, mürşidlik fəaliyyəti, xalq içərisində davamçılarının çoxalması fitnə-fəsad meyllərinin baş qaldırması ilə nəticələnmişdir. Osmanlı vəziri İbrahim paşa Sultan Süleyman Qanuni ilə mükalimə zamanı rəmmaldan (falçı) Osmanlı xanədanlığına gözlənilən növbəti təhlükənin nə olduğunu sual etdikdə rəmmal*"Allah bilir. Amma İbrahim adlı bir şəxs daim sizə qəsd üzərədir* [2, s. 533]"dedikdə İbrahim paşa Misirdə elm-irfan mərtəbəsinə yüksələn Gülşəni Bərdəidən şübhələnməklə sultanın xeyli narahatlıq keçirməsinə səbəb olmuşdur. Şeyx Gülşəninin İstanbula səfəri çərçivəsində onun İbrahim paşanın şəxsi təşəbbüsü sayəsində Sultan Süleyman Qanuni ilə görüşməməsi, bundan qəzəblənən sultanın paşaya acığının tutması, qarşılıqlı hörmət-ehtirama söykənən münasibətlərin kəskin ziddiyyətlərə yol açması faktlarını bədii mətnin tərkibində yer almış hekayətlərə istinadən söyləmək mümkündür.

Fövqəlgücə sahib övliya Gülşənini çiyinlərindəki təzkirə ilə Əyyubdan müşayət etməklə gətirən dərviş karvanını Kağıdxanadan qayıq ilə gələrkən müşahidə edən Sultan Süleyman bostançıbaşına kimin cənazəsinə bu qədər izdihamın toplandığını soruşduqda nökər Şeyx Gülşəni həzrətləridir deyə cavab verir. Padşah nə vaxt gəldiyini sual etdikdə bostançı başı 6 aydır cavabını verdikdə sultan xeyli pərişan olub mötəbər şəxsiyyətlə bu qədər zaman kəsiyində tanış olmadığına təəssüf edir. Şeyxin təşrif etməmə səbəbinin İbrahim paşadan qaynaqlandığını və övliyanı saray dairəsindən uzaq tutduğunu yəqinləşdirən sultan dərhal İbrahim paşaya şeyxi sarayında qəbul etmək arzusunda olduğunu dilə gətirir. Şeyxi saraya dəvət etməyə

yollanan Rüstəm paşa ədəb-ərkana sığınmaqla, övliya qarşısında təzim etmiş, şeyxin mübarək dua-alqış payını ənam kimi qəbul edən paşa təsadüfi olmayaraq, sonradan 2 dəfə Osmanlı divan idarəçilik sistemində "vəziri-əzəm" tituluna layiq görülmüş, çox keçmədən Sultan Süleymanın kürəkəni olmaq şərəfinə nail olmuşdur. Beləliklə, şeyxi qarşılayan saray əyanları başda Rüstəm paşa olmaqla müdrik el ağsaqqalının mübarək, nurani siması qarşısında heyrətlərini gizlətməyərək onu çiyinlərində təzkirə ilə daşımağı özlərinin müqəddəs borzu bilərək məclisin ən ali məqamında yerləşdirirlər. Cahana fatehlik qüdrəti ilə səs salan Sultan Süleyman və dini-irfani, məfkurəvi əqidəsi ilə haqq dərgahına ucalan Şeyx Gülşəninin qarşılaşması zahiri və batini aləmin bir bədəndə bütövləşməsi, iki ruhun bir qəlbdə intişarı təsirini bağışlayır. Şeyxin 104 yaşını haqlamasına baxmayaraq, Sultan Süleymanı möhkəm sıxıb, əl-ayağı quş kimi yerdən üzülmüş vəziyyətdə saxlaması arif bəndənin müqəddəs məqam sahibi olması, tanrı qüdrətinə malik, fövqəltəbii bacarıqla mükafatlandırılmış övliya olduğunu bir daha təsdiq edir. Şeyx*"Padşahım, hər halda Allahü Təalayi hazır gör və hökmünü anın hüzurunda hazır elə və övliya ilə pəncələşmə ki, anların qüvvəti haqdandır*[6, s. 412]"söyləməklə sultana axirət tədarükünü görməyi, haqqın dərgahına qovuşmaq naminə daim amadə olmağı məsləhət görür. Bundan sonra şeyxin öyüdlərini siyasi fəaliyyətində, idarəetmə quruluşunda rəhbər tutan sultan batini aləmi paklanmış, əqli-küllün ilahi feyzi, tanrı nuru vücuduna hopmuş, qəlbini daxili çarpışma, ruhi əzab, işgəncələrdən arındırmış insan ümməti qismində təsvir olunmuşdur. Sultan Süleyman İbrahim Gülşənini cümlə nemətlərdə gözü olmayan, könlü tox irfan əhli kimi mədh etməklə kifayətlənmir hətta "*Bən şeyxi şöylə gördüm ki, əgər götüri dünyayi versələr iltifat etməz* [6, s. 410]"söyləməkləşeyxin ünvanına tərifler yağdırmış, onu qəlbi parlaq tanrı bəndələrindən hesab etmişdir. Sultan Süleyman xariqüladə yuxuyozma məharəti ilə ümumxalq pərəstişinə layiq, təsəvvüf əhlini din, iman yoluna sövq edən övliyanın irfani düşüncələrindən uzun müddət faydalanmaq məqsədiləbu ahıl şəxsiyyətin zahirən tutulmuş gözlərini açmaq üçün şəxsi kəhhalbaşına (göz həkimi) göstərişlər verir. Möcüzəvi bacarıq, fövqəlbəşəri dua-alqış hesabına, Uca Yaradanın hökmü və inayəti ilə şeyx məhrum olduğu dünya işığının nuruna yenidən boyanır. Misirə qayıtdıqdan sonra vəba xəstəliyinin tüğyan etdiyi bir dövrdə, neçə-neçə günahsız bəndəni ağuşuna alan sağalmaz dərddən qurtulmaq naminə səmada saçan mütləq nurla camalı şölənən şeyx ilahi haqqda mənliyini yox etmək, Adəm övladının sonrakı yaşayışına vəsilə olmaq üçün öz ruhunu tanrı dərgahında əbədi sükuta qərq edir. Gülşəni Bərdəi əsr namazını qılıb tanrı dərgahında dua, zikrlərin müstəcəb olması məqsədilə cəzbə halında səmaya qalxıb batini aləmi, ruhi-hissi dünyanın mütləq ilahi ilə qovuşması məqamının intizarını yaşayarkən *"Ey nəfs! Neçün ram olmazsan? Və ey bədən! neçün qiyam qılmazsan?..."* kəlməsini təkrarlayıb *"Allah. Allah"*deyüb, sonra bir kərrə xiffətlə*"Hu"* deyüb ruhunu təslim etmişdir[6, s. 450]. Gülşəninin vəfat tarixi "Mənaqib"də h. 940/1534-cü ilə istinad etməklə 9 şəvval/22 aprel tarixi şəklində qeyd olunmuşdur [6, s. 451]. Şeyx vəfat etdiyi vaxt Müntəci Məhəmməd

bəyin həyətindəki sərv ağacının qəflətən aşması faktı fövqəltəbii kəramətə sahib İbrahim Gülşəninin tabutu üçün sərv ağacı axtarışına çıxan cümlə tanrı bəndələrini heyrət aləminə boğur. Şeyxin müqəddəs, pak bədənini yuyan şəxslər ətrafa xoş rayihə ətirinin yayıldığını, daxilən və zahirən mənəvi saflıq mücəsəmməsi olan mütəsəvvifin möcüzəvi əməllərinin əbədiyaşar olacağına inam nümayiş etdirirlər[6, s. 464]. Bu, Mövlanə həzrətlərinin vəfatı zamanı cənazəsi yuyularkən axan mübarək suyun yerə tökülməməsi məqsədilə insan izdihamının damlayan hər damcını içməsi faktı ilə səsləşməkdədir [5, s. 59].

Nəql edildiyinə görə, vəfatından sonra bəzi hal əhli Şeyx həzrətlərini röyalarında onu yaşıl bir səccadə üzərində səmada namaz qılaraq ətrafı seyr edən şəkildə görmüşlər. Həzrət onlara "*Su və atəşi təshir etmək asandır. Amma havayı zəbt etmək gücdür. Əlhəmdulillah o da bizə nəsib oldu*[2, s. 537]" şəklində cavab vermişdir.

Beləliklə, "Mənaqib-i İbrahim Gülşəni" əsəri Gülşəni Bərdəi şəxsiyyətinin fövqəltəbii güc və qabiliyyətə malik olduğunun göstəricisi olub, övliyanın xariqüladə bacarıqlarını, irfani düşüncə tərzi, şeyxin yuxuyozma məharətinə sahib olduğunu ehtiva edən qiymətli məxəz rolunu oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Musabəyli A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və Türk divanı. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 2 cilddə. I c., 610 s.,
2. Hülvi C. M. Ləməzat-ı-Hulviyye ez Lemezat-ı Ulviyye. İstanbul: Yıldızlar ofset, 1993, 656 s.
3. Konur H. İbrahim Gülşeni: hayatı, eserleri, tarikatı. İstanbul: İnsan Yayınları. 2000, 269 s.
4. Süreyya M. Sicili-Osmani. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, 4 cilddə. III c., 350 s.
5. Yazıcı T. Ahmet Eflaki. Ariflerin menkıbeleri. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973, 406 s.
6. Yazıcı T. Muhyi-yi Gülşeni Menakib-i İbrahim-i Gülşeni ve Şemleli-zade Ahmed Efendi. Şive-i tarikat-i Gülşeniye. Ankara: Türk tarih Kurumu Basımevi, 1982, LXI+572+12 s.

H.Valiyeva

The description of Sheikh Ibrahim Gulshani`s extraordinary capabilities in "Manaqib-i Ibrahim Gulshani"

Abstract: The article deals with the ancient poet and sheikh`s of medieval times Ibrahim Gulshani who was known as the founder of the Gulshaniyya order. Muhyi Gulshani who was one of the leading poets of his time, the author of the book "Manaqib-i Ibrahim Gulshani" establishing the peak of his literary heritage, devoted this book to Sheikh Ibrahim Gulshani Bardai, his father-in law who was famous for his miraculous qualities as a sheikh. In this article our main purpose has been to make a tour to the creative activity of Ibrahim Gulshani, study, his life, through "Manaqib", to introduce him to the people as they brought up of the Azerbaijan lands, analyze his artistic instances in the literary-stylistic direction, deriving from his poetic ability, to propagandize the poet`s literary heritage, his figurative-emotional creative talent within the East-wide context. "Manaqib" reflecting the extraordinary capabilities in lyrical pieces and in narratives, being the characterization of the cult of the saints, has collected life stories of Ibrahim Gulshani Bardai who turned to be a historical-legendary personality in Azerbaijan, Middle East, including South-East Anadolu and Egypt. "Manaqib-i Ibrahim Gulshani" basing on the literary objective laws of Osmanli ruling in the middle ages basing on the requirements of the phonetic-lexic-grammatical norms of Osmanli language was written in the Arabic alphabit. If we review Gulshani Bardai basing on "Manaqib" it is necessary to feel lyrism, conditioning the literary creative method of his poetics, his mode of emotional-sensitive thinking, literary traditions filtrated from folklore of the common people, literary world of characters of the poet in coordination with the motives of people`s spirit, which make influence on the ability of his thinking.

Keywords: manaqib, gulshaniyya, mysticsm, divine love, extraordinary ability

Х.Велиева

Описание екстраординарных способностей Шейха Ибрахима Гюльшани в «Менакиб-и
Ибрахим Гюльшани»

Аннотация: Статья посвящена древнему поэту и шейху средневековья Ибрахиму Гюлшани, известному как основатель ордена Гюльшанийа. Один из выдающихся поэтов своего времени Мухйи Гюльшани − автор книги

«Менакиб-и Ибрахим Гюлшани» которая является вершиной его творчества. Он эту книгу посвятил своему тестю, великому шейху со сверхъестественными способностями Шейху Ибрахиму Гюльшани Бардаи. В этой статье нашей основной целью является экскурс в творческую деятельность Ибрахима Гюльшани, изучение его жизни через «Менакиб», представленного как истинного сына своего (азербайджанского) народа, анализ художественных образов Ибрахима Гюльшани в литературно-стилистическом направлении, которые являются производными его поэтических возможностей, популяризация образно-эмоционального таланта поэта, в пределах общевосточного контекста. «Менакиб», отражая экстрарординарные способности в лирических образцах и повествованиях, являясь характеристикой культа святых, заключает в себе истории из жизни Ибрахима Гюлшани Бардаи − легендарной личности в Азербайджане, на Ближном Востоке, включая Юго-Восточную Анатолию и Египет. «Менакиб-и Ибрахим Гюльшани» был написан на арабском алфавите. Это произведение основывается на литературно-объективных обычаях османского правления в средние века, которые в свою очередь основывались на требованиях фонетико-лексико-грамматических норм османского языка. Рассматривая творчество Гюльшани Бардаи через «Менакиб», можно ощутить лиризм, обусловленный литературно-творческим методом его поэтики, образ его эмоционально-чувствительного мышления, литературные традиции, подвергнутые отбору из фольклора простых людей, литературный мир персонажей поэта, согласованный с мотивами духа человека, которые оказывают влияние на способности его мышления.

Ключевые слова: Менакиб, гюльшанийа, мистика, божественная любовь, экстраординарная способность

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.01.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Musabəyli Azadə tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

АЙБАНИЗ ИСМАЙЛОВА
К.фил.н., доцент
Азербайджанский Университет Языков
e-mail: aybanizismayilova26@gmail.com

ИДЕИ ФЕМИНИЗМА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ВИРДЖИНИИ ВУЛЬФ

Резюме

Данная статья посвящена проявлениям идей феминизма в произведениях Вирджинии Вульф. Вульф считается одной из самых известных и замечательных модернистских писателей XX в., а также символом феминистского движения. Модернистская литература охватывала широкий спектр проблем, среди которых гендерные вопросы занимают особое место. В прошлом к женщине относились как к дополнению к мужчине, а не как к индивидуальности или особому духовному существу. В художественной литературе также наблюдалось неадекватное восприятие женщин, которые изображались слабыми и послушными. Считалось, что женские авторы уступают в мастерстве мужчинам, а их произведениям давалась низкая оценка со стороны критиков. В своих произведениях Вирджиния Вульф требовала предоставления женщинам прав на образование, финансовую независимость, что позволило бы женщинам раскрыть свой интеллектуальный потенциал. Несомненно Вульф оставила глубокий след в литературном мире. Одним из важнейших достижений писательницы были успехи в области движения суфражисток. Большую важность для Вульф имела борьба за право женщин голосовать на выборах.

В статье анализируются такие романы Вульф, как «Своя комната», «Орландо», «Миссис Дэлоуей» и «К маяку». Вульф волновали такие вопросы, как социальный и экономический контексты женской литературы, женская природа языка, необходимость возврата к литературной истории и установления женской литературной традиции.

Как автор, В. Вульф боролась против «викторианского запрета» на литературные произведения и за использование воображения во всех аспектах литературы. Как феминистка, она отстаивала права женщин на протяжении всего творчества. Однако Вульф в своих произведениях не ограничивалась идеей феминизма. В творчестве писательницы также нашли отражение социальные и политические проблемы ее времени. Довольно смелое заявление Вульф о женщинах и художественной литературе было сделано в эссе «Своя комната». Еще один феминистский роман Вульф «Орландо» рассказывает историю привлекательного молодого поэта и писателя, который однажды стал женщиной. Вульф показывает читателям, как эта перемена лишила его тех прав

и свобод, которые он имел. Главный герой романа, Орландо, из независимого и свободомыслящего писателя превращается в человека, которому отказывают в привилегиях. Вульф была истинно предана борьбе за права женщин, и озабочена их положением в обществе на протяжении всей своей жизни, и поэтому имела огромное воздействие на феминистское движение.

Ключевые слова: гендерные вопросы, феминизм, модернизм, традиции женского письма

Модернистская литература охватывала широкий спектр проблем, среди которых гендерные вопросы занимают особое место. Неслучайно эти проблемы стали основным фокусом в модернистском направлении, - гендерные вопросы всегда были важной проблемой в обществе и литературе. Женщины, их интеллект, способность к рассуждению всегда рассматривались с недоверием в обществе, ориентированном на мужчин. К женщине всегда относились как к дополнению к мужчине, а не как к индивидуальности или отдельному духовному существу. В художественной литературе также наблюдалось неадекватное восприятие женщин, которые изображались слабыми, послушными и недалекими. Считалось, что женские авторы уступают в мастерстве мужчинам, а их произведениям давалась низкая оценка со стороны критиков. Женщины ассоциировались с состоянием беспорядка, дикости, хаоса и неуравновешенности. По мнению американского писателя Джеймса Брэнча Кейбелла, одного из родоначальников жанра фэнтези, женщины были полезны только для содержания хозяйства, а также для удовольствия. Гегель описывает женщин как «вечную иронию общества», а Фрейд определил их как «непримиримого врага цивилизации». Теория, логика и порядок считались мужскими чертами характера и не могли быть свойственны женскому характеру. В своей статье «Феминизм» американская писательница Эллен Глазгоу (1873-1945) утверждает, что «в прошлом мужчины уверяли, что женщина существует не как активный деятель жизни, а просто как пассивный попечитель жизненных сил, и целью природы является то, чтобы женщина послушно сидела и смотрела».[4] Философ Шопенгауэр утверждает, что достаточно посмотреть на женщину, чтобы понять, что она не создана для большой умственной или физической работы. Шопенгауэр далее заявляет, что женщины подобны детям, - также глупы и непроницательны; философ полагает, что полноправными человеческими существами являются мужчины, и, что позиция существования женщин находится где-то между мужчинами и детьми.

Веками женщинам приписывалась такая черта характера, как зло, истоки которого относятся к библейской истории о соблазнении Адама Евой в Эдемском саду.

Еще в 1912 г. американский автор и социолог Мэри Кулидж (1860 – 1945) задавалась вопросом, является ли характерное для женщины поведение в обществе в действительности ее неотъемлемым качеством, или просто социальной привычкой, навязанной ей прошедшими эпохами. После того, как Кулидж тщательно исследовала общества, которые подчеркивают гендерные различия между людьми с детства, и сравнила их с примитивными обществами, где мужчины и женщины были в основном равны в статусе, она сделала заключение, что поведение женщины в этих обществах сформировалось скорее в результате подчеркивания гендерных различий, навязывания обществом ценностей и черт характера женщинам, нежели их врожденными биологическими характеристиками. Кулидж выдвигает идею о том, что именно цивилизованный мужчина сформировал женщину согласно своим стандартам и желаниям: «Успешная женщина должна быть такой, какой одобряет ее мужчина, и по этой причине женщины всегда соответствовали стандартам, установленным для них». [1, с.85]

Вирджиния Вульф (1882-1941) считается одной из самых известных и замечательных модернистских писателей XX в. и символом феминистского движения. Эта статья отражает ее развитие как феминистского автора, ее вклад в гендерное равенство и ее озабоченность ролью женщины в обществе.

Вульф была трагической фигурой и уже в юном возрасте стала уязвима и беззащитна перед превосходной социальной властью мужчин. Пройдя через драматические события, происшедшие в ее жизни в юном возрасте, Вульф сформировалась личностно как феминистка и разработала «контр-теорию о ролях полов в викторианское время». [7] Именно в интеллектуальном литературном кружке «Блумсбери» Вульф смогла выразить свою борьбу против традиционных взглядов и желание быть полностью независимой. В этой группе Вульф нашла понимание, ее мнения и мысли воспринимались всерьез и ей не надо было беспокоиться о поведении, которого ожидали от женщин. Чуть позже Вульф вошла в мир литературного модернизма, и наряду с Дж. Джойсом, Д. Лоуренсом и Т. Элиотом оказала важное влияние на литературу 1920-х гг. Исследователи творчества Вульф рассматривали ее произведения сквозь призму модернизма и феминистского движения.

Как автор, В. Вульф боролась против «викторианского запрета» на литературные произведения и за использование воображения во всех аспектах литературы; как феминистка, она отстаивала права женщин, и делала это на протяжении всего творчества. Однако Вульф в своих произведениях не ограничивалась идеей феминизма: социальные и политические проблемы начала XX века также нашли отражение в творчестве писательницы.

Несомненно Вульф оставила глубокий след в литературном мире, но одним из важнейших достижений писательницы были успехи в области

движения суфражисток: большую важность для Вульф имела борьба за право женщин голосовать на выборах.

Довольно смелое заявление Вульф о женщинах и художественной литературе было сделано в эссе «Своя комната», которое было многократно переиздано, раскритиковано и проанализировано со времени своей публикации в 1929 г. Основным тезисом эссе «Своя комната» является идея о том, что женщинам должны предоставить равные с мужчинами права и возможности в написании художественных произведений. Главным приоритетом и целью Вульф является предоставление женщинам права на свободный доступ к профессиональной деятельности. В эссе «Своя комната» писательница заявляет, что «женщина должна иметь свои деньги и свою комнату, если она хочет написать художественное произведение». [3] Таким образом, она требует для женщин права на свободное время, уединение и финансовую независимость, которая позволит им раскрыть свой интеллектуальный потенциал.

Одним из больших проявлений феминизма в эссе «Своя комната» является вымышленный образ Джудит Шекспир, талантливой сестры У. Шекспира. В отличие от брата, Джудит не имеет возможности писать, так как она представительница женского пола. К несчастью, ее подавленность и депрессивность приводит ее к самоубийству. Посредством образа Джудит Вульф показывает, как подавление женщин, в особенности творческих натур (например, писательниц или художниц), происходит не потому, что у женщин нет таланта (как показано на примере Джудит), а потому что им не предоставляют возможности продемонстрировать его.

Вульф использует анализ положения женщин для того, чтобы сделать более универсальное заявление: «Все те, кто имеют талант должны иметь возможность развивать и использовать его и должны иметь право на собственный доход и свою комнату». [3]

Вульф стремилась установить традиции женского письма в литературе потому, что была убеждена, что «литературе надо иметь как отца, так и мать». [3]

Вульф предостерегает женщин от использования мужского стиля в своих произведениях: «Вес, скорость и шаг мужского ума слишком отличается от женского и это препятствует женщине успешно заимствовать у мужчин какие-либо идеи». [3] Вульф замечает, что женщины обладают богатыми лингвистическими возможностями и стилем, который является «более косвенным, бессознательным и мягким по сравнению с мужским стилем». [2]

Далее в эссе Вульф вопрошает, «Должно ли образование выявить и усилить различие или сходство между полами?». [3] Вульф, конечно же, осознает различия между мужским и женским стилями письма и утверждает, что эти отличия следует сохранить. Ее беспокоит то, что на протяжении истории женщинам не разрешали развивать свой стиль письма – у них не было ни времени, ни денег, ни места уединения, ни традиции. Лишь некоторые

писательницы смогли преодолеть трудности, с которыми сталкивались женщины, и смогли писать «так, как пишут женщины, а не мужчины». [3]

В центре внимания Вульф женщины высших слоев английского общества. Вульф не делает классовых различий когда говорит о деньгах, как о необходимом для женщин средстве для создания произведений искусства. Главная претензия Вульф касается того факта, что женщинам, даже аристократкам, не разрешается иметь деньги, - только их мужья могли владеть собственностью и деньгами. В эссе Вульф озабочена тем фактом, что женщины, оказавшиеся в трудном финансовом положении, не имели возможности писать художественную литературу.

Таким образом, именно через призыв к равенству полов Вульф стала продвигать идею феминизма в своих произведениях, которая нашла наиболее полное отражение в эссе «Своя комната». Первоначально это эссе было адресовано тем женщинам, которым запрещалось поступать в университеты Англии из-за их половой принадлежности. Этим произведением Вульф ставила под сомнение политику Англии, которая отрицала женщинам в праве на образование. В то же время Вульф не только осуждала университеты за то, что они несправедливо относятся к женщинам - очень часто причиной невозможности получить образование для женщин являлось отсутствие у них финансовых возможностей. «И как они могут зарабатывать деньги на образование, если их труд не оплачивается достойно, и при приеме на работу к ним относятся несправедливо», - недоумевает Вульф. Таким образом, Вульф осуждает мужчин за отказ в предоставлении женщинам необходимой независимости; ее гнев и ирония по отношению к некоторым представительницам женского пола также сильно ощутимы: «При мысли о тех женщинах, которые работали годами и испытывали трудности в том, чтобы собрать 2000 фунтов стерлингов, не говоря о 30000 фунтах стерлингах, мы, женщины, с ненавистью взрываемся при мысли о предосудительной бедности нашего пола. Что делали наши матери, когда хотели оставить нам наследство? Пудрили свои носы? Смотрели в витрины магазинов?». [6] Здесь Вульф обвиняет не только страну за допущение дискриминации по отношению к женщинам, но и матерей, которые должны были помочь дочерям получить образование и быть финансово независимыми; позже Вульф замечает, что это происходит не потому, что женщины ленивы, или не хотят работать, а потому что им не дают возможности работать.

«Если истину нельзя найти на полках Британского музея, где истина, спрашивала я себя, взяв блокнот и карандаш?» [6] Это один из нескольких вопросов, который Вульф задавала себе, в то время, как она проходила по залам Британского музея в поисках научного доказательства причины, по которой женщины хуже мужчин, и, наконец, она наткнулась на художественное произведение профессора вон Х. под названием «Умственные,

моральные и физические отставания женского пола». Здесь вновь Вульф иронизирует над трудами мужчин, которые пытаются доказать превосходство мужчин над женщинами, основываясь на ненадежных и пристрастных «фактах». Таким образом, она ставит под сомнение «социальные силы, которые держат женщин финансово бедными, удерживают их от унаследования власти, престижа и образования». [6]

Автор романов начала XX в. Арнольд Беннет и литературный критик Дэвид Дейчес в своем труде «Вирджиния Вульф», которое было опубликовано в 1942 г., представляют анализ эссе Вульф «Своя комната» и пытаются определить основные темы и идеи этого сложного произведения. Оба критика подходят к феминистскому аспекту эссе Вульф с различных позиций. Беннет утверждает, что эссе Вульф не является феминистским произведением, - он отрицает его политическую подоплеку, и сводит масштаб эссе к размышлениям писательницы о женщинах и художественной литературе. Дейчес подходит к эссе «Своя комната» с противоположной стороны: он утверждает, что произведение Вульф является феминистским, и феминизм Вульф касается не только женщин и их отношения к художественной литературе, но и всех гениальных людей, которые не имели возможности использовать свой гений из-за недостатка денег и возможности уединения. В то время как Беннет ограничивает масштаб эссе определением «нефеминистское произведение» без политических мотивов, Дейчес сводит смысл эссе к универсальному феминизму. Возможно намерением самой Вульф при написании «Своей комнаты» было создание произведения, которое лежит между этими вышеуказанными крайностями.

Наряду с эссе «Своя комната», эссе «Три гинеи» также считается одной из выдающихся работ Вульф, касающихся проблем феминизма.

В эссе «Три гинеи» Вульф подчеркивает, что женщины, даже если у них есть возможность получить хорошее образование и, таким образом, приобрести «профессию», вынуждены сталкиваться с необходимостью побороть доминирующее влияние сильного пола в обществе. [7] Тем не менее, в своих работах Вульф пытается игнорировать и забыть о своей принадлежности к женскому полу для того, чтобы писать «раскованно, свободно и бессознательно». [7]

Вульф отличается от тех писательниц, которые, особенно в X1X в., использовали литературу как средство выражения своего гнева по отношению к мужчинам и обществу, так как она считала, что «качество их работы страдает в этом процессе». [7]

Тема феминизма звучит и в других романах Вульф, и роман «К маяку» не исключение. Главными героинями романа являются две противоположные по характеру женщины. Одна из них, Лили Брискоу, отвергает викторианские условности и решает оставаться незамужней для того, чтобы не идти на компромисс с «обществом, управляемым мужчинами»; другая же героиня,

миссис Рамзей, понимает, что общество имеет предрассудки против женщин, но она предпочитает пассивно наблюдать и не предпринимать никаких действий. Именно посредством характера миссис Рамзей, Вульф старается показать проблемы, существующие не только в обществе, но и среди женщин, которые не желали положить конец этим несправедливостям, - а посредством образа Лили писательница хотела показать свободу и независимость, которые женщины могли бы при желании достичь.

Неслучайно Вульф представляет миссис Рамзей, которая допускает дискриминацию общества по отношению к женщинам, как женщину с неглубокими и поверхностными знаниями. Доказательством тому является сцена, где миссис Рамзей сожалеет о недостаточном образовании, что мешает ей присоединиться к разговору о политике, науке, математике и литературе. [6] Вульф намекает, что женщины, подобные миссис Рамзей, сталкиваются с опасностью потерять свою индивидуальность.

Позже в другой сцене, когда некоторые гости выходят поглядеть на волны, «мгновенно, без причины миссис Рамзей почувствовала себя 20-летней девушкой полной радости». [6] Хотя ей очень хотелось выйти со всеми, чтобы полюбоваться прекрасным пейзажем, она отказывается сделать это без разрешения мужа. Здесь Вульф тонко намекает на тот факт, что многие женщины отказываются доставить себе даже малейшее удовольствие, не спросив разрешения у мужей, и, таким образом, демонстрируют некую детскую зависимость от мужчин.

В романе «К маяку» Вульф показывает, что мир в котором существуют такие крайности, как мистер Рамзей и миссис Рамзей, не может функционировать успешно. Она представляет миссис Рамзей как «чисто женский» характер, которая готова сделать все, что пожелает ее муж, а мистера Рамзея как «чисто мужской» характер [6], но Вульф полагает, что разумный человек должен обладать чертами обоих характеров. Таким образом, Вульф создает образ Лили, который обладает характеристиками обоих полов, и «объединяет рациональное и воображение в андрогенное целое». [6] Лили отвергает викторианские условности, идею замужества, которое могло лишить ее независимости. Она также отказывается поддерживать какие-либо отношения с мужчинами (за исключением дружеских) для того, чтобы не идти на компромисс с собой, «либо помогать ненадежным мужчинам, либо потакать их самонадеянности». [6]

Еще один роман Вульф, «Миссис Дэловей», затрагивает проблемы феминизма. Действие романа происходит в Лондоне, - он рассказывает историю двух совершенно несвязанных друг с другом главных героев, Клариссы Дэловей и Септимуса Смита, который Вульф вводит в повествование скорее посредством мыслей, а не взаимодействия. Вульф осуществляет это используя технику так называемого «туннеля», посредством которого писательница приводит героев в настоящее, не давая читателю никаких объяснений насчет их нахождения в

настоящем. Вульф утверждает, «я раскапываю красивые пещеры позади моих героев» [6], и никогда не вносит ясность в прошлое своих героев. Повествование ведется в настоящем, и читателю предоставляется возможность сделать свои выводы.

Между главными героями романа нет непосредственного физического контакта, но Вульф осуществляет связь между ними посредством переходов в повествовании. «Вид автомобиля, вид и звук оставляющего в небе дым самолета, бегущий ребенок, поющая женщина, омнибус, скорая помощь и бьющие время часы» [6], это все что объединяет Клариссу и Септимуса. Один момент читатель будет следовать за Клариссой, а затем с ударом часов читатель будет перенесен в сознание Септимуса, который слышит те же удары часов. Здесь Вульф экспериментирует с переходами, создает «символические главы», вместо слов использует звуки. Более того, постоянное указание времени в романе дает читателю представление о продвижении дня, и приближении концовки романа указывает на конец самой жизни.

Как это не удивительно, раздельное описание жизни главных героев имеет целью объединить их. Другим приемом для достижение этой цели было создание сходства между Клариссой и Септимусом. Те моменты, которые Вульф не удается объяснить в одном характере, она объясняет посредством другого героя. Еще раз показав необычность образа Миссис Дэловей, Вульф характеризует Клариссу и Септимуса как две половины целого. Оба они страдают от одиночества, чувствуют вину за прошлое, имеют гомосексуальные влечения, задумывают самоубийство, и оба хотят внести стабильность в свои хаотичные жизни. [6] На примере одного дня из жизни Клариссы, В. Вульф раскрывает движение времени и сознания, прослеживает изменение положения женщины в обществе и ее отношение к самой себе и окружающим, ведет поиск ответов на коренные вопросы бытия.

Еще один феминистский роман Вульф «Орландо» рассказывает историю привлекательного молодого поэта и писателя, который однажды стал женщиной. Вульф показывает читателям, как эта перемена лишила его тех прав и свобод, которые он имел, и как Орландо превращается из независимого и свободомыслящего писателя в человека, которому отказывают в привилегиях. Поэтому Орландо развязывает долгую борьбу за свои права, включая право на собственность. Посредством этого романа Вульф раскрывает те лишения, которые несправедливо испытывали женщины, - Вульф не видит никаких различий между мужчинами и женщинами, за исключением физических.

Изменения, происшедшие в Орландо, касались его физического облика, а не умственных способностей, - он оставался таким же умным и талантливым, но уже в качестве женщины, и поэтому его статус в обществе стал второстепенным, и общественные институты отказывались помочь ему развить свои способности.

Помимо раскрытия темы феминизма, роман «Орландо» показывает неординарность мышления Вульф и приносит ей славу. Вульф создает необычный роман и переступает через традиции классического романа. Так как роман был написан в жанре биографического романа, он включает личные и интимные воспоминания героя о своей жизни, и Вульф использует рассказчика от третьего лица. Такая техника позволяет автору представлять живописные описания и откровенно говорить о личных мыслях и чувствах Орландо.

Роман «Орландо» является уникальным романом, который помог Вульф преодолеть преграды, свойственные литературному творчеству того периода.

Свои первые эксперименты Вульф стала осуществлять в романе «Комната Джейкоба». Вульф бросает вызов ординарному образу мышления, использует незавершенные предложения, бессвязные сцены, поток сознания для передачи мыслей и эмоций своих героев. Вплоть до создания этого романа Вульф следовала по пути классических авторов, но с написанием этого романа наступает коренная и устойчивая перемена к неординарному в творчестве писательницы. В романе «Комната Джейкоба» Вульф экспериментирует с внутренним монологом и лирическими поэтическими приемами, которые в дальнейшем были представлены во всех ее литературных произведениях. В «Комнате Джейкоба» Вульф предполагает, что все наши ощущения и переживания выглядят уникально, если взглянуть на них с разных точек зрения. «Это является романной техникой и философской ориентацией В.Вульф. Она шепчет намеки, она никогда не кричит воззвания». [6] На протяжении всего романа Вульф ведет читателя в определенном направлении, но, тем не менее, оставляет ему шанс сделать свой вывод.

Вульф была революционеркой в создании нового романа: она презирала условно-ординарное мышление, которое уничтожало созидательный процесс художников и писателей. Она ненавидела стереотипное мышление, которое вызывает зависимость, и которое было навязано женщинам, и эти моменты нашли отражение в ее творчестве, которое развенчивало подобного рода барьеры.

Темы, поднятые в произведениях Вульф, наводят на мысль о том, что Англия нуждалась в переменах, т.к. существующие в обществе ограничения не только уничтожали женщин, но и творческую силу, заключенную в человеческом уме. Вульф хотела свободы, в прямом смысле этого слова, и, достижение свободы стало целью ее жизни. Как говорится в эссе «Своя комната»: «Интеллектуальная свобода зависит от материальных вещей. Поэзия зависит от интеллектуальной свободы, и женщины не только последние два столетия, но с незапамятных времен испытывали недостаток этой свободы. У женщин меньше интеллектуальной свободы, чем у сынов афинских рабов. Поэтому я делаю упор на деньги и свою комнату». [6]

Необходимо отметить, что когда Вульф говорила о необходимости дать женщинам образование, она не имела ввиду всех женщин. Современный

феминизм предлагает более широкий спектр проблем, чем феминизм в эпоху Вульф. Отношение Вульф к женщинам из рабочей среды было неоднозначным, несмотря на то, что такие женщины помогали ей управлять домом. Ее снобизм был обычен для женщин ее времени и образования, но, определенно, это не являлось ее лестным качеством.Вирджиния Вульф считается одной из самых известных и замечательных модернистских писателей XX в., и является символом феминистского движения. В своих произведениях она требует прав для женщин – права на образование, на финансовую независимость, которая позволит им раскрыть интеллектуальный потенциал. В заключении можно отметить, что Вульф была пионером в феминисткой литературной критике: она была озабочена многими злободневными вопросами такими, как социальный и экономический контекст женской литературы, гендерная природа языка, необходимость вернуться к литературной истории и установить женскую литературную традицию и видоизменения в социальном устройстве для женщин. Она была истинно предана вопросу о правах женщин, и озабочена их положением в обществе на протяжении всей своей жизни, и поэтому имела огромное воздействие на феминистское движение.

Использованная литература

1.Coolidge Mary Roberts. Why Women Are So. New York: Holt, 1992.
2.Habib Rafey. Modern literary criticism and theory: A history. Malden, MA: BlackwellPub., 2008.
3.victorianpersistence.files.wordpress.com › a-...
A Room of One's Own - Virginia Woolf (1929)
4.fau.digital.flvc.org › object › fau:11325
Ellen Glasgow: Feminism through characterization | fau.digital
5.tooly.io › gender-and-femininity-in-virginia-woolfs-mrs-dalloway
Gender and Femininity in Virginia Woolf's Mrs Dalloway
6.www.ukessays.com › english-literature › vir...
Virginia Woolf's Literary Themes Of Feminism - UK Essays
7.ru.scribd.com › document › Virginia-Woolf-...
Virginia Woolf as a Feminist Writer | A Room Of One's Own ...

A.İsmayilova

The Feminist Ideas in Virginia Woolf’s Works

Summary

This article focuses on the manifestations of the ideas of feminism in the works of Virginia Woolf. Woolf is considered one of the most famous and

remarkable modernist writers of the twentieth century, as well as a symbol of the feminist movement. Modernist literature covered a wide range of issues, among which gender issues occupy a special place. In the past, a woman was always treated as a complement to a man, and not as an individual or a special spiritual being. In fiction, there was also an inadequate perception of women who were portrayed as weak and obedient. They were not considered independent individuals or special spiritual beings. In fiction, there was also an inadequate perception of women who were portrayed as weak and obedient. It was believed that female authors were inferior in skill to men, and their works were given low marks by critics. In her works, Virginia Woolf demanded that women should have the right to education, financial independence, which would allow women to reveal their intellectual potential. Undoubtedly, Woolf left a deep mark in the literary world. One of the writer's most important achievements was success in the field of the suffragist movement. Of great importance to Woolf was the struggle for the right of women to vote in elections. The article analyzes such novels of Woolf as “A Room of One’s Own”, “Orlando”, “Mrs.Dalloway” and “To the Lighthouse”. Woolf was worried about issues such as the social and economic contexts of female literature, the female nature of the language, the need to return to literary history and establish a female literary tradition.As an author, V.Woolf fought against the “Victorian ban” on literary works and for using imagination in all aspects of literature. As a feminist, she defended the rights of women throughout her creative work. However, Woolf in her works was not limited to the ideas of feminism. The writer’s works also reflected the social and political problems of her time. Woolf’s rather bold statements about women and fiction were made in the essay “A Room of One’s Own”. Another Woolf’s feminist novel, “Orlando”, tells the story of an attractive young poet and writer who once became a woman. Woolf shows readers how this change deprived him of the rights and freedoms that he had. The main character of the novel, Orlando, from an independent and free-thinking writer turns into a person who is denied privileges. Woolf was truly committed to the struggle for women's rights, and was preoccupied with their position in society throughout her life, and therefore had a tremendous impact on the feminist movement.

Key words: gender issues, feminism, modernism, traditions of women’s writing

A.İsmayılova

Virciniya Vulfun əsərlərində feminizm ideyaları

Xülasə

Bu məqalədə Virciniya Vulfun əsərlərində feminizm ideyalarının təzahürünə diqqət yetirilmişdir. V.Vulf, XX əsrin ən məşhur və diqqətəlayiq modernist

yazıçılarından biri, eyni zamanda feminist hərəkatın simvolu hesab olunur. Modernist ədəbiyyat geniş mövzuları əhatə edirdi, - bunların arasında gender problemləri xüsusi yer tutur. Keçmişdə qadına bir şəxsiyyət və ya xüsusi bir mənəvi varlıq kimi deyil, kişiyə köməkçi kimi yanaşılırdı. Bədii ədəbiyyatda qadınlar zəif və itaətkar kimi göstərilirdilər. Qadın müəlliflərin bacarıqsız olduqlarına inanılırdı və əsərlərinə tənqidçilər tərəfindən aşağı qiymət verilirdi. Virciniya Vulf öz əsərlərində qadınların təhsil, maliyyə baxımdan müstəqillik, intellektual potensiallarını ortaya qoymalarına imkan verən hüquqlarını tələb edirdi. Şübhəsiz ki, Vulf ədəbi aləmdə dərin iz buraxmışdı. Yazıçının ən vacib uğurlarından biri onun sufrajist hərəkatındakı nailiyyətləri olmuşdur. Vulf üçün qadınların seçkilərdə səs vermək hüququ uğrunda mübarizəsi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.Məqalədə Vulfun "Şəxsi bir otaq", "Orlando", "Missis Dellouy" və "Mayaka doğru" kimi romanları təhlil edilmişdir. Vulf qadın ədəbiyyatının sosial və iqtisadi kontekstləri, dilin qadın təbiəti, ədəbi tarixə qayıdış ehtiyacı və qadın ədəbi ənənələrinin formalaşması kimi məsələləri öz yaradıcılığında tədqiq edirdi.Bir müəllif olaraq Vulf Viktorian dövründə ədəbi əsərlərə qoyulan "qadağa"ya qarşı və ədəbiyyatın bütün sahələrində təxəyyülünün gücündən istifadə etmək üçün mübarizə aparırdı. Bir feminist olaraq, Vulf bütün yaradıcılığı boyu qadinların hüquqlarını müdafiə edirdi. Lakin Vulfun əsərləri yalnız feminizm mövzusu ilə məhdudlaşmırdı. Yazıçının əsərlərində dövrünün ictimai-siyası problemləri də öz əksini tapmışdır.Vulfun qadınlar və bədii ədəbiyyat haqqında cəsarətli bəyanatı "Şəxsi bir otaq" essesində verilmişdir.Yazıçının digər bir feminist romanı "Orlando", bir vaxtlar cazibədar şair və yazıçı olan lakin qadına çevrilmiş bir gəncdən bəhs edir. Vulf oxuculara bu dəyişikliyin Orlandonun sahib olduğu hüquq və azadlıqlardan necə məhrum etdiyini göstərir. Müstəqil və azad düşüncəli bir yazıçıdan romanın baş qəhrəmanı, Orlando, imtiyazlardan məhrum edilmiş bir insana çevrilir. Vulf həqiqətən qadın hüquqları uğrunda mübarizəyə sadiq idi və feminist hərəkata böyük təsir göstərirdi.

Açar sözləri: gender məsələləri, feminizm, modernizm, qadın ədəbiyyatının ənənələri

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.01.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Həmidə Əliyeva tərəfindənçapa tövsiyə olunmuşdur.

NİGAR MİRZƏYEVA
ADPU
Üzeyir Hacıbəyov küçəsi 68
nigarm2004@yahoo.fr

LE ROMANTISME ET LE RÉALISME DANS LA LITTERATURE FRANÇAISE

Sommaire

Les auteurs romantiques ont souvent échoué à réaliser immédiatement leurs rêves, mais ils ont posé les pierres de la réalisation progressive de ces rêves, de ces idéaux. La génération artistique qui leur a succédé à la tête dans les mêmes rêves met les pieds sur terre. Nous ne pouvons ainsi conclure à l'échec sur le long terme des romantiques. Si **Georges Sand** n'avait pas jalonné de son émancipation personnelle, la lutte féministe aurait pris encore de retard en France…Il ne fallait donc pas controverser le rêve et la réalité, ainsi que le romantisme et le réalisme.

On peut de ce fait en constater que le Réalisme a pu s'imposer comme le mouvement artistique populaire du XIXème siècle. Ce mouvement réaliste à éliminer les frontières artistiques que s'imposaient les autres mouvements littéraires de l'époque. Au départ, comme un mouvement peu commun, grâce à une grande passion de montrer le "vrai", il a su s'engager étant le reflet d'évènements sociaux, économiques et politiques. Très loin du Romantisme, c'est un mode artistique qui s'est décidé à mettre en évidence la réalité des choses ordinaires. Certains artistes et auteurs ont pu réunir ces deux genres opposés, démontrant que la Réalité peut-être également romancé. Les Réalistes ont attribués à l'évolution des mentalités de la société et ont donné de la valeur à des faits sociaux primordiaux, tels que les inégalités sociales. Ils ont ainsi adapté leur style à l'évolution d'une société en pleine mutation vers l'industrialisation de cette société-même.

Le réalisme contrait à la bienséance habituelle et romantique. Pour eux, les réalistes, la littérature devrait tout montrer : les problèmes de la société, les classes inférieures comme supérieures, etc. Ainsi, quelle que soit la nature de son ouvrage, fantastique, réaliste ou naturaliste, on voit bien qu'au XIXème siècle, chaque écrivain a l'intention de décrire les mœurs et les mentalités de son époque avec le plus de précisions et de détails. La forme n'étant pas essentielle, le fond est expressément une étude approfondie du siècle, du point de vue philosophique comme du point de vue social, qu'on parle d'un roman dramatique comme Madame Bovary de Stendhal ou d'un roman fantastique comme La Peau de Chagrin de Balzac.

En conclusion, le réalisme se révoltait contre le romantisme. Ce courant mettait en valeur le goût du rêve, du mystère et du fantastique (les écarts de l'imagination étaient souvent rencontrés chez les écrivains romantiques). Il ne faut pas nier que le

romantisme modifiait parfois la vérité pour des raisons esthétiques. Le réalisme était souvent mis en relation avec le positivisme (courant philosophique du siècle) qui confessait le respect des faits matériels et analysait les hommes d'après leur comportement et leur milieu (le positivisme était mis en opposition au rêve, à l'imagination, à la métaphysique).

Le domaine de choix du Romantisme est le roman où l'on peut observer un grand réalisme de la réflexion.

Mots clés: Le romantisme, le réalisme, la Comédie humaine, le chef-d'œuvre, le mouvement littéraire.

Le Romantisme dans la littérature française

Le Romantisme a pris ses origines dans les pays européens : les écrivains anglais, allemands, italiens avaient influencé la littérature française pendant le XIXe siècle. Ce courant littéraire s'intéresse à l'expression des aspirations de l'âme, à l'altération du moi. Ils décrivaient la nature d'une manière personnelle, les poètes ont exprimé leur mal de vivre et leurs souffrances en songeant à la mort, à Dieu et à l'amour. Le Romantisme s'est aussi caractérisé par la liberté dans l'art, chaque homme de Lettres et artiste est devenu libre d'employer la langue qui lui plait. Le mouvement a apparu dans la poésie, le roman, le théâtre. Le terme romantisme est créé à partir du mot anglais romantic. Pour la première fois ce terme est employé en France par J.-J. Rousseau. C'est Madame de Staël l'a employé dans son sens littéraire. Ce courant littéraire est né et se développe en Europe pendant la première moitié du XIXe siècle. En France il a surgi à l'époque de transition entre l'empire napoléonien et la Seconde république. Sur le plan de la culture et de la diffusion des idées cette époque a connu des progrès notables. Concernant l'instruction les structures créées par Napoléon Ier sont maintenues. Alors l'enseignement primaire est devenu obligatoire, laïc et gratuit. Vers la fin du siècle l'alphabétisation encadre presque la totalité de la population. Les livres se multiplient à la suite de prospérassions de maisons d'éditions. A cette époque la presse devient le quatrième pouvoir.

Les caractéristiques du Romantisme en France

Ce mouvement s'est répandu sur des bases aux diverses nations, le rejet du rationalisme et du classicisme. Il s'est précisé partout dans le monde par une grande imagination, par l'individualisme et par le grand besoin de liberté et d'évasion. Le Romantisme se caractérise par l'importance associée aux passions et par la volonté d'échapper au mal du siècle. Ce trouble est venu du décalage entre les espoirs et la réalité historique, a pris la forme d'une alternance d'enthousiasme et de chagrin, de vague à l'âme. Alfred de Musset explique ce phénomène dans son œuvre Confession d'un enfant du siècle. Un des traits principaux du romantisme est l'Exaltation du Moi. L'utilisation constante du *je* fait de l'écriture romantique une sorte de miroir dans lequel l'artiste se raconte, se souvient, s'analyse. Beaucoup de textes romantiques expriment la douleur du temps qui passe, la nostalgie et l'importance la

mémorisation. Dans la recherche de consolation le poète romantique trouve dans la nature une confidente avec sa propre sensibilité. Les paysages romantiques se précisent. Les caractères romantiques illustrés par la littérature ainsi que par la peinture s'incarnaient dans un nouveau modèle de héros. Ce héros romantique est conscient de ne pas être de son époque. C'est un héros qui comprend bien d'être né trop tard dans un Monde trop vieux : amoureux d'absolu et de liberté, il a conscience de ne pas être maitre de son destin. Ce Monde positiviste n'est pas fait pour rêver.

Victor Hugo, le chef de file de la poésie nouvelle

Romancier, poète, dramaturge, critique, journaliste, homme politique et intellectuel engagé, Victor Hugo est l'un des plus grands écrivains romantique du XIXe siècle. Hugo a pratiqué tous les genres littéraires : roman, poésie, théâtre, essai, etc. il a vécu quatre-vingt-trois ans, et cette longévité a fait de lui le témoin et l'auteur des événements politiques et sociaux de son époque. Son œuvre en illustre le témoignage.

Romancier du peuple, Hugo a répandu ses réflexions, parmi les générations, sur l'engagement de l'écrivain dans la vie politique et sociale. Il écrivait que l'art doit instruire et plaire et le roman doit être au service des idées.

Les héros de Victor Hugo se trouvaient toujours en lutte contre les contraintes extérieures et la fatalité. C'était souvent la société qui était responsable, parfois l'histoire, et parfois leur naissance. Victor Hugo transportait ses pièces dans les XVIe et XVIIe siècles. Ses pièces comportaient les lignes : le maître, la femme, le valet ; deux monde s'y confrontaient : le monde du pouvoir et celui des serviteurs et où les rôles s'opposaient (Ruy Blas).

Chef de file de l'école romantique, il était à la fois poète lyrique, épique et engagé. Il chantait l'amour, la famille, les enfants, la patrie. Victor Hugo avait introduit beaucoup de couleurs et d'images et utilisé un vocabulaire très riche. Il a abandonné l'imitation des Grecs et des Latins. Pour lui, la poésie ne constituait pas seulement un art mais encore un moyen de connaissance du monde. Dans son œuvre la perception du monde se caractérisait par les contrastes. D'après Victor Hugo le monde était une lutte qui confrontait le bien et le mal. Son œuvre représentait les aspects visible et invisible des choses. Il pensait que les contrastes étaient les deux faces d'une seule réalité. Son lyrisme était basé sur les souvenirs, les émotions, les rêves et les sensations. Sa poésie était aussi une poésie romantique. Le grand poète était le reflet de toutes les inspirations du monde, des hommes, de la nature et de Dieu. Dans son œuvre, le lyrisme personnel et le lyrisme impersonnel se mélangeaient. Victor Hugo était convaincu que le poète accomplissait une mission humanitaire, sa devise était l'art pour l'humanité.

Balzac, l'auteur de la Comédie humaine

D'une ambition littéraire ardente, critique littéraire, critique d'art, écrivain, essayiste, dramaturge, journaliste, Honoré de Balzac a consacré sa vie à une œuvre gigantesque. Il a laissé une œuvre romanesque titanesque appelée la Comédie

humaine. Sa production se présente sous plusieurs aspects: a) le roman philosophique : la Peau de chagrin, la Recherche de l'absolu ... b) le roman historique : les Chouans... c) le roman poétique : avec Le Lys dans la vallée d) le romans de mœurs : le Colonel Chabert, le Curé de Tours. Etant maître du roman réaliste, il a renforcé son réalisme en inventant des types humains vigoureusement décrits dont les plus illustres Le Père Goriot et Eugénie Grandet.

Balzac surgit aussi comme un observateur doué. Son univers est basé sur l'observation et l'imagination. Il voit, fixe dans sa mémoire et crée dans son œuvre les lieux, les objets et les hommes. Balzac nous impose ainsi la présence de la réalité. Les héros de l'œuvre balzacienne sont des êtres humains qui respirent, mangent et boivent. En plus, son observation présente les caractères différents.

La Comédie Humaine est le document le plus précieux sur l'époque de la Restauration et la Monarchie de Juillet. L'imagination balzacienne est saisissante autant qu'il s'agit de créer un personnage, de décrire son caractère d'après son physique. Les idées réalistes reflètent tous les domaines, philosophique, psychologique, politique, social, et économique. En étudiant la psychologie Balzac compare les peuples. Il a relié ses écrits de manière à rédiger une histoire dont chaque partie sera un roman et chaque roman sera une époque historique. *La Comédie Humaine* compte plus de 90 romans et nouvelles dans plusieurs styles dont le plus important était le réalisme.

Les origines du mouvement réaliste

Le Réalisme est né du besoin de s'opposer au sentimentalisme romantique qui ne décrivait pas la réalité. Le mot réalisme est créé à partir le mot réel.*il est né avant 1850 et s'élargie après cette époque. L'évolution des mentalités et des données sociales sont à l'origine de ce mouvement littéraire. La Révolution Française, le prolétariat, les mouvements ouvriers sont des nouvelles sources d'inspirations pour les artistes. Le développement des sciences naturelles, l'invention de la photographie comme stricte reflet du réel, sont influencés également ce mouvement. Avec la révolution industrielle et la naissance d'un véritable prolétariat, c'est la source pour des écrivains comme Stendhal, Maupassant et Flaubert qui observent de près les contestations ouvrières. C'est de cette manière sont nés les écrivains réalistes qui ont très vite accusés par le pouvoir de provoquer le désordre social en France.*

Au départ, le terme le Réalisme était utilisé de façon péjorative particulièrement pour montrer la peinture de Gustave Courbet. En 1855, l'écrivain Champfleury a réclamé ce terme pour parler de la littérature dans son manifeste Le Réalisme de 1857.

Les principes du réalisme

La littérature française a rencontré de changements au cours des siècles, chaque auteur avait apporté une pierre à l'édifice de la littéraire française. Le siècle qui a marqué une rupture dans les mouvements littéraires français, c'est le XIXème siècle. En fait, ce siècle est partagé entre le recours au romantisme et son antithèse, le

réalisme qui survient en France (entre les Empires, la Restauration Monarchique et les Républiques).Le réalisme est un mouvement littéraire, artistique dans son ensemble, qui cherche à représenter le monde de manière réaliste, sans romantisme ni idéalisme. Son élan a eu lieu au XIXème siècle, entre 1850 et 1890. Les vraies histoires, les vrais sentiments et des environnements, des personnages sont décrits avec objectivité. En philosophie, le Réalisme s'est opposé à l'idéalisme. Les artistes réalistes du XIXème siècle nient l'exaltation romantique et cherchent à décrire le réel tel qu'il est, même dans ses aspects les plus vrais, sans préjugés. Les écrivains réalistes avaient pour mission de représenter la réalité de leur époque dans la révolution industrielle et les bouleversements politiques. L'écrivain réaliste a fait de son roman le reflet du monde réel. Les lecteurs observent le Monde tel qu'il est dans tous ses aspects :

"Un roman est un miroir qui se promène sur une grande route" – Stendhal

L'artiste réaliste cherche aussi à incarner toute une société. Il la représente dans toute sa globalité dans laquelle il vit. Il dessine les différents milieux et hommes dans la hiérarchie sociale. (Dans la préface de ***La Comédie humaine***, Balzac veut "décrire la société dans son entier, telle qu'elle est").

Les thèmes essentiels du réalisme

Les romanciers réalistes privilégient ses thèmes dans l'observation du monde contemporain et social et qui leur laissent de représenter leur vision de la société actuelle:L'ascension sociale et sa chute. Le roman réaliste raconte la vie des personnages qui cherchent à trouver leur place dans la société. Par exemple, *Le Rouge et le Noir* de Stendhal ; *La Peau de chagrin* de Balzac ; *L'Education sentimentale* de Flaubert, etc.La puissance et l'importance de l'argent. L'écrivain réaliste insiste sur le pouvoir de l'argent qui dévaste toutes les valeurs morales. Il raconte comment les ambitieux sans scrupules s'enrichissent au détriment des plus pauvres (Les personnages du ministre, du banquier, de l'usurier, du spéculateur sont décrits dans des romans réalistes),La passion et la déception. Le héros réaliste rencontre la passion, mais il fait face à une société égoïste dans laquelle l'amour romantique n'a plus sa place (*Madame Bovary*, de Flaubert, retrace le destin d'une héroïne dont les rêves d'amour s'opposent à la médiocrité de la routine).

La misère du peuple français à l'époque. Le roman réaliste représente les démunis de la ville ou de la campagne, victimes de la nécessité et de l'injustice (Victor Hugo dénonce l'oppression du peuple dans ***Les Misérables***).

L'écrivain réaliste enrichit régulièrement son point de vue. C'est pourquoi il utilise souvent le "*Je*", mais suivant toujours le personnage principal. Le roman réaliste donne une place importante à la description qui permet de décrire la réalité. On participe à la description authentique des lieux, personnages, sentiments et situations. L'auteur emploie beaucoup le discours indirect: De ce point de vue, les lecteurs ont l'accès aux pensées du protagoniste, élément important pour donner au héros une personnalité et des sentiments les plus réalistes. Il introduit dans le récit

des documents authentiques pour renforcer la réalité C'est juste ce qu'on appelle le reflet de réel.

Guy De Maupassant et le réalisme

Guy de Maupassant, romancier et nouvelliste français, a cité : « Le réaliste, s'il est un artiste, cherchera, non pas à nous montrer la photographie banale de la vie, mais à nous en donner la vision plus complète, plus saisissante, plus probante que la réalité même." Le réalisme d'après lui, ne doit pas strictement correspondre aux attentes du lecteur ou être une histoire à lui plaire. Le réalisme peint la réalité de la vie. Malgré le fantastique fortement présent dans ses œuvres (« la chevelure » 1884, « le Horlà »1886), cet écrivain s'impose à une relation très intime avec le genre réaliste d'autant plus que ses œuvres sont inspirés de la vie quotidienne de son époque ainsi que des diverses expériences de sa vie personnelle.L'inspiration principale de son œuvre vient d'une conception désenchantée du monde : il accusait la guerre, la colonisation, les outrages politico-financiers et les vertus éphémères de la science et du progrès. Maupassant dénonçait la société bourgeoise où les valeurs avaient perdu leur sens et il luttait contre les préjugés. La satire sociale de son œuvre masquait de fond à tous ses romans. Les personnages de Maupassant se tourmentaient d'une angoisse morale qui leur faisait voir l'absurdité d'un comportement humain marqué par la solitude, la détresse et la mort.

Bibliographie

1. Littérature. Textes et méthode. Bruno Doucey, Adeline Lesot, Hélène Sabbah, Catherine Weil. Hatier, Paris.
2. Itinéraires littéraires du XIXème siècle, tome 2, Paris, Hatier 1998.
3. Littérature du XIXème siècle, Arlette Michel, Colette Becker, Patrick Berthier, Mariane Bury, Dominique Mullet, Presse universitaire de France.
4. Réalisme et Naturalisme, Sylvie Thorel-Cailleteau, Hachette
5. Fransiz ədəbiyyatı antalogiyası. Bakı 2000, Hamlet Qoca.

N. Mirzəyeva

Fransız ədəbiyyatında romantizm və realizm

Xülasə

Bu yazıda müəllif XIX əsr fransız ədəbi cərəyanları Romantizm və Realizmdən bəhs edir. Romantik yazarlar çox vaxt xəyallarını dərhal həyata keçirə bilməsələr də, bu xəyalların, bu idealların mütərəqqi gerçəkləşməsi üçün zəmin yaratdılar. Əgər Georges Sand şəxsi azadlığını ortaya qoymasaydı, feminizm mübarizəsi hələ də Fransada geridə qalacaqdı. Deməli, xəyal və gerçəklik, eyni zamanda romantizm və realizm mübahisəli olmamalı idi.Buna görə Realizmin XIX əsrin ən tanınmış bədii hərəkatı kimi səciyyələndirə bilərik. Dövrün digər ədəbi cərəyanları tərəfindən

qoyulmuş bədii hüdudları aradan qaldırmaq üçün bu real hərəkət idi. Başlanğıcda, "həqiqət"i göstərməyə olan böyük bir ehtirasla sosial, iqtisadi və siyasi hadisələrin əks etdirirdi. Bəzi müəlliflər Gerçəkliyin də romantikləşə biləcəyini nümayiş etdirərək bu iki əks cərəyanı birləşdirə bildilər. Realistlər cəmiyyətin düşüncəsinin inkişafına istinad edərək sosial bərabərsizlik kimi ibtidai sosial faktlara öz əsərlərində yer verdilər. Bununla da öz üslublarını sənayeləşməyə doğru sürətlə dəyişən cəmiyyətin inkişafına uyğunlaşdırdılar. Realist yazıçılara görə ədəbiyyat hər şeyi göstərməlidir: cəmiyyətin problemləri, aşağı və yuxarı siniflər və s. Beləliklə, istər fantastik, istər realist, istərsə də naturalist olmağından asılı olmayaraq, XIX əsrdə hər bir yazıçının dövrünün əxlaqını və düşüncəsini nə qədər detallı və təfərrüatlı şəkildə təsvir etmək niyyətində olduğu aydın olur. Romantizmin bəzən estetik səbəblərə görə həqiqəti dəyişdirdiyini inkar etmək olmaz. Romantizmin seçim sahəsi özündə böyük bir realist düşüncəni müşahidə və əks edə biləcəyi bir romandır.

Açar sözlər: Romantizm, realizm, Bəşəri komediya, şah əsər, ədəbi cərəyanlar.

Н. Мирзоева

Романтизм и реализм во французской литературе

Резюме

В этой статье автор рассказывает о двух направлениях во французской литературе XIX века, о романтизме и о реализме. Хотя писатели эпохи романтизма часто не могут осуществить свои мечты, они заложили основу для развития этих мечтаний и идеалов. Если бы Жоржа Санд не писала бы на тему своей личной свободы , борьба за феминизм существенно отставала бы во Франции. Таким образом, воображение и реальность, в то же время романтика и реализм не должны оспариваться. Это был настоящий шаг по преодолению художественных границ, установленных другими литературными тенденциями эпохи. Первоначально это было отражение социальных, экономических и политических событий с огромным желанием показать «правду». Некоторые авторы смогли объединить эти две реакции, продемонстрировав, что реальность также может быть романтизирована. Реалисты включили в развитие общественного мышления примитивные социальные факты, такие как социальное неравенство. Таким образом, они адаптировали свои стили к развитию быстро меняющегося общества к индустриализации. Для писателей-реалистов литература должна показывать все: проблемы общества, низшие и высшие классы и так далее. Таким образом, будь то фантастик, реалист или натуралист, каждый писатель девятнадцатого века как правило подробно описывает мораль и мышление того периода. Невозможно отрицать, что романтизм иногда меняет правду по эстетическим причинам. Романтизм - это роман, в котором можно наблюдать и отражать много реалистического мышления.

Ключевые слова: романтика, реализм, комедия, шедевры, литературные тенденции.

N. Mirzayeva

Romanticism and Realism in French Literature

Summary

In this article, the author talks about two movements in French literature of the XIX century, about romanticism and about realism. Although writers of the Romanticism often cannot fulfill their dreams, they laid the foundation for the development of these dreams and ideals. If Georges Sand did not write about her personal freedom, the struggle for feminism would lag significantly behind in France. Thus, imagination and reality, at the same time, romanticism and realism should not be disputed. This was a real step to overcome the artistic boundaries established by other literary trends of the era. Initially, it was a reflection of social, economic and political events with a great desire to show the "truth." Some authors have been able to combine these two reactions, demonstrating that reality can also be romanticized. Realists have included primitive social facts, such as social inequality, in the development of social thinking. Thus, they adapted their styles to the development of a rapidly changing society for industrialization. For realist writers, literature should show everything: the problems of society, the lower and upper classes, and so on. Thus, whether it is fantast , realist or naturalist, every nineteenth-century writer usually describes in detail the moral and thinking of that period. It is impossible to deny that romanticism sometimes changes the truth for aesthetic reasons. Romanticism is a novel in which you can observe and reflect a lot of realistic thinking.

Key words: Romanticism, realism, human comedy, masterpiece, literary movement.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Gülbəniz Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

GÜLARƏ QULUZADƏ
BDU
Akademik Zahid *Xəlilov* küçəsi-23; AZ1148
bdu-folklor@mail.ru

SEHRLİ QIRĞIZ NAĞILLARININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Epik folklorun iri həcmli janrlarından olan nağıllar xalq təfəkkürünün məhsuludur. Nağıllar mövzu və məzmunca dörd növə bölünür: sehrli nağıllar, məişət nağılları, heyvanlar haqqında nağıllar, tarixi nağıllar. Lakin bəzən sehrli və heyvanlar haqqındakı nağılları əfsanəvi nağıl altında birləşdirirlər. Nağıl janrının spesifik xüsusiyyətlərini hər bir qrupa aid etmək olar. Amma bu qruplar arasında incə bir xətt var ki, onun sərhədlərini müəyyənləşdirmək önəmli bir məsələdir.

Məqaləmizdə sehrli nağılların spesifik cəhətlərini araşdırdıq. Məqalədə qırğız nağıllarında əks olunan sehrli və mifoloji obrazlar təhlil olunmuşdur. Qırğız folklorunda nağıl janrı xüsusi yer tutur. Aydın oldu ki, sehrli və mifoloji obrazlar ibtidai insanların mifoloji dünyagörüşündən qaynaqlanır. Sehrli obrazların yer aldığı nağıllarda insan ağlı, zəkası qorxunc sehrli qüvvələrə qarşı qoyulur. Bununla yanaşı, insanlara çətin yolda köməkçi olan metafizik gücə sahib olan xeyirxah sehrli qüvvələr də iştirak edir. Məqalədə şər qüvvələr kimi Div, Əjdaha, xeyirxah sehrli qüvvələr kimi Zümrüd anka, qurd, sehrli vasitələr kimi qızıl üzük, ikili xarakterə malik olan ilan təhlil edilir. Araşdırmada nağılların başlanğıc formulunun məkan və zaman tipləri təhlil edilmişdir. Məqalədə Azərbaycan və qırğız sehrli nağılları da müqayisə edilmişdir.

Təhlil zamanı bir çox tədqiqatçıların araşdırmalarından istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: sehrli nağıllar, məkan, zaman, nağılçı, folklor

Qədim dövrlərdə ibtidai insanların dünyanı, kainatı, eləcə də təbiət hadisələrini qavraması, dərk etməsi yönündə cəhdləri, öyrənmə istəklərindən doğan dünyagörüşləri folklor nümunələrində də öz əksini tapmışdır. İnsanların yaratdığı bu bəsit örnəklər zaman-zaman ayrı-ayrı xalqların foklorunda rast gəlinir. Türk xalqların ədəbiyyatlarında da bu cür nümunələr üstünlük təşkil edir. Türk xalqlarından da biri qırğızlardır. Qırğızların şifahi-poetik söz yaradıcılığının kökləri qədimlərə gedib çıxır.

Ümumiyyətlə, türk xalqları ədəbiyyatında nağıl mövzusunun aktuallığı cəmiyyətin sosial-mənəvi həyatındakı tarixi proseslə sıx əlaqəlidir. Milli varlığın əsas mövcudluq mənbələrindən olan xalq yaradıcılığı, əsasən də, nağıllar təkanverici mənəvi sistem kimi daima yazılı ədəbiyyatı qidalandırmış, ona təkan vermişdir. Müəyyən bir tarixi dövr keçən qırğız nağılları bunun bariz nümunəsidir. Şifahi xalq yaradıcılığının bir

janrı olan nağıllar xalqın tarixini, təfəkkürünü, adət-ənənələrini, dünyagörüşünü əks etdirir.

Bir sözlə, bu nağıllarda xalqın arzu və istəkləri də ehtiva edilir. Nağıllar onları yaratmış olan qırğız xalqı qədər qədimdir. Şifahi xalq ədəbiyyatının başqa janrları ilə müqayisədə nağıllarda hadisələr daha canlı, geniş və anlaşıqlı təsvir olunur.

Qədim nağıllar içərisində sehrli nağıllar xüsusi bir yer tutur. Sehrli nağıllar bu janrın qədim nümunələrindən olub, böyük bir qismini təşkil edir.

Qırğız sehrli nağıllarının bir sıra spesifik cəhətləri mövcuddur. Onu da qeyd edək ki, bu xüsusiyyətlərin əksəriyyəti digər türk xalqları üçün də keçərlidir.

Qırğız sehrli nağılları üçün hiperbolizm və fantaziya səciyyəvidir. Bu nağıllar totemistik, animistik və sehrli qüvvələr haqqında düşüncələri əks etdirir, burada əks olunan sehrli və mifoloji obrazlar da məhz ibtidai insanların mifoloji dünyagörüşündən qaynaqlanır. Sehrli obrazların yer aldığı nağıllarda insan ağlı, zəkası qorxunc sehirli qüvvələrə qarşı qoyulur. Bununla yanaşı, insanlara çətin yolda köməkçi olan metafizik gücə sahib olan xeyirxah sehrli qüvvələr də iştirak edir.

Mürəkkəb quruluşa malik olan sehrli nağıllar qeyri-adi hadisələrlə, qəhrəmanlarla, möcüzəli əşyalarla zəngindir. Bu nağıllarda sujet əfsanəvi məkan və zaman hüdudunda inkişaf edir. Nağıl məkanı real məkandan ayrılır, xəyali şahlıq və dövlətlərlə bağlanır. Sehrli nağıllarda sehr, cadu, tilsim hadisələrin canını təşkil edir, qəhrəman qarşısına çıxan maneəni sehrli qüvvə və əşyaların köməyi ilə aradan qaldırır. Burada fantastik düşüncə tərzi üstünlük təşkil edir. Nağıl personajlarının əksəriyyəti isə sehrli, mistik, qeyri-adi gücə, ağla sahib obrazlardan ibarətdir. Bu nağılların baş qəhrəmanları çox zaman naməlum, gedilməsi çətin olan yerlərdə yerləşən əşyaların axtarışına çıxırlar. Bu cür qəhrəmanlar isə çox zaman yaşlıların övladları, ya da yetim olurlar. Qırğız nağılı olan "Qızıl (Altın) quş" nağılını nümunə göstərə bilərik.

Qırğız sehrli nağılları süjet tərkibinin, obrazların zənginliyinə, eləcə də bədii xüsusiyyətlərinə görə digər nağıllardan fərqlənir. Bu nağıllar, demək olar ki, sabit strukturu ilə digərlərindən fərqlənir. Bu strukturu sistemləşdirərək təhlilə cəlb edə bilərik. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, nağılçılar bu janrda ustalıq göstərərək müxtəlif süjetlərdən fərqli və yeni nağıllar yarada bilirlər.

Sehrli nağılların sabit strukturundan danışarkən "məkan" və "zaman" anlayışlarına nəzər yetirməliyik. Bu nağıllarda sujet əfsanəvi məkan və zaman hüdudunda inkişaf edir. Belə ki, bu nağıllardakı bədii məkan real məkandan ayrılır: böyük məkanlar kiçik zaman kəsiyində qət edilir. Sehrli nağıllarda hadisələr real məkanda düyünlənərək qısa zaman içərisində xəyali ölkələr, dövlətlər və şahlıqlarla bağlanır. Bu əlaqə sehrli qüvvələrin - uçan xalçanın, sehrli çəkmənin, üzüyün və ya qeyri-adi gücə malik olan heyvanların - quşların, aslanın, atın və s. vasitəsilə həyata keçir. Məsələn: "Boz atmaca" nağılında sehrli gücə sahib olan qara qazan, qara sandıq və qara toxmaq (çubuq) yoxsul qəhrəmanın köməkçi vasitəsi rolunu oynayır (10,305). "Qızıl quş" nağılında isə sehrli köməkçi vasitələr hesab olunan qurd, quş və at obrazlarına rast gəlirik (10,202).

Sehrli nağıllarda qəhrəman real bir ölkədən qeyri-adi bir məkana gedir, dağlar, dərələr aşır, meşələr, çaylar keçir. Bu nağıllarda məkan və zaman ani olaraq dəyişir. Qəhrəman bu prosesdə mistik hadisələrlə, sınaqlarla üz-üzə qalır, rəqibləri ilə qarşılaşır, bəzən şahın qızı ilə evlənmək üçün qarşısına qoyulan ağlasığmaz şərtləri yerinə yetirir, sonda isə şahlıq məqamına yüksəlir. Bu xüsusiyyət, demək olar ki, bütün sehrli nağıllarda özünü göstərir.

Sehrli nağıllarda nağıl məkanı qəhrəmanla bağlıdır. Nağılçı nağılı danışarkən obrazla birgə "addımlayır", gördüyü bütün prosesi təsvir edir. Süjetin inkişafında qəhrəmanın bir yerdən başqa yerə getməsi əhəmiyyət daşıyır.

Məkan kimi zaman da real zaman anlayışından kəskin fərqlənir. P.Yakimov bu haqda yazır: "Nağılları həqiqət dünyasından uzaq hesab edən araşdırıcılar nağılların süjetindəki zaman və məkanın da həqiqətə uyğun olmadığını sanırlar. Başqa sözlə, nağıllar heç nə ilə, yəni zaman və hadisələrin yoxluğu ilə başlayır" (12).

Y.M.Meletinskiyə görə, nağıllarda uydurmaya və əfsanəviliyə meyl məhz başlanğıc və sonda göstərilir. Bu, qeyri-müəyyən zaman və məkan kateqoriyaları vasitəsi ilə formalaşır (12).

Proppa görə isə, gerçəklik nağıllara dolaylı olaraq yansıyır (8, 141).

Azərbaycan nağıllarından fərqli olaraq, sehrli qırğız nağıllarının başlanğıcında zamanın təsviri daha zəifdir. Daha çox "Qədimdən...", "Qədim zamanlardan..." ifadələri ilə başlayan qırğız nağıllarında hadisələr müəyyən zaman daxilində baş verir. Bu nağıllarda zaman dəyişməsi uzun bir dövrü əhatə etmədiyi üçün qəhrəman da qocalmır. Şərti qaydada, Azərbaycan sehrli nağılları üçün səciyyəvi olan "yol zamanı", "hadisələr zamanı" qırğız nağıllarında sabitləşməmişdir. Belə ki, bəzi Azərbaycan nağıllarındakı zaman konkretləşməsi qırğız nağılları üçün səciyyəvi deyil.

Məsələn, Azərbaycan nağılı olan "Üçbığ Kosa"da hadisələrin zamanı göstərilir: "Şəmil quşdan bu yeri öyrəndikdən sonra atını minib birbaş Üçbığ Kosanın mənzilinə tərəf gəldi. Bir saat yol gedəndən sonra Üçbığ Kosanın mənzilinə çatdı" *(2,139);* "Mənim arvadım evdən bayıra çıxmayacaq, çünki bu qızın Üçbığ Kosa adında bir düşməni var ki, on ildi bu qıza aşiqdi" (2,138). Amma araşdərdığımız qırğız nağıllarında bu konkretliyi görə bilmədik.

Sehrli nağıllar üçün eyni motivlər, oxşar epizodlar səciyyəvidir. Qırğız nağılları olan “Ən kiçik uşaq”, “Qızıl quş”, "Asan" nağıllarında eyni süjet xətti ilə qarşılaşırıq. Bu nağıllarda kiçik oğlanın bütün təhlükələri aşaraq atasının istədiyi quşu tapması əks olunur. Bu tip nağıllarda böyük qardaşlar kiçik qardaşa nisbətən zəif və fərasətsiz təsvir olunur. Kiçik qardaş isə əksinə, igidlik göstərərək həm atasının istəyini yerinə yetirir, həm də pis vəziyyətdə olan qardaşlarını xilas edir. Bunun əvəzində böyük qardaşlar isə ona paxıllıq edib, öldürməyə cəhd edirlər. Bu motiv bizim bir çox Azərbaycan nağıllarında (Məsələn:"Məlikməmməd") da özünü göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qırğız sehrli nağıllarının süjet xətti Azərbaycan sehrli nağıllarına nisbətən daha sadə, lakonikdir.

Qırğız nağılı olan “Qızıl quş” nağılı Azərbaycan nağılı olan “Ağ quş” nağılı ilə oxşardır. “Qızıl quş” nağılında qəhrəmana bir qurd, “Ağ quş” nağılında isə ağ quş kömək edir. “Qızıl quş” nağılında kiçik qardaş qurdun köməkliyi ilə qızıl quşu tapır. Bu nağılda da böyük qardaşların paxıllığı ilə rastlaşırıq. Onlar kiçik qardaşı öldürüb, qızı və quşu atalarına aparırlar. Qurdun gətirtdiyi ölümsüzlük suyu vasitəsilə oğlan dirilir (10, 203-209).

Qeyd etdiyimiz kimi, qırğız sehrli nağıllarında köməkçi vasitələrin iştirakı önəm daşıyır. Qəhrəmanın etdiyi yaxşılığın əvəzində möcüzəli köməkçilər qəhrəmanı ölümdən xilas edir. Azərbaycan sehrli nağıllarından olan “Daş üzük” və “Sehrli üzük” nağıllarının sujetinə bənzəyən Qırğız şifahi söz yaradıcılığına daxil olan “Qızıl üzük”də qəhrəman bazardan aldığı xoruz, pişik, it və ilan balasına görə atası tərəfindən evdən qovulur. Bu yaxşılıq və sədaqətə görə oğlana kömək etmək istəyən ilan balası atasının qızıl üzüyünün 62 duasını öyrədib oğlana verir. Başqa bir ailəyə övlad olan qəhrəman və onları varlı edir. Bu qeyri-adi gücə sahiblənən qəhrəman şahın qızı ilə də evlənə bilir. Cadugər qarı hiylə ilə həmin üzüyü və şahın qızını ələ keçirir. Bu yolda da oğlana dostları xoruz, it və pişik kömək edir və qarıdan üzüyü almağı bacarırlar (9, 225-229).

Başqa bir nümunə kimi "Asan" nağılını da göstərmək olar. Bu nağılda da balalarını əjdahadan xilas etdiyi üçün Qaraquş qəhrəmana kömək edir və atasının istədiyi bülbülü tapır.

Ənənəvi formulların zənginliyi Qırğız nağılları üçün də səciyyəvidir. Ümumiyyətlə, sehrli nağıllarda poetik formul və üsulların zənginliyi zənginliyi onların mürəkkəb məzmun və quruluşu ilə bağlıdır. Amma türk xalqlarının sehrli nağıllarına nəzər yetirsək, eyni zamanda, Azərbaycan nağılları ilə müqayisə etsək, görərik ki, qırğız sehrli nağılları daha sadə məzmunda və quruluşdadır. Bu nağıllar həcm etibarilə də Azərbaycan nağıllarına nisbətən çox kiçikdir.

Sehrli nağıllarda ənənəvi motivlər də o nağılları bir-birinə bənzədir. Qırğız sehrli nağıllar içərisində çevrilmə, daşlaşma və bu kimi motivlər əsasdır. Məsələn: “Ən kiçik uşaq” nağılında isə cadugər qarı qəhrəmanı marala çevirir.

Qırğız sehrli nağıllarının özünəməxsus obrazlar sistemi mövcuddur ki, bunları da üç qrupa bölmək olar:

1) xeyirxah qüvvələr;
2) şərin qurbanları;
3) şər qüvvələr.

Şər qüvvələr özləri də iki yerə bölünür: sehrli aləmlə bağlı olanlar, real aləmlə bağlı olanlar. Sehrli aləmlə bağlı olan obrazlara - Div, əjdaha, ifritə qarılar və s. aiddir. Real aləmlə bağlı olanlara isə qəddar padşahlar, hiyləgər vəzirlər, ögey analar, paxıl qardaş və bacılar. Şər qüvvələrə qarşı mübarizədə qəhrəmana köməklik göstərən qüvvələr sırasında isə qəhrəmanın sevgilisi, pərilər, nurani qoca, Xızır, sehrli atlar, quşlar, heyvanlar və s. dayanır. Sehrli nağılların ideal qəhrəmanları sırasında çox zaman kiçik qardaş və ya bacı dayanır. Azərbaycan nağılları olan "Məlikməmməd", "Hatəmin nağılı", "Üç qardaş" kimi nağılları ilə mövzuca səsləşən

qırğız nağılı olan "Asan" nağılında kiçik qardaşın ağlı, fərasəti ilə şər qüvvələrə qalib gəlinir.

Sehrli nağıllarda süjet kəskin ziddiyyətlər üzərində qurularaq əsasını qəhrəmanla düşmənlərinin barışmaz münasibətlərini təşkil edir. Belə ki, qəhrəman sehrli şər qüvvələrlə ziddiyyətli konfliktə girir və onların mübarizəsi əsasında süjet qurulur. Adi qəhrəmanlarla fantastik möcüzələrə sahib olan, eləcə də real şər qüvvələr qarşı-qarşıya dayanır.

Digər nağıllara nisbətən sehrli qırğız nağıllarının qəhrəmanı müəyyən sınaqlardan keçərək müəyyən sehrli əşyalara, köməkçi vasitələrə yiyələnir, bu vasitələri əldə etdikdən sonra onun rolu passivləşir, əvəzində əşya və köməkçilər fəaliyyət göstərir. Sınaqları keçə bilməyənlər isə cəzalanırlar. Sınaqları keçən, qalibiyyət əldə edənlər isə mükafatlanır. Mükafatların sırasında köməkçi vasitələrlə yanaşı, cadu etməyi öyrənir, tilsimə yiyələnir. Paşa Əfəndiyev tilsim, cadu və sehrin dini, mistik xarakter daşımadığını qeyd edərək, bunları xalqın istək və arzuları ilə bağlamış, xalq içərisindən çıxmış qəhrəmanlar məhz bu əfsunlar, sehrli əşyalar vasitəsilə şərə qalib gəldiyini yazmışdır (3, 208).

Mükafatlanma və ya cəzalanma sehrli nağılların sabit elementləri sırasındadır. Sabit elementlər bu nağılların quruluşunu eyni tipli edir. Yenə də Azərbaycan nağılları ilə müqayisə edərək söyləyə bilərik ki, qırğız sehrli nağıllarında qəhrəmanın keçdiyi sınaqlar çox azdır və çox sadədir. Bununla yanaşı, orijinal süjetlərə də rast gəlinir. Məsələn: “Zıyfırım” nağılında vəzirin qızı Zıyfırım oğlan paltarı geyinərək ərini axtarmağa gedir. Padşahın danışmayan qızını bir gecədə üç dəfə danışdırıb, ərini xilas edir (9, 215-219). Bu nağılda biz qadın cəsurluğunu görürük. Lakin hadisələr çox sürətlə və sadə quruluşda davam edir.

Sehrli nağılların bir çoxunda qəhrəman qeyri-adi xüsusiyyətlərlə fərqləndirilir. Sehrli nağıl qəhrəmanlarının bəziləri ağıl və cəsarəti ilə ətrafındakılarından fərqlənir. Bu cür nağıllarda qəhrəman möcüzəli şəkildə doğulur, qeyri-adi özəlliklərə malik olur. “Qəhrəman hamıya bəlli olan yerlərdə-saraylarda, kənd daxmalarında və şəhər evlərində ana bətninə düşəndən (möcüzəli şəkildə) sonra adi qaydada – 9 ay, 9 gün, 9 saat, 9 dəqiqənin tamamında dünyaya gəlir və uşaqlığını gerçəkliklə yoğrulmuş halda keçirir” (5, 146).

Qəhrəmanın Tanrı himayəsində olması erkən yaşlarından məlum olur və nağılın əvvəlində özünü göstərir. Qəhrəmanı qabiliyyətsiz, zəif iradəli və sadəlövh olan nağıllar da mövcuddur. Lakin ikinci mərhələdə həmin qabiliyyətsiz qəhrəman qəfildən qoçaq, fərasətsiz fərasətli, qorxaq isə igid şəxsə çevrilirlər. Qəhrəmanın qeyri-adi doğuluşu motivi geniş yayılmışdır. Bu motiv bütün türk xalqlarının ayrı-ayrı folklor janrlarında geniş yayılmışdır.

Nağılların ekspozisiyasında uşaqsız valideynlərin arzusu ilə dərvişin onlara sehrli iksirin, almanın verilməsi möcüzəli doğuluş ilə nəticələnir. Bu motiv bir çox xalqların folklorunda olduğu kimi qırğız sehrli nağıllarında da seçilir. Məsələn,

“Karaç Bahadır” nağılında adi kənd adamları dərvişin verdiyi alma sayəsində övlad sahibi olurlar.

“Zalım şah” nağılında isə həm alma yeməklə övlad sahibi olma, həm də adqoyma motivi vardır. Bu nağılda təsvir olunur ki, padşah yeddi il acları doydurduqdan, ehtiyacı olanın hər ehtiyacını qarşıladıqdan sonra dərvişlə qarşılaşır. Dərviş ona bir alma verir. Bunun sayəsində padşahın əkizləri olur. Dərvişlə şərtlərinə görə əkizlərdən birini dərviş aparır, digərinin adını isə Şaaısmayıl qoyurlar (9, 244-253).

Qırğız sehrli nağıl poetikasının əsas xüsusiyyətlərindən biri də mövzusunun xeyirlə şərin mübarizəsi zəminində qurulmasıdır. Sözügüdən nağıllarda xeyirxahlığı və bədxahlığı ənənəvi obrazlar təmsil edirlər.

Sehrli nağıllarda funksiya da əsasdır. Funksiya süjetin ardıcıl gedişatı üçün vacibdir. Belə ki nağıldakı lazımlı hərəkətlər funksiya adlanır. Lakin hər hərəkət funksiya sayılmır. Hərəkət o zaman funksiyaya çevrilir ki, qəhrəman onunla lazımlı işlər görür, məqsədinə çatır. Funksiya eynilikləri sehrli nağıllar üçün səciyyəvi cəhətlərdəndir. Funksiyanın müxtəlifliyi də mövcud ardıcıllığı pozmur. Sehrli nağılların bir çoxunda təkrarçılığa da yol verilir. Belə ki, oxucu və ya dinləyici nağılın rəngarəng süjet xəttinə malik olmasına baxmayaraq, hansı sonluqla bitəcəyini bilir.

Qırğız folklorunda da sehrli nağıllarla heyvanlar ilə bağlı nağılların sərhədi müəyyənləşdirilmir və qarışdırılır. Tədqiqatçı Oruc Əliyev bu nağılların fərqlərini aydın şəkildə izah edir. Həmin əlamətlər qırğız nağıllarının fərqləndirilməsində də nəzərə alına bilər.

1) Sehrli nağıllarda həmişə hadisələr möcüzəli yolla, həm də xeyirin şər üzərində qələbəsilə sona yetir. Heyvanlarla bağlı nağıllarda isə hadisələr əsasən təbii, sadə şəkildə inkişaf edir, bəzən nikbin, bəzən də əksinə sona yetir.

2) Sehrli nağıllarda bütün heyvanlar və quşlar bir səciyyə daşıyır, sehrli köməkçi funksiyasını yerinə yetirir. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda isə həmin obrazlardan hər biri fərdi səciyyə daşıyır.

3) "Sehrli nağıllarda bütün heyvanlar və quşlar bir səciyyə daşıyır və sehrli köməkçi funksiyasını yerinə yetirir. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda isə həmin obrazlardan hər biri fərdi səciyyə daşıyır" (4, 31).

Qırğız sehrli nağılları üçün ikiqütblülük səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir. Sözügedən nağılların süjet xəttində antoqonist düşüncə tərzi mövcuddur. Bir qütbündə ideal nağıl qəhrəmanının, digər tərəfində isə şər qüvvələrin, bir tərəfində işıqlı dünyanın, digər tərəfində yeraltı qaranlıq dünyanın yer aldığı sehrli nağıllar üçün marginal zonalar spesifikdir. "Altun üzük" nağılında qara təpə və mağara yeraltı dünyanı ehtiva edir. Nağılın sujeti belədir ki, qoca bir adam bazardan xoruz, pişik, it və ilan balası alan oğlunu evdən qovur. Oğlana kömək etmək istəyən ilan balası ondan xahiş edir ki, valideynlərini tapsın. Qəhrəman söz verdiyi kimi bala ilanın atasını tapır. İlan əvəzində atasının qızıl üzüyünün 62 duasını öyrədib oğlana verir. Bundan sonra oğlan başqa bir ailəyə övlad olur və onları varlı edir. Şahın qızı ilə evlənmək üçün şahın bütün istədiklərini yerinə yetirir. Qızla evlənir. Cadugər qarı qızı aldadaraq oğlandakı

üzüyü almağını söyləyir. Qız üzüyü ərindən alıb qarıya verir. Qarı üzüyün sayəsində qızı öz oğluna aparır. Xoruz, it və pişik oğlana kömək etmək üçün qarıdan üzüyü alırlar və oğlan üzüyə yenidən sahib olur. Oğlan sehrli üzüyü ilə cadugər qarını öldürür və arvadına qovuşur.

Bir çox sehrli nağıllarda ideal qəhrəman rolunda şahın rəiyyət qızından olan kiçik oğlu çıxış edir. Bu nağıllarda konflikt böyük qardaşlarla kasıb mənşəli kiçik qardaş arasında olur. Ata da öz oğluna xor baxır, onu şah, xan qızından olan oğlanları ilə eyni tutmur. Bunun səbəbi kiçik oğulun ana tərəfdən kasıb mənşəli olmasıdır.

Böyük qardaşlar ilə kiçik qardaş arasında müxtəlif varislik, mülk üstündə konflikt Qırğız nağıllarında da özünü göstərir. Bu tip nağıllarda adətən böyük qardaşlar kiçik qardaşa paxıllıq edirlər, onu öldürmək istəyirlər. Bu motiv "Asan" nağılında daha yaxşı qorunmuşdur. Nağılda təsvir olunur ki, şah yuxusunda gördüyü bülbülə aşiq olur. Şahın üç oğlu həmin bülbülün arxasınca gedir. Bu üç qardaş hərəsi bir yolla gedirlər. Kiçik qardaş, yəni Asan ən təhlükəli yol olan gedər-gəlməz yol ilə gedir. O, Zümrüd quşunun köməkliyi ilə bülbülü pərilər padşahının qızından alır. Qardaşlarından ayrılan yerə çatanda görür ki, qardaşları hələ dönməyib. Qardaşlarının arxasınca gedib onları əsirlikdən qurtarır. Qardaşları isə atalarının qarşısında üzüqara olacaqlar deyə Asana paxıllıq edirlər. Onun gözlərini çıxardıb quyuya atırlar. Bülbül isə Asanın gözlərini qanadlarının altında saxlayır. Bülbülün sayəsində hər şey ortaya çıxır. Asanı gətirib gözlərini sağaldırlar. Paxıl qardaşlar öldürülür və Asan padşah olur.

Qırğız nağılları olan "Ən kiçik uşaq" və "Qızıl quş" nağıllarında kiçik oğlanın bütün təhlükələri aşaraq atasının istədiyi quşu tapması əks olunur. Bu tip nağıllarda böyük qardaşlar kiçik qardaşa nisbətən zəif və fərasətsiz təsvir olunur. Kiçik qardaş isə əksinə, igidlik göstərərək həm atasının istəyini yerinə yetirir, həm də pis vəziyyətdə olan qardaşlarını xilas edir. Bunun əvəzində böyük qardaşlar isə ona paxıllıq edib, öldürməyə cəhd edirlər.

Qırğız nağılı olan "Qızıl quş" Azərbaycan nağılı olan "Ağ quş" ilə oxşardır. "Qızıl quş" nağılında qəhrəmana bir qurd, "Ağ quş" nağılında isə ağ quş kömək edir. "Qızıl quş" nağılında kiçik qardaş qurdun köməkliyi ilə qızıl quşu tapır. Bu nağılda da böyük qardaşların paxıllığı ilə rastlaşırıq. Onlar kiçik qardaşı öldürüb, qızı və quşu atalarına aparırlar. Qurdun gətirtdiyi ölümsüzlük suyu vasitəsilə oğlan dirilir (52, 203-209). Göründüyü kimi, digər türk xalqlarının sehrli nağılları üçün səciyyəvi cəhətlər qırğız nağıllarına da aid edilir. Ənənəvi formul və süjetlərin də eyniliyi türk xalqlarının sehrli nağıllarını bir-biri ilə müqayisəyə əsas verir. Bu oxşarlıqlar eyni dünyagörüşünə, adət-ənənələrinə malik olan xalqın eyniliyi ilə bağlı olsa da, zaman-zaman ərazi və siyasi cəhətdən bölünmələr mövcud fərqləri doğurmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cilddə, XVc. Dərələyəz folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.Mirzəyev, H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli. Bakı: Səda, 2006, 484 s.

2. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, III c. / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərb.SSR EA, 1962, 282 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 598s.
4. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının obrazlar sistemi (Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllar üzrə// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. (30-cu kitab), Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2009, səh. 30-38
5. Qafarlı R. Mif və nağıl (epik ənənədə janrlarası əlaqə). Bakı: N. Tusi adına ADPU, 1999, 448s.
6. Orucova S.H. Azərbaycan folklorunun toplanma, tərcümə və nəşr problemləri. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 536 s.

Rus dilində

7. Разумова И.А. Формулы сказки и их языковая реализация. Язык русского фольклора. Петрозаводск: Карелия, 1985, с. 77-83.

Türk dilində

8. Propp Vlademir, Masalın Biçimbilimi, (Çev. Mehmet Rifat-Sema Rifat). Om Yayınları 2001,
9. Ahmet Ali Arslan & Akilay Arapova. Kırgız masalları. Konya: Kömen yayınları, 2017, 320s.
10. Karadavut Z. Kırgız masalları. Konya: Kömen yayınları, 2006, 381s.
11. Karadavut, Z. Kırgız masallarında mitolojikunsurlar, Milli Folklor, 2010, 11(85), 71-80.

İnternet resursu:

12. Мелетинский Е.М. Сказка – анекдот // Фольклор и постфольклор: структура, генеалогия, семиотика, www.ruthenia.ru

G. Guluzadeh

Specific features of kyrgyz macig fairy tales

Summary

Tales of epic folklore which is capacious genre are the product of people's thinking. According to the subject and content, tales are divided into four categories. Tales are divided into four categories: magic tales, domestic fairy tales, about animal fairy tales, historical tales. But sometimes magic and animal about tales are combined under a legendary tale. Specific features of genre the tale can be attributed to each group. But there is a tender line among these groups that define its boundaries is an important issue. In our article, we have examined the specific features of magic tales.In the article there were analysed the magical powers and mythological characters in Kyrgyz fairy tales. The fairy tale occupies a special place in the Kyrgyz folklore. We found out that, the magical and mythological characters are product of the mythological worldview of ancient people. The intellect of magical characters in the tales is against the terrible mystical figures. In the same time, there are kindly magical

powers that help people in difficult path. In the article Ogre and Dragon are analysed as evil forces, Simurg and Wolves as kindly forces, golden ring as magic tool, and a snake as a hypocritical. The study analyzed of the beginning formula of space and time types of fairy tales. Magic airy tales of Azerbaijan and kyrgyz are brought a comparative analysis. Many researchers of research was used during analysis.

Keywords: magic tales, space, time, storyteller, folklore

Г. Гулузаде

Характерные особенности киргизских волшебных сказок

Резюме

Сказки, являющиеся одним из самых объёмных жанров эпического фольклора, - результат народного мышления. По своей сути и по содержанию сказки делятся на четыре вида: волшебные сказки, бытовые сказки, сказки о животных, исторические сказки. Но иногда волшебные сказки и сказки о животных объединяя выдают как легенды. По специфическим особенностям сказки можно отнести ко всем группам. Но между группами есть такая тонкость, которую нужно различать. В статье исследовали специфические особенности волшебных сказок.В статье анализируются волшебные силы и мифологические образы, отраженные в киргизских сказках. Сказка занимает особое место в кыргызском фольклоре. В процессе исследования выясняется, что волшебные и мифологические образы берут свое начало из мифологического мировоззрения и взглядов первобытных людей. В сказках, в которых действуют волшебные образы, человеческий разум, смекалка противопоставляются злым волшебным силам. Вместе с тем, в сказках участвуют и добрые волшебные силы, обладающие метафизической мощью и помогающие людям в преодолении трудностей на их пути. В статье анализируются такие злые силы, как Див, Дракон, и такие добрые силы, как Зюмрюд анка, волк, кольцо, являющееся волшебным средством, и змей, обладающий двойственным характером. В статье дается сравнение между Азербайджанскими и Кыргызскими сказками. Здесь также рассматриваются типы начальных мест и времени. Во время исследования были использованы статьи многих ученых.

Ключевые слова: волшебные сказки, пространство, время, сказитель, фольклор

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.01.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Səhər Orucova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

İLHAMƏ SULTANOVA
N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti
silhme@inbox.ru

QOCA ŞƏRQİN "MOLLA NƏSRƏDDİN" RUHLU SATİRA MÜJDƏÇİLƏRİ VƏ YA "MOLLA NƏSRƏDDİN"DƏN BAŞLANAN ŞƏRƏFLİ YOLUN YOLÇULARI

Xülasə

Məlum olduğu kimi, "Molla Nəsrəddin" dərgisi Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsini təkrarsız bədii nümunələrlə zənginləşdirən yazıçı, dramaturq, jurnalist, ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin ən möhtəşəm "əsəri" olmaqla yanaşı, həm də türk-müsəlman dünyasının ilk satira jurnalı olmuşdur. Məqalədə "Molla Nəsrəddin" dərgisi ilə XX əsrin əvvələrində çap olunan bir çox satirik jurnallar arasında olan oxşar və fərqli cəhətlər nəzərdən keçirilir. Bir çox ölkələrdə demokratik mətbuat karvanının sarbanına çevrilən jurnalın Azərbaycandan çox-çox uzaqlarda belə təsir dairəsində olan bir sıra mətbu orqanları haqqında məlumat verilir. Köhnəlik qalıqlarına qarşı mübarizədə özbək, türkmən, tatar və digər xalqların iqtisadi və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində xeyli iş görmüş bu jurnalın həmin xalqların satirik ədəbiyyatına da təsirindən bəhs edilir. Geniş bir coğrafi ərazidə mübarizə meydanına atılmış "Molla Nəsrəddin"in demokratik və milli oyanışla bağlı ideyalarının qardaş xalqların satirik mətbuatına təsiri, onlarla sıx yaradıcıq əlaqələri XX yüzil Azərbaycan mədəniyyəti inkişaf tarixinin ən parlaq səhifələri kimi qeyd olunur.

Məqalədə həmçinin XX əsrin əvvələrində Azərbaycan satirik jurnalistikasının inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan, "Molla Nəsrəddin" ənənələrini yaşadan milli jurnallar haqqında da məlumat verilir.

Açar sözlər: "Molla Nəsrəddin", C.Məmmədquluzadə, milli oyanış, satirik jurnalistika, demokratik mətbuat

Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsini təkrarsız nəsr, dram əsərləri ilə zənginləşdirən yazıçı, dramaturq, jurnalist, ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin ən möhtəşəm "əsəri" və ən böyük xidməti, məlum olduğu kimi, "Molla Nəsrəddin" dərgisi olmuşdur. Türk-müsəlman dünyasının ilk satira jurnalı olan "Molla Nəsrəddin" milli mətbuatımızın şah əsəri, millətimizin və milli dövlətimizin dərin mənalı istiqlal kitabıdır" (1). Jurnal Şərq ölkələrində satirik mətbuatın və ədəbiyyatın, demokratik ictimai fikrin inkişafına ciddi təkan vermişdir. Azərbaycana, türk-müsəlman dünyasına və Qafqaza

istiqlal məfkurəsinin, demokratiya ab-havasının ən zəruri və şərəfli yükünü "Molla Nəsrəddin" qatarı çəkib gətirmişdir" (1). "Molla Nəsrəddin"in müdiri və müridi" (Ə.Hüseynzadə) olan Cəlil Məmmədquluzadənin və onun qələm dostlarının siyasi yetkinliyinin nəticəsində dövrün, demək olar ki, heç bir ictimai-siyasi hadisəsi nəzərdən qaçmırdı. Jurnalın əməkdaşları təkcə milli zəmində deyil, beynəlxalq müstəvidə baş verən hadisələrə, İran və Türkiyə inqilabına, dünya xalqlarının, o cümlədən hind xalqının milli azadlıq hərəkatına sərrast münasibət bildirir, müstəmləkə buxovlarının tezliklə parçalanacağı haqqında fikirlər söyləyirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1905-ci il inqilabından sonra Rusiyanın həm mərkəzi şəhərləri olan Moskva və Peterburqda, həm də əyalət şəhərlərində çoxlu satirik jurnallar nəşr olunmağa başlamışdı. Bu dövrdə Tiflisdə yaşayan Mirzə Cəlil həmin jurnallardan, onların ideya-istiqaməti və tərtibatından xəbərdar idi. Ədib öz xatirələrində yazır: "Bir gün bazarda qəzet satan uşaqların "Kukureku" çağıra-çağıra şəkilli bir jurnal satdığını gördüm. Jurnalın həmin nömrəsində bir xoruz şəkli çəkilmişdi. Xoruzun başı padşah Nikolayın başı idi, boğazı və bədəni xoruz idi... Öz-özümə dedim: "Xudaya, yuxumu bu, ya həqiqətdir?! Padşahı da mümkün imiş lağa qoymaq və onu xoruz şəklinə salıb nəşr etmək?... Burada əsrin allahını şəkillərdə çəkirlər, onu xoruza oxşadırlar, amma bizi indiyədək qoymayıblar ki, ... çürüməkdə olan milyonlarca müfsid həşəratların eyiblərini açıb camaatı xəbərdar edək" (2). Yəqin ki, Mirzə Cəlil məhz belə jurnalların təsiri ilə satirik məcmuə nəşr etmək qərarına gəlmişdi.

XX əsrin əvvəllərində çap olunan jurnallar arasında oxşarlıqlar çox idi. Belə ki, onlar, əsasən, milli dillərdə çıxır, öz səhifələrində ən aktual məsələlərə yer ayırır, ölkədəki sosial-siyası vəziyyətlə bağlı ictimai rəy formlaşdırmaq məqsədi güdürdülər. Jurnalların strukturu və tərtibatı da, demək olar ki, eyni idi: dini və folklor motivlərindən istifadə, plakat xarakterli rəsmlər, karikaturalar, mətn materialları, ictimai satira. Bu mətbu orqanlarının bir səciyyəvi cəhəti də vardı – onlar qısamüddətli nəşrlər idi. Hakim dairələrin, mürtəce qüvvələrin təzyiqi səbəbindən uzun müddət nəşr oluna bilmir, tezliklə bağlanırdılar. Bu təzyiqlər, əlbəttə, "Molla Nəsrəddin"dən də yan keçmirdi. Amma o dözdü, bir çox əqidəsizlərin, məsləksizlərin amansız hücumlarına sinə gərərək nə az, nə çox – duz 25 il, "çərək əsr"(3) qədər yaşadı. Özü də sadəcə "yaşamadı", bir çox ölkələrdə demokratik mətbuat karvanının sarvanı oldu.

Belə bir coğrafi xəritənin konturlarını cızmağa çalışaq: Tiflis, Bakı, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Şəki, İrəvan, Dərbənd, Krım, Kazan, Ufa, Həştərxan, Orenburq, Özbəkistan, Türkmənistan, Təbriz, Tehran, Ərzurum, İstanbul, Qahirə, Bombey, Kəlküttə, Misir, Mərakeş, Çin, Yaponiya, Amerika,.. Tarixdə mövcud olmuş qüdrətli imperiyaların ərazisi ilə müqayisə etmək olar bu ərazini, deyilmi? "Molla Nəsrəddin" jurnalı məhz belə bir geniş ərazidə mübarizə meydanına atılmışdı. Bu yazımızda da jurnalın təsir dairəsində olan bir sıra mətbu orqanları haqqında məlumut verməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri üzrə görkəmli mütəxəssis, filologiya üzrə elmlər doktoru Almaz(Ülvi) Binnətova da "Molla Nəsrəddin" jurnalının özbək ədəbiyyatında satira janrının inkişafına təsirini əhatəli şəkildə araşdırmışdır. A.Ülvi XX əsr özbək satiriklərinin yaradıcılığının "Molla Nəsrəddin" məktəbindən rişələndiyini" qeyd edir: "Molla Nəsrəddin", qeyd etdiyimiz kimi, dərc olunduğu zaman da, sonralar da Şərq satira məktəbinin ustadı sayılmışdır. Başqa sözlə desək, əldən-ələ gəzən bu mətbu orqan XX əsr Şərqində əzəmətlə ucalan böyük bir satira ehramının özülünü təşkil edir" (4).

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrini ardıcıl və əhatəli araşdıran özbəkşünaslardan biri də filologiya üzrə elmlər doktoru Yaşar Qasımov da mollanəsrəddinçilərin özbək satirasının inkişafındakı rolu ilə bağlı maraqlı araşdırmalar aparmışdır. "Sabir və XX əsr özbək satirası" məqaləsində Y.Qasımov Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə də "Molla Nəsrəddn" ədəbi məktəbinin özbək ədəbi mühtinə təsirini məşhur özbək şairi Abdulla Qədirinin obrazlı ifadələri ilə əsaslandırır: "Orta Asiyada Azərbaycan ədəbiyyatını oxumayan, bilməyən sənətkar yoxdur. Biz həcvçiliyi "Molla Nəsrəddin"dən öyrənməliyik... Mən qələm tutmağı ərəblərdən, qələmlə güldürməyi isə "Molla Nəsrəddin"dən öyrənmişəm" (5). Qeyd edək ki, Özbəkistanda çıxan həftəlik satirik-yumoristik "Muştum" (1923-1941) jurnalı da "Molla Nəsrəddin"in xələfidir.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının, eləcə də mollanəsrəddinçilərin Türkmənistanda da böyük nüfuzu olmuşdur. Türkmən oxucuları bu jurnala öz doğma jurnalları kimi baxmış, bir sıra müxbirləri Türkmənistandan həmin jurnalla müntəzəm əlaqə saxlamış, yazılar göndərmişdir. 1930-cu ildə Aşqabadda nəşr olunmuş "Toxmaq" satira jurnalı da "Molla Nəsrəddin" ənənələrindən bəhrələnmişdir. Köhnəlik qalıqlarına qarşı mübarizədə, türkmən xalqının iqtisadi və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində xeyli iş görmüş bu jurnal türkmən satirik ədəbiyyatının və xüsusən mollanəsrəddinçilərin təsiri altında idi"(6). Görkəmli türkmənşünas alim Əkbər Ruhi mollanəsrəddinçilərin türkmən satirik ədəbiyyatına təsiri probleminə daha geniş obyektdən yanaşır, təsirlənmənin tarixinə, səbəblərinə və səviyyəsinə aydınlıq gətirir. "Molla Nəsrəddin"i "həyatın aynası, yoxsul kütlələrin arzu-istəyinin, sevinc və kədərinin ifadəsi" adlandıran müəllif jurnalın "Şərqin məzlum xalqlarının salnaməsi"nə çevrilməsinin səbəbini, "inqilabi-demokratik ideyaları təbliğ etməsində" görür (7). Bu işdə isə burjua-demokratik inqilabından sonra Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə səyahətə çıxan maarifpərvər ziyalıların, eləcə də molla nəsrəddinçilərin Türkmənistana gəlib öz ideyalarını yayması xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. "Molla Nəsrədddin" və "Toxmaq" jurnallarında gedən materialların müqayisəsi və bu barədə yazılanlar bu jurnallar arasındakı əlaqələrin möhkəmliyindən xəbər verir. Məlum olur ki, doğrudan da, "Toxmaq" jurnalı "Molla Nəsrəddin"in xələfidir. "Toxmaq" jurnalının naşirlərindən biri olan görkəmli türkmən şairi Qaraca Burunov bu barədə yazırdı: "Molla Nəsrəddin" jurnalı bizə çox şey öyrətdi. Onun xalq həyatına yaxından bağlılığı, onun sadə bədii dili, onun duzlu və məzəli şeirləri, bundan əlavə, onun inqilabi fikirdən ruh alan mübariz, ifşaedici

satirası, bizim yeni "Toxmaq" jurnalımız üçün böyük bir məktəb oldu. Biz şeirdə satiranın qüvvətini Kəlilədən duysaq da, Sabirin satirası bizi dünyaya daha açıq gözlə baxmağa öyrətdi. Cəlil Məmmədquluzadənin nəsri isə bizə tamamilə yeni bir aləm açdı" (7, s.138).

"Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin və M.Ə.Sabirin türkmən satirik ədəbiyyatının inkişafına təsiri digər türkmən ziyalıları, o sıradan görkəmli şair Berdı Kerbabayev tərəfindən də etiraf edilir. O yazır: "Böyük Azərbaycan şairi Sabirin kəskin satirası, incə yumoru indi xalqların malı olmuşdur. Sabirin şeirləri həmişə mənim yaradıcılığıma kömək etmişdir"(8). Müəllif "dünyaya belə parlaq bir istedad bəxş etdiyi üçün qardaş Azərbaycan xalqına dərin minnətdarlığını" bildirmişdir.

"Molla Nəsrəddin" jurnalı tatar xalqının da həyatına təsirsiz ötüşməmişdir. Qismətinə cəmi 27 illik ömür payı düşən, yaradıcılığı cəmi 8 ildən ibarət olan və bu qısa zaman kəsiyində adını tatar xalqının ədəbiyyat tarixinə qızıl hərflərlə yazmağı bacaran, tatar ədəbi dilinin, realist tatar ədəbi tənqidinin banisi, "tatar xalqının azadlıq məşəlini yanar ürəyi ilə alovlandıran böyük ziyalı"(9) Qabdulla Tukay da "Molla Nəsrəddin" jurnalından satira sənətkarlığını, tənqid üsulunu öyrənmişdi. Bu faydalı təsir altında o, 1906-cı ilin ortalarında ilk satirik tatar jurnalı "Uklar"ı, sonralar isə "Yaşen", "Yalt-yult"u nəşr etdi. Bu jurnalların səhifələrində arabir "Molla Nəsrəddin"dən götürülmüş karikatura, felyeton və tənqidi məqalələr verilirdi"(9). O dövrdə bütün Şərqdə məşhur olan "Molla Nəsrəddin" jurnalının və M.Ə.Sabir satirasının ədibin yaradıcılığına güclü təsiri olmuş, onun satirik istedadı məhz bu jurnalda parlamışdır. Q.Tukay 1911-ci ildə Həştərxanda N.Nərimanovla da tanış olmuşdu. Qeyd edək ki, "Uklar" ("Oxlar", iyun-noyabr, 1906) jurnalının cəmi 6 sayı işıq üzü görə bildi. Jurnalın satirik qüdrəti elə onun bağlanma səbəbi oldu. Cəhaləti, xurafatı, müstəmləkə zülmünü tənqid dolu yazıları, şeirləri, felyetonları ilə tatar xalqının milli oyanışına xidmət edən Q.Tukayın satira atəşinə tuş gələn "qəhrəmanlarının" prototipləri dəfələrlə yüksək instansiyalara müraciət edərək, jurnalın bağlanmasını tələb etmişdilər. Çap olunmaq istəyən jurnallar, necə deyərlər, "yumşaq mövqe" tutmalı idilər. Lakin Q.Tukay öz yolundan dönmədi. "Uklar" öz yolunu dəyişmədiyindən bağlandı. Yerini isə əvvəlcə "Yaşen" ("İldırım", 1906-1907), sonra isə "Yalt-yult" ("Şəfəq", 1910) jurnallarına verdi. Q.Tukay "həm nəsr yaradıcılığında, həm də satirik şeirlərində öz sözünü kəskin, aydın, lakonik deyərək tatar satirik ədəbiyyatının banisi" ola bildi (9)

"Molla Nəsrəddin" jurnalı İran Azərbaycanında da satiranın inişafına güclü təkan vermişdir. "Molla Nəsrəddin"in ilk sayı çap olunduqdan 8 ay sonra – 6 dekabr 1906-cı ildə Təbrizdə "Azərbaycan" jurnalı nəşrə başladı. Jurnalın redaktoru tanınmış publisist və yazıçı, Mirzə Cəllillə şəxsi dostluq münasibətlərində olan Əliqulu Səfərov idi. O, şeir və felyetonlarını "Hacı Baba" imzası ilə dərc edirdi. Bəzi mənbələrə görə, Ə.Səfərov "Molla Nəsrəddin"in nəşrində də iştirak etmişdi (10) . Jurnalda tez-tez "Molla Nəsrəddin"in karikaturaları və materiallarına uyğun yazı və şəkillər verilirdi. Məhz "Molla Nəsrəddin" ənənələrini, üslubunu davam

etdirdiyinə görə idi ki, jurnal İran Azərbaycanının "Molla Nəsrəddin"i adını qazanmışdı. Məcmuənin birinci sayında "Azərbaycan" jurnalı Molla Nəsrəddinlə İran Azərbaycanını təmsil edən Hacı Babanın şəkilləri verilmişdi: Molla Nəsrəddin danışır, Hacı Baba da ona diqqətlə qulaq asır – ustad-şagird kimi. M.S.Ordubadi yazırdı: "Səttarxan "Azərbaycan" jurnalının birinci nömrəsini gördükdə: "Bu gün Azərbaycan xalqının milli bayramıdır" demiş və ağlamışdı". Təbriz fədailərinin rəhbəri Səttarxan jurnalı öz himayəsinə götürmüş, onun nəşri və fəaliyyəti ilə daima ilgilənmişdir. Səttarxanın rəhbərliyi ilə Məşrutə hərəkatı geniş vüsət aldıqca "Azərbaycan" jurnalınında da maraqlı yazılar yer alırdı. Məsələn, məcmuənin ikinci nömrəsinin baş məqaləsində Rusiyada baş vermiş inqilabdan və rus-yapon müharibəsindən bəhs olunur. Jurnal oxucularının nəzərinə çatdırdı ki, İran mütləqiyyətindən daha qüvvətli olan rus çarizmini zəhmetkeş kütlə sarsıda bilmişdir, deməli, İran mütləqiyyətini də sarsıtmaq olar (11).

Jurnal cəmi bir il - 1907-ci ilin sentyabrınadək dərc olundu. Səttarxan hərəkatı böyük təhlükə qarşısında qalanda jurnal da ağır vəziyyətə düşdü. "...ölkədə siyasi vəziyyətin dərinləşməsi, təqib və repressiyalar jurnalın bağlanmasına gətirib çıxardı (12). Çox az – cəmi 21 sayı dərc olunsa da, "Azərbaycan" jurnalı İran Azərbaycanı ədəbiyyatı və mətbuatı tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyətli mənbədir.

XX əsrin əvvəllərini "Azərbaycan satirik jurnalistikasının renessans dövrü" adlandırsaq, fikrimcə, heç bir mübaliğəyə yol vermərik. Belə ki, təkcə Bakıda nəşr edilən "Bəhlul"(1907), "Zənbur"(1909-1910), "Vay-vay"(1909, rus dilində), "Mirat" (1910), "Arı"(1910-1911), "Kəlniyyət"(1912-1913), "Baraban"(1912-1913, rus dilində), "Tuti" (1914-1917), "Məzəli" (1914-1915), "Babayi Əmir" (1915-1916), "Şeypur" (!918-1919), "Zənbur" (1919-1920), "Məşəl" (1919-1920) və s. jurnallar "Molla Nəsrəddin" ənənələrini yaşatdı və satirik jurnalistikamızın inkişafında misilsiz xidmətlər göstərdi.

Onu da qeyd edək ki, İrəvanda "Lək-lək"(1914 - indiki Ermənistanda türk dilində nəşr olunan ilk mətbuat orqanı), Tiflisdə "Tartan-Partan"(1918), "İstanbulda "Qaragöz" (1908-1968), "Xoca Nəsrəddin" və bir çox başqa mətbu orqanları "Molla Nəsrəddin" jurnalistika məktəbinə təzə ruh və təravət gətirdilər, "Molla Nəsrəddin"in xələfi oldular.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının rəhbərləri ciddi müqavimətlərə rast gəlir, həcvlər, təhdidlər, hücumlarla üzləşməli olurdular. Onun fəaliyyəti hökumət tərəfindən bir neçə dəfə dayandırılmış, redaktorları cəzalandırılmış, nömrələri müsadirə olunmuşdu. Bu xüsusda Ömər Faiq Nemanzadə yazırdı: "...Biçarələr elə güman edirdilər ki, "Molla Nəsrəddin" bağlanmaqla onların eyibləri örtüləcək. Dəxi bilmirlər ki, aləm sürətlə dəyişilməkdədir. Bu az maarifimizlə də olsa, içimizdə bir çox Molla Nəsrəddinlər var. Bu gün Molla Nəsrəddin batar, sabah Molla Xeyrəddin çıxar... Bu gün "Molla Nəsrəddin" bağlanar, amma "Molla Nəsrəddin"i meydana gətirən fikirlər bağlanılmayacaq" (13,3).

Zaman Ömər Faiqin haqlı olduğunu sübut etdi: jurnal bağlandı, fəqət "mollanəsrəddinçilik" ölmədi. "Molla Nəsrəddin"in yayından çıxan "Uklar", "Molla Nəsrədin"in cəhalətə endirdiyi "Muştum"lar, "Toxmaq"lar hədəfdən yan keçmədi; "Molla Nəsrəddin"in sevdiyi, uğrunda mübarizə apardığı "Azərbaycan" bu gün də yaşayır. Hətta XXI əsrdə də jurnalın ideyalarının davamçıları var. Müxtəlif veb-saytlarda və sosial şəbəkələrdə "Molla Nəsrəddin" səhifələri yaradılır, jurnalın müxtəlif saylarındakı məqalələr və karikaturalar oxucularla paylaşılır. Bu jurnal istər özünün varlığı ərzində, istərsə də sonra dünyanın bir sıra görkəmli şərqşünas alimləri tərəfindən tədqiq və təqdir edilmişdir. Demək, "Molla Nəsrəddin" yenə yaşayır, yenə gülür – azad, müstəqil diyarı ilə birlikdə!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Həbibbəyli İ. "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi və mollanəsrəddinçilik. "Azərbaycan" qəzeti, 7 aprel 2016
2. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 2 cild, s. 502.
3. Baltobayev H. Cəlil Məmmədquluzadə və özbək ədəbiyyatı
4. Binnətova Almaz (Ülvi). Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri. Dövrlər, simalar, janrlar, təmayüllər. Bakı: Qartal, 2008, s.102
5. Qasımov Y. Sabir və XX əsr özbək satirası. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1 iyun 1979
6. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər). "Azərbaycan EA nəşriyyatı", B., 1968. s.304
7. Ruhi Ə. "Molla Nəsrəddin" və "Toxmaq" jurnalı. "Azərbaycan" jurnalı, 1966, №12 s.136
8. Kerbabayev B. "Literaturnıy Azerbaydjan" jurnalı, 1962, №5, s.41
9. Binnətova Almaz(Ülvi). "Qabdulla Tukay yaradıcılığı və özbək ədəbiyyatşünaslığı"
10. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları. Bakı, 1968, s.64
11. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_(jurnal,_1906)
12. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, 1989, s.37
13. "İrşad"qəzeti, 13 iyul, 1907, № 110(s.3)

İ.Soltanova

"Molla Nasreddin" spiritedatire herals of the ancient East
or the travellers of honourable way through "Molla Nasreddin"

Summary

As it is known, the publication "Molla Nasreddin", being an excellent "work" of writer, playwright, journalist, public figure Jalil Mammadquluzadeh who enriched Azerbaijan literary treasure with unique artistic examples, also became the first satire magazine of Turkish-Muslim world. The similar and different features among "Molla Nasreddin" and many satire magazines which were published at the beginings of the XX century are looked over in the article. In the article it is informed about the press agencies in many countries ar from Azerbaijan that were under the influence of the magazine turning into the head of democratic press caravan. It is mentioned about the impact of the journal to Uzbek, Turkmen, Tatar and other peoples' satirical literature which did a lot of work for the improvement of these peoples' economical and cultural level in the fight againist the remains of old age. The influence of the ideas to the fraternal peoples' satirical press connected with "Molla Nasreddin"'s democratic and national awakeness that jumped out into the battlefield in wide geografical range, its close creative relations with them are mentioned as the brightest pages of XX century Azerbaijan's cultural development history.

In the article it is also spoken about national magazines that did unexampled (or unparelleled) work in the development of our satirical journalism and lived up "Molla Nasreddin"'s traditions and had peerless service in the progress of Azerbaijan satirical journalism at the beginnings of XX sentury.

Key words: "Molla Nasreddin", J.Mammadquluzadeh, national awakeness, satirical journalism, democratic press.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.012020
Filologiya elmləri doktoruYaşar Qasımov tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

RƏQSANƏ ZEYNALOVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
43 mehelle
rqsan@mail.ru

ŞAMİL SALMANOVUN YARADICILIĞINDA TƏNQİDİN TƏNQİDİ

Xülasə

Azərbaycan ədəbi tənqid tarixində öz fərdi tənqidçi üslubu ilə seçilən Şamil - Salmanovun da xüsusi çəkisi vardır. Ədəbiyyatşünas-tənqidçi Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif nəzəri-metodoloji problemlərini, eləcə də nəsr, poeziya, dramaturgiya, tənqid və ədəbi prosesi araşdırmışdır.

Məqalə Şamil Salmanovun tənqidçilik yaradıcılığında yer almış bir problemə - tənqidin tənqidinə həsr olunmuşdur. Araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olur ki, Şamil Salmanov Azərbaycan tənqidinin təşəkkül və inkişafında xidmətləri olan tənqidçilərin yaradıcılığını elmi-nəzəri təhlilə cəlb etməklə, ədəbi-tənqidi fikir tariximizdə onların mövqeyini, üslubunu, mövzu dairəsini müəyyənləşdirmiş, bir növ "tənqidin tənqidini" yaratmışdır.

Şamil Salmanovun ədəbi tənqidimizə, tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımıza verdiyi qiymət obyektiv mövqedən bildirilib. Haqqında bəhs etdiyi şəxsiyyətlərin bir qismi müəllimləri, digər qismi isə sənət dostlarıdır. Bütün hallarda o, tədqiqat predmetinə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, hər kəsin ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyini düzgün müəyyənləşdirmişdir. Bu cəhətdən portret-oçerkləri də bir-birini təkrarlamır, hər bir tənqidçiyə doğru, düzgün, ədəbi irsinə uyğun qiymət verilir. H.Zeynallı, M.Arif, M.C.Cəfərov, Ə.Mirəhmədov, K.Talıbzadə, Y.Qarayev haqqındakı portret-oçerklərində tənqidçinin öz şəxsiyyəti, qiymət vermək bacarığı açıq-aşkar görünür.

Məqalə hər dövr üçün aktual və əhəmiyyətli bir məsələni də əhatə edir. Milli ədəbiyyatımızın ayrılmaz bir qolu olan ədəbi tənqidimiz olduqca mürəkkəb və şərəfli bir yol keçmiş, zaman-zaman görkəmli tənqidçilərimizin əsərlərində ədəbiyyatımızın müxtəlif problemləri təhlil və şərh edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tənqid tariximizin ayrı-ayrı mərhələlərinin səciyyəsini, onun əsas ədəbi simalarının elmi irsini dərindən öyrənmədən ədəbiyyatşünaslıq tariximizi yaratmaq mümkün deyildir. Məhz buna görə məqalədə tənqid tariximizin yaradıcılarının elmi-ədəbi fəaliyyətini tədqiqat predmeti kimi götürülüb, M.Arif, M.Rəfili, K.Talıbzadə və b. irsinə Ş.Salmanovun verdiyi elmi qiyməti haqqında müstəqil fikirlər söylənib və təhlillər aparılmışdır.

Şamil Salmanov Azərbaycan ədəbi tənqidin yaranması, təşəkkülü və sonrakı inkişaf mərhələlərini geniş aspektdə tədqiqata cəlb edib. Onun bütün monoqrafiya və

məqalələrində sənətin, ədəbiyyatın ümuminkişaf qanunauyğunluqları, ədəbiyyatın daxili təkamülü üzə çıxarılır, milli tənqidin tarixi təcrübəsi təhlil olunur. Azərbaycan ədəbi tənqidinin ənənələrini müəyyənləşdirərkən Şamil Salmanov daha çox 1920-1930-cu illər tənqidi üzərində dayanır. Bu da təbiidir. Çünki tənqidin ədəbi prosesin müstəqil bir sahəsi kimi özünü göstərməsi bu iki onillikdə reallaşıb.

Şamil Salmanovun "Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi" (1920-1932-ci illər) əsərinin əhəmiyyəti bunda idi ki, burada həmin illərdə poeziyada özünü göstərən ənənə və novatorluq problemləri ilə yanaşı, həm də eyni dövrün ədəbi-tənqid mərhələsi də bütövlükdə tədqiqata gətirilirdi.

Ş.Salmanov doğru olaraq qeyd edir ki, 1930-cu illərdə tənqid artıq öz predmeti ilə məşğul olmağa üstünlük verib, 1920-ci illərdə, professional tənqidin ilk təşəkkül mərhələsində ədəbi tənqid ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat tarixçiliyinin də funksiyasını həyata keçirmək vəzifəsini öz öhdəsinə götürmüşdü.

Şamil Salmanovun elmi-ədəbi irsində ədəbi tənqidin metodoloji problemləri nəzəri və praktiki müstəvidə öz həllini tapmış, ədəbi-nəzəri fikrimizin zənginləşməsində, həmçinin də ədəbiyyat tariximizin doğru istiqamətə yönlənməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Açar sözlər: tənqidçi, tənqidin tənqidi, Şamil Salmanov, Əli Nazim, İsmayıl Hikmət, Mikayıl Rəfili, Mustafa Quliyev, Məmməd Arif

Bəlli bir tarixi yol keçməklə özünəməxsus elmi siması formalaşmış Azərbaycan ədəbi tənqid tarixində Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Cəfər Cəfərov, Kamal Talıbzadə, Əziz Mirəhmədov, Bəkir Nəbiyev, Əkbər Ağayev, Asif Əfəndiyev, Qulu Xəlilov, Yaşar Qarayev, Akif Hüseynov, Elçin Əfəndiyev və başqa alimlərlə yanaşı, 1960-90-cı illər mərhələsində öz fərdi tənqidçi üslubu ilə fərqlənən Şamil Salmanov imzası da seçilməkdədir. Ədəbiyyatşünas-tənqidçi qələminə məxsus sadə təhkiyə üsulu, "şair ruhlu tənqidçi" [1] kimi də tanınan Şamil Salmanov ədəbi tənqidinin janr və mövzu dairəsi genişdir. Alim müasir Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif nəzəri-metodoloji problemlərini araşdırmış, nəsr, poeziya, dramaturgiya, tənqid və ədəbi proses haqqında ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün gərəkli mülahizələr söyləmişdir.

Elmi araşdırmalarında obyektivliyi və prinsipiallığı ilə fəqlənən, tənqidçi və ədəbiyyatşünas təfəkkürlü, yazı üslubunda emosionallıqla elmiliyin vəhdəti müşahidə olunan Şamil Salmanovun ikicildlik "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi" (1967) kitabına yazdığı "Poeziya" fəsli, "Ədəbi proses" kitablarında yer alan "Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq", "Poeziya" icmalları, "Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi (1920-30-cu illər)" monoqrafiyası (1980), "Müasirlik mövqeyindən" (1982), "Poeziya və ədəbi tənqid" (1987) kitablarındakı məqalələr, portret-oçerklər elmi ictimaiyyət tərəfindən Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikrinin, ümumən ədəbiyyatşünaslığımızın nailiyyətləri kimi dəyərləndirilmişdir.

Onu ədəbi tənqidin yalnız tarixi ilə deyil, eyni zamanda nəzəri problemləri ilə məşğul olan ilk alimlərimizdən sayan Arif Səfiyev "Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi (1920-30-cu illər)" monoqrafiyası haqqında yazır: "Əlamətdar məziyyətlərdən biri də məhz budur ki, müəllif ənənə və novatorluq problemini tədqiq etdiyi tarixi dövrün poeziyasına tənqidi münasibəti əsasında araşdırsa da, onu bütövlükdə ədəbi prosesin hadisəsi kimi alıb həll etməyə çalışır. Məsələnin bu cür qoyuluşu və həlli, ümumiyyətlə, həmin problemin tənqidin materialında araşdırılması ədəbiyyatşünaslığımızda yeni bir tədqiqat ideyası kimi özünü göstərirdi" [2, s. 5].

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Məmməd Arifin və Məmməd Cəfər məktəbinin varisi Şamil Salmanov ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə elmi araşdırmaları ilə özünəməxsus yeni tədqiqat üsulunu əyaniləşdirmiş, özündən sonrakı alim cığırdaşlarına və xələflərinə də örnək olmaqla yol göstərmişdir.

Şamil Salmanovun mühüm xidmətlərindən biri də Azərbaycan tənqidinin təşəkkül və inkişafında xidmətləri olan İ.Hikmət, Əli Nazim, H.Zeynallı, M.Quliyev, M.Ələkbərli, M.Arif, M.Rəfili, M.Hüseyn, M.Cəfər, K.Talıbzadə kimi tənqidçilərin yaradıcılığındakı özünəməxsusluqları təhlilə cəlb etməklə ədəbi-tənqidi fikir tariximizdə onların mövqeyini, üslubunu, mövzu dairəsini müəyyənləşdirmiş, bir növ "tənqidin tənqidini" yaratmışdır. Tənqid yaradıcılığında obyektivliyi əsas tutan, tənqidçi əxlaqına malik alim yeri gəldikcə yanlış, birtərəfli, fikirlərə də elmi-ədəbi faktlara istinad etməklə öz etirazını bildirmiş, qoyulan problemin həlli yolunu göstərmişdir.

Tənqidçi Şamil Salmanov Əli Nazimin "Yeni həyat və yeni ədəbiyyat" (1924) məqaləsində klassik ədəbiyyyat haqqında, bədii irsə münasibətdə "Əski ədəbiyyatın qayəsi yalnız insanların hissiyyatını qıcıqlandırmaq, onların qəlbində bədii bir həyəcan oyandırmaq idi", "Əski ədəbiyyatda əxlaqdan, həqiqətdən, məntiqdən bəhs olunmurdu" və s. kimi fikirlərin birtərəfli olmasının xüsusi sübuta ehtiyac olmadığını deyir və tənqidçinin nə üçün bu fikrə gəlmə səbəbini belə izah edir: " O da budur ki, Əli Nazimin, o cümlədən 1920-ci illərin digər tənqidçilərinin sənətin spesifikası, onun həyati idrak xüsusiyyətləri haqqında görüşləri kifayət qədər dərin deyildi. Elə ona görə də onlar bir müddət klassik ədəbiyyatı, bir növ, fikirsiz ədəbibiyyat, ancaq bədii həyəcan oyada bilən sənət adlandırırlar, həyatla əlaqəsi olmadığını zənn edirlər. Yeni ədəbiyyatda isə klassik ədəbiyyat üçün səciyyəvi keyfiyyətlərin olmamasını arzulayırlar" [3, s. 47].

Şamil Salmanov göstərir ki, hələ 1920-ci illərin yeni ədəbiyyatı hələ klassik ədəbiyyatdan Əli Nazimin göstərdiyi əlamətlərlə fərqlənmirdi. Öz üzərinə düşən tarixi vəzifəsini yerinə yetirmiş köhnə ədəbiyyatı cəmiyyəti tərbiyələndirməməkdə, gələcəyə hazırlamamaqda təqsirləndirməyi ədalətsizlik hesab edən tənqidçi alim belə fikirlərə qarşı Azərbaycan xalqının inqilabi şüurunun formalaşmasında Mirzə Ələkbər Sabir poeziyasını arqument göstərir, 1920-ci illər tənqidçilərin bəzilərini Sabir ədəbi hadisəsinə əhəmiyyət verməməkdə qınayır.

Şamil Salmanov Əli Nazimin Fransa inqilabı kimi, Böyük Oktyabr inqilabının da ədəbiyyata təsiri məsələsi, "həyatdakı yenilik ədəbiyyatdakı yeniliyin mənbəyidir" tezisi ilə razılaşdığı halda, "Yeni ədəbiyyat nə deməkdir, onun məqsədi nədən ibarətdir?", "Yeni qollar və təzə axımlar yaratdı" fikirləri ilə tam razılaşmır. Alim haqlı olaraq qeyd edir ki, 1924-cü il üçün bu suallara cavab vermək hələ tez idi. Çünki yeni ədəbiyyatın yaranma, təşəkkül prosesi də ədəbiyyatın özü kimi yenicə başlayırdı. Fikrimizcə, Əli Nazimin yeni ədəbiyyatla bağlı fikirlərini bir qədər irəliyə yönəlikli mülahizələr kimi dəyərləndirmək doğru olardı. Elmi ictimaiyyət, 1920-ci illərin tənqidçiləri tərəfindən "yeni qollar və təzə axımlar yaratdı" yox, "yeni qollar və təzə axımlar yaranacaq" şəklində başa düşülməli idi.

Digər bir məsələyə də - Əli Nazimin "Günəşi içirik… günəşlənirik" (1928) məqaləsində "Günəşi içənlərin türküsü" müəllifinin, yəni Nazim Hikmətin türk şeirində yaratdığı dönüşü izah edərkən yer almış heca vəzni "mürəkkəb fikirləri ifadə etməyə yaramır", "heca vəzni yalnız musiqi aləti oldu", "… kədərləri, hıçqırıqları və könül sızıntılarını ifadəyə yarardı", "coşqun hisləri, həyəcanları, dalğalı hücumları ifadə üçün heca vəzni yaramayırdı" kimi bir sıra birtərəfli fikirlərə də öz alim-tənqidçi münasibətini bildirən Şamil Salmanov məhz bundan sonra ədəbi-ictimai fikirdə sərbəst şeir mübahisələrinin qızışdığını və daha kəskin məcraya yönəldiyini yazır.Qeyd edək ki, Əli Nazimlə razılaşmadığı məqamlara baxmayaraq, Şamil Salmanov onun tənqidçi cəsarətini qiymətləndirir, Mehdi Hüseynin bu istedadlı tənqidçi haqqında "onun indiyə qədər yazdığı bütün məqalələrini nəzərdən keçirirdiksə, hər birində yeni bir səhv, yeni bir təsir, yeni bir uçurum görəcəyiz" fikri ilə heç cür razılaşmır, qeyd edirdi ki, bu dövrün əsas tənqidçilərinin, o cümlədən Mehdi Hüseynin də məqalələrində müəyyən səhvlərə, mübahisəli fikirlərə rast gəlmək mümkündür: "Lakin bununla belə Əli Nazim üçün əlamətdar cəhət onun tənqidi məqalələrinin yeni ədəbiyyatın novatorluğu uğrunda mübarizə əhvali-ruhiyyəsi ilə aşılanmasıdır və bu, onun tənqidinin ən müsbət cəhətlərindəndir" [3 , s. 54]. İsmayıl Hikmətin "1920-ci illərdə yazdığı "Füzuli" məqaləsində bir sıra fikirlərə - Füzuli poeziyasının əsas məzmununun tənha adamın könül fəryadı və fərdi həyəcanlarından ibarət olmasına, bu poeziyanın yalnız "özünüifadə" – subyektiv mənbənin inikası kimi baxılmasına, şairin estetik idealının adiləşdirilməsinə, lirik qəhrəmanla şairin şəxsiyyətinin eyniləşdirilməsinə, poeziyanın idraki-estetik təsirinin yalnız zövqlə məhdudlaşdırılmasına ilk tənqidçi münasibəti bildirən Şamil Salmanov olmuşdur. O, tənqidçi İsmayıl Hikmət haqqında "… ədəbiyyatşünas Füzuli lirikasının ictimai-fəlsəfi mündəricəsini, onun zəmanəyə münasibətini, kədərinin ictimailiyini aça və görə bilməmişdir" [3, s. 41] qənaətinə gəlmişdir.

Fikrimizcə, Şamil Salmanov ədəbi tənqidinin bir özünəməxsusluğu da ondadır ki, o, tənqidçinin nə üçün bu fikrə gəlməsinin ictimai-tarixi səbəbini ortaya qoya bilirdi. Tədqiqatçının fikrincə, İsmayıl Hikmətin Füzuli haqqında fikirləri elə bir dövrdə meydana çıxmışdır ki, bu zaman yeni Azərbaycan şeiri, onun yeni ideya-estetik prinsipləri yaranırdı. Belə bir mərhələdə Füzuli kimi qüdrətli sənətkarın

yaradıcılığını müasirlik mövqeyindən şərh etmək tamam başqa bir düzgün meyar tələb edirdi. Deməli, Şamil Salmanov İsmayıl Hikmətin Füzuli yaradıcılığına münasibətdə yanaşma meyarında səhvə yol verdiyini və bu səbəbdən də yanlış nəticələrə gəlməsi qənaətinə gəlmişdir.

Azərbaycan sovet tənqidinin banilərindən sayılan Məmməd Arifin milli və dünya ədəbiyyatının ən gözəl və qabaqcıl ənənələri əsasında yetişdiyini qeyd edən Şamil Salmanov belə nəticəyə gəlmişdir ki, onun elmi yaradıcılığında Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının bütün əsas istiqamətləri, meyil və problemləmləri mərkəzləşmişdir. Alim Məmməd Arifin sovet teatr tənqidimizin təşəkkülündə xidmətlərini, 1960-70-ci illər nəsrinin köklü problemlərini qaldırmasını, ədəbiyyatşünaslıq irsində ədəbi əlaqələr, dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi məsələləri haqqında araşdırmalarını yüksək dəyərləndirir. Məmməd Arifin "Azərbaycan sovet ədəbiyyatının inkişaf yolları", "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qısa oçerk)", "Azərbaycan ədəbiyyatı" kimi əsərləri haqqında Şamil Salmanov yazır: "M.Arif bu əsərlərində ədəbiyyatımızın bu dövrünün vahid elmi konsepsiyaya əsaslanan dolğun elmi tarixini yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Onun 1943-1944-cü illərdə nəşr olunan "Müxtəsər Azərbaycan tarixi" əsərinə daxil olan "Sovet ədəbiyyatı" bəhsi bu cəhətdən son dərəcə qiymətli bir tədqiqatdır" [4, s. 189]. Alim sonrakı ədəbiyyat tarixi əsərlərinin öz elmi və metodoloji başlanğıclıqlarını da məhz tənqidçi Məmməd Arifin bu bəhsindən götürməsi fikrindədir.

Şamil Salmanovun elmi-tənqid aparatından Mikayıl Rəfilinin də adı keçir. Tənqidçi alim 1920-ci illər tənqidinin milli bədii irsə məlum yanlış meyillərdə yalnız M.Rəfilinin məzəmmət olunmasına, milli irsə nihilist münasibətə onun şəxsi səhvi kimi baxılmasına təəssüf etmişdir. Yalnız ədəbiyyat deyil, incəsənətin digər sahələrində də milli ənənələrə sərt, nihilist münasibətin olduğunu göstərən Şamil Salmanov M.Quliyevin "Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişaf yolları" məqaləsində "Hazırkı musiqimizin formaları, şəkli və məzmunu gündən-günə tərəqqi edən iqtisadiyyatımızla uyğun gəlməyir" mülahizəsini, tarın rədd edilməsi və onun "dərəbəylik mirası", "ali cəmiyyətlərin zövqünü oxşayan bir musiqi vasitəsi" kimi inkarını, "tar öz-özünə həyat səhnəsindən çıxacaqdır", "muğamat bədbinlik motivləri ilə doludur" fikirlərini, muğamatın musiqi obrazlarının mübarizədə aciz bir qulun əhvali-ruhiyyəsi, mərsiyə, qul, kölə havaları kimi qiymətləndirilməsini Şərq bədii təfəkkürü haqqında birtərəfli təsəvvürlərdən qidalandığını yazır: "Belə qeyri-elmi konsepsiyanı doğru hesab etdiklərinə görə bəzi tənqidçilər yeni, işıqlı, mədəni, inqilabi nə varsa, hamısının Qərbə məxsus olduğunu söyləyir; Şərqi isə bütün işıqlı cəhətlərdən məhrum bir aləm kimi düşünürdülər" [3, s. 54]. Alim M.Quliyevin də öz məqaləsində müəyyən mənada belə bir mövqedən çıxış etməsini, mədəni irsə vulqar münasibətin ədəbi gəncliyin yaradıcılığına da sirayət etməsini vurğulayır.

Mikayıl Rəfilinin istər bədii yaradıcılığında, istərsə də klassik və müasir ədəbiyyatı parallel olaraq tədqiq edən ədəbiyyat tənqidçisi və alimi kimi çoxcəhətli fəaliyyətini təqdirəlayiq hesab edən Şamil Salmanov onu böyük yaradıcılıq

erudisiyasına malik alimlərdən hesab etmişdir. N.Gəncəvi, M.Ş.Vazeh, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, N.Nərimanov, S.Ə.Şirvani, Natəvan, Nazim Hikmət, Höte, Şekspir, Molyer, Bayron, Balzak, Hüqo, Barbüs, Uolt, Uitmen, Beranje, Puşkin, Qorki, Çexov, Belinski, Dostoyevski, Tolstoy, Lermantov, Ostrovski, Mayakovski, Krılov və başqalarının onun elmi yaradıcılığında təhlilini tapması Mikayıl Rəfilinin milli və dünya ədəbiyyatını nə dərəcədə zəngin bilməsindən xəbər verir. Şamil Salmanov Mikayıl Rəfilini öz xalqının bədii mədəniyyətinə, ictimai fikir tarixinə həssaslıqla yanaşan bir alim kimi dəyərləndirməklə yanaşı, "… onun ilk məqalələrində ədəbi irsə yanlış münasibət bəslədiyini də inkar etmək olmaz… Sabir və C.Məmmədquluzadə barədə ənənəvi təsəvvürlə ziddiyyət təşkil edən mülahizələr olmuşdur. Lakin o, bu sənətkarların yaradıcılıq dühasını inkar etməmişdir" [5, s. 180-181].

Alim belə halları bütövlükdə onun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti üçün səciyyəvi cəhət saymamışdır. Mikayıl Rəfilinin az vaxt içərisində sərbəst şeirin ilk nümunələrini yaratmasını, onun nəzəriyyəsini təbliğ etməsini ("Sərbəst şeir haqqında ilk söz", "Mədəni ədəbiyyat yolunda", 1929), bir sözlə, bu istiqamətdə axtarış və təcrübələrini Şamil Salmanov inqilabın bütün sahələrdə yaratdığı yeniliklə, inqilabi dəyişikliyin bədii təsdiqi üçün poeziyada yeni forma axtarışları zərurətindən irəli gəlməsi səbəbi ilə izah edir. Çünki novatorluq, novator olmaq, novator kimi hərəkət etmək inqilabın – dəyişmənin qarşıya qoyduğu ən başlıca, təxirəsalınmaz tələblərdən idi. Yaradıcı gənclər Mayakovskiyə müraciət edir və elə bu ərəfədə Nazim Hikmətin "Günəşi içənlərin türküsü" (1927) Azərbaycan mətbuatında geniş yayılır, əks-səda yaradır. Tənqidçi Şamil Salmanov Mikayıl Rəfilinin sərbəst şeirlə bağlı "Sərbəst şeir haqqında ilk söz", "Mədəni ədəbiyyat yolunda" məqalələrində məhdud, yanlış cəhətlərlə yanaşı, sağlam və cəsarətli fikirlərə də önəm verməyi lazım bilir, bunsuz "sərbəst şeirimizin tarixini qeyri-obyektiv izah etmiş olarıq" deyir. Alim Mikayıl Rəfilinin "sərbəst şeir" və sərbəst nəzm" ifadələrini ayrı-ayrı anlamlarda, "sərbəst şeir"in müəyyən bir məfkurənin bədii ifadəsi, estetik aktı kimi başa düşməsinə, onu milli zəmindən ayırmaq təşəbbüsünə təəssüflənir: "Əsl həqiqətdə isə sərbəst şeir daha geniş mündəricəni – proletar şeirinin mündəricəsini, varlığa inqilabi münasibətin mündəricəsini ifadə edir. Nazim Hikmətin şeirləri bunun ən yaxşı nümunəsi idi ki, Mikayıl Rəfili bu cəhətə diqqət yetirmirdi" [5, s. 186].

XX əsr Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikir tariximizin özünəməxsus tənqidçi simalarından olan Şamil Salmanovun çoxşaxəli irsi, qaldırdığı və həllinə nail olduğu elmi-nəzəri problemlər bu gün də aktuallıq kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Yusifli V. O, şair ruhlu tənqidçi idi. "Respublika" qəzeti, 2013, 6 oktyabr
2. Səfiyev A. Ön söz // Poeziya və ədəbi tənqid. Bakı: Yazıçı, 1987, s. 3-7
3. Salmanov Ş. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi (1920-30-cu illər). Bakı: Elm, 1980, 186 s.
4. Salmanov Ş. Poeziya və ədəbi tənqid. Bakı: Yazıçı, 1987, 208 s.

5. Salmanov Ş. Müasirlik mövqeyindən (Məqalələr). Bakı: Yazıçı, 1982, 205 s.

Р..Зейналова

Критика критики в творчестве Шамиля Салманова

Резюме

Шамиль Салманов, также имеющий особый вес в истории литературной критики Азербайджана, отличался собственным стилем. Литературный критик изучал различные теоретические и методологические проблемы азербайджанской литературы, а также прозу, поэзию, драматургию, критику и литературный процесс.Статья посвящена одной проблеме - критике в творчестве Шамиля Салманова - критике критики. В исследовании делается вывод о том, что Шамиль Салманов, научно и теоретически анализируя творчество критиков, имеющих заслуги в становлении и развитии азербайджанской критики, определил их позицию, стиль, предметную область в истории литературно-критического мышления, создал своего рода «критику критики».Оценка Шамилем Салмановым нашей литературной критики, критиков и литературоведов была выражена объективно. Некоторые из личностей, о которых он говорит, - его учителя, а другие друзья - друзья искусства. Во всех случаях он с особой чувствительностью подошел к предмету исследования и правильно определил положение каждого в истории нашей литературы. В этом отношении портреты и очерки не дублируют друг друга, и каждый критик в соответствии с его литературным наследием оценен верно. В портретных очерках о Г.Зейналлы, М.Арифе, М.Джафарове, А.Мирахмедове, К.Талыбзаде, Ю.Гараеве отчетливо видна личность критика, его умение оценивать.Статья охватывает актуальную и важную проблему для каждого периода. Наша литературная критика, которая является неотъемлемой частью нашей национальной литературы, прошла очень сложный и достойный путь, периодически анализируя и комментируя различные проблемы нашей литературы в работах наших выдающихся критиков. Следует отметить, что невозможно создать историю литературоведения без тщательного изучения характерных этапов нашей критической истории, научного наследия ее основных литературных деятелей. Именно поэтому в статье была взята в качестве предмета исследования научная и литературная деятельность создателей нашей истории критики, высказаны независимые мнения и проанализированы научные оценки Ш.Салманова, давшие наследию М.Арифа, М.Рафили, К.Талыбзаде и других. Шамиль Салманов провел обширное исследование становления, развития и последующих этапов азербайджанской литературной критики. Все его монографии и статьи раскрывают общие закономерности развития искусства, литературы, внутренней эволюции литературы, а также анализируют

исторический опыт отечественной критики. Определяя традиции азербайджанской литературной критики, Шамиль Салманов больше внимания уделяет критике 1920-х и 1930-х годов. Это естественно, потому что критика как часть литературного процесса стала реальной в эти два десятилетия.

Суть книги Шамиля Салманова «Проблемы традиции и инновации советской поэзии Азербайджана» (1920–1932) заключалась в том, что вместе с проблемами традиций и инноваций в поэзии тех лет полностью исследовался литературно-критический этап того же периода.

Ш.Салманов справедливо указывает на то, что критика в 1930-х годах предпочитала заниматься своим предметом, а в 1920-х взяла на себя функцию литературной критики и истории литературы на ранних этапах профессиональной критики.

Методологические проблемы литературной критики в научно-литературном наследии Шамиля Салманова были решены как в теоретическом, так и в практическом плане и сыграли важную роль в обогащении нашего литературно-теоретического мышления, а также в правильном направлении нашей литературной истории.

Ключевые слова: критик, критика критики, Шамиль Салманов, Али Назим, Исмаил Хикмет, Микаил Рафили, Мустафа Гулиев, Мамед Ариф

R.Zeynalova

The critique in criticism in Shamil Salmanov`s
literary creation

summary

Shamil Salmanov had important role in criticism of Azerbaijan with his individual critique style. He investigated various theoretical and methodical problems of Azerbaijan literature, literary criticism, as well as prose, poetry, drama and defined the problems in literary process.

This article is devoted to the problem of critique of criticism. As a result of the researches we can conclude that Shamil Salmanov formed critique of criticism by analyzing the critics who had a role in progress of Azerbaijan criticism.

The scientific expence Shamil Salmanov had defined in our literary criticism was objectively researched.

The mark Shamil Salmanov gave to our literary criticism was estimated objectively. One part of his investigation was on the works of his friends, the other part was on the works of teachers. He attentively worked on each issue, so there is no

any iteration in essays. We can see his professionalism in his works abut H.Zeynalli, M.Arif, M.C.Cafarov, A.Mirakhmedus, K.Talibzadeh, Y.Garayev.

The article contains actual and useful cases. As one of the main parts of national literature literary criticism comes out through hard periods those were envestigated by our famous critics and interpretated intently. We can`t deny that without finding out the men who a made efforts, in formationit is impassible to imagine the history of literary criticism.

Shamil Salmanov in details studied the maintance of literary criticism, its upgrade and the next levels. In his all monographs and articles the total rise of validity, the internal improvement is explored, historical experience of national Azerbaijan criticism traditions he mostly concentrated on 1920-1930 years criticism. As criticism became frealy act exactly in these 2 decades.

The must of Shamil Salmanovs works is about "The observance of Azerbaijan soviet poetry and problem" of innovation was that he gave issues on the each level of literary criticism of the same period.

Shamil Salmanov mentioned that the preference of criticism in 1930 was the predmet, so 1920 was devoted to it`s formation and place in history of literature.

Shamil Salmanov took the responsibility to define and analyse the functions and processes in literary criticism in 1920-1930 and successly achieved his goals. His role in the criticism of literature is very important and useful for the future investigations in this field.

Key words: criticism, critique of criticism, Shamil Salmanov, Ali Nazmi, Ismael Hikmet, Mikael Refili, Mustafa Guliyev, Mammad Arif

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.012020
Filologiya elml'r doktoru Məhəmmədəli Mustafayev tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

ФАРИДА МЕХБАЛИЕВА
BSU
faridamehbaliyeva@mail.ru

ОБУЧЕНИЕ НАВЫКАМ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Ресурсы для учащихся, номинированные на премию ELTons в этом году, включают Richmond Business Theories (Richmond ELT), в которой представлены онлайн-ресурсы, которые помогают учителям и студентам с такими навыками, как решение проблем, навыки презентации, управление временем и принятие решений. Академические презентации и презентации (Леврай и Болстер) специально рассматривают навыки общения, необходимые при проведении презентации в колледже или университете.

Еще один номинант ELTons - «Мыслящий поезд» (Helbling Languages), который верит, что нужно начинать с юных лет. Это помогает детям развивать навыки критического мышления, которые могут помочь им не только в изучении английского языка, но и в изучении других предметов и жизненных навыков.

И, возможно, именно эта способность мыслить и размышлять позволит нам, как учителям и ученикам, внедрить любое новшество и заставить его работать в нашем контексте для наших студентов. Когда я недавно спросила некоторых коллег, какие качества они связывают с творческими учителями, гибкость (или мышление на ногах), открытость новым идеям и творческий подход были на вершине списка.

Ключевые слова: онлайн-ресурсы, критическое мышление, практика, блоги, креативность

Поскольку английский язык укрепляет свое положение в качестве лингва-франка в мире, многие из наших студентов в настоящее время изучают английский язык, чтобы усилить общение в мире бизнеса, торговли, образования и туризма. Чтобы позволить нашим студентам стать лучшими коммуникаторами, мы, возможно, должны выйти за рамки грамматики, словарного запаса и произношения, а также помочь им эффективно общаться в международных условиях.

Но как мы можем развить эти качества? Каковы первые шаги?

Шаг первый: стать знающим учителем

Сегодня легче, чем когда-либо прежде, узнать о преподавании. Есть много книг, учебных курсов, бесплатных онлайн-курсов, онлайн-ресурсов и университетских программ, которые могут помочь нам развиваться как учителям.

Узнавать о других вещах тоже важно. Творческие учителя приносят больше в уроки, чем просто знания преподавания. Они получают образование в других областях и могут опираться на свой опыт и внешние интересы.

Я рекомендую заняться художественным хобби, например, научиться играть на музыкальном инструменте или пройти курс драмы. Помимо того, что вы наслаждаетесь этими вещами ради самих себя, вы можете использовать их в своем обучении с большим эффектом.

Например, использование песен в классе очень мотивирует учащихся и помогает им обрабатывать язык и улучшать произношение. Включение драматургических приемов и их интеграция в учебный план - это еще один отличный способ обогатить ваше учение хобби.

Шаг второй: связь с другими учителями

Хотя формальное обучение поможет вам развиваться как учителю, важно поддерживать связь с другими людьми в вашей области. Вдохновение может прийти от именитых ораторов и писателей, но так же часто оно исходит от учителей, таких как вы и я.

Никогда не было так легко найти вдохновляющих учителей, чтобы они следили в Facebook, Twitter и блогосфере. Следите и читайте их блоги, вступайте в ассоциации учителей и посещайте беседы и семинары в режиме реального времени или в Интернете.

Вдохновение стирается и создаст в вас желание подражать этим учителям в вашей повседневной практике обучения.

Шаг третий: станьте коллекционером обучающих идей

Неважно, если вы не используете идеи, которые вы собираете сразу. Важно собрать и упорядочить их так, чтобы их было легко опробовать, когда представится подходящая возможность. Именно эти идеи подтолкнут вас на пути к творчеству, особенно когда вы начнете адаптироваться и экспериментировать с ними.

При обнаружении новых идей в Интернете обязательно используйте различные инструменты закладки и курирования, доступные сегодня, и следите за курируемыми коллекциями или списками других.

Курировапие также поможет вам быть более изобретательным: у вас под рукой будут идеи и действия на случай, если что-то пойдет не так!

Шаг четвертый: поделитесь своими знаниями

Если у вас есть учебные дни в вашей школе, предложите провести сессию, а затем изучить тему, чтобы вы чувствовали себя уверенно, делясь своими знаниями со своими сверстниками. Это может быть пугающим, но важным моментом в жизни учителя, и вы будете поражены тем, как много вы изучаете в процессе.

Начните учебный журнал или блог. Акт ведения блога и описания ваших педагогических идей порождает беседы с другими учителями, и эти

беседы стимулируют больше идей; они являются прекрасным мостом к творческому обучению.

Шаг пятый: снять блоки с креативного мышления

Многие люди уверены в своем творческом потенциале, но многие из нас в разное время чувствовали, что мы не можем этого сделать. В такие моменты нам может показаться, что нам не хватает воображения, что мы недостаточно умны, недостаточно молоды или достаточно талантливы и так далее.

Никто не может утверждать, что каждый человек обладает теми же навыками и способностями, что и все остальные, но у всех людей есть потенциал для творчества. Посмотрите, что мы делаем с языком! Используя ограниченный словарный запас, каждый из нас создает оригинальные высказывания, никогда не произносимые совершенно одинаково прежде, каждый раз, когда мы говорим.

Работайте над своей самооценкой; быть рядом с поддерживающими коллегами, которые разделяют те же интересы и цели и заставляют вас чувствовать себя хорошо.

Шаг шестой: по практикуйте свое творчество

Точно так же, как спортсмены поддерживают свои способности посредством постоянных тренировок, наш мозг также извлекает пользу из регулярных упражнений. Что вы делаете, чтобы тренировать свой ум? Вам нравятся кроссворды, судоку или головоломки? Было показано, что эти и подобные «тренировки мозга» увеличивают нашу концентрацию и творческий потенциал.

Мы часто говорим нашим студентам, что практика совершенствуется, но важно, чтобы мы применили это к себе. Опытные люди во всех областях, от танцоров до шеф-поваров и преподавателей, достигают высочайших уровней благодаря практике - они не добились этого за одну ночь. Но практика требует дисциплины и терпения.

Когда вы практикуете что-либо, хорошей идеей будет сконцентрироваться на процессе, а не на цели. Другими словами, получайте удовольствие от того, что вы делаете в настоящий момент, а не слишком переживайте о том, чего вам еще предстоит достичь.

Шаг седьмой: начните экспериментировать и размышлять над своим обучением

Безошибочный способ выжить как учитель - придерживаться тех же идей и техник, не пробуя что-то новое. Этот подход обязательно демотивирует ваших студентов в какой-то момент.

Учащиеся положительно реагируют на учителей, которые не выполняют одни и те же старые шаги одним и тем же способом изо дня в день. Так же, как ученики, такие как учителя, которые терпеливы, терпимы и способны хорошо

что-то объяснить, они ценят учителей, уроки которых содержат сюрпризы и элементы веселья.

Испытайте новые идеи или адаптируйте старые, но не забывайте останавливаться, думать и оценивать опыт, когда все будет сделано. Учитесь на своих успехах и своих ошибках, и постарайтесь сделать это постоянной частью вашего обучения.

Шаг восьмой: сделайте креативность ежедневной целью

Быть творческим может помочь вам решить проблемы. Это полезно для учителей, потому что решение проблем - это то, что учителя делают каждый момент своего рабочего дня, начиная с выбора учебных материалов, процедур и оценок, заканчивая адаптацией деятельности, на которую ученики не реагируют, и помогая людям, которые не прогрессируют, когда они должен.

Чтобы продолжать развивать эти навыки, вам нужно сделать творчество частью вашей повседневной жизни, а не случайной деятельностью. Внимательно посмотрите на все, что вы делаете, и подумайте, как ваши уроки могут быть более мотивирующими, продуктивными и интересными для ваших учеников.

Прежде всего, дайте себе время и не судите себя строго. Развитие своих творческих способностей мышления, как и развитие любых других познавательных способностей или навыков, не является прямым и плавным развитием, но требует терпения, самоотдачи и стремления к совершенству.

Использованная литература, References –Literature

Google website
Facebook page
Twitter
ELTons (Helbling Languages)
Richmond Business Theories (Richmond ELT)

F.Mehbaliyeva

Teaching critical thinking skills

Summary

As English cements its position as the world's lingua franca many of our students are now learning English to oil the wheels of communication in the worlds of business, trade, education, and tourism. To enable our students to become better communicators, we should perhaps go beyond grammar, vocabulary and pronunciation, and look at helping them communicative effectively in international settings

And perhaps it is this ability to think and reflect that will enable us as teachers and learners to take any innovation out there and make it work in our context for

our students. After all, as a wise teacher of mine used to say, 'It's never the tool, but the user that makes the difference.'

Today, it's easier than ever before to learn about teaching. There are lots of books, training courses, courses, free online coutses, online resourses and university programmes that can help us develop as teachers.

Learning about other things is important too. Creative teachers bring more to class than just a knowledge of teaching. They are educated in other areas, and can draw on their experiences and outside interests

Although formal training will help you develop as a teacher, it's important to connect with others in your field. Inspiration can come from the big-name speakers and writers, but just as often, it comes from teachers like you and me.

It doesn't matter if you don't use the ideas you collect straight away. The important thing is to collect and organise them in a way that makes it easy to try them out when the right opportunity presents itself. It's these ideas that will nudge you along the road to creativity, especially as you begin to adapt and experiment with them.

When discovering new ideas online, be sure to use the various bookmarking and curation.

Curation will also help you to be more resourceful: you'll have ideas and activities at your fingertips in case things go wrong!

In my experience, teachers (like learners) can pick things up from others as they go along, but there comes a point when they find they have to make a commitment or a contribution.

If you have training days in your school, offer to lead a session and then research the topic, so that you feel confident about sharing your knowledge with your peers. This can be a daunting but momentous moment in the life of a teacher, and you'll be amazed by how much you learn in the process.

Start a teaching journal or a blog. The act of blogging and describing your teaching ideas generates conversations with other teachers, and those conversations stimulate more ideas; they are a great bridge to creative teaching

Keywords: online resources, critical thinking, practice, blogs, creativity

F.Mehbaliyeva

Tənqidi düşünmə bacarıqlarının öyrədilməsi

Xölasə

İngilis dünyanın lingua franka mövqeyindən imtina etdikcə, indi bir çox tələbəimiz ticarət, təhsil və turizm dünyalarında ünsiyyət təkərlərini "yağlamaq" üçün ingilis dilini öyrənir. Tələbələrimizin daha yaxşı ünsiyyət qurmaları üçün bəlkə də

qrammatika, lüğət və tələffüzdən kənara çıxmalı və beynəlxalq şəraitdə səmərəli ünsiyyət qurmasına kömək etməliyik.

Və bəlkə də müəllim və öyrənən kimi hər hansı bir yeniliyi götürməyimizi və tələbələrimiz üçün kontekstimizdə işləməyimizi təmin edəcək düşünmək və düşünmək qabiliyyətidir. Axı, mənim bir müdrik müəllimim 'heç vaxt alət deyil, fərqi yaradan istifadəçi' deyərdi.

Bu gün müəllimlik haqqında öyrənmək əvvəlkindən daha asandır. Müəllim olaraq inkişafımızı təmin edə biləcək çox sayda kitab, təlim kursları, kurslar, pulsuz onlayn dərslər, onlayn qaynaqlar və universitet proqramları var.

Digər şeyləri öyrənmək də vacibdir. Yaradıcı müəllimlər tədris biliklərindən daha çox dərsə daha çox gətirir. Digər sahələrdə təhsil alırlar və təcrübələrindən və xarici maraqlarından istifadə edə bilərlər

Rəsmi təlim bir müəllim olaraq inkişaf etməyinizə baxmayaraq, sahənizdəki başqaları ilə əlaqə qurmağınız vacibdir. İlham böyük yazıçılardan və yazıçılardan gələ bilər, ancaq çox vaxt olduğu kimi, bu da sizin və mənim kimi müəllimlərdən gəlir.Topladığınız fikirləri dərhal istifadə etməyinizin əhəmiyyəti yoxdur. Əhəmiyyətli olan, lazımi fürsət özünü təqdim etdikdə onları sınamağı asanlaşdıran bir şəkildə toplamaq və təşkil etməkdir. Xüsusən də onlarla uyğunlaşmağa və sınamağa başladıqda yaradıcılıq yolunda sizi çılpaqlaşdıracaq bu fikirlərdir.

İnternetdə yeni fikirlər kəşf edərkən, müxtəlif əlfəcinlər və curation istifadə etdiyinizə əmin olun.Quraşdırma, daha bacarıqlı olmağınıza da kömək edəcək: işlərin səhv getdiyi təqdirdə fikir və fəaliyyətiniz olacaq!

Təcrübəmdə, müəllimlər (öyrənənlər kimi) yol boyunca başqalarından hər şeyi götürə bilər, ancaq bir öhdəlik və ya bir töhfə verməli olduqlarını tapdıqları bir məqam var.Məktəbinizdə təlim günləriniz varsa, sessiya keçirməyi və sonra mövzunu araşdırmağı təklif edin ki, biliklərinizi həmyaşıdlarınızla bölüşməkdə inamlı olasınız. Bu, bir müəllimin həyatında cəlbedici, lakin əlamətdar bir an ola bilər və bu müddətdə nə qədər öyrəndiyinizə heyran qalacaqsınız.

Tədris jurnalına və ya bir bloga başlayın. Bloq yazmaq və tədris fikirlərinizi təsvir etmək aktı digər müəllimlərlə söhbətlər yaradır və bu söhbətlər daha çox fikir oyandırır; bunlar yaradıcı tədris üçün böyük bir körpüdür

Açar sözlər: onlayn mənbələr, tənqidi düşüncə, təcrübə, bloglar, yaradıcılıq

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Afət Musayeva tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

ЭЛЬНУРА РАГИМОВА
Бакинский государственный университет Азербайджан
Захид Халил
ellaragimova670@gmail.com

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОБРАЗОВ МУСУЛЬМАНСКИХ ДЕВУШЕК В «КАВКАЗСКОМ ПЛЕННИКЕ» А.С.ПУШКИНА, М.Ю.ЛЕРМОНТОВА И Л.Н.ТОЛСТОГО

Резюме

Тема Кавказа занимает особое место в творчестве русских писателей и поэтов XIX века (Пушкин, Лермонтов, Полежаев, А.Бестужев-Марлинский, Л.Толстой и др.), хотя интерес к Кавказу существовал в русской литературе еще с давних пор. Упоминания о Кавказе мы встречаем в произведениях М.В. Ломоносова, А. Н. Радищева, В.А.Жуковского. Тем не менее, подлинного расцвета кавказская тема получает в литературе романтизма (начало XIX века).

В статье анализируются образы мусульманских девушек в «Кавказском пленнике» Пушкина, Лермонтова и Толстого, которые наделяли образы мусульманских героинь цельным мироощущением, но к сожалению, мало детализировали и различали их образы.Образ мусульманки определенного периода или даже каждого века может отличаться в зависимости от отличительных черт определенного исторического периода. Толстой ведет полемику с Пушкиным и Лермонтовым, разоблачая «ложную» поэтику романтизма; для него важнее не внутренний мир разочарованного в жизни и жаждущего свободы человека, писатель тяготеет к правдоподобному изображению войны и к изображению героя, который не сдается под влиянием обстоятельств, а преодолевает их благодаря выдержке, уму и несгибаемости духа.

Ключевые слова: русская литература, Кавказ, тема, пленник ,мусульманские девушки, образ

Введение. Литература, как мы знаем, развивается в неразрывном синтезе с процессом формирования общества, причем любой следующий период историческогопроцессаобнаруживает своеобразную реминисценцию и в художественной литературе, накладывает отпечаток на героев произведений. Однако, историю литературы любого народа следует учитывать наравне с его духовной культурой, в том числе религией, так как именно религия «до известной ступени развития общества нередко служит и государственной

идеологией, в той или иной степени участвует в формировании социальной и нравственной сущности, эстетических воззрений общества» [4, с.9].

Как справедливо считает **Р.** Разяпова, «религия оказала определенное влияние и на формирование женского образа в духовной культуре, художественной литературе», а духовная жизнь мусульманской женщины «в разные исторические периоды развивалась на основе верований, обрядов и обычаев, связанных с религиозными и идейно-нравственными установками ислама» [4, с. 9-28].

Все вышеизложенное и позволяет определить идентичность особенностей характера мусульманской женщины русской литературе. Вместе с тем, следует отметить, что образ мусульманки определенного периода или даже каждого века может отличаться в зависимости от отличительных чертопределенного исторического периода.

Восточные (мусульманские) героини произведений А. С. Пушкина, М. Ю. Лермонтова, А. А. Бестужева-Марлинского несли идеальные черты. Это либо верные и прекрасные девы гор, пери (Зара в «Измаил-Бее», Бэла в «Герое нашего времени», Султанетта из повести «Амалат-бек» А. А. Бестужева-Марлинского и др.), либо famefatale (роковая женщина) (Зарема — «звезда любви, краса гарема» из поэмы «Бахчисарайский фонтан» и др.).

В начале XIX века судьбы многих русских поэтов и писателей были связаны с Кавказом, именно поэтому тема Кавказаполучила активное развитие в их творчестве. В центре внимания писателей-классиков – кавказская война 1817–1864 года, которая шла между русскими войсками и кавказскими горцами, а основная причинаэтого – стремление царского правительства подчинить себе Кавказ, навязав горцам свои порядки [1, с.147-156]..

Принадлежность к кавказскому этносу означала и определенную психологическую характеристику в романтических повестях. Горянки, не тронутые растлевающим влиянием «света» носительницы естественных начал, наделялись цельным мироощущением. Последовательные романтики, А. А. Бестужев-Марлинский и его подражатели рисуют «диких» горянок именно как эмоциональных, цельных, чистых, возвышенных существ и оценивают их чрезвычайно высоко. Русские писатели мало детализируют и различают их образы. Большинство из них (как например, лезгинка Зара из поэмы «Измаил-Бей» М. Ю. Лермонтова, черкешенки из произведения «Кавказский пленник» Пушкина и Лермонтова и др.) не имеют запоминающихся индивидуальных черт, а соотносятся с романтическим каноном изображения героини.

«Кавказский пленник». В отличие от восточной, в западной литературе немного произведений, когда авторы пишут под одним и тем же названием. На Востоке одинаковые названия произведений были приняты как своего рода состязания между поэтами – назире (араб).подражание, ответ, отклик), «ответ» поэта на какое-либо произведение своего предшественника (см.

кластер 1). Поэты использовали уже готовые сюжеты, а также образы знаменитых предшественников, трактуя их в нужном для себя направлении [2, с. 6-15].

Кластер 1.

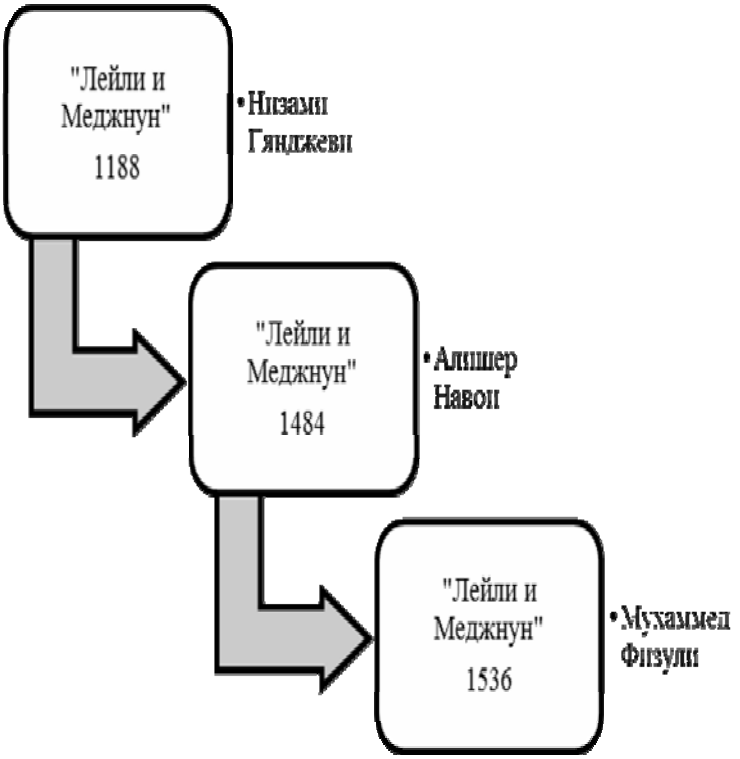

Таким образом, в восточной литературе использование темы и сюжета своего предшественника не считается подражанием, а своего рода состязанием между поэтами, являясь«канонической формой переделки известного произведения в части его фабулы и образов с обязательным привнесением оригинальных черт» [8].

Итак, три кавказских пленника: «Не так часто это бывает, что три ведущих русских писателя, связанные с Кавказом биографически и мировоззренчески, пишут три текста с одинаковыми названиями – «Кавказский пленник»[9]:А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов и Л.Н.Толстой.Обратим внимание на название произведения (см.кластер 2).

Кластер 2.

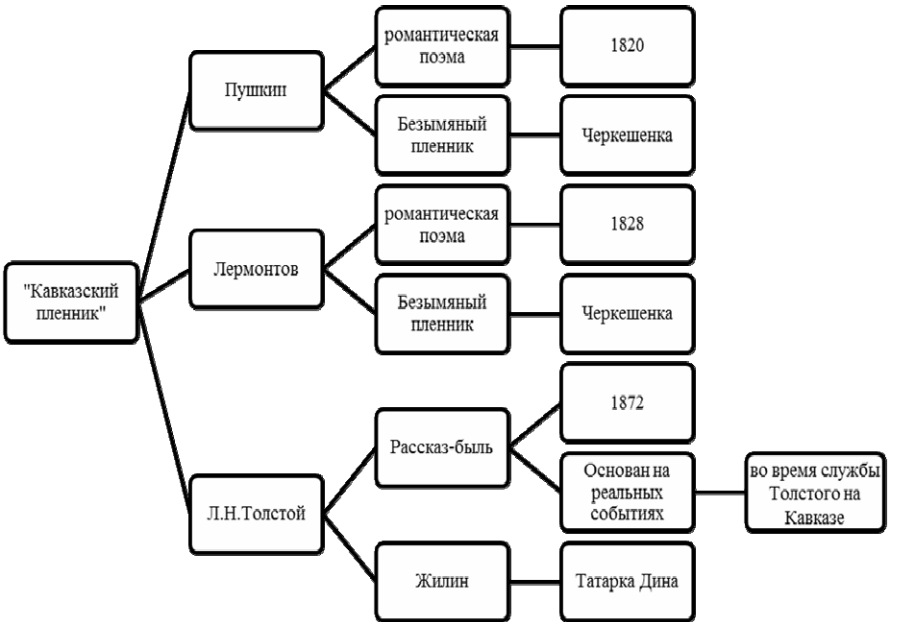

Отметим общее в сюжетной структуре всех трех произведений:русский попадает в плен к кавказцам; появляется женский образ (черкешенка или татарка), которая приносит пленнику еду и помогает герою сбежать.

Во всех трёх произведениях бежать пленнику помогает героиня. В поэмах Пушкина и Лермонтова это молодые черноволосые, черноокие красавицы.

У Пушкина:

И чёрной падают волной
Её власы на грудь и плечи.

У Лермонтова:

И слёзы девы черноокой
Души не трогали его.

Типично романтические героини. Толстой, стремясь исключить любую романтическую ситуацию, свою героиню превращает в «тоненькую, худенькую», черноглазую девочку лет тринадцати с чёрной косой.

У Пушкина черкешенка по собственной инициативе приносит пилу и сама освобождает пленника от оков. Жилин дважды бежит из плена и каждый раз инициатива исходит от него. Толстой включает в свой рассказ сцену несостоявшегося вызволения от оков, когда Дина пытается сбить камнем замок с колодки Жилина. *«Да ручонки тоненькие, как прутики, - ничего силы нет. Бросила камень, заплакала»*.

Черкешенка Пушкина, знает только открытую младенческую любовь, перед ней впервые открывается мир страстей, она впервые полюбила:

Впервые девственной душой
Она любила, знала счастья…

Свою любовь героиня Пушкина называет «нежной и покорной». Образ черкешенки, возможно, еще более схематичен, абстрактен, чем характер Пленника. Поэт не дает прямой характеристики своей героини, обращаясь преимущественно к характеристике косвенной. Еѐ появление сопровождается элегическими стихами, проникнутыми чувством грусти и жалости. Этот тон задан первыми строками, возвещающими еѐ появление:

Но кто, в сиянии луны,
Среди глубокой тишины
Идет, украдкою ступая? [3, 98-128].

Диалоги в поэме представляют собой, собственно, монологи. Каждый из двух героев говорит для себя и о себе: хотя их монологи развивают логически общую тему, но в них больше элегических анализов собственного состояния души, чем желания убедить собеседника. По существу речь героя – это элегии, которые легко выделить из поэмы и превратить в самостоятельное стихотворение. Именно в монологах и раскрываются характеры героев.

Центральный эпизод поэмы Пушкина – встреча Пленника и черкешенки (вторая часть поэмы) занимает весьма значительное место, в то время как остальные эпизоды даны кратко и отрывочно. В поэме присутствуют обширные описания, занимающие четверть произведения, почти всю первую половину первой части; этот эпизод также заполняет всю первую половину второй части. Он занимает центральное положение, и все, кроме описаний, к нему пристроено.

Вторая часть поэмы начинается с центрального эпизода – объяснения между Пленником и черкешенкой. Диалог этот развивает положение, уже сформулированное в стихах, предшествовавших описательному отступлению. После данного решающего диалога Пушкину оставалось только досказать уже определившиеся события. Свидания с черкешенкой прекратились:

Усталый пленник с этих пор
Один окрест аула бродит.

Пушкинский герой остаётся жив и обретает свободу благодаря молодойчеркешенке. Она, понимая то, что её любовь к пленнику безответна, бросается в воду и тонет. Герой же проявляет поразительное равнодушие.Гибель любящей его спасительницы никак не отражается в его чёрством сердце.

Лермонтовский пленник тоже не может взаимностью ответить на любовь своей спасительницы черкешенки. Пленник ждал её именно как спасительницу, но никак не в роли возлюбленной. Отметим, что у черкешенки

Лермонтова более решительный характер, чем у Пушкина. Она не просто любит пленника, но и добивается взаимной любви. Но пленник не то, что не способен любить, он не хочет любви. Лермонтов усилил также и драматичность развязки: у него погибают и герой, и героиня.Пленник гибнет от выстрела старого черкеса[6, 30-100].

В «Кавказском пленнике» Толстого, как было сказано выше, выбраться на волю герою помогает мусульманская девочка Дина, здесь уже нет темы любви, которая имела место в поэмах Пушкина и Лермонтова; романтическая черкешенка, пылающая страстью, заменена девочкой-татаркой, которая не питает к пленнику никаких чувств, кроме жалости; скорее, девочкой руководит чувство привязанности к пленнику, который делал для нее куклы, доброта. Таким образом, можно говорить о том, что Толстой ведет полемику с Пушкиным и Лермонтовым, разоблачая «ложную» поэтику романтизма; для него важнее не внутренний мир разочарованного в жизни и жаждущего свободы человека, писатель тяготеет к правдоподобному изображению войны и к изображению героя, который не сдается под влиянием обстоятельств, а преодолевает их благодаря выдержке, уму и несгибаемости духа.

Список использованной литературы

1. Багратион-Мухранели И.Л. Кавказская женщина глазами русских писателей XIX века // КУНСТКАМЕРА, № 2 (4). – Издательство: Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН (Санкт-Петербург), 2019. – С. 147-156.
2. Быков Д. Три кавказских пленника: Пушкин, Лермонов и Толстой // https://www.litres.ru/dmitriy-bykov/lekciya-tri-kavkazskih-plennika-pushkin-lermontov-t- 6-15
3. Лермонтов М.Ю.Кавказский пленник // https://rustih.ru/mixail-lermontov-kavkazskij-plennik/ (3, 98-128)
4. Пушкин.А.С.Кавказский пленник (Повесть) //https://ilibrary.ru/text/441/p.1/index.html
5. Разяпова **Р.К.** Художественное воплощение образа женщины-мусульманки в башкирской литературе // Автореферат дисс. на соискание уч. степени к. филол.наук.– Уфа: 2009
6. Толстой Л.Н. Кавказский пленник (Быль). // https://ilibrary.ru/text/1846/p.1/index.html (30-100)
7. https://islam-today.ru/obsestvo/kultura/islamskie-obrazy-v-russkoj-literature/
8. https://poetique.academic.ru/342/%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D1%80%D0%B0

9. http://www2.e-reading.club/chapter.php/1072204/16/dmitriy-bykov-russkaya-literatura-strast-i-vlast.html

E.Rahimova

Comparative analysis of muslim girls imagesin "the caucasian captive" by a. S. Pushkin, m. Y. Lermontov and l. N. Tolstoy

Sammary

.The theme of the Caucasus have a special place in the works of Russian poets and writers of the XIX century (Pushkin, Lermontov, Polezhaev, A. Bestuzhev-Marlinsky, L. Tolstoy, etc.), although interest in the Caucasus existed in Russian literature for a long time. We find references to the Caucasus in the works of M. V. Lomonosov, A. N. Radishchev, and V.A. Zhukovsky. But the true flowering of the Caucasian theme began in the literature of romanticism (the beginning of the XIX century).

The article analyzes the images of Muslim girls in "TheCaucasian captive" by Pushkin, Lermontov and Tolstoy, who gave the images of Muslim heroines a whole attitude, but unfortunately, gave little detail was given to their images.

The image of a Muslim woman of a certain period or even of every century may differ depending on the distinguishing features of a certain historical period. Tolstoy leads a polemic with Pushkin and Lermontov, exposing the "false" poetics of romanticism; more important for him is not the inner world of a man disappointed in life and longing for freedom, the writer gravitates to a believable depiction of war and to the image of a hero who does not give up under the influence of circumstances, but overcomes them thanks to endurance, intelligence, and inflexibility of spirit.

Key words: Russian literature, the Caucasus, the theme, the prisoner, a Muslim girl, image

Elnura Ragimova

A. Puşkin, M.Yu.Lermontov və L.N.Tolstoyun "Qafqaz əsiri" əsərlərində müsəlman qadın obrazının müqayisəli təhlili

Xülasə

Qafqaz mövzusu uzun müddət rus ədəbiyyatında mövcud olsa da, XIX əsr rus yazıçı və şairlərinin (Puşkin, Lermontov, Polejhaev, A. Bestujev-Marlinsky, L. Tolstoy və başqaları) əsərlərində xüsusi yer tutur. Q.V.-nin əsərlərində Qafqaza istinadlar tapırıq. Lomonosov, A.N. Radishchev, V.A. Jukovski. Buna baxmayaraq, Qafqaz mövzusu romantizm ədəbiyyatında əsl çiçək alır (XIX əsrin əvvəlləri).

Məqalədə müsəlman qəhrəmanlarının təsvirlərini bütöv bir münasibət bəxş edən Puşkin, Lermontov və Tolstoyun "Qafqaz əsiri" filmindəki müsəlman qızların şəkilləri təhlil edilmişdir, lakin təəssüf ki, görüntülərini ətraflı və fərqləndirməmişdir.

Müəyyən bir dövrün və hətta hər əsrin bir müsəlman qadının obrazı müəyyən bir tarixi dövrün fərqləndirici xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqlənə bilər. Tolstoy Puşkin və Lermontovla bir polemika aparır, romantizmin "saxta" poetikasını ifşa edir; onun üçün daha vacib olan həyatda məyus olan və azadlığa can atan bir insanın daxili dünyası deyil, yazıçı inanılmaz bir müharibə təsvirinə və vəziyyətlərin təsiri altında təslim olmayan, ancaq dözümlülük, zəka və ruhun dəyişməzliyi sayəsində onları üstələyən bir qəhrəman obrazına çəkilir.

Açar sözlər: Rus ədəbiyyatı, Qafqaz, mövzu, əsir, müsəlman qızlar, obraz

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 26.01.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Leyla Gərayzadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

KƏMALƏ BAYRAMOVA
Azərbaycan Universiteti
Ceyhun Hacıbəyli, 71, Bakı, Azərbaycan
mrs.bayramova.kemale@gmail.com

SÜLEYMAN VƏLİYEVİN "MÜBAHİSƏLİ ŞƏHƏR" ROMANINDA MÜHARİBƏ GERÇƏKLİKLƏRİ

Xülasə

Məqalədə yazıçı S.Vəliyevin "Mübahisəli şəhər" romanında müharibə gerçəklikləri araşdırılır. Göstərilir ki, müharibə mövzusu Azərbaycan bədii nəsrindən qırmızı xətlə keçir. Bu mövzuda çoxlu hekayələr, povest və romanlar yazılıb. Bu əsərlərin bir çoxu müharibə dövründə yazılmışsa, böyük bir qismi 60-70-ci illərdə yazılmışdır. S.Vəliyevin bu romanı 40-cı illərin sonlarında yazılsa da, yalnız on il sonra işıq üzü görmüşdür. Buna səbəb romanda mövcud sovet rejiminin senzurasından keçməyən bəzi həyati gerçəkliklərin təsvir olunması olmuşdur. "Mübahisəli şəhər" romanının əsasında real həyati gerçəkliklərin olduğunu görürük. Roman konkret faktlar, qeydlər əsasında yazılıb. Yazıçı romanı yaşadığı hadisələri, tarixi faktları quru qeydlər, rəqəmlərin, hadisələrin xronologiyası kimi yox, bədii təxəyyül süzgəcindən keçən real həyati gerçəkliklərin sintezi olaraq qələmə almışdır. S.Vəliyevin əsirlikdən qaçaraq partizan dəstəsinə qoşulması, hadisələrin canlı şahidi olması və bunları romanda təsvir etməsi əsəri daha maraqlı edir.

Hadisələr Triyest şəhəri yaxınlığında baş verir. Şəhər faşistlərin işğalı altında olsa da, əhali partizan hərəkatını dəstəkləyir və ərzaq, geyim cəhətdən onlara yardım edir. Bu da partizan hərəkatının güclənməsinə, sistemli fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur. Romanda partizan dəstələrinin uğur qazanmasının başlıca sirri olan gizlilik və kəşfiyyatçılıq məsələsi real hadisələr zəminində təsvir olunur.

Romanın əsas qəhrəmanları düşərgədən qaçıb partizan dəstələrinə qoşulan hərbi əsirlərdir. Onlar az zaman müddətində partizan dəstələrindəki nizam-intizam qaydalarını mənimsəyir və müxtəlif döyüşlərdə göstərdikləri qəhrəmanlığa görə fərqlənməyi bacarırlar. Əsas tələb olan kəşfiyyatçılıq bacarığına yiyələnməklə onlar da şəhərin azadlığa çıxmasına öz töhfələrini verirlər. Romanda partizanların qələbələri ilə yanaşı verdikləri itkilər, müharibənin doğurduğu acı nəticələr də öz əksini tapmışdır. Yazıçı bu əsərdə özünün də iştirak etdiyi döyüşlərlə yanaşı yarımçıq insan talelərinin, şahidi olduğu dəhşətlərin bədii təsvirinə geniş yer verib. Bütün bunlar "Mübahisəli şəhər" romanının ədəbiyyatımızda tutduğu yeri və mövqeyi görümlü edir.

Açar sözlər: Süleyman Vəliyev, roman, partizan hərəkatı, müharibə, gerçəklik

Müharibə mövzusu Azərbaycan bədii nəsrindən qırmızı xətlə keçir. Müharibənin başlanmasında indiyə kimi bu mövzuya çoxlu hekayələr, povest və romanlar həsr edilib. Bu əsərlərin bir çoxu müharibə dövründə yazılmışsa, böyük bir qismi 60-70-ci illərdə yazılmışdır. Əgər müharibə dövründə yazılan əsərlərdə birtərəflilik və sxematiklik özünü göstərirdisə, 60-cı illərdən başlayaraq əsərdə qoyulan problemlər daha aktual və psixologizm kontekstində olmuşdur. Azərbaycan bədii nəsrində müharibə mövzulu əsərləri bir neçə yerə bölmək olar:

1. Müharibənin gedişi zamanı yazılan əsərlər. Bu dövrdə daha çox hekayə və oçerklər yer tuturdu. Tələsik yazılmış bu əsərlərdə faşizmə açıq tendensiya ilə münasibət bildirilir, təsvirlər sovet nöqteyi-nəzərdən aparılırdı.

2. Bu əsərlərdə xalqlar dostluğu ideyası başlıca yer tutur, təsvirlərdə rus, gürcü, ukrayna xalqlarının dostluğuna geniş yer verilirdi.

3. Müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərin bir çoxunun müəllifi bilavasitə müharibədə iştirak etmiş, müharibədən qayıtdıqdan sonra bu gerçəklikləri bədii təsvirə cəlb etmişdir.

4. 60-cı illərdən başlayaraq yazılan əsərlərdə müharibənin dağıtılarından, müharibədə baş verən hadisələrdən daha çox onun gətirdiyi fəlakətlər tendensiyası təsvir edilirdi.

Müharibə nəsrinin özünəməxsus çatışmazlıqları da vardı. Xüsusilə, müharibə dövründə və ondan keçən onillikdə birtərəfli təsvirlər, sxematizm mühüm yer tuturdu. Bunu nəzərdə tutan B.Əhmədov yazır: "...bu mövqedən yazılmış əsərlərdə real, təbii mənzərələrlə yanaşı, yazıçının görmək istədiyi bədii həqiqətlərə də rast gəlinirdi. Əsərlərdə xalqlar dostluğunun geniş planda təsvir edilməsinə rəğmən, müharibə zamanı rus hərbçilərinin "kiçik xalq"ların nümayəndələrinə qarşı qeyri-adekvat münasibətinə yer verilmirdi, onlar həmişə hadisələrin mərkəzində göstərilirdi" (2, 363). Əbülhəsən, İ.Şıxlı, M.Aranlı, S.Qədirzadə, H.Seyidbəyli, M.Hüseyn, İ.Əfəndiyev və başqaları hekayələrində müharibə və ondan sonrakı dövrün həyatı əks etdirilirdi. Əbülhəsənin "Müharibə" romanı dövrü əks etdirən ilk əsərlərdəndir. İ.Hüseynovun povestlərində müharibə gerçəklikləri arxa cəbhənin təsviri ilə yeni bir mərhələyə daxil olur. İ.Şıxlının "Kerç gündəliyi" müharibəyə sənədli münasibətin ən yaxşı nümunələrindən biri olur. Müharibə mövzusu Azərbaycan bədii nəsrinə yeni mövzu və problematika gətirdi, əhatəsi bir qədər də artdı. Müharibə mövzulu ədəbiyyatının araşdırıcısı akademik Bəkir Nəbiyev bu ədəbiyyatdakı ümumi cəhətləri bu cür qiymətləndirir: “Bu əsərləri səciyyələndirən məziyyətlərdən biri də budur ki, onların müəllifləri öz vəzifələrini yalnız döyüş səhnələrini, yaxud kəşfiyyat əməliyyatlarını göstərməklə kifayətlənmir, yeri gəldikcə surətlərin daxili-mənəvi aləminin təsvirinə də yer ayırır, onların bütöv təqdim olunmasına səy edirlər” (3,120).

Müharibə mövzusunu zənginləşdirən əsərlərdən biri də Süleyman Vəliyevin "Mübahisəli şəhər" romanı olmuşdur. Məlumdur ki, yazıçının bioqrafiyasından müharibə və sürgün həyatı keçmiş, keşməkeşli yollarla irəliləməyə məcbur olmuşdur. Müharibədə iştirak edən S.Vəliyev 1942-ci ildə Krım yaxınlığında əsr düşmüş və

əsirlik həyatı yaşamışdır. 1944-cü ildə bombardman zamanı düşərgədən qaçmışdır. Bütün bunlar yazıçının həyatından və yaradıcılığından qırmızı xətlə keçir. Müharibə mövzusu onun yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Çünki müharibəyə gedərkən S.Vəliyev artıq tanınmış bir yazıçı idi; bir çox hekayələri və kitabı dərc edilmişdi. Buna baxmayaraq müharibədə bilavasitə iştirak edən yazıçı sadəcə döyüşməmiş, yaşadıqlarını və müşahidələrini yazıçı təxəyyülündən istifadə edərək qələmə almışdır. Onun "Mübahisəli şəhər" romanı İkinci dünya müharibəsi mövzusunda yazılan ən yaxşı romanlardan biri hesab olunur. Müharibənin bitməsindən bir neçə il sonra (1947-1948) qələmə alınan əsər müxtəlif səbəblərdən yalnız 1957-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Tədqiqatçı Faiq Şirinov bu fikirdədir ki, bu roman yazıçının ən böyük uğurlarından hesab olunur: "...yazıçının müharibə mövzusunda ən böyük uğuru "Mübahisəli şəhər" romanı hesab olunur. Bu, qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında İkinci Dünya müharibəsində müqavimət hərəkatını işıqlandıran ilk romandır" (4, 5).Romanda yazıçı müharibə dəhşətlərini, əsir düşən sovet döyüşçülərinin taleyini, partizan dəstələrinin təşkili, daxili nizam-intizam qaydaları və başqa məsələləri təsvir edir. Müəllif Aslanın simasında Triyest şəhərinin azadlığı uğrunda döyüşən partizanın keçdiyi məşəqqətli həyat yolunu təsvir edir. Əsərin süjet xəttinə daxil edilən italyan qızı Anita ilə məhəbbəti hadisələrin məcrasına əlvanlıq gətirir. Romanda avtobioqrafizm əsərin əvvəlindən sonunadək davam etdirilir. Sila obrazı yazıçının müharibə dövründə keçdiyi həyat yolunu əks etdirir. Lakin digər azərbaycanlı obrazlar da var ki, yazıçı bu obrazları da gerçəklikdən götürmüş, özü ilə birgə döyüşən insanların həyatını göstərmək istəmişdir. Aslanın həyat yolu da yazıçının döyüşə getdiyi yoldan başlanır: "Aslan 1942-ci il iyun ayının 4-də Sevastopol uğrunda döyüşlər zamanı kontuziya oldu. Gözünü açdıqda özünü əsir düşərgəsində gördü. Bu elə gözlənilməz bəla, elə ağır zərbə idi ki... əgər balaca bir imkan olsaydı, özünü dərhal öldürərdi. Ancaq iş-işdən keçmişdi. O, sonra çox şeyləri xatırladı" (3, 32).

Aslan özü üçün son gülləni saxlasa da, düşmən buna imkan verməmiş, onu əsir götürmüşdü. Müharibənin dəhşətli səhnələri bəzən hadisələr zəminində, bəzən də qəhrəmanların öz aralarındakı söhbətlərində təqdim olunur. On günə qədər Cankoy düşərgəsində əsir qalması, partizan dəstələrinə qaçıb qoşulmaması üçün ciddi nəzarətdə saxlanılması, ac, paltarları yırtılmış vəziyyətdə olmaları onun buradan çıxmaq şansını azaltsa da, ümidini kəsmirdi. 30-40 kilometr əsirləri piyada apararaq bir yerə gətirirlər. Ac-susuz əsirlərin acınacaqlı halını yazıçı belə təsvir edir: "Qaş qaraldıqda nəzarətçilər əsirləri saxlayıb istirahət elan edirdilər. Xoşbəxtlikdən yaz fəsli idi. Havalar isti keçirdi, gündüz günəşdən qızan torpaq gecə də soyumayırdı. Açıq havada yatmaq mümkündü. Bəs aclıq? Ona qalib gəlmək asandırmı? Böyük bir səadət isə bu yerlərin cincilim, gicitkan kimi otlarla dolu olması idi. Əsirlər üzü üstə bu otların üzərinə döşənirdilər" (4, 34).

Yazıçı Aslanın iştirak etdiyi hadisələr zəminində müharibənin, əsir düşərgəsinin, əsirliyin, faşist amansızlığının əsl simasını açıb göstərir. Yük qatarında

daşınan əsirlərə su vermək istəyən ukraynalı qadınların güllələnmə səhnəsi də bunun bariz nümunəsidir. Aslan nəhəyət, bir gün yaxınlıqda bomba partlamasından istifadə edib düşərgədən qaça bilir və yaxınlıqda qərar tutan partizan dəstəsinə qoşulur. Tezliklə Aslan verdiyi ağıllı qərarlar, göstərdiyi cəsarətə görə burada böyük hörmət qazanır.

Aslan obrazı bütün əsər boyu fəaliyyətdədir, daim yeni planlar cızır, qəlbən inandığı qələbəyə can atır. Aslan cəsur olmaqla yanaşı, təmkinli və uzaqgörən olmağı ilə seçilən obrazdır. Bunu partizan dəstəsindəki kəşfiyyatçının kimliyinin təyin edilməsi zamanı xain Mrvadan şübhələnməsi zamanı aydın görmək olar. Əsərdəki real gerçəklikləri dövrün ədəbiyyatşünaslığı da təsdiq edirdi. "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi" kitabının ikinci cildində S.Vəliyevin "Mübahisəli şəhər" romanını nəzərdə tutaraq yazılır: "Süleyman Vəliyev müxtəlif millətlərdən olan əsirlərlə birlikdə həbs düşərgəsindən qaçmış, partizanlara qoşularaq İtaliya müqavimət hərəkatında fəaliyyət göstərmişdir. Onun "Mübahisəli şəhər" (1957) romanında həmin hadisələr qələmə alınmışdır" (1, 269).

Romanda cərəyan edən hadisələr bir tərəfdən, tarixi fakt və hadisələrə söykənirsə, digər tərəfdən yazıçının canlı müşahidə və təəssüratlarına əsaslanır. Bu cəhət təsvir olunan hadisələrin inandırıcılığını və bütövlükdə əsərin oxunaqlılığını təmin edir. Yazıçı hadisələrin axarında müharibə insanının həyəcanlı, bəzən acı, bəzən qorxunc, bəzən şanslı taleyini real cizgilərlə əks etdirir. Partizan dəstələri üçün ən vacib məsələlərdən biri gizlilik, ciddi nizam-intizam, sayıqlıq və s. qaydalarıdır ki, bunlar da real hadisələr zəminində öz əksini tapır.

Əsərin əsas xüsusiyyətlərindən biri partizan hərəkatının xarakterinin yaradılmasıdır. Çünki partizan dəstəsi haqqında müxtəlif əsərlər yazılsa da, S.Vəliyev özü bu hərəkatın içində olduğundan onun daxili nizam-intizam qaydalarına əməl etmiş və müşahidə aparmışdır. Aslan və onun partizan yoldaşları qələbəyə qəlbən inanır, daxili qayda-qanunlara ciddi riayət edirlər. Onların gizli mübarizə apardığını nəzərə alsaq, bu qədər gizliliyin, daxili qayda-qanunların əhəmiyyətinin səbəbi aydın olur. Yazıçı şəxsən partizan dəstəsində döyüşlərdə iştirak etdiyindən, hadisələrin canlı şahidi olduğundan onun təsvirləri daha inandırıcı və canlı verir: “Üçlük qaydasında işləməyi qət etdilər. Hər kəs təşkilatın üç üzvünü tanıyırdı… Şər deməsən xeyir gəlməz. Əgər ifşa olunan adam ağır cəza işgəncələrinə tab gətirməyib xain çıxarsa, özündən başqa yalnız ikisini qələmə verə bilərdi” (3,45). Bu ona görə vacibdir ki, qələbələrin qazanılmasında partizan hərəkatının da böyük rolu olmuşdur. Yazıçı bu mühitdə insanların ən ağır şəraitdə belə mübarizə aparmasına, birləşməsinə səbəb olan yeganə vasitə kimi faşizmə qarşı mübarizəni göstərir.

Əsərdə partizan dəstəsinin xarakterinin əhəmiyyətliliyi müxtəlif hadisələrlə təsvir edilir. Hərəkatdakı qaydalara görə, hətta gizliliyi ciddiyə almayan partizanlar ölüm cəzası ilə cəzalandırıla bilərdilər. Bu bədii fakt Herman adlı alman əsirin qaçmağa cəhd etməsi ilə bağlı hissədə əks olunur. Partizanlar döyüşlərin birində

almanlardan üç nəfər əsir götürürlər. Əsirləri güllələməyə aparan zaman qoca alman soldatı ailəsi ilə çəkdirdiyi şəkli göz yaşları ilə sinəsinə sıxır və rəhm diləyir. Rəhmdil olan komandir Radenin qocaya yazığı gəlir və onu güllələmək əmrini ləğv etdirə bilir. Əsir Herman Çuq adlı partizanın nəzarətindəki dəstədə çalışır, can-başla əmrləri yerinə yetirir. Bir dəfə Çuq ona meşədən odun yığmağı tapşırdığı zaman Herman yoxa çıxır. Dəstədən əsirin qaçması artıq qərərgahın yerinin dəyişməsini zəruri edirdi. Çünki qaçan əsir onların yerini faşistlərə nişan verə bilərdi. Əsirin qaçmasına imkan yaradan isə ən ağır cəzayə məhkum olunurdu. "Avqust (qərərgah rəisi-K.B) sözündə möhkəm durmuşdu:

-Nəzarətçi onun üstündə göz olsaydı, heç bir əzaba düşməzdik. Məncə onu güllələsək, hamıya dərs olar. Düşməni əldən buraxmaq-dostların həyatını qorxu altına salmaq deməkdir. Bu böyük xəyanətdir.

İttihamnaməni dinləyən Çuq sapsarı saralmışdı, boyu daha da kiçilmişdi. Bir az bundan əvvəl yaxın dostları olan partizanlar indi Çuqdan üz döndərib, onu güllələmək üçün buradan dərəyə aparırdılar" (3,30).

Ağıllı qərar verərək hamı getdikdən sonra da əsirin yoxa çıxdığı yeri gözətləyən Aslan Hermanı böyük bir ağacın koğuşundan çıxaraq qaçmaq istəyən zaman tutur və dostu Çuqu ölümdən xilas edir.

Partizan dəstələrinin xarakterini müəyyən edən amillərdən biri də kəşfiyyatçılıq idi. Bu cəhət romanda da dəqiq təsvir edilib. Partizan dəstələrindəki kəşfiyyatçıların hər biri mübarizə meydanına, döyüşlərə can atsalar da əsas mübarizənin məhz elə kəşfiyyatdan keçdiyini anlayırlar. Sila və Zora obrazları romanın yaddaqalan kəşfiyyatçı obrazlarıdır. Onların hər ikisi Triyest şəhərinin azadlığı üçün arxa cəbhədə mübarizə aparır, düşmənin gizli planlarını partizanlara xəbər verirlər. Ailə üzvlərini müharibədə itirən bu insanların hər ikisinin ancaq ataları sağdır və partizan dəstəsində çiyin-çiyinə vuruşurlar. Digər partizanlar kimi Sila və Zoranın da mübarizəsinin əsasında isə qələbəyə olan böyük inam dayanır, onları heç bir çətinlik qorxutmur. Faşist agenti Yeja ilə qarşılaşarkən Zora necə təmkinlidirsə, Yejanı aldadıb, növbəti döyüş planını əlindən alaraq onu axmaq vəziyyətinə salan Sila da o qədər tədbirlidir. Partizanlar kəşfiyyat və təbliğat məsələsində bəzən ən təhlükəli yollara əl atırlar. Əsərin bir hissəsində Aslanın "İl Piqqolo" adlı faşist qəzeti kimi tərtib edilmiş təbliğat xarakterli yazının yayılmasında faşist soldatından istifadə etməsi buna sübutdur. Aslanın təcili pula ehtiyacı olduğu üçün qəzetlərin hərəsini bir lirəyə satdığını eşidən faşist soldat sevinir. Qəzetləri alır və beş lirəyə satır. Qəzetin mətnini oxumaq isə ağlına gəlmir. Beləliklə partizan qəzeti az müddət ərzində əldən-ələ keçir, sovet döyüşçülərinin, o cümlədən, Mehdi Hüseynzadə, Mirdaməd Hüseynovun və başqa Azərbaycan oğullarının döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlıqlar dildən-dilə düşür.

Romanda diqqəti çəkən əsas məsələ tez-tez yer dəyişən partizanların yerinin müəyyən olunması faşistlər üçün bu qədər çətin ikən, dəstəyə qoşulmaq istəyən hər kəsin yolu asanlıqla tapmasıdır. Buna səbəb yerli əhalinin partizanlara bəslədiyi

sevgi və inamdır. Bunu həyat yoldaşı polis olan qadının Aslan üçün qapını açdıqda onu ələ verməməsi, partizanların yerini nişan verməsi, yoxsul kəndlinin un ilə dolu çuvallarını bomba gizlətmək üçün partizanlara verməsi, hətta yoxsul qadınların xüsusi təşkilat yaradıb partizanlara geyim cəhətdən kömək etməsi kimi hadisələrin təsviri zamanı aydın görmək olar. Romanda müharibənin ancaq qəhrəmanlıqdan, qələbədən ibarət olmadığı da diqqətə çatdırılır. Qazanılan hər bir addımın qurbanlar verməklə əldə olunması oxucunu təəssüfləndirir, kədərləndirir: "Stansiyaya əlli metr qalmışdı. Ancaq bu kiçik məsafəni keçmək də partizanlara baha başa gəldi. Aslan bir yerdə əkizlərin-Həsənlə Hüseynin meyitini gördükdə tükləri biz-biz oldu. Bu dəhşətli səhnə idi. "Ananız sizi böyütmək üçün nə qədər iztirab çəkmişdi, sizin üstünüzdə yarpaq kimi əsmişdi ki, başınızdan bir tük əskik olmasın, ikiniz də sağ-salamat qalasınız. İndi isə siz bir yerdə Triyest uğrunda həlak oldunuz" Aslanı göz yaşları boğdu" (3,233). Süleyman Vəliyevin digər əsərləri kimi "Mübahisəli şəhər" romanı da həyat həqiqətlərinə söykənir. Şair Famil Mehdi "Mübahisəli şəhər" romanının bu məziyyətini yüksək qiymətləndirir. F.Mehdi uzun illərdən bəri tanıdığı bu "sakit və dinməz adamın", "cild-cild əsər yazmış insanın" öz həyatının, həqiqətən, bir qəhrəmanlıq dastanının mövzusu olduğuna diqqət çəkərək yazır:. "Bəs onun özü tərəfindən qələmə alınmış "Mübahisəli şəhər" romanı bilavasitə müəllifin şahidi olduğu səhnələr və ya öz başına gələn hadisələr deyilmi? Axı, Süleyman Vəliyev İtaliya dağlarında müqavimət hərəkatının iştirakçısı kimi "Harribaldi" partizan dəstəsində vuruşmuş, partizan Sila adı ilə məşhurlaşmışdır" (3, 7).

Beləliklə, S.Vəliyevin "Mübahisəli şəhər" romanının əsasında real, həyati gerçəkliklərin olduğunu görürük. Roman konkret faktlar, qeydlər əsasında yazılsa da onun bədiiliyinə, oxunaqlığına xələl gətirməyib. Yəni yazıçı romanı yaşadığı hadisələri, tarixi faktları quru qeydlər, rəqəmlərin, hadisələrin xronologiyası kimi yox, bədii təxəyyül süzgəcindən keçən real həyati gerçəkliklərin sintezi olaraq qələmə almışdır. Bütün bunlar "Mübahisəli şəhər" romanının ədəbiyyatımızda tutduğu yeri və mövqeyi görümlü edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. 2 cilddə, 2 c., Bakı, 1967, 500 s.
2. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər, problemlər, istiqamətlər. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 552 s.
3. Famil M. Sənətkarın qüdrəti. Vəliyev S. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, I c., Bakı, Yazıçı, 1983, 518 s
4. Şirinov F. Repressiya həəqiqətlərindən söz açan ilk memuar əsərin müəllifi. Azərbaycan, 2017, 7 yanvar, s. 5.

К. Байрамова

Военные истины в романе Сулейман Велиева «Спорный город»

Резюме

В данной статье расследуются проблемы войны, описанные в романе Сулеймана Велиева «Спорный город». Как мы знаем в азербайджанской прозе тема войны проходит через красной линии. На нашей литературе этой теме посвящены повести, романы и статьи. Какая то часть этих произведений написаны во время войны, но основная часть создавалась в 60-70-ых годах прошлого века. Несмотря на то, что этот роман был написан С.Велиевым в 40-ые годы, но издан через 10 лет. А причина этого заключается в том, что в романе описывались такие откровенные явные действия, которые не могли проходить через советскую цензуру. На основе романа «Спорный город» лежит реальные жизненные конкретные факты и явления. Писатель, создавая литературное произведенение, обосновывался на сухие факты, числа и хронологические события истории. Все это проходило через творческое мышление писателя. В романе замечается синтез жизненных прав и истин.

С.Велиев убежал из лагеря военно-пленных и объединялся с партизанским отрядом. Таким образом, он был живым свидетелем тяжелых неравных боёв и военных событий. Все вышеуказанные детали воздействуют становления данного литературного произведения более интересным. События в романе описываются по хронологическому порядку.

В своём произведении С.Велиев конкретно пишет о военных действий вблизи города Триест. Город Триест был завоеван фашистами. Население данного города изо всех сил поддерживают партизанское движение. Жители даже свои последние продукты и одежду отдавали партизанам. Это служило основной расширения партизанского движения. Партизаны действовали по определенной ими системой. В романе художественными приёмами описываются реальные жизненные события и военные планы. Предотвращение этих военных планов могло было бы осуществлятся в жизнь только путём разведки и военных тайн. Главные герои романа-военнопленные, которые бежали из лагерей и соединялись партизанскими отрядами. Они за короткий срок усвоивали конкретные строгие законы и уставы партизанов. В боях они отличались своими героическими поступками. Самой главной целью была контрразведкой освободить город Триест. Наряду с достижениями партизанских отрядов описываются также тяжёлые потери партизанов в этих неравных боях. Писатель в своём романе даёт разные горкие человеческие судьбы, как свидетель той ужасной поры.

Именно эти свойства делают романа незаменимым но занимаема месту в азербайджанской литературе.

Ключевые слова: Сулейман Велиев, роман, партизанское движение, война, реальность

K. Bayramova

The realities of war in the novel "Disputed city" by Suleyman Valiyev

Summary

The article examines the realities of war in the novel "Disputed city" by the writer S.Valiyev.It is shown that the theme of war goes through the red line of Azerbaijani art. Numerous stories, narratives and novels have been written on the subject. Many of these works were written in the 1960s and '70s. This novel by S.Valiyev was written in the late 40s, but was published only ten years later. The reason for this is that the novel depicts some of the vital realites that do not go beyond censorship of the current Soviet regime. We see that the realities of life are based on the novel "Disputed city". The novel is based on concrete facts and notes. The writer wrote the novel, his experiences, historical facts as a synthesis of real life realities that go through the filter of artistic imagination, not as chronology of notes, figures or events. S.Valiev's escape from captivity and joining a guerilla group, live witness of events and portrayal of them in the novel makes the work even more interesting.Events occur near the city of Trieste. Although the city is under an invasion of fascism, the population supports guerilla movement and helps them in terms of food and clothing. This also causes to the strengthening and systematic functioning of the guerilla movement. In the novel, the issue of privacy and intelligence which is the secret to the success of guerilla groups is depicted on the basis of real events.The main characters of the novel are military soldiers who escaped from the camp and joined guerilla groups. They soon learn the rules of discipline in guerilla groups and are able to distinguish for their heroism in different battles. Mastering the intelligence skills that are essential they also contribute to the liberation of the city. In the novel, in addition to the victories of the guerillas, the losses and the bitter consequences of the war are reflected. In addition to the battles in which the writer participated, in the novel he gave extensive coverage to the artistic portrayals of unfortunate human fates and the horrors he witnessed.

All these show the place and position of the novel "Disputed city" in our literature.

Key words: Suleyman Valiev, the novel, guerrilla movement, war, the reality

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.01.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Ramazan Qafarli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

NƏSİMİ MƏHƏRRƏMOV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Həsənli Bilal
E-mail:
nesimi.meherremov2018@mail.ru

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ "DƏRZİ ŞAGİRDI ƏHMƏD" NAĞILININ TƏHLILİNDƏ İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Xülasə

Dərs prosesinin ən vacib amili düzgün nəticənin müəyyənləşdirilməsidir. Şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarığı, mövzunun qavrama səviyyəsi məhs çıxarılan nəticə ilə müəyyənləşdirilir. Bu zaman müəllim yığcam, yekun fikirlərlə şagirdləri düzgün nəticəyə doğru istiqamətləndirə bilər. Ədəbiyyat derslərində epik folklor nümunələri, əsasən, V-VIII siniflərdə keçirildiyinə görə elə ilk vaxtlardan bu nümunələrin təlimi və tərbiyəvi cəhətləri şagirdlərə aşılana. Təlim prosesində interaktiv metodlardan düzgün istifadə etməklə dərslikdə verilən epik əsər nümunələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etmək olar. Eyni zamanda bu və ya digər epik əsər nümunəsinin hansi məqsədlə dərsliyə salındığını da müəyyən etmək vacibdir. Unutmayaq ki, təlimin əsas məqsədə yiyələnməsi, nəticənin əldə edilməsi vacib şərtdir. Epik folklor nümunələrinin tədrisi zamani qarşıya qoyulan əsas tələblərdən biri də folklor və folklor janrlarının nəzəri əsaslarını şagirdlərə təlim öncəsi düzgün öyrətməkdir. Təlim prosesinin sonunda şagird folklor janrlarının xüsusiyyətlərini, onlar arasindaki oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirə bilməlidir.

Sonda isə qeyd etmək istərdik ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yaşaması mexanizminin mayasında məhz öyrənilmə və öyrədilmə dayanmışdır. Yaxşı məlumdur ki, keçilən yol bir aynadır. Bu aynaya baxılmazsa, ədəbiyyat öz məqsədlərinə çata bilməz.

Açar sözlər: Dərslik, ədəbiyyat, nağıl, müəllim, şagird.

Humanist və demokratik ideyaları əks etdirən ədəbiyyatımızın ümumtəhsil məktəblərində tədrisi milli dövlətçilik maraqları baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məktəb ədəbiyyatı kursu həqiqi vətəndaşın və müasir dünyagörüşlü şəxsiyyətin yetişməsində mühüm rolu olan fənlərdəndir.(1, 110)

Müasir ədəbiyyat dərsliklərində epik folklor nümunələrinə kifayət qədər rastlanılır. Bildiyimiz kimi ədəbiyyat tərbiyəni aşılayan əasas mənbədir. Tərbiyə prosesini həyata keçirmək üçün ədəbiyyatımızın müraciət etdiyi əsas vasitə folklor

ədəbiyyatıdır. Bir xalqın ədəbiyyatı o xalqın soykökü ilə sıx bağlıdır. Ədəbiyyat nə qədər dərinliyi ilə araşdırılıb öyrənilərsə, həmin xalqın adət-ənənələri də bir o qədər dərinliyi ilə öyrənilmiş olar. Məlumdur ki, tərbiyə prosesi insanlarda hələ ilk gündən başlanılır. Buna görə də ədəbiyyatın əsas vəzifəsi olan tərbiyənin formalaşdırılması da hələ aşağı siniflərdən başlanılmalıdır. Bunu nəzərə alan metodistlər ədəbiyyat dərs vəsaitlərini təsis edərkən aşağı siniflərin ədəbiyyat proqramlarında folklor nümunələrindən, nağıllardan daha sıx istifadə edirlər. Xüsusən, V və VIII siniflərin ədəbiyyat dərsliklərində bunu görmək mümkündür. Ədəbiyyat dərslərində nağılların tədris edilməsində qarşıya qoyulan əasas məqsədin həyata keçirilməsi məhz bir başa müəllimin pedaqoji bacarığından asılıdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı əsrlərdir təlim-tərbiyə məktəbi funksiyasını yerinə yetirir. Gözünü dünyaya açan körpəni ananın oxşamaları, laylaları qarşılayır, dil açıb yeriməyə başlayanda sanamalar, düzgülər, tapmacalar, yanıltmacalar, uşaq nağılları onun nitqini, təfəkkürünü inkişaf etdirir, həyat üçün zəruri olan ilkin bacarıqlar formalaşdırır. (2, 86)

Görkəmli metodist Fəxrəddin Yusifovun da qeyd etdiyi kimi, "ədəbiyyat həyatı ümumiləşdirilmiş şəkildə, obrazlar vasitəsi ilə əks etdirən söz sənəti kimi şagirdlərin müstəqil həyata hazırlanmasında, həyatı əhəmiyyət kəsb edən bacarıqlara yiyələnməsində mühüm rol oynayır. Bədii ədəbiyyatın "insanşünaslıq", "həyat dərsliyi" adlandırılması bu fənnin hər bir şagird-oxucu üçün özünü, həyatı, insanı dərk etmək vasitəsi kimi əhəmiyyətini ifadə edir". (1, 111)

Bəs fənn müəllimi bunu necə edəcək? O, bu və ya digər dərslikdə işlədilmiş folklor nümunəsinin hansı məqsədlə işlədildiyini necə müəyyənləşdirəcək? Təbii ki, bu prosesdə müəllimin dadına yetəcək ilkin mənbə metodik vəsaitdir. Müəllim bu və ya digər metodik vəsaitin istifadəsi zamanı həmin sinif dərsliyində işlənən mövzunun nə məqsədlə, hansı standartlarla qeyd edildiyini müəyyənləşdirəcək. Güclü təfəkkürə malik müəllim metodik vəsaitdə verilən standartları, iş formalarını, iş metodlarını daha müsbət nəticə almaq üçün və ya daha keyfiyyətli dərs prosesi ərsəyə gəlsin deyə öz sinfinin təfəkkür səviyyəsinə uyğun dəyişdirə bilər.

Bəs folklor nümunələri ədəbiyyatda necə təsis edilməli? Təbiidir ki, bu kimi dərs nümunələri zamanı şagird qabaqcadan folklor, folklor janrları kimi terminləri bilməli, janrların özünəməxsus xüsusiyyətlərini ayırd edə bilməlidir.

VII sinif ədəbiyyat dərsliyinin birinci həftəsində təsis edilən "Dərzi şagirdi Əhməd" nağılı əsasında epok folklor janrlarından biri, nağılın necə öyrədilməsinə nəzər salaq. Adı çəkilən mövzuya VII sinif metodik vəsaitdə qeyd olunduğu kimi 3 saat vaxt ayrılmışdır. Birinci və ikinci saatlar əsərin məzmunu üzərində iş olsa da üçüncü saat təhlil üzrə işə ayrılmışdır. İlk növbədə təhlil üzrə iş zamanı gəlinəcək təlim nəticələrinə nəzər salaq:

1. Şifahi xalq ədəbiyyatı janrı nağılın və yazılı ədəbiyyat janrı hekayənin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edə bilir.
2. Əsərdəki obrazları öz xüsusiyyətlərinə görə səciyyələndirə bilir.

3. Əsərin təsir gücünü artıran amilləri göstərə bilir.
4. Mövzunun ideyasını əsaslandırılmış nümunələrlə şərh edə bilir.
5. Müxtəlif oxu növlərindən istifadə edərək məzmunu çatdıra bilir və s.

"Dərzi şagirdi Əhməd" nağılı mövzusunun tədrisi zamanı metodik vəsaitdə də qeyd olunduğu kimi əsasən Azərbaycan dili və Xarici dil fənləri ilə fənlərarası inteqrasiya olunur. Lakin, müəllim təlim məqsədinə uyğun olaraq mövzunu digər fənlərlə də inteqrasiya edə bilər. Məsələn, Həyat bilgisi, təsviri incəsənət və s.

Dərs prosesi kurikulum sisteminin tələblərinə uyğun şəkildə həyata keçirilməlidir. İlk növbədə dərsin mərhələləri, hər bir mərhələdə görüləcək işlər icbari planlaşdırılmada qeyd olunmalıdır. Belə ki,

1. Dərsin gedişində ev tapşırıqlarının müxtəlif yollar, metodlarla yoxlanılması, müvafiq qiymətləndirmə meyyarlarından istifadə etməklə qiymətləndirmə həyata keçirilir.

2. Motivasiya, problemin qoyuluşu. Bu mərhələ müxtəlif şəkildə yerinə yetirilə bilər. VII sinif dərsliyində mövzunun əvvəlində motivasiya üçün müvafiq suallar qeyd olunmuşdur. Müəllim istərsə, problemli sitiuasiya yaratmaq üçün həmin suallardan istifadə edə bilər. İkinci halda isə müəllim şagirdlərdə mövzuya maraq yaratmaq, tədqiqat sualını müəyyənləşdirməkdə fəallıq göstərmələrinə səbəb olacaq daha ideal suallar verə bilər.

3. Tədqiqat sualı. Burada isə daha çox fərqli cavablar alına biləcək suallar verilir və həmin cavablar dinlənilərək qeyd olunur. Fərziyyələrin hansının doğru, hansının daha düzgün olduğunu müəyyən etmək üçün "Dərzi şagirdi Əhməd" nağılının ətraflı öyrənilməsi məqsədə uyğundur.

4. Tədqiqatın aparılması. Tədqiqatın aparılması üçün vacib olan şərtlərdən birincisi nağılın oxusu, məzmununun maksimum səviyyədə qavranılmasından əmin olmaqdır. Müəllim dərslikdə yer alan "Oxuda aydınlaşdırın" adlı tapşırıq üzərində dayanmalı, oxu zamanı onun yerinə yetirilməsini şagirdlərə xatırlatmalıdır. Müəllimin məsləhəti ilə şagirdlər ya fərdi, ya da cütlüklər şəklində suallara cavab hazırlayırlar. Bundan sonra sinif kiçik və yaxud böyük qruplara ayrılaraq bütün sualların cavabları qrup daxilində aparılan fikir mübadiləsi əsasında dəqiqləşdirilir. Sonda hər bir qrup gəldiyi nəticəni təqdimatlar şəklində təqdim edir. Bununla da bütün sinif müzakirəyə qoşulur.

5. Qiymətləndirmə. Gündəlik qiymətləndirmə fənn müəllimi tərəfindən müəyyənləşdirilmiş meyarlarla aparmaq olar.

Fənn müəlliminin dərs prosesində bir sıra interaktiv təlim metodlarından istifadə etməsi zəruridir. Bununla dərs daha da səmərəli keçiriləcək. Əqli hücum, venn diaqramı, BİBÖ, klaster və s. Metodlardan istifadə etmək daha məqsədə uyğundur.

Tədqiqat göstərir ki, ədəbiyyat dərslərində epik folklor nümunələrinin interaktiv metodların tətbiqi ilə öyrənilməsi şagirdlərin ədəbi biliklərə dərindən yiyələnməsi, onlara milli mənəvi dəyərlər aşılanması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Epik folklorun müxtəlif janrlarının təhlili zamanı müasir metodlardan məqsədyönlü istifadə təlimin səmərəliliyini artırır, qarşıya qoyulan təlim nəticələrinin reallaşdırılmasını təmin edir.

Ədəbiyyat

1.Yusifov F, Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı 2018 (səh 350)
2.Aslan Y, Ədəbiyyatın tədrisi: ənənə və müasirlik. Bakı, 2011. (səh 210)
3.Həsənli B, Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2016. (səh 425)
4.Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün ədəbiyyat proqramı. Bakı, 2003. (səh 257)
5.Ümumitəhsil məktəblərinin VII sinif üçün "ədəbiyyat" dərsliyi. Bakı 2016.(səh 208)
6.Ümumitəhsil məktəblərinin VII sinif müəllimi üçün "ədəbiyyat" metodik vəsaiti. Bakı 2016 (səh 208)

N.Maharramov

Opportunities of use from the interactive methods in
the analysis of tale "Sailor's student Ahmad" in literature lessons

Summary

The key significant factor of the teaching process is the determination of the correct result. The skills of research of students is determined by the level of understanding of topic and made conclusion. In this case, teacher may direct the students to correct results by brief and final ideas.Due to epic folklore samples are held in the literature lessons in V-VIII grades, since the primary times, training and educational features of such samples are penetrated to students. In the training process, by correctly using from interactive methods, it is possible to determine similar and different features of the epic masterpiece samples issued in the textbook. Moreover, it is very necessary to determine why this or other epic masterpiece sample is included in textbook and which its purpose is. We should not forget that, it is very necessary to determine which purpose does training bears for the obtaining of result. During teaching of epic folklore samples, one of the fronted requirements is a correct teaching of the students with the theoretical basis of folklore and folklore genres before training. At the end of the training process, student should be able to determine the features of folklore genres and to determine the similar and different features between them.

At the end, we want to indicate that, survival of the verbal folk samples is based on the teaching and learning of the mechanism. It is also known that, passed way is a mirror. If you do not look at such mirror, literature cannot reach its goals.

Key words: Textbook, literature, story, teacher, student.

Н. Магеррамов

Возможности использования интерактивных методов в процессе анализа сказки «Ученик портного Ахмед» на уроках литературы

Резюме

Самым важнейшим фактором процесса урока является установление правильного результата. Исследовательские навыки, уровень освоения темы учеников определено именно полученными результатами. В это время учитель может направлять учеников к самым верным и правильным результатам благодаря самым компактным и заключительным соображениям. Образцы эпического фольклора на уроках литературы в основном, проходят в 5 – 7 классах и в это время с первых пор ученикам прививаются образовательные и воспитательные черты данных образцов. При этом правильно используя интерактивные методы в процессе обучения можно определить сходные и отличительные черты образцов эпических произведений, заданных в учебниках. Одновременно, необходимо установить с какой целью внесены в учебник образцы тех или других эпических произведений. Не следует забывать, что главным условием является освоение основной цели процесса обучения, и получение результата. Во время преподавания образцов эпического фольклора одним из важнейших требований является правильное изучение учениками теоретических основ фольклорного жанра и фольклора. В конце процесса обучения ученик должен определить схожие и отличительные черты между фольклорными жанрами и особенности фольклорных жанров. А в конце хотим отметить, что основу механизма увековечивания образцов устной народной литературы именно составляют изучение и обучение. Всем хорошо известно, что пройденный путь не что иное, как зеркало. Если не взглянуть на это зеркало, то литература не может достигнуть своей цели.

Ключевые слова: Руководство, литература, рассказ, учитель, ученик.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 19.012020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bilal Həsənli tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur

KÖNÜL FƏRƏCBƏYLİ
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
ADU
Rəşid Behbudov 134
fgultacbk.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTIFADƏNİN METODİKASİ

Xülasə

Son illərdə Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişafı sahəsində mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Bu da təhsil sahəsində keyfiyyət göstəricilərini yüksəltmiş, tədrisin səmərəliliyini artırmışdır. Müasir dünyada xüsusi əhəmiyyətə malik olan və qloballaşma dövründə əsas kommunikasiya vasitəsi olan ingilis dilinin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi təhsil müəssisələri qarşısında duran əsas tələblərdən biridir. Bu gün ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilməsinin zəruriyyəti danılmazdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilini öyrənənlər həmin dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyə meyl göstərirlər. İngilis dili vasitəsilə qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməklə tələbələr özlərinin peşə sahələri ilə bağlı olan dünya təcrübəsindən bəhrələnmək və ondan səmərəli şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməli, lazım olan bilikləri mənimsəməlidirlər. Burada da motivasiya amili ən öndə gedən proses olmaqla uğura atılan addımı şərtləndirir.Təlim- müəllimin məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil rəhbərliyi ilə dilöyrənənlərin sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələri və bu zaman onların psixoloji qüvvələrinin inkişaf etdirilməsi və tərbiyə olunmaları prosesidir.Öyrədici vəzifə ilə yanaşı, inkişafetdirici və tərbiyələndirici vəzifələrin olduğunu bilmək və təlim zamanı bu cəhətləri nəzərə almaq müəllim üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təlim zamanı inkişafetdirici və tərbiyələndirici imkanların olduğunu bilən və bunları nəzərə alan müəllim şagirdlərini əqli cəhətdən inkişaf etdirməklə yanaşı onların mənəvi cəhətdən düzgün tərbiyə olunmasına da nail olmuş olur.İkinci dilin tədrisində bu vəzifələri kompleks şəkildə həyata keçirmək üçün təlim materialları müəllimlərə geniş imkanlar verir.

Xarici dilin tədrisində etnopedaqoji materiallardan istifadənin didaktik əsası məhz bu materialların tərbiyəedici xüsusiyyətə malik olmasından qaynaqlanır. Bu ədəbi nümunələr xalqın dəyərlərini, düşüncə tərzlərini özündə ehtiva edən minillik tarixə malik olan nadir sənət nümunələridir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin hamısı toplu halında pedaqoji bilikləri özündə ehtiva edən zəngin ədəbi qaynaqlardır. Bu rəngarəng və zəngin mənbə xalqın tərbiyə haqqında düşündüyü və bu prosesdə çəkinmədən arxalandığı həmişəyaşar silahdır.

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, tədris materialları, texnologiya, nitq

Məlumdur ki, xalqın tərbiyə haqqındakı fikirləri, mülahizələri şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində öz əksini tapır. Metaforik şəkildə folkloru sərhədi olmayan xəzinəyə bənzədə bilərik. Əfsanələr, atalar sözləri, rəvayətlər, zərb məsəlləri, rəvayətlər, laylalar, bayatılar, oxşamalar, nazlamalar, sayaçı sözlər, yanıltmaclar, tapmacalar, nəğmələr, oyunlar, tamaşalar, nağıllar, dastanlar, aşıq şeri və s. eləcə də xalqın sahib olduğu milli adət – ənənələr həmin xəzinənin mənbələridir. Uzun illər boyunca xalq kamil insan yetişdirmək üçün öz fikir və qənaətlərini bu mənbələrdə qəlibləmiş və gələcək nəsillərə ötürmüşdür.K.O.Uşinski yazır: "Xalq mənəvi sərvətlərin yeganə və tükənməz mənbəyi, öz yaradıcılığının gözəlliyi və dərinliyi etibari ilə birinci yerdə duran, yer üzünün böyük poemalarını və ümumdünya mədəniyyət tarixini yaratmış ilk filosof və şair olduğu kimi, həm də ilk pedaqoqdur" [4, 40].Keçmiş zamanlardan bəri xalq cəmiyyətin tərbiyəsinə yüksək tələbkarlıqla yanaşmışdır. Bunun nəticəsidir ki, xalqın zaman süzgəcindən keçən nümunələrinin hər biri tərbiyəvi imkanlara malikdir. Nağıl, atalar sözləri, məsəllərdə bu mövzuda süjetlər çoxdur. Bunların hər biri müəllimə şagirdi yenidəntərbiyə etmək imkanı verdiyi üçün təhsildə diqqətdən kənarda saxlanılmaması lazım olan materiallardır.

K.D.Uşinski: "Xalqın yarandığı tarixdən bəri tərbiyə mövcud olmuşdur. Tərbiyə onunla bərabər doğulmuş, boy atmış, onun yaxşı və pis cəhətlərini özündə əks etdirə bilmişdir. Hamı üçün ümumi olan təkcə bir meyl vardır ki, tərbiyə ona hər zaman qeyri-şərtsiz arxalana bilər. Biz buna xəlqilik adı veririk" [1, 45]. Bu dəyərli fikirlər bir daha tərbiyə prosesində şifahi xalq ədəbiyyatına arxalanmağın vacibliyini təsdiq edir.Mövcud ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən didaktik vasitə kimi təlim-tərbiyə işində istifadə edilməsi filosofların, pedaqoqların, alimlərin nəzərindən də yan keçməmişdir. Folklor ədəbiyyatı xalqın əqlinin, mədəniyyətinin, inamının və dünyaya baxışının inikasıdır .

Atalar sözlərini, məsəlləri, nağılları ümumilikdə bütün ədəbi janrları incələdikdə onlar içərisində xalqın ağlının, mədəniyyətinin, inamının və dünyaya baxışının bir parçasını görmək olur.Prof. Ə.Həşimov bu mövzu ətrafında dərin fikirlər səsləndirmişdir: "Xalqın bizə çatan yadigarları, materialları müdriklik dəfinəsidir. Onlar yığcamlığı, obrazlılığı, dərin ictimai pedaqoji məzmunu, ədəbi-tarixi koloriti, əxlaqi-etik tövsiyəsi, nəsihətamiz ruhu ilə xalqın kamal dünyasıdır. Etnopedaqoji materialların hər birində həyatın, tərbiyənin bu və ya digər məsələsi üzrə, zəhmətkeş kütlələrin real qənaəti, inamı, etiqad və təsəvvürü əks olunmuşdu.Məhz bu səbəbdən biz folkloru ümümxalq sərvəti kimi dəyərləndiririk" [2, 59].Ə.Həşimovun vurğuladığı fikirlərini təhlil etdikdə bu bədii nümunələrə dərs prosesində yer verilməsinin zəruriliyi aydınlaşır. Akademikin və eyni zamanda bizim fikrimizcə dili öyrədən zaman şagirdin əxlaqi, əqli, əmək tərbiyəsi də mərkəzdə dayanmalıdır. Bu prosesi kompleks halda həyata keçirməyə imkan verən nümunələr isə sözsüz ki etnopedaqoji materiallar ola bilər.

A.V.Lunaçarskinin fikrinə görə, yeni nəsillər köhnə nəsillərin təcrübəsini qavrayırlar, onlar köhnə nəsillərin çiynində dururlar, min illər boyu ötən nəsillərin əldə etdiyi bütün qiymətli şeyləri əxz edirlər, lakin bununla bərabər xürafatı da, eyibləri də, bütün çirkabı , üfunəti də qəbul edirlər. Harada isə süzgəc, harada isə tor qoymaq lazımdır ki, o, bütün qiymətli şeyləri, qüdrətli axını, yaxşı adətləri, ənənələri, fikirləri, nailiyyətləri özündən keçirsin, çirkabı, xıltı və üfunəti isə buraxmasın [3, 34].Qeyd etdiyimiz kimi, bədii nümunələr xalq tərəfindən anonim şəkildə yaradılan nümunələrdir. Təlim-tərbiyə prosesində həmin materiallardan istifadə edilməsi pedaqoji ustalıq tələb edir. Dərs prosesi zamanı istifadə ediləcək atalar sözləri və məsəllərlə ehtiyatlı olmaq zəruridir. Çünki onların içərisində ilk baxışda həqiqət kimi görünən yanlış fikirlər gizlənmiş olur. İfadə edilən əsas mənanı düzgün şəkildə dərk etməyə hamı nail ola bilmir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, atalar sözləri həqiqi və məcazi, yəni dolayı mənanı özündə ehtiva edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, keçmiş nəsil məktəbə getmədən mövcud pedaqoji ədəbiyyatla tanış olmadan ailədə, əmək prosesində öz həmyaşıdları ilə və başqaları ilə ünsiyyətdə olan zaman tərbiyə olunaraq özlərinin mütərəqqi ideyalarını yaratmış və uşaqlarını bu istiqamətdə tərbiyə etmişlər. Həmçinin müxtəlif dövrlərin pedaqoqları tərbiyə sistemini yaradarkən ilk növbədə xalqın pedaqoji irsinə bu sahədəki təcrübəsinə əsaslanmışdır.İnsan nə qədər dahi olsa da, kütlələrin, ötən nəsillərin tərbiyə sahəsindəki təcrübəsindən üz döndərsə, müdrik xalq kəlamlarından bəhrələnməsə, onun üçün tərbiyə prosesində uğur qazanmaq bir o qədər əlçatmaz olar. Eləcə də təlim-tərbiyə prosesində ədəbi nümunələrdən istifadə edilməssə, müəllimlər yalnız öz fikirlərinə istinad edərək şagirdə nəyisə aşılamağa çalışarlarsa bu özlüyündə təlim-tərbiyə prosesinin uğursuzluqla nəticələnməsinə gətirib çıxaran başlıca amilə çevrilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

8. Van Patten B. Input Processing and Grammar Instruction in Second language Acquisition. Norwood: Ablex Press, 1996.
9. Willis D. and Willis J. Doing Task-Based Teaching. Oxford: Oxford University Press, 2007.
10. Vygotsky's Educational Theory in Cultural Context. Edited by Alex Kozulin, Boris Gindis, Ageyev V.S, Suzanne M.Miller. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 477 p.
11. Yuan F. and Ellis R. The effects of pre-task planning and on-line planning on fluency, complexity. Oxford, 2003, 252 p.

K. Farajbayli

The methodology of using oral national creativity in ELT

Summary

Of all the language arts, are those most often used on a daily basis at home, school and work or in the community. Skill in speaking is universally recognized as a primary indicator of a person's knowledge, skill and credibility. In person, by phone or through video, good listening and speaking skills are essential to sending, receiving and understanding messages. To understand messages spoken by others, students must be able to listen carefully, using specific techniques to clarify what they have heard. For speaking properly and making messages understood, grammar, sentence structure, tone, expression and emphasis must be part of students' repertoires.If you plan your outline, your list of main points may be all you need. Even so, you will find it helpful to arrange them according to their order of importance. Which idea or ideas will you use in the main part of your discussion? Which will you use at the end? As a minimum, write down your main points in some kind of orderly arrangement before you begin to write.For longer papers and reports, you will find a detailed outline is usually a better aid in organizing your material. Even though developing the outline can be a difficult process, it forces you to align your main and supporting ideas in logical order before you begin writing. Otherwise, distractions of all kinds can confuse you and make your writing job much more difficult than it should.It is not necessary to be overly concerned with form in outlining. Use any form that works! Although most writing texts lay out elaborate formats for topic and sentence outlines, your purpose in planning is to arrange main and supporting ideas in a visible framework that permits you to see and test your logic on paper. Then, if some ideas do not fit together or flow naturally, you can rearrange them before you get under way with your big job. There are no "absolutes" for organizing; every teacher has his or her own mental approach to the task.

Key words: communication, innovation, teaching materials, echnology, speech

К. Фараджбейли

Методика использование устное народное творчество на преподавании английского языка

Резюме

Первоочередная задача в процессе использования коммуникативного подхода состоит во всемерном содействии использованию изучаемого языка в самых различных коммуникативных ситуациях. Совершенно очевидно,

что приоритетным направлением в процессе обучения тому или иному языку должно стать использование языка в процессе коммуникации, а не рассуждения о языке. Однако, говоря о новых методах и подходах к материалов обучения следует отметить, что в некоторых случаях стратегий устаревшего подхода должны быть изменены. Однако, в действительности само понятие коммуникативного подхода означает гораздо больше. Роль и задачи обучения, в частности, домашнему чтению как в существующей системе образования , так однако практически в любом контексте существует потребность в знании получении информации и в коммуникативной компетентности людей, изучающих те или иные иностранные языки. Прежде всего, учителя должны быть сами компетентны в этой области. Они должны быть чувствительными в лингвистическом отношении и коммуникативно компетентными. Далее, современные учителя иностранного языка должны уметь видеть себя глазами других и быть готовы считаться с тем, как они их видят. Также они должны быть готовы к экспериментам, должны быть готовы и способны делиться опытом и эмоциями с носителями других культур и своими студентами; должны находиться в постоянном поиске того, какими средствами современные языки могут содействовать пониманию на глобальном уровне. Учителя не должны ограничиваться передачей знаний своим студентам и сообщением тех или иных данных, они должны уметь организовать занятия таким образом, чтобы студенты были вовлечены в процесс обсуждения, дискуссий в качестве активных, инициативных участников. Современный учитель иностранного языка должен обладать стремлением к приобретению знаний о социально-культурном окружении и основах общества и страны изучаемого языка, должны приобретать знания о своей стране и своем обществе, и о том, каким их видят люди, принадлежащие к другим культурам.

Ключевые слова: коммуникация, инновация, обучения материалов, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 16.01.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zenfira Quliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏSMƏR HÜSEYNOVA
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
e.posta: esmer74.17@mail.ru

ƏKBƏR AĞAYEVİN ELMİ İRSİNDƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR BİR PROBLEM KİMİ

Xülasə

Məqalə professor Əkbər Ağayevin keçən əsrə təsadüf edən tənqidçilik və tərcüməçilik fəaliyyətinə həsr olunur. Azərbaycan ədəbi mühitinin mövzu – ideya sənətkarlıq axtarışları təhlil edilir, tərcümə ilə bağlı ədəbi əlaqələr göz önünə gətirilir. Alimin ən müxtəlif yaradıcılıq sahələrində və istiqamətlərində bəhrələnmə prinsipi təcrübi şəkildə göstərilir. Qeyd olunur ki, Əkbər Ağayev ədəbi əlaqələri tərcümə fonunda qarşılıqlı faydalanma təsiri kimi məqsədəuyğun sayır. Məqalədə alimin ədəbi əlaqələr sahəsinə elmi marağından danışılır, onun xalqlar arasında mənəvi ünsiyyət körpüsü yaradan bədii tərcüməsini ən yaxşı məziyyətlərdən biri hesab olunur.

Alimin tərcüməçilik fəaliyyətinin milli ədəbiyyatlararası ədəbi əlaqələrin inkişafına və təbliğinə xidmət etdiyi diqqətə çatdırılır. Onun Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi hər hansı bir mətnin nəticə etibarilə son dərəcə inandırıcı və dəqiq olması oxucusunu inandırmaq cəhdi və qabiliyyəti nəzərə çatdırılır. Alimin keçən əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısından etibarən milli - ədəbi tarixi təcrübənin inkişaf xüsusiyyətlərini, xüsusi olaraq klassik sənətkarların yaradıcılıq irsini Avropa və dünya ədəbi – bədii fikrinin nailiyyətləri ilə tarixi – müqayisəli aspektdə öyrənilməsi məsələsi prioritet istiqamət kimi götürülür. Keçən əsrin 50–60–cı illərinə qədər Əkbər Ağayevin tərcüməçilik fəaliyyətində müəyyən dərəcədə durğunluq müşahidə edilsə də, az sonra ardıcıl olaraq ərsəyə gətirdiyi kitabları ayrı – ayrı nəşriyyatlarda işıq üzü görür. Alimin tərcümənin nəzəri məsələləri və təcrübi imkanları ilə bağlı irəli sürülən müxtəlif mülahizələrində belə bir qənaətə gəlinir ki, ədəbi əlaqələrin inkişafında zəruri bir sahəyə hesab edilən, xalqlar arasında mənəvi ünsiyyət körpüsü yaradan vasitələrdən biri kimi faydali yaradıcılıq işi aparmış ədəbiyyatşünaslardan biridir. Əkbər Ağayev tərcümə nəzəriyyəsi və onun sənətkarlıq məsələləri ilə bağlı qələmə alınan məqalələrin müəllifi olmaqla yanaşı, həm də praktik tərcüməylə ardıcıl məşğul olan peşəkar tərcüməçi idi.

Onun ilk tərcümələrinin rus və Avropa nəzəri – estetik irsindən olması bu mənada təbii görünür. Bu, onun, hər şeydən əvvəl, bir tənqidçi - ədəbiyyatşünas kimi haqqında söhbət gedən sahələrə kifayət qədər bələdliyindən irəli gəlir. Bir cəhəti xatırlatmaq lazımdır ki, bu istiqamətdə o ardıcıl və məhsuldar fəaliyyəti ilə kifayət qədər tanınırdı. Alimin tərcümə prosesində uşaq psixologiyasını və yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almsı diqqətdən kənarda qalmır. Və yaxşı haldır ki, uşaq

dünyasını onun maraq dairəsini əks etdirən bu əsərlər sadə və oxunaqlı bir dildə uşaqlara çatdırılır. Belə sadəliyi və təhkiyədəki axıcılığı həmin əsərlərin sərgüzəşt və nağıl janrında qələnmə alınması ilə izah etmək olar. Mütərcim tərcümə prosesində bu vacib tələbləri nəzərə almış, nəticədə azyaşlı uşaqların və yeniyetmələrin maraq dairəsinə cavab verən əsərlər yaratmışdır.

Açar sözlər: Əkbər Ağayev, milli ədəbiyyat, ədəbi əlaqələr, tərcüməçilik fəaliyyəti, bədiilik.

Milli ədəbiyyatların tarixi inkişaf təcrübəsi əyani surətdə təsdiqləyir ki, hər hansı bir regionuna məxsus ədəbi fakt və hadisə özünün məhdud mövzu dairəsi, surətlər aləmi və bir küll halında ideya – bədii xüsusiyyətləri ilə nə geniş ədəbi arenaya, nə də çoxsaylı oxucu kütlələrinin mənəvi ehtiyaclarını ödəmək iqtidarına sahib çıxa bilər.

Bu mənada millilik sözün yaxşı mənasında heç də məhdud və məhəlli çərçivələri özündə ehtiva edən anlayış mənasında başa düşülməməlidir. O, əksinə olaraq xalqın tarixi taleyini, xarakterini, psixologiyasını, həyat və məişətinə məxsus ən səciyyəvi cəhətləri özünəməxsus bədii ifadəsinə hesablanan bir yaradıcılıq məziyyətini bədii şəkildə canlandıran bir vasitə funksiyasını icra etmək gücündədir.

Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti qarşılıqlı ədəbi əlaqələri məhz bu aspektən dəyərləndirir, onun daha fəal bir yaradıcılıq məcrasında inkişafını müasir dövrün tələb və ehtiyaclarından irəli gələn bir zərurət hesab edirlər. Bu baxımdan ədəbi əlaqələr üzrə tanınmış tədqiqatçı Arif Hacıyev irəli sürdüyü mülahizələr müəyyən əks etdirir: “Ölkəmizdə (SSRİ nəzərdə tutulur – Ə.H) ədəbi əlaqələr iki sosial - ədəbi funksiyanı yerinə yetirir: 1) ayrılıqda hər bir milli ədəbiyyatın daxili inkişafına və zənginləşməsinə yaxından kömək edir; 2) vahid çoxmillətli sovet ədəbiyyatının yaranması və mövcudluğunun başlıca formasına çevrilir. Bu isə o deməkdir ki, hərhansı bir milli ədəbiyyatda (indiki halda Azərbaycan ədəbiyyatında) sosialist realizminin inkişafında ədəbi əlaqələrin rolundan bəhs edərkən bu əlaqələrin konkret tarixi formalarda özünü göstərən ikitərəfli xarakterini və funksiyasını nəzərə almaq lazımdır.” (1; s.328)

Ədəbi əlaqələrə aid məlumat xarakterli mənbələrdə bu sahəyə məxsus məziyyətlərin ümumi cəhətləri belə müəyyənləşdirilir: “Ədəbi əlaqələr - bir ədəbi hadisənin başqa bir ədəbi hadisə ilə ideya – yaradıcılıq əlaqələridir. Ədəbi əlaqələr ayrı – ayrı yazıçıların səviyyəsində, yaranır; məsələn, bir ədəbi dövr başqa bir ədəbi dövrə bu və ya digər təsir göstərir. Ədəbi əlaqə daha geniş aspektdə də olur: ədəbiyyatla sənətin digər növləri – teatr, rəssamlıq, musiqi, kino, televiziya arasında əlaqə və qarşılıqlı təsir olur” (2; s.77)

Bu qeydlər bir daha onu təsdiqləyir ki, ədəbi əlaqələr bədii yaradıcılığın, o cümlədən də incəsənətin geniş və əhatəli sahələrini və spektrini çevrələyir, məhz

onun sayəsində qarşılıqlı təsir və faydalanma, ən müxtəlif yaradıcılıq sahələrində və istiqamətlərində bəhrlənmə təcrübi şəkildə reallaşır.

Diqqəti cəlb edən bir mühüm cəhət də odur ki, ədəbi əlaqələr bir milli ədəbiyyatın hüdudlarında da reallaşmaq imkanlarını gerçəkləşdirə bilir. Bu daha çox özünü ənənə və varislik prinsipi əsasında özünü büruzə verir. Məsələn, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Səməd Vurğun kimi müxtəlif dövrlərin sənətkarlarının yaradıcılıq irsindən bəhrələnmə və ədəbi təsir də ədəbi əlaqənin məhz milli ədəbiyyat daxilində mövcudluğunun əyani bir göstəricisidir.

Şübhəsiz ki, yuxarıda adları sadalanan sənətkarların böyük əksəriyyəti ədəbi məktəb yaradan qələm sahibləridir. Onların öz dövrlərində və daha sonrakı yaradıcılıq mərhələlərində ədəbi irsindən faydalanan və təsirlənən ədəbi nəslin meydana gəlməsi də sözün həqiqi mənasında, ədəbi əlaqənin milli və ədəbi – bədii düşüncədə mövcudluq imkanlarını əyani surətdə təsdiqləməkdədir. Biz doğru olaraq dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını həm milli ədəbiyyatın daxilində, həm də onun hüdudlarından kənarda ədəbi əlaqənin və ədəbi təsirin bir nadir hadisəsi kimi qiymətləndirə bilərik. Söz yox ki, böyük şairin burada yaratdığı ədəbi məktəbdən də yan keçmək olmaz. Bu mənada ədəbi məktəb anlayışı elə ədəbi təsir və əlaqənin sayəsində gerçəkləşən, daha sonralar bir ideya – estetik səviyyəyə yüksələn faktor kimi formalaşmağa yardımçı olur. Belə bir analoji müqayisəni digər milli ədəbiyyatların tarixi təcrübəsindən şıxış edərək aparmaq olar.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi əlaqənin yetkin bir səviyyəyə çatmasında milli və ümumbəşəri dəyərlərin müstəsna əhəmiyyətini də mütləq şəkildə nəzərə alınması lazımdır. Bu da bir həqiqətdir ki, milli ədəbi – bədii təcrübəyə söykənən elə fakt və hadisələr meydana çıxa bilər ki, o milli və bəşəri dəyərləri bütün parametrləri ilə mətn içərisində bir vəhdət halında ifadəsını gerçəkləşdirmək imkanlarına malik olsun. Belə bir yaradıcılıq məziyyəti bir daha onu təsdiqləyir ki, bəşərilik millilikdən öz başlanğıcını götürür. Milli olmayan ədəbi dəyərlərin bəşəriliyi həmişə şübhə altındadır.

Filologiya elmləri doktoru, professor Əkbər Ağayevin ədəbi əlaqələrə həsr olunan tədqiqatlarında bu qəbildən araşdırma predmeti seçilən bədii nümunələr belə bir meyar və prinsip əsasında təhlilə cəlb edilməsi ilə əlamətdar keyfiyyətlər qazanır. O ədəbi əlaqələri bir ədəbiyyatın diğər ədəbiyyat üzrərində hegemonluğu, pis mənada təsiri kimi deyil, qarşılıqlı faydalanma təsiri kimidəyərləndirilməsini məqsədəuyğun sayır.

Alimin ədəbi əlaqələr sahəsinə elmi marağı keçən əsrin 30-cu illərin sonları və Böyük Vətən müharibəsinin başlandığı ilk illərinə təsadüf edir.

Şübhəsiz ki, ədəbi əlaqələr anlayışının ehtiva etdiyi komponentlərin hamısı demək olar ki, bu vaxtdan başlayaraq Əkbər Ağayevin elmi – nəzəri və təcrübi fəaliyyətində mühüm yerlərdən birini tutur. Bu baxımdan alimin qələmə aldığı ilk

məqalələrin tərcümə məsələlərinə, tərcümənin ədəbi – bədii təcrübədə artan roluna həsr olunması və bununla əlaqədar olaraq dövri mətbuat səhifələrində silsilə yazılarla çıxış etməsi təbii qanunauyğunluqdan irəli gəlirdi. Şübhəsiz ki, burada siyasi – ideoloji ab – havanın, keçmiş təbircə deyilsə, inkişaf etmiş sosialist ölkələrinə məxsus ədəbiyyatlarını önə çəkilməsi də istisna hal deyil, bu dövrün mühüm tələblərindən irəli gələn bir yaradıcılıq vəzifəsi idi. Ayrı – ayrı xalqlar və milli ədəbiyyatlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaranmasında tərcümənin üzərinə düşən mühüm yaradıcılıq məsələlərinin çözülməsi də Əkbər Ağayevin bu istiqamətdəki elmi axtarışlarının mühüm və təxirəsalınmaz bir məziyyəti kimi diqqəti cəlb edirdi.

Bu baxımdan Əkbər Ağayev respublikada ədəbi əlaqələr sahəsində məhsuldar fəaliyyət göstərən, rus, Avropa və dünya xalqlarının ədəbi – mədəni irsinin Azərbaycanda tədqiqi və təbliği sahəsində ciddi araşdırmalar aparan alimlərdən biri kimi tanınırdı. Onun ilk tədris vəsaiti kimi nəşr olunan "Qədim yunan ədəbiyyatına dair oçerklər" (1938) kitabı bu sahədə ilk addım hesab oluna bilər. Doğrudur, kitab Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin – Ə.H) tələbələri üçün dərslik səviyyəsində qələmə alınsa da, bu alimin ədəbi əlaqələr və xarici ölkələr ədəbiyyatı ilə bağlı ilk elmi axtarışları kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır, sonrakı tədqiqatları üçün bir təməl rolu oynayır.

Bir qədər sonra Əkbər Ağayev "Puşkinin davamçısı" (1938), "A.İ.Gertsen (1940), "Puşkin yaşayır" (1941) adlı məqalələr qələmə alır ki, bu da Azərbaycan – rus ədəbi əlaqələrinə həsr olunan və bilavasitə ayrı – ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin Azərbaycan ədəbi – mədəni mühiti ilə əlaqə və bağlılığını araşdıran monoqrafiyaların meydana gəlməsi ilə nəticələnir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir küll halında Əkbər Ağayevin ədəbi əlaqələr sahəsindəki elmi axtarışlarında rus ədəbi – mədəni mühiti və bu zəmində yetişən ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq irsi, bilavasitə onun Azərbaycanla əlaqə və münasibətləri prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşir. Bu baxımdan alimin 1941-ci ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunan "M.Y.Lermontov və Azərbaycan" kitabı demək olar ki, ədəbi əlaqələrə həsr edilən ilk sanballı təşəbbüs kimi dəyərləndirilə bilər.

Kitabda, hər şeydən əvvəl, bir sənətkar kimi Mixail Yuriyeviç Lermontovun şəxsiyyəti, yetişdiyi mühit, orijinal yaradıcılığı, yaşadığı dövrün ictimai – siyasi, ədəbi – mədəni mənzərəsi barədə yetərincə bilgilər verilir ki, bu da şairin bir yaradıcı şəxsiyyət kimi fərdi keyfiyyətlərini, dünyagörüşünün, azadlıq və istiqlal mübarizəsinə münasibətinin üzə çıxarılması üçün münbit zəmin hazırlayır.

Alimin tərcümənin nəzəri məsələləri və təcrübi imkanları ilə bağlı irəli sürülən mülahizələrində belə bir qənaətə gəlinir ki: "Qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin inkişafında zəruri bir sahəyə çevrilən, milli mədəniyyətləri, ədəbiyyatları bir – birinə yaxınlaşdıran, xalqlar arasında mənəvi ünsiyyət körpüsü yaradan vasitələrdən biri kimi Ə.Ağayev tərcüməyə, tərcümə sənətinin nəzəri məsələlərinə ümumi ədəbi – nəzəri fəaliyyətinin tərkib hissələrindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət vermiş, həm

praktik tərcümə ilə, həm də onun əhəmiyyət doğuran aktual problemlerinin tədqiqi istiqamətində faydali yaradıcılıq işi aparmış ədəbiyyatşünaslardan biridir.” (3; s.115)

Maraq doğuran bir fakt da odur ki, alimin elmi – nəzəri fəaliyyətə başladığı və mətbuat səhifələrində ilk debütü kimi nəşr olunan məqalə və resenziyaları da elə tərcümə məsələlərinə həsr olunması bu mənada təsadüfi qarşılanmamalıdır.

Əkbər Ağayev tərcümə prosesində yol verilən nöqsanları dilin imkanlarından yetərincə istifadə olunmamasını da ciddi qüsurlardan biri hesab edir və belə qənaətə gəlir ki: “...tərcümənin mənfi cəhətlərindən birisi də odur ki, mütərcim əruz vəzni xatirinə öz tərcüməsində həddindən artıq: həvadis, əçələ, çürm, məşrut, xitabət, əsrar və sairə kibi ərəb və fars sözlərini işlətmişdir. Bu isə tərcümənin dilinin səlisliyini və onun anlaşılmasını çətinləşdirir.” (4; bax)

Real həqiqəti əks etdirən faktlara münasibət, ruscadan sətri tərcümə vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə olunan hər iki mətnin müqayisəsi əsasında prinsipial mövqedən fikir və mülahizələr irəli sürmək, nəticə etibarilə son dərəcə inandırıcı və dəqiq mülahizəni ortaya qoymaq və oxucunu belə bir münasibətin obyektivliyinə inandırmaq cəhdi məqalənin diqqəti çəkən ən yaxşı məziyyətlərindən biri hesab edilməlidir.

Dünya klassiklərinin əsərləri əsasən rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş, əslində belə bir ənənə müəyyən mənada tərcümənin xeyrinə olmamış, burada ilkin mənbəyə istinad bir qədər arxa plana keçmişdir. Diqqət yetirilərsə, aydın görünə bilər ki, məqalə müəllifi orijinalı, onun hansı dildə yazılma məsələsini də burada kifayət qədər qabartmaq, məhz çevrilən dilin əsas mətn kimi önə çəkilməsini də vacib və zəruri tələblərdən biri hesab edir ki, bu da özlyündə tərcümə prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri olmaqla indi də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Əkbər Ağayevin rus ədəbi – tənqidi – estetik fikrinin Vissarion Qriqoriyeviç Belinski və Nikolay Aleksandroviç Dobrolyubov kimi son dərəcə geniş fəlsəfi dünyagörüşə, mürəkkəb ictimai – tarixi – siyasi bir şəraitdə yaşayıb yaradan şəxsiyyətlərinin yaradıcılıq irsinin Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə yüksək səviyyədə çatdırmaq təşəbbüsü də belə məqamlarda üzə çıxır.

1948 – ci ildə böyük rus tənqidçisi və filosofu Vissarion Qriqoroyeviç Belinskinin (1811 – 1948) vəfatının 100 illiyi münasibəti ilə onun ədəbi – tənqidi məqalələrindən və nəzəri istiqamətli tədqiqlərinin tərcümə olunması məhz bu hadisə ilə bağlı idi.

Əkbər Ağayevin tərcüməçilik fəaliyyəti də əslində ayrı – ayrı milli ədəbiyyatlararası ədəbi əlaqələrin inkişafına və təbliğinə xidmət edirdi. Onun dünya xalqlarının ədəbi – bədii nümunələrindən etdiyi tərcümələr keçən əsrin 40 - cı illərdən etibarən başlayır və ayrıca kitab halında nəşr olunur.

İlk nümunə kimi Daniel Defonun “Dənizçi Robinzon Kruzonun həyatı və qəribə sərgüzəştləri” (Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1948), Arkadi Qaydarın “Seçilmiş hekayələri” (1949), Maksim Qorkinin “Nağıllar” (Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1949),

F.Lankerin "Uşaqlar və xəncər" (Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1951), "Bolqar xalq nağılları" (Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1952) əsərlərini göstərmək olar. Bu tərcümə nümunələri, məlum olduğu kimi, əsasən uşaq ədəbiyyatı örnəkləridir. Şübhəsiz ki, tərcümə prosesində uşaq psixologiyasını və yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq mühüm şərtdir. Və yaxşı haldır ki, uşaq dünyasını onun maraq dairəsini əks etdirən bu əsərlər sadə və oxunaqlı bir dildə uşaqlara çatdırılır. Diğər tərəfdən belə sadəliyi və təhkiyədəki axıcılığı həmin əsərlərin sərgüzəşt və nağıl janrında qələnmə alınması ilə izah etmək olar. Mütərcim tərcümə prosesində bu vacib tələbləri nəzərə almış, nəticədə azyaşlı uşaqların və yeniyetmələrin maraq dairəsinə cavab verən əsərlər kimi deyd oluna bilər. Alimin tərcümə prosesində uşaq psixologiyasını və yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq mühüm şərtdir. Və yaxşı haldır ki, uşaq dünyasını onun maraq dairəsini əks etdirən bu əsərlər sadə və oxunaqlı bir dildə uşaqlara çatdırılır. Belə sadəliyi və təhkiyədəki axıcılığı həmin əsərlərin sərgüzəşt və nağıl janrında qələmə alınması ilə izah etmək olar. Mütərcim tərcümə prosesində bu vacib tələbləri nəzərə almış, nəticədə azyaşlı uşaqların və yeniyetmələrin maraq dairəsinə cavab verən əsərlər kimi deyd oluna bilər.

Keçən əsrin 50–60–cı illərinə qədər Əkbər Ağayevin tərcüməçilik fəaliyyətində müəyyən dərəcədə durğunluq müşahidə edilsə də, (bu, cəmi iki əsər!) az sonra V.Korolenkonun "Qəribə qız" (Bakı, Azərnəşr, 1960), O.Sekoranın "Qarışqalar təslim olmur" (Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1961), N.Kalmanın "Qara Salli" (povest), (Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1961), A.Dodenin "Taraskonlu Tartapenin qeyri – adi macəraları" (roman), (Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1962), S.F.Antonovun "Kremldə görüş" (Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962), Ə.Q.Bikçentayevin "Səfirin qızı" (Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964), V.K.Jeleznikovun "Altıncı "B" – nin qəribə şagirdi" (Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965), Jül Vernin "Apxipelaq alovlanır" (Bakı, "Gənclik" nəşriyyatı, 1969), Carlz Dikkensin "Oliver Tvistin macəraları" (Bakı, "Gənclik" 1969) kitabları ayrı – ayrı nəşriyyatlarda işıq üzü görür.

Maraq doğuran bir cəhət də odur ki, bu tərcümə faktları professor Əkbər Ağayevin mövzu və janr baxımdan daha geniş və əhatə nümunələrə müraciət etdiyini əyani surətdə göstərməkdədir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Hacıyev A. Sovet realizminin təşkili və ədəbi əlaqələr. Sovet realizmi müəyyən mərhələdə (kollektiv), Bakı, "Elm", 1988. səh. 328
2. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq Ensiklopedik lüğət, Bakı, "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat – Poliqrafiya Birliyi, 1998, səh.77
3. Mirzəzadə Q. Ə.Ağayev bədii tərcümənin milli mədəniyyətlərin yaxınlaşmasında rolu barədə, Tənqidçi dünyası (Əkbər Ağayevin ədəbi – tənqidi görüşləri, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2000, səh. 115)

4. Ağayev Ə. Yüksək keyfiyyətli bədii tərcümə uğrunda. (Latın qrafikası ilə), “Ədəbiyyat qəzeti”, 31yanvar 1937. Tərcümə edəni: Ə.Ağayev, C.Məmmədov, M.Cəfər, Ə.Mirəhmədov, R.Nurullayev. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1948

Е.Гусейнова

Литературные связи в научном наследии
переводоведения Акбара Агаева
Резюме

Статья посвящена деятельности профессора Акбара Агаевав сфере литературной критики и переводоведения в прошлом столетии. Тема анализируется в рамках идейно-тематических творческих поисков литературной среды Азербайджана, выявляются литературные связи в рамках переводоведения. Посредством примеровобосновывается принцип полезности ученого в различных сферах и направлениях творческой деятельности. Отмечается, что Акбар Агаев рассматривает литературные связи как процесс взаимовыгодных отношений в контексте перевода. В статье раскрываются научные интересы ученого к области литературных связей и показывается, что одним из лучших последствий художественного перевода является формирование основ для духовного общения между народами. Уточняется, что переводческая деятельность ученого способствовала развитию и пропаганде межнациональных литературных связей. Любой текст, который он переводил на азербайджанский язык, был точным и убедительным, что, в конечном счете, отражалось на мнении и предпочтениях читателя. Начиная со второй половины 30-х годов прошлого столетия, приоритетным является изучение, особенно исторического наследия классических художников с достижениями европейского и мирового литературного и художественного мышления. Хотя до 50-60-х годов прошлого века в переводческой деятельности Акбара Агаева был некоторый застой, книги, которые он опубликовал позже, публиковались в разных изданиях. Различные соображения ученого по теоретическим вопросам и практическим возможностям перевода приходят к выводу, что это необходимое направление в развитии литературных отношений. Одним из литературных критиков является, который сделал полезную творческую работу в качестве одного из инструментов для создания духовного моста между народами, в качестве необходимой области для развития литературных отношений.

Акбар Агаев был автором статей по теории перевода и его произведений по искусству, а также профессиональным переводчиком. Кажется

естественным, что его первые переводы были о русском и европейском теоретико-эстетическом наследии.

Это связано с тем, что он, в первую очередь, хорошо информирован в тех областях, где он является критиком - литературным критиком. Стоит отметить, что он был известен своей последовательной и продуктивной работой в этом направлении.

Процесс перевода ученого не остался незамеченным детской психологией и возрастными особенностями. Хорошо, что эти произведения, отражающие мир интересов ребенка, передаются детям простым и читаемым языком. Простота и плавность основ могут быть объяснены тем фактом, что эти произведения остаются в жанре приключений и сказок. Переводчик учел эти важные требования в процессе перевода и создал работы, которые отвечают интересам детей младшего возраста и подростков.

Ключевые слова: Акбар Агаев, национальная литература, литературные отношения, переводческая деятельность, художественный подход.

E.Huseynova

Literary relations in the scientific heritage
of Akbar Agayev are in the context of translation

Summary

The article is devoted to the critical and translational activities of Professor Akbar Agayev that occurred in the last century. Thesearch of thematic and ideological mastery of the Azerbaijani literary environment is analysed, and literary relations with translation are revealed.The benefit principle is practically shown in various fields and areas of creativity of the scientist. It is emphasized that Akbar Aghayev considers literary relations expedient as an influence of mutual benefit in the context of translation.The article highlights the scientist's scientific interest in the field of literary relations and his artistic translation that creates a bridge for spiritual communicationamong nationsis deemedone of the best merits.The scientist's translation activity is stressed as development and propaganda of literary relations among national literatures.

The consequent extreme persuasiveness and accuracy of any text translated by him into Azerbaijani, as well as endeavour and ability to convince his reader are brought to the attention. Starting from the second half of the 1930 s, the study of the peculiarities of the development of local literary and historical experience, in particular the achievements of European and world literary and artistic thinking of the classical artists, is a priority. Although there was some stagnation in Akbar Aghaev's translation activity until the 50-60s of the last century, the books that he

published later were published in different publications. The scientist's various considerations on theoretical issues and practical possibilities of translation come to the conclusion that it is a necessary area in the development of literary relations. is one of the literary critics who has done useful creative work as one of the tools for creating a spiritual bridge between peoples, as a necessary area for the development of literary relations. Akbar Aghayev was the author of articles on translation theory and his works on art, and was also a professional translator.

Akbar Aghayev was the author of articles on translation theory and his works on art, and was also a professional translator. It seems natural that his first translations were of Russian and European theoretical-aesthetic heritage. This is due to the fact that he is, first and foremost, well-informed in the areas where he is a critic - a literary critic.

It is worth mentioning that he was well-known for his consistent and productive work in this direction. The fact that a scientist takes into account child psychology and age features in the translation process is not left unnoticed. It is good that these works reflecting the child's world of interest are conveyed to children in a simple and readable language. Such simplicity and fluidity in the basics can be explained by the fact that these works are kept in the genre of adventure and fairy tales. The translator has taken into account these important requirements in the translation process, and has created works that meet the interests of young children and adolescents.

Keywords: Akbar Aghayev, national literature, literary relationships, translationactivities, artistic approach.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.01.2020
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qürbət Mirzəzadə tərəfindənçapa tövsiyə olunmuşdur.

HÜLYA CƏBİYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant
E-mail : cebiyevahulya6@gmail.com

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ NƏSR ƏSƏRLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏHLİL DƏRSLƏRİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Nəsr əsərlərin tədrisi ədəbiyyat tədrisi metodikasının əsaslarından birini təşkil edir. Digər ədəbi növlərdə olduğu kimi epik növdə yazılan nəsr əsərləri də ciddi təhlilə cəlb etmədən düzgün tədris etmək qeyri – mümkündür. Janrından asılı olmayaraq bu əsərlərin tədrisində sujet və kompozisiya elementləri, obrazların təsviri və s. məsələlər diqqət mərkəzində olmalıdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, bədii zövqün əsası, bünövrəsi məktəbdə qoyulur. Məhz bu əsas üzərində isə müasir oxucular öz zövqlərini inkişaf etdirir və formalaşdırır. Nəsr əsərlərinin şagirdlər tərəfindən dərk olunmasının təşkili bir sıra amillərlə bağlıdır. Bunlardan ən başlıcası odur ki, müəllim mütaliə zamanı dərk olunmanın psixoloji məsələlərinə xüsusi fikir versin. Məktəbdə verilən biliklərin möhkəm və davamlılığı, həyatla, quruculuq işi ilə bağlılığının təmin olunmasını şərtləndirmək üçün indi psixoloji problemlərlə yalnız bu sahənin mütəxəssisləri deyil, başqa ixtisas sahibləri də maraqlanır və məşğul olurlar. Həmin psixoloji problemlərdən biri də məktəbdə surətlərin səciyyələrində olan zidd cəhətləri, hər birinin dünyagörüşünü, həyata baxışlarını müqayisəli surətdə daha yaxşı öyrənməkdən ibarətdir. Müqayisə surətlərin səciyyəsini qarşılıqlı öyrənmək üçün çox əlverişli və maraqlıdır. Mənfi və müsbət obrazın şagirdə göstərəcəyi hər hansı təsiri müəllim əvvəlcədən müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır. Belə ki, müəllim şagirdin mənfi deyil, məhz müsbət obrazın xarakterik xüsusiyyətlərini örnək götürməsi üçün bu obrazları daha çox ön plana çıxarmalıdır. Təcrübə göstərir ki, V-IX sinif şagirdləri surətləri müqayisə etməyə böyük meyl göstərir, işə həvəslə girişirlər. Janrların həcmindən asılı olaraq bu əsərlərdə obrazların sayı az və çox ola bilər. Bu obrazların hər birinin təhlili təlimin əsas istiqamətlərindən biri olmalıdır. Bədii əsərlərin mahiyyətinin dərk olunması şagirdlərin mütaliəsi ilə, zövqü ilə çox bağlı olan prosesdir. Nəsr əsərlərinin dərk olunması elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdlər onun köməyi ilə bədii zövqə yiyələnə bilsinlər. Bu işdə müəllim bədii əsərlərin mütaliəsindən, bu əsərlərin şagirdlərə bədii zövq tərbiyəsi üçün verdiyi imkanlardan səmərəli istifadə etməli, onu istiqamətləndirməyi bacarmalıdır. Məsələn, müasir metodik ədəbiyyat qeyd edir ki, XI sinif şagirdi artıq bədii zövqləri, maraqları tam inkişaf etmiş bir səxsdir. O, əsəri oxuyarkən ondan aldığı zövqü, müəllifin ona çatdırmaq istədiyi fikri tam aydın dərk etməlidir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, kurikulum, hekayə, təlim, janr, metod

Metodist Bilal Həsənli qeyd edir ki, "…Şagirdlərdə surətləri müqayisə etmək bacarığı yaratmaq üçün elə əsərlər götürülməlidir ki, o, təhlil üçün münasib və əlverişli olsun, müqayisə etmək zəruriyyəti tələb etsin. Surətin səciyyəsini tamamlamağa kömək edən vasitələrdən biri də təbiət təsvirləridir. Təcrübə göstərir ki, bəzi müəllimlər V – IX siniflərdə əsərin süjeti ilə bağlı olan surətlərin səciyyəsini başa düşməyə kömək edən bədii təsvirlərin əhəmiyyətinə az diqqət yetirir, təbiət təsvirinin əsərdə nə münasibətlə və necə verildiyini çox zaman nəzərdən qaçırırlar. Bu isə ciddi səhvdir. Nəsr əsərlərində təbiət (peyzaj) və əşya təsviri əsərdəki hadisə və məfkurə ilə sıx surətdə bağlıdır. Ədəbiyyat dərslərinin əsas vəzifələrindən biri də bu əlaqəni konkret misallarla göstərməkdir. Bədii əsərdə gözəl bir bağın, ətəyi güllü-çiçəkli, başı isə qarlı dağın, şiddətli yağışın və boranın, soyuq qış gecələrinin, gözəl baharın və s. təsviri təsadüfi verilmir. Bu təsvir insan taleyini və insan səciyyəsini açmağa kömək edir, onlarla bağlı olur. "(1, 253).Məsələn, C.Məmmədquluzadənin «Poçt qutusu» hekayəsinin sonunda oxuyuruq: «Hava qaranlıqlaşmışdı. Novruzəli ac-acına çuvallarını ac ulağın üstünə salıb, qatdı qabağına və zoğal ağacı ilə döyə-döyə getdi kəndə». (2, 356). Bu təsvir surətin keçirdiyi həyəcanı və düşdüyü vəziyyəti tamamlayır. Müəllim çalışmalıdır ki, V-IX sinif şagirdlərini bu cür əsərlər üzərində işlədərkən onlar təbiət təsvirlərini oxumağa meyl etməklə kifayətlənməsinlər, təbiət təsvirlərinin hansı məqsədlə işlənildiyini, nəyə xidmət etdiyini əsərin ideyası ilə əlaqədar olaraq mənimsəsinlər.Səciyyə tərtibi. Əsərdə iştirak edən surətlərin səciyyəsini müəyyənləşdirmək çox əhəmiyyətli bir məsələdir. Bu, şagirddən xüsusi hazırlıq, bacarıq və vərdiş tələb edir. Təcrübə göstərir ki, bəzi məktəblərdə şagirdlər səciyyə tərtib etməyi bacarmır və bu sahədə iki cəhəti – surətin həyatı ilə səciyyəsini bir-birindən fərqləndirməkdə çətinlik çəkir və ya qarışdırırlar. Məsələn, Novruzəli surətinin hansı səciyyəvi sifətləri vardır? soruşduqda bəzi şagirdlər Novruzəlinin İtqapan kəndinin sakini olduğunu, onun kənddən xana sovqat gətirdiyini, xanın təkidi ilə poçtxanaya getdiyini, verilən məktubu qutuya atdığını, divanxanaya düşdüyünü və s.-ni axıra qədər sadalayırlar. Çox təəssüf ki, bəzi müəllimlər şagirdlərin bu cür cavabları ilə razılaşır, hətta yeri gəldikcə özləri də surətlərin səciyyəsini, onun həyat yolunu da və ya başına gələnləri sadalamaqda görürlər. Fərdi səciyyə. Ədəbiyyat materiallarının xüsusiyyətindən asılı olaraq bədii əsərin surətlərini müxtəlif şəkildə səciyyələndirmək olar. Surəti fərdi səciyyələndirmək işinin daha düzgün təşkili üçün müəyyən plan üzrə hərəkət etmək lazımdır. Müəllim fərdi səciyyə zamanı şagirdlərin diqqətini təhlil olunan surətin əsas cəhətlərinə cəlb etməlidir. Çünki şagirdlər surətin əsas əlamətlərini yaxşı öyrəndikdə onu həm düzgün səciyyələndirər, həm də əsərdə iştirak edən başqa şəxslərin və hadisələrin mövqeyini düzgün təyin edə bilərlər.

Müəllimin verdiyi plan üzrə səciyyə. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər surətləri fərdi surətdə səciyyələndirməyi öyrəndikdən sonra, bu sahədəki işi onlara müstəqil icra etdirmək də olar. Odur ki, müəllim şagirdlərin surətləri fərdi səciyyələndirmək haqqındakı bilik və vərdişlərində istifadə edib, əvvəlcədən verdiyi plan üzrə də

onları işlədə bilər. Şagirdlərin əsər üzərində müstəqil işlərini təşkil etmək üçün bu, ən faydalı bir üsuldur.

Müəllimin verdiyi plan üzrə səciyyə tərtib edərkən mətndən nümunələr seçmək və planın maddələrini bu nümunələr əsasında aydınlaşdırmaq çox vacibdir.

Müqayisəli səciyyə. Səciyyə tərtibində ən mükəmməl üsul müqayisəli səciyyədir. Müqayisə təlimdə əsasdır. K.D.Uşinski müqayisə vasitəsinin əhəmiyyətindən danışaraq demişdir: «Müqayisə hər cür anlamanın başqa cür təfəkkürün əsasıdır»

Müqayisə üsulu o zaman yaxşı nəticə verir ki, təbii və yerində olsun.

Süni və yersiz müqayisələr nə müqayisə edilən surətlərin səciyyəsini başa düşməyə kömək edir, nə də şagirdə yeni bilik verir.

Müəllim surətləri səciyyələndirərkən həm bir əsərin surətləri, həm də müxtəlif əsərlərdəki surətləri (bu surətlər oxşar və zidd səciyyəli ola bilər) bir-biri ilə qarşılaşdırıb səciyyələndirə bilər.

Surətlərin səciyyəsini müqayisə edərkən, müqayisə olunan surəti şagirdlərin vaxtilə öyrəndikləri əsərlərdəki surətlərlə də müqayisə etmək olar. Məsələn, «Məktub yetişmədi» hekayəsindəki Qurban surətindən danışarkən onun səciyyəsini şagirdlərin bundan əvvəl öyrəndikləri Novruzəli ("Poçt qutusu") surəti ilə müqayisə etmək faydalıdır. Bu üsül həm keçmiş materialı möhkəmləndirmək, həm də yeni materialı aydınlaşdırmaq və yaxşı başa düşmək üçün şagirdlərə çox kömək edir.

1. Məktəbin yuxarı siniflərində bədii obrazların təhlili. Bədii əsərlərin mətni üzərində şagirdlərin fəallığını təmin edərkən çalışmaq lazımdır ki, onlar ayrı-ayrı yazıçının özünəməxsus sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, yaradıcılıq nailiyyətlərini mükəmməl mənimsəsin və qiymətləndirməyi bacarsınlar. Təcrübə göstərir ki, bəzi müəllimlər əsərin ideya-məzmunu, bədii xüsusiyyətləri üzərində şagirdlərin sinifdə və sinifdənxaric müstəqil işlərini, onların fikri fəallığını təmin etmədən özləri əsər haqqında ümumi mülahizə söyləməklə kifayətlənirlər. Belə olduqda, şagirdlər obrazın necə yaradıldığını, məktəbdə təhlil olunan obrazlar silsiləsində ayrı-ayrı qəhrəmanın yerini və mövqeyini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər.

Obrazın portreti. Bədii əsərdə portret yaratmaq əsil sənətkarlıq tələb edən mühüm məsələlərdən biridir. Portret fransızca "partrait" sözündən alınmışdır. Mənası insanın xarici əlamətlərini, geyimini, görkəmini təsvir etmək deməkdir. Bəzən portretə «qəhrəmanın mənəvi portreti» də deyilir. Bu zaman əsərin qəhrəmanının mənəvi keyfiyyətləri nəzərdə tutulur. Görkəmli sənətkarlar həmişə təsvir etdikləri obrazların yalnız zahiri görkəmini yaratmaqla kifayətlənmir. onların daxili aləmini də əlvan boyalarla əks etdirirlər. Bu xüsusiyyət bədii əsərlərdə, əsasən, aşağıdakı kimi özünü göstərir: a) obrazın zahiri əlamətləri gözəl, xoşagələn, cazibədar olduğu kimi, mənəvi aləmi, işi, əməli də gözəl, nəcib olur. b) obrazın zahiri gözəlliyi və səliqəsi mənəvi aləmi ilə ziddiyyət təşkil edir. «Sevil» pyesində Dilbərin zahiri səliqəsi və gözəlliyi «öz yerində» olsa da, bu, onun çürük əməllərini, pozğunluğunu gizlədə bilmir.Bədii portret, xarakteri daha yaxşı başa düşmək və möhkəm yadda

saxlamaq üçün bir vasitə rolunu oynayır. Bədii portret xarakteri tamamlayır, onun canlı və dolğun çıxmasına səbəb olur. Əlbəttə, bədii portret haqqında məlumat verərkən bütün əsərlərə eyni tələblə yanaşmaq olmaz. Çünki bədii portret əsərin janr xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif cür yaranır.Camal Əhmədov bədii əsərlərin təhlili ilə bağlı apardığı tədqiqatda bildirir ki, "… hər bir müsbət obrazın mənəvi siması, onun əsərdəki obrazlar silsiləsindəki yeri, yazıçının bu obrazı yazanadək əxlaqi keyfiyyətlərinin məhz hansı cəhətlərini əsas götürdüyü və s. tələblər baxımından qiymətləndirilməlidir.Deməli, bədii əsərlərdəki müsbət xarakterli obrazların təhlili zamanı çalışmaq lazımdır ki, bu obrazların mənəvi aləmini yaradan sənətkarların özlərinə məxsus bədii boyalardan necə istifadə etdiklərini əsərin janr xüsusiyyətləri, orada təsvir olunan konkret tarixi şərait və s. əsasını şagirdlər möhkəm mənimsəsinlər. Bu, əsərin ideya və dəyərini başa düşmək üçün də əhəmiyyətlidir. " (3, 126).Yekun məşğələsində görüləcək işlər: keçilənlərin təkrarı; alınmış biliyin möhkəmləndirilməsi; müvafiq nəticənin çıxarılması və biliyin hesaba alınması. Keçilənlərin təkrarı alınan biliyin möhkəmləndirilməsinə kömək edir. Odur ki, müəllim mətnin oxusu və təhlili üzərində apardığı işləri qurtardıqdan sonra keçdiyi materialları təkrar etməlidir. Tədris prosesində təkrarın təşkili müəllimdən pedaqoji-metodik bacarıq tələb edir. Təkrar o zaman səmərəli olar ki, müəllim təkrarı ümumiləşdirmə yolu ilə aparsın, şagirdlərin yeni bilikləri köhnə biliklərini, yeni məlumatları köhnə məlumatlarını tamamlasın və dərinləşdirsin. Keçilənləri müqayisə yolu ilə təkrarlamaq alınan biliyin möhkəm olmasına çox kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Həsənli B.A. Ədəbiyyat tədrisi metodikası. Bakı. "Müəllim" nəşriyyatı. 2016. 450 s.
2. C.Məmmədquluzadə. "Seçilmiş əsərləri" "Öndər" nəşriyyatı. Bakı. 2004. 664 s.
3. Əhmədov C.X. Ədəbiyyat tədrisində bədii təhlil. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı 1983, 132 s.
4. Vahabova S. İ. C. Məmmədquluzadə nəsrinin poetikası. Bakı 2013. 164 s.

Джабиева Хульйа

Пути проведения аналитических уроков при обучении литературных произведений в средних школах.

Резюме

Обучение литературных произведений составляет одну из основ методического обучения литературы. Обучение эпических литературных

произведений почти что не возможно без серьезных анализов как это делается в других литературных видах. При обучении этих произведений элементы сюжетов и композиций. Показ образов и другие задачи должны быть в центре внимания независимо от жанра. В зависимости от объема жанра в этих произведениях количество образов могут быть по разном мало и много. Анализ каждого из этих образов должен быть одним из основных направлений обучения. Надо запомнить что основа и фундамент ложиться в школе. Именно на этой основе современные читатели развивают и формируют свои литературные вкусы. Организация правильного восприятия учениками литературных произведений связаны по некоторым причинам. Самый главный из этих причин то что учитель должен обратит особое внимание психологическим вопросам при обучении. Для того чтобы обусловит мощность и прочность школьных знаний. ..обеспечит их связь с жизнью и созидательностю сейчас с психологическим проблемами занимаются и интересуются не только специалисты этого профиля ну и другие специалисты. Одна из психологических проблем в школе заключается в изучении отрицательных черт каждого образа в сравнении мировозрения и взгляда на жизнь каждого из них. Сравнение полезно интересно тем что дает возможность раскрыт сущность каждого образа в отдельности. Учитель должен умеет определить за ранее как будет действовать на ученика отрицательные и положительные образы .он должен дать правильную характеристику этим образам чтобы ученики не склонялись к отрицательному образу а брали пример с положительного образа..опыты показывают что ученики 5-9 классов стремятся и с интересом идут на сравнение образов . изучение сути художественных произведений -это процесс который очень связан с обучением и литературным вкусом учеников.этот процесс должен организоватся таким образом что с его помощью ученики смогли приобрести свой литературный вкус.учитель должен восползоватся всеми возможностями что бы дать правильное направление ученику.например современная методическая литература отмечает что ученик 11-го класса уже личность который имеет свои вкусы и интересы .во время произведения он должен полностью ясно понят суть которую автор хочет довести до него.

Ключевые слова: литература, учебная программа, история, обучение, жанр, метод

Jabieva Hulya

Ways of implementing analytical lessons
in teaching prose works in secondary schools

Summary

The teaching of prose works is one of the foundations of the literature teaching methodology. As with other literary types, it is impossible to teach epic type works without proper analysis. Regardless of the genre, the teaching of these works includes plot and composition elements, image descriptions, etc. issues should be in the spotlight. It should be remembered that the foundation of artistic taste is laid at school. It is on this basis that modern readers develop and shape their tastes. The organization of student perceptions of prose works is related to a number of factors. The most important of these is that the teacher pays special attention to the psychological issues of reading comprehension. Now, not only specialists in this field, but other professionals are also engaged in psychological problems to ensure that the school's knowledge is strong and durable, and that it is linked to life and construction. One of these psychological problems is the comparative study of the inherent contradictions in the character of schools, their outlook, and their outlook on life. Comparisons are very useful and interesting for mutual study of the nature of the pictures. The teacher should be able to predict in advance the negative and positive image of the student. Thus, the teacher must put these images at the forefront in order to emulate the characteristics of the positive, not the negative, student. Experience shows that V-IX Grade students tend to compare copies and are eager to get started. Depending on the size of the genres, the number of images in these works may be small and large. Analysis of each of these images should be one of the main areas of training. Understanding the essence of fiction is a process that is very much related to student reading and enjoyment. Understanding of prose works should be organized in such a way that students can acquire artistic taste with their help. In this work, the teacher should be able to effectively utilize the reading of fiction, the opportunities provided by these works for the development of artistic pleasure for students. For example, modern methodological literature notes that the 11th grade pupil is a figure whose artistic tastes and interests are fully developed. He must clearly understand the pleasure of reading the work and the idea that the author wants to convey.

Key word: literature, curriculum, story, training, genre, method

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.12.201
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.012020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vaqif Əliyev tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

İSMAYIL TEMİROĞLU
DİLİN LEKSİK-SEMANTİK QURULUŞUNUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ
VƏ MƏNA DƏYİŞMƏLƏRİ HAQQINDA 3
VÜQAR QARADAĞLI
HƏFS İLƏ VƏRŞ RƏVAYƏTLƏRİNDƏ SAİTİ İNFLEKSİYA 15
AFAQ AĞAYEVA
AZƏRBAYCAN DİLİ HAQQINDA..... 50
KÖNÜL DƏNZİYEVA
AZƏRBAYCAN FOLKLOR MATERİALLARINDA TƏKTƏRKİBLİ
CÜMLƏ STRUKTURLARI 57
ZƏRİFƏ AVİLOVA
MƏFKURƏ HÜSEYNOVA
NƏRİMAN NƏRİMANOVUN AZƏRBAYCAN DİLİNİN,
ƏDƏBIYYATININ VƏ MƏTBUATININ
İNKİŞAFINDA ROLU 65
FƏRİDƏ ŞAHLAROVA
ZAMİRƏ MƏMMƏDOVA
MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İNKARLIQ KATEQORİYASININ
LİNQVİSTİK TƏHLİLİ 72
TOFİQ QULİYEV
İNGİLİS DİLİNDƏ SOMATİK İDİOMATİK BİRLƏŞMƏLƏRİN
MİLLİ-MƏDƏNİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 77
GÜNAL SƏFƏRLİ
AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİ MÜASİR
DÖVRÜN TƏLƏBLƏRİ KONTEKSTİNDƏ 84
RƏFİQ CƏFƏROV
QLABOLLAŞAN DÜNYADA DİLLƏRİN İNTEQRASİYASI
PROSESİNDƏ RUS DİLİ VASİTƏSİLƏ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ
KEÇƏN AVROPA MƏNŞƏLİ SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 94
RƏNA HÜSEYNOVA
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İNDİKİNIN ZAMANDA İFADƏSİ99
SAHILA MUSTAFAYEVA
THE USAGE OF RHETORIC DEVICES DURING
TOURISTIC TRAVEL 109
NURİYYƏ ƏLİYEVA
İNGİLİS DİLİNİN XÜSUSİ MƏQSƏDLƏRLƏ TƏDRİSİNİN
SƏMƏRƏLİ YOLLARI 116
ELMİRA ƏLİYEVA
SİFƏTİN ƏNƏNƏVİ DİLÇİLİKDƏ TƏDQİQİNƏ DAİR 121

İMARƏ SÜLEYMANOVA
MOLLA NƏSRƏDDİN LƏTİFƏLƏRİNDƏ İŞLƏNMİŞ
FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ÜSLUBİ MƏQAMLARI 128
GÜLTƏKİN SALMANOVA
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLOJİ
VAHİDLƏRİN QARŞILIQLI TƏRCÜMƏSİ 136
ÜLVİ TAĞIZADƏ
KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN OMONİMLİYİNİN TƏDRİSİ ÜSULLARI 146
ŞƏHANƏ YAQUBLU
MƏHDUD DAİRƏDƏ İŞLƏNƏN SÖZLƏRİN SƏRHƏDLƏRİNİN TƏYİN
EDİLMƏSİ..... 156
NİSƏXANIM SALAMOVA
YENİ SÖZ YARADICILIĞI 163
NAİLƏ YUSİFOVA
AZƏRBAYCAN DİLİ - ANA DİLİMİZ, MİLLİ SƏRVƏTİMİZDİR! 173
AYTAN AFANDİYEVA
LANGUAGE,MEANING AND CONTEXT 179
AYTAN SULEYMANOVA
HOW STANDARDIZED TESTS LIMIT STUDENTS'
ENGLISH LANGUAGE LEARNING AT SCHOOLS IN
AZERBAIJAN: ARE SCHOOLS GETTING TONGUE-TIED? 186
SEVİL XƏLİLOVA
LEYLA İBRAHİMOVA
FƏLSƏFİ KATEQORİYA İNKARIN-İNKAR
QANUNUNUN MÜASİR ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN
DİLÇİLİYİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI.....197
MARAL QƏNDİLOVA
İRADƏ BƏDƏLOVA
INGILIS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLOJİ
BİRLƏŞMƏLƏRİN NÖVLƏRİ, ONLARIN OXŞAR VƏ FƏRQLİLİYİ 202
ŞƏHLA MƏMMƏDOVA
KÖNÜL MƏMMƏDOVA
MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLOJİ
VAHİDLƏRİN FUNKSİYA ÜZRƏ TƏSNİFATI VƏ ONLARIN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 207
СЕВИНДЖ БАБАЕВА
ОСОБЕННОСТИ ВЫБОРА МЕТОДИКИ НАЧАЛЬНОГО КУРСА
ПРЕДВУЗОВСКОГО ЭТАПА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ГРАЖДАН
ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИМ ДИСЦИПЛИНАМ..... 212
FƏXRİYYƏ ZAHİDOVA
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN
FORMALAŞDIRILMASINDA ƏSAS STRATEJİ FƏALİYYƏTLƏR..... 218

SEVİNC NAMƏTOVA,
ZÜMRÜD QAFARLI
ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN FORMALAŞDIRILMASINDA AUDİO VƏ VİDEO MATERİALLARDAN İSTİFADƏ METODİKASI 223
NÜŞABƏ ƏLİYEVA
İSMAYIL ŞIXLININ "DƏLİ KÜR" ROMANINDA ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRB-MƏSƏLLƏRDƏN İSTİFADƏ 228
NILUFƏR MAHMUDOVA
АББРЕВИАТУРА В СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ.....238
RUBABE MUSAEVA
THE PERSON'S USAGE OF ENGLISH IN CULTURAL AND PUBLIC SPACE OF THE USA 243
RASİMƏ TEYMUROVA
İQTİSAD TƏMAYÜLLÜ ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ DƏRSİN TƏŞKİLİ VƏ MOTIVASIYANIN ROLU *248*
SEVİNC HÜSEYNOVA
ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRBİ-MƏSƏLƏLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ OPTİMAL VARİANTIN TAPILMASI 253
ZÜLEYXA YUSİFOVA
MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ EKVİVALENTLİK TƏŞKİL EDƏN PAREMOLOJİ CÜTLÜKLƏRİN SİSTEMLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ LİNQVİSTİK TƏHLİLİ.....258
SARIGÜL SADIXOVA
COMMUNICATIVE COMPETENCE IN LEARNING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE 263
NƏSRİN ƏLİBƏYLİ
"SƏYAHƏT" KONSEPTİNİN PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRDƏ İFADƏSİ 272

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

HƏCƏR VƏLİYEVA
"MƏNAQIB-I İBRAHİM GÜLŞƏNI" ƏSƏRİNDƏ ŞEYX İBRAHİM GÜLŞƏNİNİN FÖVQƏLTƏBİİ BACARIQLARININ TƏSVİRİ 280
АЙБАНИЗ ИСМАЙЛОВА
ИДЕИ ФЕМИНИЗМА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ВИРДЖИНИИ ВУЛЬФ.....288
NİGAR MİRZƏYEVA
LE ROMANTISME ET LE RÉALISME DANS LA LITTERATURE FRANÇAISE.....300

GÜLARƏ QULUZADƏ
SEHRLİ QIRĞIZ NAĞILLARININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....308
İLHAMƏ SULTANOVA
QOCA ŞƏRQİN "MOLLA NƏSRƏDDİN" RUHLU SATİRA MÜJDƏÇİLƏRİ VƏ YA "MOLLA NƏSRƏDDİN"DƏN BAŞLANAN ŞƏRƏFLİ YOLUN YOLÇULARI.....317
RƏQSANƏ ZEYNALOVA
ŞAMİL SALMANOVUN YARADICILIĞINDA TƏNQİDİN TƏNQİDİ.....324
ФАРИДА МЕХБАЛИЕВА
ОБУЧЕНИЕ НАВЫКАМ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ 333
ЭЛЬНУРА РАГИМОВА
СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОБРАЗОВ МУСУЛЬМАНСКИХ ДЕВУШЕК В «КАВКАЗСКОМ ПЛЕННИКЕ» А.С.ПУШКИНА, М.Ю.ЛЕРМОНТОВА И Л.Н.ТОЛСТОГО 339
KƏMALƏ BAYRAMOVA
SÜLEYMAN VƏLİYEVİN "MÜBAHİSƏLİ ŞƏHƏR" ROMANINDA MÜHARİBƏ GERÇƏKLİKLƏRİ 347
NƏSİMİ MƏHƏRRƏMOV
ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ "DƏRZİ ŞAGİRDI ƏHMƏD" NAĞILININ TƏHLILİNDƏ İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏ İMKANLARI 355
KÖNÜL FƏRƏCBƏYLİ
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTIFADƏNİN METODİKASİ.....360
ƏSMƏR HÜSEYNOVA
ƏKBƏR AĞAYEVİN ELMİ İRSİNDƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR BİR PROBLEM KİMİ.....365
HÜLYA CƏBİYEVA
ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ NƏSR ƏSƏRLƏRİNIN TƏDRİSINDƏ TƏHLİL DƏRSLƏRİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ YOLLARI.....374

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Yadigar Mirbagırzadə

Çapa imzalanmış 15.02 2020
Şərti çap vərəqi 41,5 Sifariş № 3
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300.

Jurnal "Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya" müəssisəsində hazır elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.
E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru
Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.